

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 Bt. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

SZÁZADOK 149. ÉVF. (2015) 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Anderle Ádám: A Rajk-per spanyolországi előzményei

Palasik Mária: A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951-1953. „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...”

Kiss Dávid: A Munkásórség utolsó hónapjai

Völgyesi Orsolya: Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc káplán és a katolikus alsópapság szerveződése az 1940-es, 1950-es évek fordulóján

Keresztes András: „Tükör által...” Nagy Töhötöm együttműködése az állambiztonsági szolgálatokkal

Gecsényi Lajos: Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez

Karády Viktor: Társadalompolitika és a zsidó vagyon a Horthy-korszakban a Soá-ig. Ungváry Krisztián könyve kapcsán

Rab Virág: Gerard Visseringnek és kapcsolatainak szerepe az európai gazdaság újjáélesztésében, (1919-1925)

Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. Megjegyzések és kérdések egy jelenkor történeti „recenzió” keletkezéséhez

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

149. ÉVFOLYAM 2015. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES
GYÖRGY, FRANK TIBOR (a szerkesztőbizottság elnöke), GECSÉNYI LAJOS, GYAR-
MATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR
GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS,
ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY
LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF, ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GERMUSKA PÁL,
KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Anderle Ádám:</i> A Rajk-per spanyolországi előzményei	1327
<i>Palasik Mária:</i> A budapesti kitelepítések politikai háttere és levelezénylése, 1951–1953. „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...”	1363
<i>Kiss Dávid:</i> A Munkásórség utolsó hónapjai	1597

KÖZLEMÉNYEK

<i>Völgyesi Orsolya:</i> Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc káplán és a katolikus alsópapság szerveződése az 1940-es, 1950-es évek fordulóján	1445
<i>Keresztes András:</i> „Tükör által...” Nagy Töhötöm együttműködése az állambiztonsági szolgálatokkal	1471

DOKUMENTUMOK

<i>Gecsényi Lajos:</i> Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez	1487
---	------

FIGYELŐ

- Karády Viktor*: Társadalompolitika és a zsidó vagyon a Horthy-korszakban
a Soá-ig. Ungváry Krisztián könyve kapcsán 1503

MÚHELY

- Rab Virág*: Gerard Visseringnek és kapcsolatainak szerepe az európai gazdaság
újjáélesztésében, (1919–1925) 1521

VITA

- Ö. Kovács József*: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában
Megjegyzések és kérdések egy jelenkor történeti „recenzió” keletkezéséhez 1545

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Fodor Pál*: Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török
hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről.
Magyar történelmi emlékek. Értekezések. (Ism.: *Kovács Nándor Erik*) 1553
- Sasfi Csaba*: Gimnazisták és társadalom magyarországon
a 19. század első felében (Ism.: *Ugrai János*) 1556
- Raáb Renáta*: Ausztria schleswigi politikája 1848–1852 (Ism.: *Majoros István*) 1560
- Popély Gyula*: Felvidék 1918–1928. Az első évtized csehszlovák uralom
alatt (Ism.: *Varga Sándor*) 1562
- Borhi László*: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország
kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig (Ism.: *Magyarics Tamás*) 1567
- Germuska Pál*: A magyar középépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés
Magyarországon 1945 és 1980 között (Ism.: *Honvári János*) 1574

KRÓNIKA

- Emlékezés Unger Mátyás „tanár úrra” (*Lébény, 1921. január 30. –
Helsinki, 1985. november 5.*) (*Bak Borbála*) 1579

E számunk megjelenését támogatta a
Szerencsejáték Zrt
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám

A RAJK-PER SPANYOLORSZÁGI ELŐZMÉNYEI

Amikor az 1990-es évek végén a magyar–spanyol kapcsolatok történetének hosszú távú kutatását elkezdtem,¹ katalán történész kollégáim többször kérdeztek Gerőről, s beszélgetéseinkből kiderült, hogy Gerő Ernő katalóniai tevékenysége a spanyol polgárháború idején meglehetősen nyomasztó élményeket hagyott az utókorra. Az elmúlt évek nemzetközi szakirodalma is egyre több információt tárt fel Gerő („Pedro”) katalóniai NKVD-ügynöki tevékenységéről.

Másfelől 2008-tól lehetőségem lett kutatni az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) is, ahol „kötelességszerűen” kerestem a spanyol vonatkozásban szóba jöhető magyar személyekről adatokat. Meglepetésemre, a „spanyolos”, tehát a spanyol polgárháborúban a nemzetközi brigádokban harcoló és később a Rajk-perben elítélt 17 „brigadista” per-újrafelvételi jegyzőkönyvei különlegesen gazdag forrásként tárultak elém, ám már nem a spanyol–magyar kapcsolatok vonatkozásában. Sajátos, magyar–magyar témává is változott e spanyol polgárháborús történet a Rajkkal és néhány társával szembeni korábbi (1938) „trockista” vád miatt, amely előzményként szolgált a Rajk-per „spanyol” fejezetéhez és mindebben Gerő Ernő szerepe is egyre egyértelműbb és negatívabb lett.

A Politikatörténeti Intézet levéltára pedig eddig ismeretlen moszkvai Kominintern források megismerését tette lehetővé. E forrásokból — természetesen a korábbi magyar kutatások számbavételével —, eddig ismeretlen, új adatok, összefüggések tárultak fel. Tanulmányunkban e kutatásokról adunk összefoglalást.

A per indulása

A budapesti kommunista napilap, a *Szabad Nép* 1949. június 16-án tette közzé a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozatát arról, hogy „trockista kémcsoportot” lepleztek le. Ennek vezetői Rajk László és dr. Szőnyi Tibor², ismert kommunista vezetők voltak, akiket a Központi Vezetőség kizárt a pártból.

Három nappal később, június 19-én ugyanitt jelent meg a Belügyminisztérium közleménye arról, hogy „idegen hatalmak javára elkövetett kémkedés mi-

---

¹ *Anderle Ádám*: A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve. Juhász Gyula Kiadó, Szeged, 2006. *Spanyolul Hungría y España, relaciones milenarias* címmel jelent meg 2007-ben Szegeden, ugyanannál a kiadónál.

² Dr. Szőnyi Tibor (1903–1949) az MDP KV káderosztályának a vezetője volt letartóztatásakor.

att” őrizetbe vették Rajk Lászlót és 19 másik társát. A kommüniké fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a letartóztatottak között ipari munkás vagy dolgozó paraszt nem volt.³

A különös ebben nemcsak az volt, hogy Rajk Lászlót már május 30-án letartóztatták, de az is sokkolta a közvéleményt, hogy Rajk letartóztatásakor külügyminiszter, s a legszűkebb pártvezetés tagja volt, korábban pedig (1946–1948 augusztusa) belügyminiszter. A vádak képtelenségnek tűntek – és azok is voltak.

Am ma már tudjuk azt is, hogy a második világháború után, a hidegháború kezdetétől Kelet-Európában sztálinista tisztogatások kezdődtek a teljes politikai hatalmat 1948–1949-től megszerző kommunista pártok által ellenőrzött államokban, s az áldozatokat magukban a kommunista pártok legmagasabb politikai szféráiban találjuk.⁴ Ebben az általános keretben kell elhelyeznünk a magyarországi Rajk-pert is.

A hidegháború okozta felfokozott gyanakvás és az erős nemzetközi feszültségek mellett a fő okok között megtaláljuk Sztálin „paranoid gyanakvását”, amely mindenütt ellenséget látott, de Közép- és Kelet-Európa országaiban a jugoszláv-szovjet politikai konfliktus is fontos szerepet játszott.⁵

„*Rajk és társai*” esetében a vád egyszerre tartalmazta a „trockista elhajlást”, az imperialistáknak és Titónak való kémkedést és hazaárulást, magában foglalva a sovinizmus bűnét is. Ezen túl megjelent a hatalomátvitel puccsista szándékának a vádja is.

Figyelemre méltó mozzanat a magyar esetben az, hogy a vádlottak mindegyike régi kommunista volt, és a nyugat-európai országokból a második világháború után tértek vissza. Ez utóbbi magában is életveszélyes tényező volt. Ahogy a Moszkvából hazatért kommunista „trojka” (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály) második embere, Gerő Ernő egy ízben a szovjet követnek, Gregorij M. Puskinnak megfogalmazta: a „Nyugatról” hazatért kommunisták „ötven százaléka kétségtelenül kém”.⁶

A hidegháború légkörében a magyar antifasiszták külföldi tevékenysége átértékelődött. A magyar „spanyolosok”⁷, akik közül sokan a spanyol polgárháború után a francia és a belga ellenállásban harcoltak tovább a náci ellen, vagy Afrikában az angol hadseregbe léptek, illetve Svájcban támogatták e küzdelmet, hazájukban immár gyanúsakká váltak. De ilyen előítéletek fogadták a Latin-Amerikából visszatért magyar kommunistákat is.⁸

***

A magyar önkéntesek története a háború után persze harmonikusan kezdődött. Igen korán, már 1945. július 21-én megalakult a *Nemzetközi Brigádok*

³ Rajk per. (válogatta Pais Gábor) Bp. 1989. 38–40.

⁴ *Hódos György*: Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában. Bp. 1990; lásd még: *Zinner Tibor*: A nagy politikai affér: a Rajk–Brankov ügy. Saxum, Bp. 2013.

⁵ *Hódos Gy.*: Kirakatperek i. m. 15–19.

⁶ *Pünkösti Árpád*: Rákosi a csúcson. Bp. 1996. 159.

⁷ Tanulmányunkban felváltva használjuk a magyar történelmi szakirodalomban elfogadott „brigadista” és „spanyolos” szavakat. Mindkettő a spanyol polgárháborúban a Nemzetközi Brigádokban harcoló magyar önkénteseket jelenti.

⁸ *Szász Béla*: Minden kényszer nélkül. Bp. 1989. Zinner Tibor utószava, 406.

Magyar Önkénteseinek Szövetsége, amely a Rákosi-zászlóalj hagyományainak ápolását, a külföldön élő magyarokkal és más országok brigadistáival való kapcsolattartást fogalmazta meg célként, s valóban, a brigadisták világkonferenciáin igen aktív volt a magyar részvétel. A szövetség elnöke Szalvay Mihály a polgárháború legendás zászlóaljparancsnoka (*Csapajev*) lett, titkára pedig Rajk László. Tisztségviselői között ott találjuk Tömpe Andrást,⁹ dr. Kálmán Andrást,¹⁰ Beck Jánost,¹¹ Ráth Károlyt,¹² Mező Imrét,¹³ Sziklai Sándort,¹⁴ Gyáros Lászlót,¹⁵ Szarvas Pált¹⁶. Ügyvivő titkár Sebes Sándor¹⁷ lett. Mindannyian vezető állami és párttiszséget betöltő „spanyolosok” voltak. A Szövetség díszelnökének Rákosi Mátyást kérték fel.

Az alapító ülésen két üdvözlő táviratot fogalmaztak meg. Egyet a Londonban székelő brigadisták világszövetségének, a másikat pedig a fasiszták elleni győztes partizánháború miatt nagy tekintélynek örvendő Tito marsallnak. Tóth György pedig azt javasolta, keressenek kapcsolatot a szerbiai magyar partizánokat tömörítő Petőfi-brigáddal. Ha az elkövetkező éveket nézzük, ezek a javaslatok nem tűntek szerencsésnek.¹⁸

A győzelem utáni eufóriában a magyar spanyolosok kezdeményezésére létrejött 1946-ban a *Magyar–Spanyol Baráti Társaság* is, amelynek Cséby Lajos¹⁹, immár vezérőrnagyként lett az elnöke, mellette pedig Ráth Károlyt látjuk a vezetőségben.²⁰

A brigadisták aktív kapcsolatot tartottak a száműzetésben tevékenykedő spanyol köztársasági kormány budapesti követségével, képviselőjét nemcsak a brigadisták, de Szakasits Árpád, a köztársaság elnöke, Rajk László és Gerő Ernő miniszterek is fogadták. Julio Prieto Villabrillette követet, aki 1946 novemberében érkezett Budapestre, Rákosi Mátyás is fogadta, s támogatásáról biztosította a spanyol követ kormányát. Rákosi e beszélgetésben utalt arra, hogy az ő nevét viselő „magyar brigád” a Kommunista Párton belül egyesület formájában továbbra is létezik és „*kész visszatérni harcolni, ha ez szükséges*”. Rákosi

⁹ Tömpe András (1913–1971) Rajkkal érkezett Spanyolországba, hadnagyként századparancsnok volt a polgárháborúban, később a francia ellenállásban harcolt. A Rajk-perben nem ítélik el, diplomata Latin-Amerikában és hírszerző tábormok, 1971-ben öngyilkosságot követ el.

¹⁰ Kálmán András orvosként vett részt a polgárháborúban.

¹¹ Beck János (1915–2001) Szalvay és Rajk tolmácsa volt a zászlóaljnál.

¹² Ráth Károly (1903–1985).

¹³ Mező Imre (1905–1956) Dingé a neve a polgárháborúban, ahol hadnagy rangot ért el. Részt vett a francia Ellenállásban is. 1945 után párt és szakszervezeti középvezető. 1956-ban hal meg a forradalom idején.

¹⁴ Sziklai Sándor (1895–1956) brigadista, a francia ellenállásban is harcolt. Honvédezzredes volt 1945 után.

¹⁵ Gyáros László (1908–1980) 1936–1939 közt a spanyol polgárháborúban harcol, kapitány lesz, majd a belga és a francia ellenállásban vesz részt. 1945 után újságíró, diplomata.

¹⁶ Szarvas Pál (1908–1971) 1930-tól Franciaországban él. 1937-től harcol Spanyolországban, őrmesteri rangban. 1945 után belügyi majd diplomáciai szolgálatban dolgozott.

¹⁷ Sebes Sándor. A Rákosi-zászlóaljban harcolt.

¹⁸ Politikatörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban PIL), 682.f. 16. ő.e., 1–12.

¹⁹ Cséby Lajos (1899–1977) a Rákosi zászlóalj első parancsnoka, 1945 után a Magyar Partizán-szövetség elnöke, vezérőrnagyként.

²⁰ *Anderle Á.*: A magyar–spanyol kapcsolatok i. m. 126.

itt a már említett Szövetségről beszélt, amely lapot is kiadott *Igaz Szó* néven. A Prietót követő spanyol köztársasági ügyvivő, Álvaro Guardiola y Costa pedig, aki a polgárháborúban Walter tábornok 14. nemzetközi brigádjának vezérkarában szolgált, egy jelentésében örömmel számolt be arról, hogy olyan régi brigadista barátait, mint Münnich Ferenc, Cséby Lajos vezető tisztségekben találta, Rajkkal pedig, aki ekkor belügyminiszter volt, öt hónapig együtt is szolgált.

Április 14-e, a második spanyol köztársaság kikiáltásának napja fontos politikai esemény volt 1946–1948 között Budapesten is.²¹

A hidegháború kirobbanása után azonban Franco kormánya felértékelődött az USA számára. Szovjetunió és a csatlós országok pedig, Jugoszláviát leszámítva, megszakították diplomáciai kapcsolataikat az emigráns köztársasági kormánnyal, amelyet Nyugat demokratikus blokkjához soroltak, s amelyben emiatt a spanyol kommunisták sem voltak már jelen. 1949–1950-ben már az április 14-i ünnepek is elmaradtak Budapesten.

A magyar brigadista önkéntesek megítélése ebben az új politikai erőterben negatív előjelet kapott.

A „spanyolosok”, mint a per vádlottai

Az 1949-ben kezdődő koncepciós perek 150-nél több kommunistát érintettek, ám kétségtelenül Rajk László volt a legkiemelkedőbb személyisége e pereknek. Mellette pedig ott találjuk a vádlottak között a legismertebb spanyolos önkénteseket is.

Az 1908-ban, az erdélyi Székelyudvarhelyen született Rajk László 1930-ban, egyetemistaként lett a magyar KP tagja, a spanyol polgárháborúban pedig a 13. nemzetközi brigád Rákosi-zászlóaljának a párttitkára. Az ebrói csatában megsebesült, a visszavonulás után a francia táborokból kikerülve 1941-től Magyarországon az antifasiszta ellenállás szervezője, a KMP Központi Vezetőségének titkára. 1944 decemberében a nyilasok letartóztatták és átadták a Gestapónak. Münchenben szabadult, s 1945 májusában visszatért Magyarországra, ahol a kommunista párt Központi Vezetőségének a tagja lett, 1946-tól 1948 őszéig belügyminiszter. Persze Rajk is keményvonalas sztálinistaként tűnik elénk. Belügyminiszterként a polgári demokratikus ellenzékert verte szét, az első koncepciós pereket is konstruálva. Minisztériumához tartozott a hírhedté váló, NKVD-tanácsadók által irányított Államvédelmi Hatóság (ÁVH) is, amely a koncepciós perek előkészítését, a kegyetlen kínzásokkal kikényszerített vallomásokat „gyártotta”.²²

A „moszkvai” magyar pártvezetők mégsem bíztak benne. Hódos György, akit az egyik mellékperben ítélték el, később a következőképpen magyarázta, miért is lett Rajk „kiváló céltábla” Rákosi számára. Egyrészt „spanyolos”, (a Nyugatról visszatértek) tehát az egyik *gyanús* csoport tagja, s mint *hazai* [tehát nem Moszkvából jött, AÁ] illegális kommunista, egy másik *gyanús* „célcsoport” tagja is volt.

²¹ Uo. 124–127.

²² Hódos Gy.: Kirakatpercek i. m. 60. Rajkra legújabbán lásd még Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2011. 148–160.

Hódos írja: „Rákosi ...sosem tekintette megbízható társának. Rajk idealista volt, mi több, fanatikus kommunista, született vezető, nem hidegen számító intrikus. A szikár, nyulánk, jó kiállítású férfi kétségkívül a párt legtekintélyesebb, legnépszerűbb embere volt, mindenekelőtt a fiatalok, sőt a demokratikus baloldal és az értelmiség köreiben is. Vonzerejét részben és kimondatlanul annak is köszönhette, hogy Rákosi, Farkas, Gerő és Révai²³ oldalán ő volt a belső pártvezetés egyetlen nem zsidó tagja. Rákosi... Rajkban látta legveszélyesebb vetélytársát.”²⁴

Rajk ellen kezdettől kampányt folytattak a „moszkvai” magyar pártvezetők, s ezzel függ össze az is, hogy 1949-ben a nagy személyes hatalmat jelentő belügyministerségből visszahívták, és a csekélyebb súlyú külügyminiszeri posztot bízták rá. Mint kiderült – átmenetileg...

***

A Rajk Lászlóval kapcsolatosan megfogalmazott vádiratban hangsúlyos szerepet kapott a spanyolországi „trockista elhajlás” – illetve egy egészen hamis, hazug, torz leírás Rajk spanyol polgárháborús tevékenységéről. A vád szerint Rajk Spanyolországba már mint a Horthy rendőrség ügynöke ment, hogy ott a Rákosi-zászlóaljban bomlasztó tevékenységet fejtsen ki: „Rajk e provokációs és trockista működése Spanyolországban gyanút keltett. Vizsgálat indult ellene, minden funkció viselésétől eltiltották, majd kizárták a pártból. A spanyol szabadságharc veresége előtt Franciaországba szökött, ahol a saint-cyprieni, gursi, verneti internálótáborokban megismerkedett a külföldi kém szervezetek jugoszláv ügynökeivel.”

A vád szerint Rajkot a Franciaország-beli Vernetben a Gestapo egy őrnagya magyarországi „munkára” is beszervezte.

A háború után — folytatódik a vádirat — Rajk „megjátszotta a sokat üldözött, spanyol harcokban megedzett kommunista szerepét.” S magas párt- és kormánytisztviselésében is „folytatta régi tevékenységét”, a kémkedést az USA és Jugoszlávia számára. S közben trockistákat, provokátorokat, kémeket helyezett el magas pozíciókban, folytatódik a vádirat. Az itt felsorolt nevekből kitűnik, hogy ezek jórészt Rajkkal Spanyolországban együtt harcoló brigadisták voltak: *Marschall László*²⁵, *Mátyás László*²⁶, *Beck János*²⁷, *Ráth Károly*²⁸, *Kovács Ferenc*²⁹, *Kálcsics (Csatári) József*³⁰ – és „más régi kémbarátai”.³¹

²³ Révai József a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének ideológiai ügyekért felelős titkára volt.

²⁴ Hódos Gy.: Kirakatpercek i. m. 60–61.

²⁵ Marschall László (1916–1949) 1935-től Franciaországban élt, a francia KP tagja. 1936–39 között a spanyol polgárháborúban tisztként harcolt, ezt követően részt vett a francia Ellenállásban. 1945-től vissza Magyarországra, rendőrezredesként szolgált letartóztatásáig. A perben halálra ítélték.

²⁶ Mátyás (Katz) László 1928-tól Belgiumban élt, 1936–39 között a polgárháborúban hadnagyként a kiképző század parancsnokaként szolgált, később francia táborokban tartották fogva, majd az angol hadsereget segítő munkásszázadban volt. 1944-től a Szovjetunióba került, a Vörös Hadseregben harcolt főhadnagyként. Letartóztatásáig ezredes a Belügyminisztériumban.

²⁷ Beck János (1915–2001) vegyészmérnök, 1937-ben ment Spanyolországba, a Rákosi-zászlóalj 2. századába került, itt vették fel a pártba. A zászlóalj parancsnokának és Rajknak a tolmácsa. 1945 után Rajk mellett dolgozik, először a belügyminisztériumban, majd a külügyminisztérium politikai osztályát vezette letartóztatásáig. Fazekas (Fuchs) Jenőről (1902–1974) nem láttunk dossziét, de őt is elítélték 1950-ben. A polgárháborúban politikai tisztként harcolt.

²⁸ Lásd 12. számú jegyzetet.

A bíróság előtt Rajk, megértve a reménytelen helyzetet, és ismerve e koncepciók perек kínzásokat is alkalmazó mechanizmusát, „beismerte” e vádakát.

Beismerő vallomásában részletesen, konkrétan kitért azonban az egyik, spanyol vonatkozású vádpontra. A zászlóaljban tett első tette a bomlasztó tevékenység, mondja, „A másodiknak azzal tettem eleget, hogy 1938-ban, az ebrói harcok előtt, mint a Rákosi zászlóaljnak a párttitkára, mesterségesen napi-rendre tűztem Haas Lászlónak, aki a zászlóalj egyik tisztje volt, politikai fegyelmi ügyét, hogy ezzel politikai ellentéteket szítsak a zászlóaljban. Megjegyzem, hogy emellett a tevékenységem mellett a Rákosi-zászlóaljban trockista propagandát is kifejtettem. Ennek az lett a következménye, hogy amikor a pártvezetőség a Haas-ügyet tárgyalta, a zászlóalj kommunista tagjai leleplezték az én trockista magatartásomat. Lényegében tehát visszafelé sült el az egész dolog: engem a pártból kizártak.”³²

Rajk tehát tulajdonképpen megismételte a vádiratot, de egyben meg is személyesítette, Haasz László nevét megemlítve.

A perben látványos gyorsasággal hoztak ítéletet. Rajkot külügyminiszterként május 30-án tartóztatták le, s ugyanez év szeptember 24-én a budapesti Népbíróság már halálra ítélte. A Népbíróságok Országos Tanácsa október 14-én helyben hagyta e határozatot, s Rajkot másnap már kivégezték.³³

E sokszálú, monstre persorozatban 155 ítélet született. Ebből 97 személy lett elítélve, 50 személyt internáltak büntető-munkatáborba. A vizsgálat során meghalt egy személy, öngyilkos egy személy lett. Hat esetben az eljárást megszüntették.

A 98 ítéletről 15 személyt kivégeztek, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték 11 személyt, 15 év börtönbüntetést kapott 15 személy, 10 év feletti büntetésben részesült 10 fő, 5–10 év közötti büntetés 38-an kaptak, öt évnél kisebb büntetésben 9 személy részesült.³⁴

²⁹ Kovács Ferenc századparancsnok-helyettes volt a Rákosi-zászlóaljban. Letartóztatása előtt rendőrezredes. [A 29., 30., 31. jegyzet tördelési okok miatt átkerült erre az oldalra. – A.Á.]

³⁰ Csatári (Kálcsics) József (1909–1970) 1930-tól Belgiumban élt, az ottani munkásmozgalomban vett részt. 1936 októberétől harcolt Spanyolországban, kapitányi kinevezést kapott, a Rákosi-zászlóalj parancsnok-helyettese volt az ebrói csata idején. 1945 után határőr-alezredes.

³¹ A visszaemlékezésekben és a kihallgatási jegyzőkönyvekben szereplő további, Rajkhoz közelálló brigadista nevek: Cseresnyés Sándor, dr. Kálmán András, Cséby Lajos, Seres Géza, Tömpe András, Ádám György, Sebes Imre, Boros Miklós, Basch János, Martin György. Ezek mindegyikét elítélték a koncepciók perекben. Személyükről a későbbiekben írunk részletesebben. Dr. Kálmán András orvos, aki a polgárháborúban a Garibaldi zászlóaljhoz tartozott, a börtönben öngyilkos lett. Sebes Sándort, az MDP KV gazdaságpolitikai osztályának vezetőjét, ugyancsak spanyolos brigadistát többen is megvádolták a kihallgatások alatt, mint trockistát, de Rákosi bízott benne. *Baráth Magdolna*: Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról. 1950-ből. In: Betekintő 4. (ÁBTL), 2008.

³² A vádiratot és a kihallgatások jegyzőkönyveit közli Rajk-per. Szerk. Paizs Gábor. 45–176. Az idézet a 86. oldalon.

³³ Katonai perек a kommunizmus időszakában 1945–1958. Szerk. Okváth Imre. Ebben Zinner Tibor tanulmánya szól a Rajk perről: Az egyik gyűjtőzinór a Rajk–Brankov-ügyhöz (is) címmel. Adatok a 241. oldalon.

³⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL): „Rajk László és társai” ügy, III. kötet, IX/6/1, 49 számozott lappal. Az összesítő adatok a 3. oldalon.

Rajkkal együtt 17 spanyolos,³⁵ brigadista társát ítélték el. Hajdu Tibor szerint „A per során aránylag kevés spanyolost tartóztattak le (bár a vezető állást betöltők többségét kisebb funkciókba helyezték), és azokat is mellékperekben ítélték el – a nyilvános tárgyaláson közülük csak Cseresnyés szerepelt”.³⁶ Hajdu véleménye — „aránylag kevés” — csupán a 97 elítélt számához képest „kevés”. Súlyos ítéletek voltak ezek, és mindegyik személy Rajkhoz kapcsolódó brigadista volt.

Marschall Lászlót halálra ítélték, Kovács Ferenc 7 év, Ráth Károly 8 év, Csatári (Kálcsics) József 13 év, Cseresnyés Sándor 6 év, Cséby Lajos 8 év, dr. Kálmán András 15 év, Seres Géza 10 év letöltendő börtön- vagy fegyházbüntetést kapott. Beck Jánost 10 évi kényszermunkára, Mátyás (Katz) Lászlót 15 év kényszermunkára ítélték. Basch János, Tömpe András, Martin György ugyancsak börtönbüntetést kaptak. Mellettük, a Rajk-perhez kapcsolódva másik három brigadistát ítétek el: Fazekas (Fuchs) Jenőt, Szabó Ferencet és Boros Miklóst.

S az a több száz magyar brigadista,³⁷ aki nem került bele a perbe, 1959–60-ig meglehetősen erősen érezte a bizalmatlanságot és a kirekesztést.

***

Sokáig úgy tűnt, hogy a Rajk-per valódi okaira, az eljárás durva és kegyetlen vonásaira, az önkény tobzódására nem fog fény derülni.

Ám Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után, amikor a magyar kormány vezetője 1953-ban rövid időre Nagy Imre lett, a Rajk-perben felülvizsgálati eljárást rendelt el. E koncepció per életben maradt tagjait, s hasonlóképpen Rajkot és a többi halálra ítéltet és kivégzettet 1954–1955-ben rehabilitálták.³⁸

Ám a kép nem lett világosabb. A Kádár-kormány ugyanis az 1956-os forradalom leverése után — mert Kádár maga is érintett volt a Rajk-per törvénytelen ségeiben — a per iratait megsemmisítette (1957–1961), hogy ne maradjanak írott dokumentumai az ügynek.³⁹

Az események későbbi értelmezése

A spanyol polgárháború és a spanyolos brigadisták ügye 1956 után ugyan megszűnt tiltott tabu-téma lenni, de az első könyv még meglehetősen erős poli-

³⁵ Györkei által közölt adat. Vö. *Györkei Imre: Legenda, valóság, tragédia. A nemzetközi brigádok történetéből.* Bp. 1986. 225.

³⁶ *Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai.* In: *Társadalmi Szemle* 11. 1992. 29.

³⁷ Györkei Jenő 1500-ra teszi a magyar brigadisták számát, közülük harcban elesett 256 fő, 155-en eltűntek, vagy fogságba estek, 50-en megsebesültek, 118-an pedig kórházban sebesülésükbe haltak bele. *Györkei Jenő: A spanyolországi Rajk-ügy.* In: *Múltunk* 4. (1996) 147.

³⁸ Ekkor derült ki az is, milyen méltatlan durvasággal történt Rajknak és társainak elföldelése. Az exhumálási jegyzőkönyv szerint (1956. szeptember 17.) holttestüket Budapeستől 25 km-re, egy földúton haladva egy erdő mélyén ásták el. *Zinner T.: A nagy politikai affér i. m. 254.*

³⁹ *Hajdu T.: A Rajk-per háttere i. m. 17–36.*

tikai kontroll alatt született. *A magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában* című nagy terjedelmű kötet 1959-ben jelent meg. Előszavát Dr. Münnich Ferenc írta, aki a polgárháborúban Flatter Ottó néven, őrnagyként több felelős katonai tisztséget is betöltött. A kötet visszaemlékezéseket közölt, s ebben az volt a feltűnő, hogy a Rajk-perben elítélt, majd rehabilitált néhány brigadista visszaemlékezései/írásai is helyet kaptak (Cséby Lajos, Marschall László, Ráth Károly). A kötetet a Magyar Partizánszövetség patronálta, s az MSZMP kiadója, a Kossuth Kiadó jelentette meg. A könyv fontos esemény volt, mert először adott képet a polgárháborúról és abban a magyarok szerepéről. Némiképpen azonban sematikus, idilli képet rajzolt a kétségtelenül hősiességű küzdelemről.⁴⁰

Az 1960-as évek második felétől azonban a túlélők visszaemlékezései elkezdtek a Rajk-ügy spanyol fejezetében eddig meglévő sűrű homályt oszlatni. Elsőként Csatári (Kálcsics) József visszaemlékezése tartalmaz Rajk spanyol tevékenységéről méltató sorokat. Csatári, aki századosként harcolt a Rákosi-zászlóaljban, az ebrói csata kapcsán ír Rajkról: „Ma is mélyen él emlékezetünkben Rajk személye, feltűnő szerénysége, feltűnő okossága s a hősök közt is kiemelkedő bátorsága és áldozatkészsége. A nehéz idők pokoli harcaiban: az extrémadurái áttörésnél, az aragóniai visszavonulásnál, az ebrói támadásnál mindig az elsők között volt. A Nemzetközi Brigád kivonása előtt, 1938. szeptember utolsó napjaiban nagyon súlyosan megsebesült. Bombaszilánk érte a vállát, hónapokig feküdt a kórházban. Január végén, amikor a fasiszta túlerő már Barcelonát fenyegette, Rajk — pedig sebei még mindig nem gyógyultak be — visszatért alakulatához, a magyar zászlóalj megmaradt részéhez. Ezt a csoportot már hónapokkal előbb leszerelték, s csak azért nem szállították el Spanyolországból, mert nem volt hová... Rajk László... csak a Brigád külön parancsára tért vissza az első vonalból.”⁴¹

A tárgyyszerűen helytálló, de mégis pátosszal teli megfogalmazás az első nyilvános tisztelgés Rajk emléke előtt, s jelzi a Rajkkal kapcsolatos történelemhamisítással szembeni elutasítást.

1977-ben két fontos könyv is jelent meg e témában. A hadtörténész Györkei Jenő hatalmas, spanyol és magyar levéltári kutatások eredményeit mutatta be a spanyol polgárháborúról s benne a magyarokról. Rajkról, aki Firtos László néven harcolt párttitkár-politikai biztosként, bajtársainak visszaemlékezései alapján Györkei igen pozitív képet fest, s részletesen ír Rajk ebrói napjairól és sebesüléséről.⁴²

Különösen fontosak Györkei információi a magyar század, majd a magyar zászlóalj megszervezéséről és parancsnokairól, tisztjeiről. Talán nem véletlenül, hiszen ama történet fő szereplői, mint például Cséby Lajos, aki spanyol ne-

⁴⁰ Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában. Szerk. Gyáros László. Bp. Kossuth Kiadó, 1959. E kötet második, átdolgozott kiadása 1987-ben jelent meg. Az új kiadás szerkesztője az a Kepes Imre, aki a Rajk-elleni Haas akcióban szerepet vállalt. A bevezető tanulmány Harsányi Iván munkája. 1956 előtt ugyan néhány könyv megjelent a polgárháborúról, de ezek egyfajta üdvtörténetként értékelhetők. Lásd például *Cseresnyés Sándor*: ...nemcsak a spanyol nép ügye. Bp. Dante Kiadó, 1948; és *Constancia de la Mora*: Vértő Spanyolország. Bp. 1953. című könyvei.

⁴¹ *Csatári József*: Brüsszeltől Budapestig. Bp. 1967. 68.

⁴² *Györkei Jenő*: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. Bp. 1977. 156., 194., 210.

vén Pedro Fernández kapitány, a Rákosi-zászlóalj első parancsnoka volt, Csátári (Kálcsics) József százados, aki politikai biztosa volt a századnak, Kovács Ferenc kapitány, századparancsnok-helyettes és mások is a Rajk-per áldozatai voltak, s ily módon kaptak a történeztől a valóságot leíró és egyben méltató, elismerő szavakat.

Érdekes és fontos jellegzetessége Györkei e könyvének, hogy a Rajk-per vádiratában központi helyet kapó Rajk-Haász konfliktus azonban nem kerül említésre, ahogy Gerő Ernő neve sem jelenik meg a könyv lapjain.

Ezt a tilalmat lépi át Gergely Imre *Magyarok a spanyol néppel (1936–1939)* című, ugyancsak 1977-ben megjelent könyve. Ebben önálló fejezetet kapott a Rajk-Haász konfliktus „A »csendes Ebro« a lármás intrika zajlásában” címmel.⁴³

Gergely a budapesti szociáldemokrata újság, a *Népszava* spanyolországi tudósítójaként volt a polgárháború idején Spanyolországban, s mint a leírásból kitűnik, az ebrói napokban a századdal lehetett.

A magyar zászlóalj a Segre és az Ebro folyók találkozásától némiképp délre, írja Gergely, Almatret község környékén helyezkedett el, az Ebro folyón túl Fayon (Faio) község házai látszottak. Itt látogatta meg a zászlóaljat a nemzetközi brigádok törzsének hadnagy rangú tisztje, Haász László, aki a törzsben a káderosztályon a magyar ügyek káderese volt. Nagyzó, nem egyenes jellemű ember, aki gyakran rágalmazta meg a vezető beosztású tisztet. Egy Moszkvában, a Komintern archívumában található rágalmozó levélben a magyar századhoz megérkező magyarokról írt különös, rosszindulatú jelentést – tudósít Gergely: „Megérkeztek a magyar elvtársak. Valamennyien derék harcosok, kivéve a pestieket. Ezek egytől egyig trockisták, a párt ellenségei. Különösen vonatkozik ez Rajkra, Wachtelre, Sebes Imrere és Zsinkóra”, idézi Haászt.⁴⁴

Ugyanerről beszélt felülvizsgálati vallomásaiban (1954) — bár más nevekre emlékezett — Cséby Lajos is, aki a zászlóalj parancsnoka volt: „1936-ban mentem Spanyolországba...1937 januárjában felvettem...egy nagyobb magyar egység megteremtését Rákosi zászlóalj néven, ahová a spanyolországi néphadseregben szétszórta harcoló magyar önkénteseket gyűjtjük össze.” Ennek első parancsnoka Cséby Lajos lett, aki elmondta: „1937 áprilisában az interbrigádok magyar káderese, Haász László meglátogatta a zászlóaljat... Hozzám, mint a zászlóalj parancsnokához nagyon sok panasz érkezett Haász ellen..., de ezeket elutasítottam... 1937 szeptemberében megérkezett Rajk. Sebes Sándor, Sebes Imre, Sebes György és Tömpe András társaságában. Haász felkeresett engem, és kijelentette, hogy értesítést kapott, hogy az érkezettek trockisták. A Káderosztály vezetőjéhez fordultam, hogy miért küldenek hozzám trockista gyanús elemeket... Közben puhatolózásom eredményeképpen Haásztól megkaptam az információt, hogy ő sikkasztás miatt inturist útlevéllal, a Párt tudta nélkül ment Moszkvába, ahol be akart furakodni a Komintern apparátusába. Haászt elutasították azzal, hogy ha jó kommunista, menjen Spanyolországba”.⁴⁵

⁴³ Gergely Imre: *Magyarok a spanyol néppel, 1936–1939*. Bp. 1977. 436–443.

⁴⁴ Uo. 438.

⁴⁵ ÁBTTL, V-142673/4 I/1-d, 40–41.

Fontos Gergelynek az ehhez az ügyhöz fűzött megjegyzése is: „Az ügyről a Barcelonában tartózkodó Gerő Ernő is tudott, akinek Haász László rendszeresen jelentést tett”.⁴⁶

E Gerő–Haász közötti kapcsolat meglétét igazolja egy orosz nyelvű, Moszkvában 1936. augusztus 21-én kelt feljegyzés, mely szerint Haász régi magyar kommunista kapcsolatokat keresett, s, felajánlotta szolgálatait a Pártnak „azzal a reménnyel, ha arra érdemesnek tartotok, idővel bevontok a mozgalmába, ezt az egyet kérem.” Ugyanitt egy kihallgatójának írja le, hogy „szívesen áll a rendelkezésükre.” Ismerősei közül, akiket itt keresett, egyebek mellett Gerő eredeti nevét (Singer) említette.⁴⁷

Gerő Ernő Barcelonában

Gergely Imre az első, aki arra utal, hogy Gerő Ernő, aki a Komintern megbízottja és az NKVD katalóniai főnöke volt, sztálini megbízásból a trockizmus elleni harcot immár a Szovjetunió határain túl is, Spanyolországra is kiterjesztette.

A spanyol történetírás Gerő ebbéli tetteiről egyre többet tud. Ennek hírhedt példája a katalán POUM — Partido Obrero de Unificación Marxista (Egyesült Marxista Munkáspárt) — elleni 1937-es hadjárat, és főtitkárának, Andreu Ninnek a meggyilkolása, amelyben Gerő Ernő aktív szerepet játszott. A POUM életben maradt vezetői között erős a vélekedés, hogy a Komintern egy moszkvai jellegű látványos pert akart kreálni az ismert kommunista vezető ellen, de Nin ellenállt,⁴⁸ ezért Alcalá de Henaresbe hurcolták és egy NKVD-lakásban meggyilkolták. Eltűnését pedig azzal magyarázták, hogy az egyébként a politikai államrendőrség (SIM) által letartóztatott Nint a Gestapo kiszabadította.

Andreu Nin kiemelkedő katalán kommunista vezető volt, aki a 20-as években hosszú ideig a Vörös Szakszervezeti Internacionálé (Profintern) alelnöke, majd rövid ideig Trockij személyi titkára volt, s jó kapcsolatai alakultak ki a legfőbb — később elítélt — szovjet vezetőkkel is. A spanyol polgárháború idején, bár voltak vitái Trockijjal,⁴⁹ nem volt hajlandó Trockij elítélésére, vádolta a sztálinizmust, erős bírálattal illette a szovjet tisztogatásokat. Pártja nem volt tagja a IV. Internacionálénak. Nin maga pedig ismert és jelentős vezető, a polgárháború idején igazságügyi tanácsosa volt a katalán kormánynak.⁵⁰

⁴⁶ Gergely I.: Magyarok i. m. 438.

⁴⁷ PIL, Tanúságtevők 4/D, 504309.

⁴⁸ Antonio Elorza y Marta Bizcarrondo: Queridos camaradas. La Internacional Comunista y España. 1919–1939. Ed. Planeta, Barcelona. 1999. 380.

⁴⁹ Trockij például nem értett egyet azzal, hogy a POUM belépett Katalóniában a népfrentkormányba. Trockij maga a POUM-ot „óvatos, félmensevik” jelzővel illette. Isaac Deutscher: Trotsky. El profeta desterrado. Mexico, 1971. 352.

⁵⁰ Wilebaldo Solano: Andreu Nin y León Trotsky. Fundación Nin www.fundanin.org/solano10.htm. Lásd még Deutscher, I.: Trotsky i. m. 41–42. 155., 251. Magyarul lásd kötetben Stéphane Courtois és Jean-Louis Panné: Spanyolország az NKVD árnyékában. In: A kommunizmus fekete könyve, Bp. é.n. 341–361; és Harsányi Iván: Andreu Nin (1892–1937). In: A nemzetközi munkás-

A POUM az „1917-es eszmékhez” való visszatérést hirdette, s ennek alapján a polgárháború idején a spanyol *ferradalom* kibontakoztatását tartotta elsődlegesnek. Amikor 1937 májusában a POUM és az anarchista CNT, FAI, Juventudes Libertarias milicistái fegyveres zavargásokat robbantottak ki,⁵¹ hogy radikalizálják az eseményeket, Gerő Ernő a Komintern számára írott jelentésében ezt puccsnak, hatalom átvételi kísérletnek minősítette. Gerő elismerte, hogy a zavargásokban a meghatározó erőt az anarchisták jelentették, de a POUM veszélyességét hangsúlyozta, amely, úgymond, eszmei alapot adhatott az akcióhoz. Mindeddig Gerő a *trockizante* – „trockista-jellegű” minősítést adott a POUM-ról, e jelentésben azonban már trockistának minősítette, s megfogalmazta a vádat is: „ezek a csoportok a fasizmus ügynökeiként működnek...” A Komintern Elnökségének álláspontja Gerő jelentése alapján az lett, hogy minden eszközzel likvidálni kell a trockistákat – azaz a POUM vezetőit és tagjait, mert ellenforradalmárok és Gestapo ügynökei. A napi propagandában elkezdődött ilyen értelmű lejáratusuk. Ennek a határozatnak az alapján a POUM tagjainak „teljes és végleges” likvidálása kezdődött el Katalóniában.⁵² Kétségkívül, a sztálinista vonal szerint a POUM, erős szakszervezeti befolyása és eszmei-ideológiai felkészültsége miatt nagy vonzással bírt a baloldalon. Talán erre utalhat, hogy például a német Willy Brandt⁵³ és Orwell is a POUM milíciában harcolt. A Komintern számára a POUM vált a legveszélyesebb „trockista” szervezetté.

A „trockizmus” vádjáról a polgárháború idején az akkor még kommunista, katalán író, Jorge Semprun írt igen plasztikusan: „Egyébként is, ez a Trockij kétes figura, valljuk be. Sehohol nincs jó sajtója... Ha kompromittálni akarnak valakit, elég azzal gyanúsítani, hogy trockista, vagy trockizmusra hajló, vagy van valamilyen trockista színezete. Ennyi elég is, kár többet mondani: a jelző helyettesíti a fogalmat, nem kell meghatározás után kutatni...”⁵⁴

A „trockizmus” halálos váddá vált spanyol földön. Ennek a trockista-ellenes tisztogatásnak pedig a fő szervezője Katalóniában Gerő Ernő volt.

Gerő Ernő spanyolországi megítélése azonban meglehetősen markáns ketősséget mutat. Santiago Carrillo, az SKP volt főtitkára *Memorias* című emlékiratában nagy szimpátiával, személyes ismerősként ír Gerő Ernőről („Geroe, el Húngaro”): „Velem való kapcsolatában mint jóindulatú, megértő, türelmes, egyáltalán nem autoriter embert ismertem meg, aki sosem akarta az utolsó szót ki-

---

mozgalom történetéből. Évkönyv, 1992. Bp. 1993. 347–353; *Uő*: A polgárháborús Spanyolországba irányuló korai szovjet fegyverszállítások és a magyar diplomácia. In: Harsányi Iván: A félperiferiától a centrum felé. Pécs. 2011., különösen a 104–105 oldalak.

⁵¹ Julian Gorkin, volt POUM-ista vezető szerint az NKVD Gerő vezetésével provokálta ki a zavargásokat. *Julián Gorkin*: Los asesinos de Trotski. Fundación Andreu Nin. A fejezet *Julián Gorkin* Contra el estalinismo című könyvéből került az internetre.

⁵² Elorza, A. – Bizcarrondo, M.: Queridos camaradas i. m. 343–383. „Comunismo frente a trotskismo” c. fejezet, *Harsányi Iván*: Terror és megtorlás a spanyol polgárháborúban. In: Gulag. A szovjet táborrendszer története. Szerk. Krausz Tamás. Pannonica, Bp. 2001. 124–135.

⁵³ La república asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil. Szerk. Paul Preston. Barcelona, 1999. 422.

⁵⁴ *Semprun* i. m. 205.

mondani... Gerő nagyon művelt embernek tűnt, szerény, fáradhatatlan munkás, akiről úgy látszott, sosem alszik...”⁵⁵

Ezzel szemben a spanyol és katalán történetírás egyértelműen negatív képet rajzol róla. Julián Gorkin visszaemlékezésében például a következőket írja róla: „Gerő sosem volt a nyilvánosság embere, hanem a titkosszolgálat személyisége, a titkos, illegális szervezet specialistája és ilyen tevékenységek jellemezték pályáját... Kevés katalán kommunista volt, aki ismerte igazi személyiségét és fontosságát... Hideg és fürkésző tekintetétől mindenki megremegett...”⁵⁶

Neve ugyanis nemcsak a Komintern Spanyolországba küldött egyik képviselőjeként (Georgi Dimitrov, André Marty, Victor Codovilla, Palmiro Togliatti mellett) jelenik meg, mint Santiago Carrillónál, de az NKVD katalóniai főnökeként is, aki nemcsak a POUM elleni hajszát szervezte, de egyike volt azoknak, akik a „trockizmus” elleni sztálini tisztogatások terrorját kiterjesztették a nemzetközi brigádokra is.⁵⁷

José Javier Esparza egy Vörös Sándor nevű magyar brigadista visszaemlékezését idézi ezzel kapcsolatban: „A Kreml vezetői, bár bennünket elláttak hadianyaggal, csak a terrorban hittek. Tisztek és katonák könyörtelen végrehajtói voltak parancsaiknak. Az áldozataik száma különösen magas volt a lengyelek, szlávok, németek és magyarok között.”⁵⁸

Ennek egyik fejezete a Rajk és önkéntes társai elleni ellenséges kampány volt, s ebben a magyar Gerő Ernő, bár rejtett, és kevéssé dokumentálható, de döntő szerepet töltött be. Carrillo leírása teszi érthetővé tulajdonképpen Gerő magatartásának kettősségét: a nyilvános megnyilatkozásaiban kiegyensúlyozott és szimpatikus, olykor empatikusnak tűnő Gerő Ernő NKVD főnök-ügynökként rideg és számító, könyörtelen, de az árnyékban, a nyilvánosság elől rejtetten tevékenykedő vezető.⁵⁹ Gerő főhadiszállása Barcelonában a gyönyörű Gaudí-palotában, a Casa Milában (*La Pedrera*) volt, amelynek alagsora titkos NKVD-börtönt is rejtett.

Cesar Alcalá *Los checas de Barcelona* (Csekák Barcelonában) című könyvében külön fejezetet szentelt Gerő Ernőnek.⁶⁰ A checa szó (ejtsd *cseka*) utalás a szovjet államrendőrségre, s ezzel a szóval illették a spanyol köztársasági milí-

⁵⁵ *Santiago Carrillo: Memorias. Barcelona. 2008. 322.*

⁵⁶ *Gorkin, J.: Los asesinos i. m. oldalszám nélkül.*

⁵⁷ Gorkin meglehetősen hitelesen ír arról, hogy Trockij későbbi gyilkosa, Ramon Mercader és annak édesanyja, Caridad Mercader, mindketten katalán kommunisták, meglehetősen közeli barátságban voltak Gerővel. Trockij leendő gyilkosának kiválasztásában tehát, mondja Gorkin, Gerőnek döntő szerepe lehetett. *Gorkin, J.: Los asesinos i. m. oldalszám nélkül.*

⁵⁸ Az angol munkáspárti delegáció Barcelonában a Cárcel Modelo de Barcelonában 500 „fasiszta” fogoly mellett 500 antifasiszta foglyot talált. Többsége külföldi önkéntes volt. A trockizmus elleni küzdelem tehát elérte a nemzetközi brigádokat is. *José Javier Esparza: El terror rojo en España. Epílogo: el terror blanco. Madrid. 2007. 303–304. A könyvről ismertetést a Klió 4. száma (2011) 100–106. oldalán adtam.*

⁵⁹ A spanyol–katalán történetírás úgy tudja, hogy Gerő vádjai miatt hívták vissza a szovjet főkonzult, Antonov-Ofsejenkót, aki az első, Leninhez kapcsolódó bolsevik vezetőkhöz tartozott és jó barátságban volt Andreu Nimel. Moszkvában halálra ítélték. *Preston, P.: La república asediada i. m. 529.*

⁶⁰ Érdeemes azonban megemlíteni, hogy Alcalá tájékozottsága meglehetősen felületes. Gerő életrajzát bemutatva arról ír, hogy 1945 után Gerő Jugoszláviában volt miniszter, és a pártban Tito jobbkeze volt. *Cesar Alcalá: Los checas de Barcelona. Barcelona, 2005. 62.*

ciák és pártok titkos- és magánbörtöneit. Alcalá szerint csak Barcelonában 39 ilyen börtön működött: 23 az anarchisták, 16 az NKVD/SIM⁶¹ ellenőrzése alatt. Az áldozatok száma meghaladta a 8000-t, ebből 5300 feletti volt a jobboldali és egyháziak száma, de a baloldaliak száma is csaknem 3000 volt.⁶² Tudni kell azonban, hogy ilyen magán pártbörtönöket mindegyik baloldali milícia (anarchisták, szocialisták, POUM, SKP) fenntartott, s nemcsak a jobboldali, fasiszta, de a baloldali ellenfelekkel való leszámolásra is használták.⁶³

A történeti irodalom mára már egyértelműen feltárta, hogy a köztársasági táboron belül is folyt egy különösen véres „polgárháború”. A konfliktus fő kérdése az volt: forradalom vagy háború. Az anarchisták, a szocialisták radikálisai, a POUM a forradalomra tették a hangsúlyt, míg a kommunisták és a szocialisták egy része a Franco elleni háború elsődlegességét képviselte, a forradalmi lépéseket a győzelem utánra ígérve.⁶⁴ A Komintern álláspontja is ez volt, így próbálva a demokratikus országok, főképpen Anglia és Franciaország támogatását elnyerni. Gerő, Komintern képviselőként ezt az álláspontot és a népfront pártjainak egységét képviselte maga is. Ám ezt a Franco elleni sikeres harchoz szükséges egységet a Komintern és az NKVD — a spanyol kommunisták és szocialisták egyetértésével vagy elnézésével — terrorral, a baloldali radikálisok likvidálásával igyekezett létrehozni,⁶⁵ nemzetközi szintésre kiterjesztve a sztálini gyanakvást és a tisztogatás módszereit, ellenséget látva mindenkiben, aki nem a szovjet álláspontot képviselte.

A Rajk László és társai elleni spanyolországi politikai kampányt ebben az általános keretben kell elhelyeznünk.

A Rajk elleni vád Albacetében (1938)

Haász László és Gerő Ernő kapcsolata régi, az 1920-as évek elejének bécsi gyökereire nyúlik vissza, tájékoztat Györkei,⁶⁶ aki szerint nyilvánvaló, hogy Haász Gerő megbízásából cselekedett, s fő megbízásaként „keresett” „trockistákat” a nemzetközi brigád magyar zászlóaljában.

Rajk és néhány társa immár a Gerő irányította „trockizmus” elleni küzdelem célkeresztjébe került. E vád jó alkalom volt Haász számára, hogy Rajkot, aki meglehetősen sokszor ütközött vele önkényeskedése, intrikái és emberi al-

⁶¹ Servicio de Investigación Militar (SIM) a kommunista/NKVD irányítás alatt működő spanyol katonai rendőrség.

⁶² Összefoglaló recenzió Cesar Alcalá könyvéről. www.archimadrid.es/actbibliografica/2005/07/00_paginas/31.htm

⁶³ Magyarul Vörös terror a Spanyolországban címmel a Klió 2012/2. számában közöltem ismertetést Esparza idézett munkájáról, amely erről külön fejezetben ír. Titkos csekák nagy számban voltak Madridban és Valenciában, de mint Nin halála mutatta, Alcalá de Henaresben is. *Antoni Beevor: La guerra civil española*, Madrid. 2005. 704. Beevor Madridban közel 250 csekát említ.

⁶⁴ Lásd *Esparza, J. J.: El terror rojo* i. m. 43–167. Lásd még *Polgárháború a spanyol háttérországban* című recenziómat. *Klió*, 2012: 1. sz. 102–110.

⁶⁵ *Anderle Ádám: Miért szenvedett vereséget a köztársaság?*, Egyenlítő, 2011. szeptember, 10–14 *José Javier Esparza: El terror rojo en España*. Madrid. 2007. 2. kiadás. Lásd még *Anderle Ádám: Polgárháború a spanyol háttérországban*. In: *Klió*, 2012: 1. sz. 102–110.

⁶⁶ *Györkei J.: A spanyolországi* i. m. 148.

jasságai miatt,⁶⁷ ezzel az akkor életveszélyes váddal illesse. Haász ez időben már hadnagyként⁶⁸ a magyar zászlóaljnál volt. Rajkot sokfajta módon, feljelenítő levelekkel és rágalmazással igyekezett lejáratni.

Ennek a folyamatnak központi történése az 1938. július közepére összehívott párt-nagyaktíva vitája, ahol Kepes Imre kapitány és Boros Miklós hadnagy⁶⁹ aláírásukkal támogatták Haász írásos előterjesztését, amely Rajkot trockizmussal vádolta. Rajk visszautasította az őt és társait érintő vádakat, de a brigád pártbizottságának lengyel küldötte, azzal, hogy ez magyar ügy, berekesztette a vitát, s a vitában részt vevőket, meghagyva párttagságukat, felfüggesztette tisztségeikből. Ettől kezdve Rajk őrmesterként harcolt tovább.⁷⁰

Györkei Jenő 1986-ban megjelent könyvében már ezeket az eseményeket és konfliktusokat is említi, megállapítva: „A bizalmatlanság légköre, az ellenségeskedés, a tisztességes kommunisták ellen trockizmus vádjával indított hajszá beárnyékolta a bázis életét”.⁷¹

A Rajk és Haász László kapcsolatával összefüggő események legközelebbi és leghitelesebb krónikása Fodor/Berger Zoltán⁷² volt. Ő az 1920-as évektől ismerte Haász Lászlót, mert annak testvére, Haász István közeli barátja volt. Tőle tudjuk, hogy Haász László az 1920-as évek elején a magyar kommunista mozgalomban egy rövid ideig részt vett, ekkor születtek a később befolyásos kommunistákkal (Gerő Ernő, Tarr Imre) való kapcsolatai is. Később eltávolodott a kommunistáktól, vállalkozásokba kezdett (például gombgyárat alapított), de sikkasztás miatt 1936-ban el kellett tűnnie Magyarországról.⁷³ Fodor úgy tudja, hogy Moszkvába feleségével ment, hogy Gerő Ernő támogatását kérje. Ám Gerő ekkor már Spanyolországban volt, így Haász utána utazott. Párizsban megszerezte régi elvtársa, Tarr Imre⁷⁴ ajánló levelét, ezért Haászt bizalommal fogadták – s valószínűleg Gerő közbenjárására az albacetei brigádtörzsben

⁶⁷ *Gergely I.*: Magyarok i. m. 440.

⁶⁸ Az, hogy Haász, katonai tapasztalatok nélkül, ilyen gyorsan magas katonai rangot és bizalmi beosztást kapott Spanyolországba érkezésekor, „magas” pártfogóra – vélhetően Gerőre – utalhat.

⁶⁹ Kepes Imre (1908–1986) 1930-tól vett részt a kommunista mozgalomban, 1936–1939 között a spanyol polgárháborúban harcolt. 1940–1946 között Mexikóban élt. Az 1960-as évektől diplomáciai szolgálatban dolgozott. Boros Miklós (1906–1976) a Seres nevet használta. 1936-tól harcolt Spanyolországban. A világháború után a magyar honvédség katonapolitikai osztályán dolgozott, 1949-ben koholt vádak alapján elítélték. 1954-ben rehabilitálták.

⁷⁰ Uo. 441–442.

⁷¹ *Györkei J.*: Legenda, valóság i. m. 61.

⁷² Ez írói álnév. Rendes neve, amellyel a Kominternben is dolgozott, Berger Zoltán volt. Tanulmányunkban azonban fenntartjuk az írói álnevét. A továbbiakban a főszövegben Fodor/Berger változatban említjük, ahol könyvére utalunk, ott a Fodor nevet hagyjuk meg.

⁷³ A Politikatörténeti Intézet levéltárában őrzött Haász levelek, önéletrajzok némiképpen részletesebbé teszik a képet. Az 1903-ban született Haász László 1919-ben a KMP tagja lesz. Igen aktív illegális tevékenységet folytat (illegális neve: „Fényes”) a Tanácsköztársaság bukása után is, 1922-ben Bécsben egy agitátorképző iskolában ismerkedik meg Gerő Ernővel (Singer), akivel együtt tevékenykedik itthon, s együtt is buknak le. Haász 3,5 hónapot ül börtönben, kiszabadulása után azonban eltávolodott a kommunista párttól – ezt később, Moszkvában írott önéletrajzában azzal magyarázta, hogy állandóan megfigyelte a rendőrség. A sikkasztás tényét is elismeri Haász, s ezért meggy menekülésszerűen Moszkvába 1936. augusztus 19-én.

⁷⁴ Tarr Imre (1900–1937) a Tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadseregben harcolt, majd kommunistaként illegális tevékenység miatt emigrálnia kellett Magyarországról. 1924–1936 novembere

lett az érkező magyarok „káderese”.⁷⁵ Innen került később a magyar zászlóaljhoz. Haász itt, Albacetében kéri felvételét a SKP-ba, a *Biografía de militantes*, a jelentkezéshez szükséges, igen részletes kérdőív aláírási dátuma 1938. március 23. Ebben úgy állítja be magát, mintha 1919 óta folyamatosan tagja lett volna a KMP-nek, és 1931 óta Kun Bélával és embereivel került volna konfliktusba azok szektarizmusa és „terrorizmusa” miatt. Egyszóval, nem írt igazat önéletrajzában.

A vele kapcsolatban állók közül, akik információkat adhatnak róla, Haász László Kepes Imre, Szabó Ferenc⁷⁶ és Pedro Fernández nevét említi, de ugyanitt, egy még februárban írott német nyelvű levelében Kepes és Pedro Fernández mellett „Comarada Pedro” (=Gerő) nevét is megemlíti.⁷⁷

A közben Spanyolországba érkezett, s a brigádtörzsnél jelentkezett, majd a magyar zászlóaljhoz beosztott Fodor/Berger Zoltán és a vele együtt érkező Haász István⁷⁸ döbbenet konstataáltak, hogy a számukra már rossz hírű, megbízhatatlan, kalandor figura, Haász László milyen befolyásos személy, s azt is, hogy hatalmas károkat és megosztottságot okoz azzal, hogy a „trockista” jelzőt aggatja a neki nem tetsző személyek lejáratására.

Haász István hamarosan meghalt egy ütközetben. Fodor/Berger viszont tanúja volt a Haász vádjait megtárgyaló pártgyűlésnek és Rajk valamint a többség Rajk melletti kiállásának. Visszaemlékezésében részletesen leírja az ülésen történeteket.

Fodor/Berger memoárjának jelentőségét és hitelét az adja, hogy a polgárháború után, amikor Moszkvába ment, itt a Komintern központban kapott megbízást. Mint írja „két és fél év múlva nekem jutott az a feladat Moszkvában, hogy a spanyol anyagoknak a Komintern archívumában történt rendezése során az ügyet lezárjam. Javaslatomra a megrágalmazott elvtársak [Rajk László, Wachtel Andor, Sebes Imre, Zsinkó Vilmos – AA] visszakapták becsületüket.”⁷⁹

Fodor/Bergert Gerő kezdeményezésére a francia André Marty, a Komintern VB egyik titkára kérte fel 1940-ben, hogy dolgozza fel a spanyolországi magyar önkéntesek káderanyagát. Fodor a Komintern-archívum akkori vezetőjének, Eduardo D’Onofrio segítségével látott munkához. Fodor/Berger ezt írja ezzel kapcsolatban: „A legnagyobb iratcsomó a már említett Rajk-Haas-acta volt. Mellékelve voltak a francia és a spanyol párthoz címzett Haas-féle rágalmazó beadványok és levelek, s ott volt Rajk beadványa, amelyben okosan, tárgyilagosan, részletesen leírja az egész dolgot a párt számára. Az iratokból is ki-

---

között Franciaországban vett részt a kommunista mozgalomban. 1936 novemberétől a spanyol polgárháború önkéntese, 1937-ben a magyar zászlóalj politikai biztosa, a huescai harcokban esett el június 12-én.

⁷⁵ Györkei J.: A spanyolországi i. m. 149.

⁷⁶ Szabó Ferenc a Francia Kommunista Párt magyar csoportjának a vezetője. Haással szoros kapcsolatban állt. 1945 után hazatért, de az ÁVH internálta. A táborban halt meg.

⁷⁷ PIL, 504309 számú dosszié.

⁷⁸ Haász István (1915–1938) aki öccse Haász Lászlónak, Keresztes néven vett részt a polgárháborúban, az ebrói harcokban esett el 1938 augusztusában.

⁷⁹ Fodor Zoltán: A Pireneusoktól a Kárpátokig. Bp. 1982, 88–91., 94–97., 112–114. Idézet a 114. oldalon.

derült, hogy a fronthelyzet miatt Spanyolországban már nem tudták lezárni az ügyet, így rám hárult a feladat, hogy az iratok áttanulmányozása után a megrágalmazott elvtársaknak — bár egyelőre csak papíron — igazságot szolgáltatassak.”⁸⁰

A nyolc és féloldalas jelentés Rajkra vonatkozó konklúzióját Fodor szó szerint idézi: „Rajk László Spanyolországban trockista gyanú miatt fel volt függesztve. Az ügy tisztázódott. A Párt kádere. Magasabb funkcióba állítható”.

A jelentésen Berger mellett a Komintern-archívum vezetőjének („Edo”) aláírása is látható.⁸¹

Fodor/Berger utalásai adhattak ösztönzést e kérdés kutatására a moszkvai Komintern-levéltárban Györkei Jenő hadtörténésznek, aki már a korábbi években is elkötelezett kutatója volt a spanyol polgárháború magyar önkéntesei történetének. Györkei, mint írja, 1989-ben találta meg a Fodor/Berger által említett Rajk levelet,⁸² s 1996-ban tette közzé a teljes szöveget.⁸³

Györkei e fontos forrás közléséhez írott bevezetőjében a Gerő Ernő és Haász László közötti kapcsolat bizonyítását végzi el, részletesen bemutatva a családi-baráti mozzanatokat még az 1920-as évekből. E kapcsolat spanyolországi jellemzésére Györkei Jenő idézi Haász László nevelt fiának, Haas P. (Polacsek) Imrének Franciaországból 1989-ben hozzá írott levelét is, aki ezt írja: „Haast Gerő küldte Spanyolországba, ahol mindvégig Gerő jobb keze volt... Haas László, amit tett, a kommunista párt parancsára és Gerő utasítására tette. A pártért, hittel és igaza tudatában, meggyőződésből... Gerő egy levélben parancsot ad Haasnak, s egyben megdorgálja, hogy a magyar szekció még nem leplezett le senkit: Így leplezték le Rajk trockista mivoltát.”⁸⁴

Györkei kommentár nélkül elfogadja Haas P. Imre levelének információit, ám Fodor/ Berger és más spanyolosok leírásából, mint látjuk, nem a meggyőződéséért harcoló Haász László tűnik elő. Nehezen hihető az is, hogy a fiú olvashatott olyan Gerő levelet, amelyben a trockizmus elleni harcra biztatja.

Mindenesetre Györkei tanulmánya fontos, mert jelzi, hogy Gerő Ernő szerepe őt is foglalkoztatta a spanyolországi Rajk-ügyben.

A Haász László által írt, és Kepes Imre kapitány, valamint Boros Miklós hadnagy aláírásával is támogatott Rajk-ellenes „deklarációt” a Rajk, mint párttitkár által összehívott pártgyűlésen ismertették. A „vádban” Rajk családja „*erdélyi úri családdá*” vált – miközben Rajk apja valójában csizmadia-mester volt. A feljegyzés („deklaráció”) Rajk feleségéről is „kiderítette”, hogy trockista csoportokhoz kapcsolódik (felesége bátyja, Schillinger László Moszkvában a tisztogatások áldozata lett.)⁸⁵

⁸⁰ Uo. 148.

⁸¹ Uo. 148., 256.

⁸² A levél 1938. július 10-i dátumot visel. Györkei a magyar nyelvű levél mellett ennek spanyol változatát is megkapta mikrofilmen. (Ez utóbbit Beck János fordította). A címzett a PCE Központi Bizottsága, és nyilvánvalóan válasz Haászék feljelentő levelére született – egy pártvizsgálat tárgyásként lefolytatását igényelve.

⁸³ Györkei J.: A spanyolországi i. m. 147–179. Maga a Rajk-levél teljes szövege a 150–176. oldalakon olvasható.

⁸⁴ Uo. 149.

⁸⁵ Györkei J.: A spanyolországi, i. m. 166.

Rajk „trockistákkal” vette magát körül, írják – és ide sorolták Rajk közeli harcostársait is: Sebes Imrét, Zsinkó Vilmost.

Azonkívül Rajk „kunista”⁸⁶ magyar frakciós pártsejtet szervezett az zászlóaljban, és elszabotálta a népfrontpolitikát, írják, valamint csendőri módszereket alkalmazott párttitkárként, s tisztellenes hangulatot gerjesztett. Mindezeket túl Rajk karrierista is, hangzott a vád.

Rajk László tisztában volt e vádak életveszélyes jellegével. Ezért kezdi a SKP KB-nak írott levelét a következőképpen: „Kedves Elvtársak! Itt fekszenek előttem egy furcsa írásmű jegyzetei: egy »deklaráció« Haas hadnagy, a II. század szakaszparancsnoka, Kepes kapitány, a II. század szakaszparancsnoka, és Boros hadnagy, a III. század századparancsnoka közös szerkesztésében. Egy »deklaráció«, mely a vádiratom. Megtudom belőle azt, hogy egy súlyos, a közvélemény életére törő összeesküvés gyanúja alatt állok, legalább is a megnevezett »elvtársak« részéről. Megtudom belőle azt, hogy február óta a zászlóaljunk egész pártszervezetét a trockizmus, az ötödik columna, vagy röviden szólva, a fasizmus szolgálatába állítottam. Hogy Trockij, Buharin, Zinovjev, Kamenyev, Kun, stb. ravaszságával, vagy éppen mindezek ravaszságát és aljasságát magamban egyesítve — szemfényvesztéssel, brutális — terrorisztikus fellépéssel, a kritika elnyomásával, szabotázzsal a népfront politikai vonalán, pártszervezetünknek trockista elemekkel való megspékelésével, stb., stb. (ki győzné végrehajtani) február óta aláaknáztam máris zászlóaljunkat katonailag, politikailag és morálisan egyaránt.”

Rajk látja azt is: „vádjaikkal... szemrebbenés nélkül odadobnának egy halálos ítélet, kivégzés elé... Legkönnyebb ma valakit, magyarországi elvtársat, kunista gyanúval illetni. Pártunk olyan mély, megrázó krízisen ment keresztül és talán még ma is annyira tisztázatlanok az egyes személyi ügyek, hogy aki zavarosban akar halászni, bőven van rá lehetősége. Ezt a halászó kísérletet hajtott végre rajtam Haas László. Tudta, ha csak egy kicsit is sikerül ellenem felkelteni a kunista gyanút, nyugodtan fokozhatja a vádjait Zinovjev, Kamenyev, Trockij, az V. kolumna és az egész fasizmus ügynökségéig.”

Rajk levelében részletesen válaszol a „deklaráció” minden konkrét vádjára. Ezek legtöbbje a zászlóaljban harcoló önkéntesekkel volt kapcsolatos, s mindegyik esetben azt tapasztalhatjuk, hogy Rajk Haasz rágalmainál („trockista”) védte meg őket, s úgy tűnik a levélből, hogy Haasszal állandó ütközései ilyen jellegűek voltak.

Rajk levelében vissza-visszatér az az információ, hogy a később támadás alapjául szolgáló személyi ügyekben Rajk mindig másokkal és sokszor Gerő Ernő tudtával és egyetértésével döntött, hiszen, írja „*az általános átigazolások [tudniillik az SKP-ba való átigazolások, – AÁ] Pedro és Haas elvtársak vezetésével folytak*”, de fontosnak tartja Rajk hozzátenni azt is, hogy ezek a tárgyalások Haasz lakásán, Albacetében zajlottak. És éppen a Sebes Imrét érintő trockista váddal kapcsolatosan tartja fontosnak Rajk ismét megemlíteni Gerő Ernő szerepét: „Pedro elvtársnak [tudniillik Gerőnek, – AÁ] is, mint magyar pártfelelős

⁸⁶ Kun Bélát, a magyar KP vezetőjét „trockista” váddal Moszkvában ekkor (1938) már letartóztatták, s ez év augusztusában valószínűleg már nem is élt. A „kunista” jelző tehát valóban életveszélyes vád volt, és egyet jelentett a „trockizmussal”.

elvtársnak az álláspontja az volt, hogy mindezek a vádak igazságtalanok... „Sebes párttitkár maradt Haas és Pedro elvtársak saját elhatározásától.” És, folytatja Rajk, „Nyugodtan állok tehát a párt ítélőszéke előtt,...mert [az átigazolásokat, – AA] előttem minden gyanútól mentes, komoly, feltétlen becsületes elvtárs benyomását keltő Pedro elvtárs intézte...”

Fel kell figyelni erre az erős feltételeltséget jelentő megfogalmazásra — „benyomását keltő” —, ahogy arra is, hogy Rajk Gerő Ernő szerepét e történetekben hangsúlyosnak említi. E fenti megfogalmazás tehát arra utalhat, hogy Rajk sejti, Haász tettei mögött Gerő Ernőt kell feltételezni. Gerő magatartásának kettősségét, tetteinek álságos voltát — amire Santiago Carrillo jellemzése kapcsán utaltunk — Rajk valószínűleg érzékelhette. Am Rajk írása óvatosságot is mutat, mert vélhetően tisztában volt/lehetett Gerő Ernő hatalmas befolyásával. Mindenesetre az biztos, hogy, Haász Gerő Ernő egyetértése nélkül e Rajk-ellenes vádsorozatot nem merete volna megfogalmazni. Amikor tehát Rajk Haászról szólva „nem egyenes és becsületes munkáról” ír, ezt Gerő Ernőre is érthette. Erre utalhat a „becsületes elvtárs benyomását keltő” kétértelmű megfogalmazás.

Rajk, levelének végén leszögezi: „Vádolni akarom a saját vádirattal vádlóimat”. De megjegyzi: „Talán feltűnt nektek, hogy mindenben Haas Lászlót tettem meg főbűnösnek, s alig beszéltem a másik kettőről... E két ember áldozatult esett egy ördögi raffinériának...Haas őket használta ki, hogy végrehajthassa műveletét.” És hozzáteszi: „az egész deklaráció Haas kézírása...”⁸⁷

Rajk egy leveléhez írott függelékben még megjegyzi: a „deklaráció” szövegét a levél megírásáig sem kapta kézbe, ezért csak saját jegyzeteit használhatta.

Ám, hogy nemcsak Rajk levele, de a Haász-féle „deklaráció” is megérkezett az SKP KB-hoz, jelzi az ugyancsak Györkei tanulmányában közölt másik, Komintern-levéltárban talált dokumentum, amely az SKP KB fegyelmi bizottságának — vélhetően ennek kérésére — érkezett a XIII. nemzetközi brigád pártbizottságától. Ebben Haász Lászlóról küldtek jellemzést: „Haas László — magyar — 41 éves, rossz magaviseletű. Ez az elvtárs, aki felfüggesztett tagja a pártunknak, mint fhdngy, nagyon gyáván, minimális tudással, rosszul látta el feladatát. Működését a tudatos, káros kádermunka, a politikai szélhámosság jellemzi. Hiú, öntelt, jellemtelen, mindenre képes karrierista. 1936. XI. hótól 1938. VII. hóig a magyar káderszolgálat vezetője volt. Személyes viselkedése tömegundort vont maga után. Az elvtársak általános véleménye róla: Minden tekintetben a munkásmozgalmat illetően káros és veszélyes: – veszélyesen nagy tehetséggel rendelkezik, – ellenség, – deklasszált, aki ellen könyörtelenül harcolni kell és sürgősen leleplezni.

Aláírás:

*Kronovitz, Gerenitz, Sebes Sándor*⁸⁸

A XIII. nemzetközi brigád pártbizottsága tehát Rajk mellé állt.

***

⁸⁷ Az idézeteket lásd *Györkei J.*: A spanyolországi, i. m. 150–176. oldalakon.

⁸⁸ Uo. 177–178. Kronovitz Mátyás (1909–1938). Rajk után ő lett a zászlóalj párttitkára. 1938-ban tifuszban halt meg. Gerenicz Lajos 1899–?). A polgárháború után Franciaországban maradt. Sebes Sándorra lásd a 17. számú lábjegyzetet.

Az 1949-ben „Rajk és társai” indított koncepciós perekkel kapcsolatos történeti irodalomban Gerő Ernő neve nem hangzott el. Maga Gerő 1962-ben az MSZMP PB tagjának, az ideológiai titkár funkciót betöltő Aczél Györgynek elmondta, hogy szerinte a Rajk-ügy indítására „Farkastól és Rákositól jöhetett az első kezdeményezés”.⁸⁹ Ez hihetőnek tűnt, s Gerő neve semmilyen vonatkozásban nem kapcsolódott össze a perrel. Csak az egyik ÁVH-s kihallgató tiszt, Farkas Vladimir⁹⁰ visszaemlékezésében (1990) fogalmazódott meg (először) az a gyanú, hogy Gerőnek, sőt feleségének is lehetett köze a per elindításához: „Csak a nyolcvanas években kerültem olyan információk birtokába, amelyek... arra utalnak, hogy a volt spanyolosok nagyszámú letartóztatása, valamint a trockista vád kezdeti előtérbe kerülése mögött Gerő Ernő és felesége, Fazekas Erzsébet (a spanyolországi önkéntesek káderesének) ottani tevékenysége húzódik meg.”⁹¹

Ezt a véleményt erősítheti az a tény is, hogy a Gerő Ernő felesége, Fazekas Erzsébet a köztársasági kémelhárításban és a belső káderellenőrzésben, mint a Katalán Egyesült Szocialista Párt (PSUC)⁹² megbízottja töltött be irányító funkciót. A belső elhárítás három tagú legfőbb bizottságának, mint későbbi jelentéséből kitűnik, Gerőné az elnöke volt.⁹³ Személye esetünkben azért fontos, mert Haász csak tőle kaphatott tájékoztatást, utasításokat. Vélhetően a Rajkra és társaira vonatkozó, trockizmus vádját tartalmazó levél is Gerőnéől érkezhetett. Gerő ilyen körülmények között a háttérben maradhatott.

Egy másik visszaemlékezés is Farkas gyanúját erősíti meg. Haraszti István, volt brigadista emlékiratában írja: „Egyik barcelonai utam alkalmából mondta valaki, hogy központi iroda alakult a nemzetközi önkéntesek politikai ellenőrzésére. Jó volna, ha odamennék, mert a vezető elvtársnőnek szüksége volna összekötő emberekre. Úgy gondolták, alkalmas lennék e munkára... Az új hivatal vezetőjét Gelbert elvtársnőnek hívták. Németül, franciául, oroszul, sőt igen keveset spanyolul is tudott. Hangsúlyából az első mondat után tudtam, hogy csak magyar lehet, bár ezen a nyelven nem volt hajlandó senkivel beszélni...1947 őszén láttam ismét Pesten, egy ünnepélyen a Zeneakadémián. Itt már magyarul beszélt...Megtudtam, Fazekas Erzsébetnek hívják és Gerő Ernő felesége.” A barcelonai Gerőre emlékezve Haraszti még megjegyzi: „Amolyan szürke eminenciás, akinek a dolgozószobájáig sem volt könnyű dolog eljutni.”⁹⁴

A Rajk-perben aktívan részt vevő kihallgató tiszt, Farkas Vladimir elmondja: „Május 30-án nemcsak Rajk letartóztatásának napja volt. Tudomásom szerint akkor kezdődött el nagyobb számban a volt spanyol önkéntesek letartóztatása is. ...A végső döntéseket Rákosi Mátyás hozta meg Farkas Mihály és Kádár János⁹⁵ tudtával. Az is biztos, hogy a spanyolországi trockizmus elleni

⁸⁹ *Pünkösti Á.*: Rákosi i. m. 160.

⁹⁰ Farkas Vladimir Farkas Mihály fia.

⁹¹ *Farkas Vladimir*: Nincs mentség. Bp. 1990. 187.

⁹² E párt Komintern-instruktora Gerő Ernő volt.

⁹³ Uo. 187. Baráth Magdolna szíves segítsége révén kezünkben van Gerőné („Gerő Mária”) francia nyelvű jelentése az 1936–1939 közötti spanyolországi tevékenységéről. Ennek alapján említjük Gerőné szerepét. Forrás: Rossziszskij Goszudarsztvennij Archiv. Szocialni-Polityicseszkoj Isztorii. Fond 495, opisz 199 gyelo 6822.

⁹⁴ *Haraszti István*: Poggyász nélkül. Bp. 1981. 206–207.

⁹⁵ Kádár János ekkor belügyminiszter volt. Később őt is letartóztatják és elítélik.

kegyetlen harc egyik kezdeményezője és irányítója a polgárháború idején Gerő Ernő volt. Miért ne hasznosította volna idehaza is az első adandó alkalommal az 1937. évi⁹⁶ barcelonai tapasztalatait?⁹⁷

Minden jel arra utal, hogy Gerő valóban „hasznosította” spanyolországi tapasztalatait és információit.⁹⁸

A legfelsőbb magyar pártvezetésben ugyanis ő az egyetlen, aki a Komintern egyik magas rangú képviselőjeként — és aktoraként — ismerhette a valódi történéseket. Nemcsak a Haász László által kezdeményezett vádakat, de megismerhette a Rajk-levellet is, a XIII. nemzetközi brigád pártbizottságának Haászról írott negatív véleményét s a Komintern központban 1940-ben, Fodor/Berger Zoltán által említett, Rajkot rehabilitáló álláspontot is.

A perbe mégis a Haász-féle változat vádjai kerültek be, s ha a vád részleteinek pontosságát is számba vesszük, tudnunk kell, hogy ezeket Budapesten a legfelsőbb pártvezetésben csak Gerő Ernő és felesége ismerhette. Gerő — talán alappal feltételezhetjük — így vágott vissza az 1938-ban számára kudarcra végződött akcióért. A Rajk elleni vádiratba illesztett „spanyol fejezet” Gerő részéről tehát akár egyfajta *leszámolás* is lehetett. Ha ennek fényében olvassuk újra Rajk védőbeszédének spanyol vádakra vonatkozó részét, az a benyomásunk támad, hogy Rajk László is gyaníthatta/tudhatta ezt.

Mellékperek a „spanyolosok” ellen és a perújrafelvétel iratai

A Rajk-perhez kapcsolódó mellékperekről, amelyekben Rajk más brigadista társait ítélték el, keveset tudunk. Az emlékiratok említésén kívül más forrás nem állott rendelkezésünkre, hiszen, mint említettük, 1959 és 1961 között e perek tárgyalási, nyomozati anyagait, a kihallgatások magnófelvételeit és azok legépelt szövegét megsemmisítették. Ez az oka, hogy a Rajk-perrel és a spanyolosok ügyeivel foglalkozó olyan komoly és elmélyült tanulmányok, mint Hajdu Tibor (1992) és Györkei Jenő (1996) írásai ezekről nem tesznek említést.

Csak az ezredforduló után, amikor az addig titkos, köztük a titkosszolgálati iratok és a volt Állambiztonsági Hivatal iratai kutathatóvá váltak a közben létrehozott *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában* (továbbiakban ÁBTL), derült ki, hogy a Rajk per iratainak megsemmisítése nem volt teljes. Az 1954–1955-ben lezajlott rehabilitációs vizsgálatok⁹⁹ iratanyaga ugyanis megmaradt, s ebben az első, 1949-es kihallgatások jegyzőkönyvei és más iratok (pél-

⁹⁶ Farkas Vladimir itt a POUM tagjai és a Nin elleni akciókra utalhat, ezek voltak 1937-ben.

⁹⁷ Farkas V.: Nincs mentség i. m. 199.

⁹⁸ Zinner Tibor veti fel, vajon miért éppen Rajk lett a legfelsőbb pártvezetésből a kiszemelt áldozat. Nem zárható ki, hogy a „moszkvai” legfelsőbb (Rákosi, Gerő?) vezetők sugalmazták személyét, veti fel, s „a Komintern levéltárban való kutatás alapozhatta meg”. Ott sokat tudtak Rajk spanyolországi afférjáról. S ... tudták, hogy a 'trockista vád' annak idején megalapozatlan volt.” *Szász B.*: Minden kényszer i. m. 406.

⁹⁹ A perújrafelvételről egy háromtagú bizottság döntött, ahol Nagy Imre miniszterelnök mellé állt Gerő Ernő is – Rákosi ellenében. Talán csak azért, teszi ehhez hozzá Szász Béla „mert úgy vélte, hogy ha megbukik, ő kerülhet majd a helyére, talán azért, mert erre utasította moszkvai felső kapcsolata”. *Szász B.*: Minden kényszer i. m. 303.

dául a vádlottak 1949-ben írott önéletrajzai) szövegszerűen felhasználásra kerültek. Magunk 2008-ban kaptunk lehetőséget ezeknek az iratoknak a kutatására.¹⁰⁰ Az iratok *vizsgálati dossziék*, amelyben az eredeti, kényszerrel: kínzással, erőszakkal kicsikart hamis vallomások mellett az új vallomások is szerepeltek, amelyek az eredeti 1949-es vallomások születésének körülményeit, azok információihoz való (új) viszonyt, a kényszer nélkül tett vallomásokat és az új önéletrajzokat tartalmazzák. E kihallgatások központi kérdése Rajk „trockizmusának” megvallása és saját hazaárulásai, „kémkedésük”, stb. bevallása, illetve ezen vádak visszavonása volt.

Az 1954-es per-felülvizsgálatok során ezzel kapcsolatosan fontos új vallomásokat találunk.

Ilyen vizsgálati dossziékat találunk a Rajkhoz Spanyolországban legközelebb álló és 1945 után közvetlenül Rajk mellett dolgozó brigadistákról. Marschall László, Csatári (Kálcsics) József, Beck János, Cseresnyés Sándor, Ráth Károly, Kovács Ferenc, Cséby Lajos esetében van önálló dosszié. E személyek közös vonása nem csak az, hogy a spanyol polgárháborúban a magyar zászlóaljnak tisztként meghatározó személyiségei voltak, de 1945 után is Rajk mellett találjuk őket vezető tisztségekben a belügyminisztériumban majd a külügyben.

E nevek mellett az 1949–1950-es koncepciók perek áldozatainak névsorában más spanyolosokat is ott találunk, de ezek nem a „Rajk és társai”-per keretében, hanem önálló mellékperekben folytak le.

Miközben az új, őszinte, presszió nélküli tanúvallomások megvédték és tisztázták Rajkot, több tanú is beszélt eközben arról is, hogy a nagyhatalmú pártvezérré, miniszterré váló Rajk László személyiségének ez időben már megjelentek negatív vonásai is.

Egy régi harcostársa említette például, hogy amint Rajk budapesti párttitkár lett, „a régi elvtársakkal szemben is ideges, erőszakos, türelmetlen volt”.

Kádár János, aki Rajk után lett belügyminiszter, és aki maga is ekkor került ki a börtönből, — némiképp igazolni akarván saját negatív szerepét a Rajk elleni eljárásban —, ezt mondta: „a fiatalabb nemzedékből való pártfunkcionáriusok fölött önmagát toronymagasan kiemelkedőnek tartotta..., szenvedélyesen szeretett kioktató hangon beszélni. Rossz, hatalomvágyó, büszke, sértődékeny, fölényes természete és modora volt.”

Olt Károly pénzügyminiszter — maga is elítélt —, az eredeti per vádjait egyébként elvetve mondta a felülvizsgáló tiszteknek: „nagyon szerette és nagyra értékelte Rajkot a mozgalomban. Tapasztalta nála, hogy szeret felülkerekedni embereken. Önfejű, makacs természete volt. Szeretett sokat, oktatóan beszélni... Rajk sokszor fölényes, lekezelő volt vele szemben és másokkal szemben is annak ellenére, hogy évekig együtt dolgoztak a mozgalomban.”¹⁰¹

Áttekintve e megnyilatkozásokat, a történész Hajdu Tibor a következő megállapításra jutott: Rajknak „Végül már több volt az irigye, mint a híve... leginkább talán a spanyolos bajtársai és BM-es munkatársainak köre tartott ki

¹⁰⁰ Ezekről lásd *Arató Ildikó*: A spanyol polgárháború: „Rajk és társai” célkeresztben. Szeged. 2010. (kézirat).

¹⁰¹ A vallomásokat idézi *Hajdu, T.*: A Rajk-per háttere i. m. 22–23.

mellette, ezért köztük alapos ritkítást végeztek...”, már belügyminiszterségből való leváltása után.¹⁰²

***

A vizsgálati jegyzőkönyvek bizonyos sémák szerint íródtak, ezért az új, immár erőszak nélkül, szabadon tett vallomásokat egy-egy személy anyagán, illusztratív módon mutatjuk be.

Érdeemes Cseresnyés Sándor¹⁰³ vallomásával kezdenünk. Mindenekelőtt azért, mert a Rajk-perben — a persorozat fő eseménye ez volt —, a spanyolok közül csak ő szerepel tanúként. Szerepe volt ebben annak is, hogy Cseresnyés, akit már május 17-én letartóztattak, készségesen nevét adta az ÁVH-s kihallgatók által kreált „vallomásaihoz”.¹⁰⁴ Eredeti 1949-es vallomásában még ezt írta Cseresnyés: „Rajk Lászlóval való ismeretségem még abba az időbe nyúlik vissza, amikor ő a Spanyolországban harcoló magyar zászlóalj pártszervezetének titkára volt. Én szintén ebben a zászlóaljban teljesítettem szolgálatot és szemtanúja voltam Rajk László trockista tevékenységének, melyet a zászlóalj beosztottai között fejtett ki. Rajk... tevékenysége következtében a zászlóalj két egységgel szemben álló – ellenséges táborra oszlott...”

Ez a vallomása teljesen ellentétben van a mostani állításával, figyelmeztette 1954-ben a vizsgálótiszt. Cseresnyés válasza: „Ez a vallomás nem felel meg a valóságnak, mert Rajk Lászlóval Spanyolországban csak egyszer találkoztam, 1937 nyarán a két Sebes testvér társaságában Albacetében. Rajk abban az időben még újonc volt és csak hosszú hónapok múlva került a kiképző táborból a zászlóaljhoz. Rajk Lászlóval soha nem voltam egyazon harci egységben... Ez a vallomásom úgy keletkezett, hogy én vallomást tettem arról, mit hallottam Rajk Lászlóval kapcsolatban. Ilyen tények és események úgy kerültek be a jegyzőkönyvembe, hogy szemtanúja voltam és egy harci egységben szolgáltam Rajkkal... A spanyolországi katonakönyvből megállapítható, hogy a Rákosi-zászlóaljban soha nem szolgáltam. Én abban az időben, amikor ezek

¹⁰² Uo. 23. Hajdú felhívja a figyelmet arra, hogy a Rajkhoz közeli személyek letartóztatása már május 23-án megkezdődött, de Rajkot csak május 30-án tartóztatták le. *Hajdú. T.: A Rajk per háttere* i. m. 19. Cseresnyés Sándor 1954-es új vallomása viszont már május 17-t jelöli meg az első letartóztatásként. Vizsgálati dosszié, Cseresnyés Sándor vallomása. V-142705/1, ÁBTL, 2.1.I/25-a, 16.

¹⁰³ Cseresnyés Sándor 1909. szeptember 28-án született Temesvárott. Középiskolái után egy hitelintézet alkalmazottja, majd újságíró, 1937 elején megy Spanyolországba, ahol ez év szeptemberében az Albacetében kiadott Nemzetközi Brigádok Bulletinje magyar változatának a szerkesztője, közben több újságnak ír, köztük a párizsi magyar nyelvű kommunista újságba, a Szabad Szóba is. Ennek cikkeit több európai és amerikai baloldali lap is átvette. Rajkkal 1937 őszén találkozott először, ezután csak Franciaországban találkoztak. Együtt nem dolgoztak, de Rajk ismeri írásait. Algírba internálják, itt belép az angol hadseregbe, majd Európában az a jugoszláv titkosszolgálattal, az OZNA-val működik együtt. Romániába nem akart visszamenni, ezért kérte a magyar pártot, segítse, hogy Magyarország befogadja. Rajk segítette ebben. Cseresnyés a Világosság című folyóirat külügyi rovatát szerkesztette, majd Rajk, már belügyminiszterként rábízta a minisztérium sajtóosztályának a vezetését. ÁBTL V-142705/1 Cseresnyés önéletrajza alapján.

¹⁰⁴ Kihallgatója május 28-tól Farkas Vladimir, aki könyvében többször említi nevét. *Farkas V.: Nincs mentség* i. m. 145, 188–190.

az események lejátszódtak, a déli fasiszták által körülzárt övezetben voltam 1939 közepéig.”

A kihallgató tiszt szisztematikusan végigment Cseresnyés 1949-es vallomásának Rajkkal kapcsolatos fő pontjain, melyek mindegyikét elutasította. A jegyzőkönyv ilyen állításait az ÁVH „alkotta meg”, s elmondta, 1949-es kihallgatása során rendszeresen megverették. Ezek, mondja „*olyan vallomások megtételére bírtak rá, ami nem felelt meg a valóságnak*”. De, mondja Cseresnyés, a hamisításokkal kapcsolatos magyarázatok hihetőek voltak, főképp mert a felsőbb pártvezetésre utaltak, jelezve, azok meg vannak viselkedésével elégedve: „*Péter, [az ÁVH vezetője, – AÁ] azt is mondta nekem, amikor egy hazug vallomást tettem, hogy 'Cseresnyés, maga életében most tette a legnagyobb szolgálatot a pártnak'*.”¹⁰⁵

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára őriz egy olyan dossziét is, amelynek a címe: „*A koncepciók ügyekben foglalkoztatott hálózati személyekkel kapcsolatos anyagok*”.

Ebben található Cseresnyés jelentései, amelyeket börtöntársairól készített. Besúgó lett. Nagyon sok jelentést írt Pálffy tábornokról,¹⁰⁶ akinek cellájába helyezték. Különösen Pálffy és Rajk kapcsolata érdekelte Cseresnyést – és kihallgatóit.

Pálffy szerint, írja Cseresnyés, Rajk „Mefiszto-szerű” figura, aki Rákosi eltávolítása után *személyi diktatúrát* vezetett volna be, mint Tito Jugoszláviában. Jelentett Cseresnyés Tömpe Andrásról, mint Rajk legbizalmasabb barátjáról, a „Rajk-klika” tagjáról. Basch Jánosról is volt néhány gyanút keltő mondat: Jugoszláviában is harcolt, de „ottani élete nincs felderítve”. Boros Miklós kapitány pedig, aki Gál tábornok¹⁰⁷ szárnysegédje volt a polgárháborúban, egy „züllött társaságba tartozott”, és (a már börtönben lévő, s később halálra ítélt) „Marschall ezredes bizalmas barátja”, szól a besúgó jelentése. Martin György (Comandante Martin) pedig Cseresnyés szerint „trockizante” csoportokhoz kötődött Németországban az 1920–30-as években, és Barcelonában a POUM tagja lett. A polgárháború után Chilébe ment, ott „*amerikai cégek képviselője*”, „*kalandor és üzletember egy csapásra*”, írja Martinról börtönjelentésében Cseresnyés.¹⁰⁸

A többi spanyol brigadista *mellékperekbe* került vádlottként, de vallaniok kellett Rajk ellen, s egymás ellen is. És ebben az ördögi folyamatban a vádló ügyész nem tartotta szükségesnek dokumentumokkal alátámasztani a vádat. A (kényszerrel megszületett) vallomások elegendőek voltak.

¹⁰⁵ Cseresnyés 6 év börtönbüntetést kapott, de ezt csak a bevallott, jugoszláv OZNA titkosszolgálatvaló háború alatti együtt működésért.

¹⁰⁶ Pálffy György (1909–1949) altábornagy, letartóztatásakor a honvédelmi miniszter helyettese. A persorozat katonai szálának fő vádlottja, katonai bíróság ítélte halálra, 1949. október 24-én végezték ki.

¹⁰⁷ Gál János (1897–1937) tábornok, a spanyol polgárháborúban a 15. nemzetközi brigád, majd a 15. hadosztály parancsnoka 1937. augusztus 4-ig. Ekkor visszarendelték a Szovjetunióba, ahol a törvénytörések áldozata lett.

¹⁰⁸ ÁBTL. Zárt anyag, 251. doboz I.-2.1 – IXI 62, 19–28., 48–54. Martin Györgyről plasztikus képet rajzol *Haraszi I.*: Poggyász nélkül i. m. 432–433.

A számos vallomásból, ugyancsak illusztratív jelleggel mutatjuk be Ráth Károly vallomásának részleteit.

Ráth Károly,¹⁰⁹ aki rendőrezredesként került vád alá 1949-ben, 1954. június 24-én, felülvizsgálati vallomásában a következőket jelentette ki: „Az Államvédelmi Hatóság 1949. szeptember 12-én délután, a Rajk-féle összeesküvés részeseként letartóztatott és beszállított az Andrassy út 60. alá. Itt a Pártra hivatkozva, valamint különféle testi és lelki kínzások alkalmazásával és megtévesztéssel több jegyzőkönyvet írtattak velem alá, amelyben bevallom, hogy Rajk párt- és néppellenes összeesküvésének tagja voltam, az Államvédelmi Hatóság beosztottjai között bomlasztó munkát folytattam,¹¹⁰ vezetője voltam egy három tagú — Csatáriból, Kovácsból¹¹¹ és belőlem álló — bomlasztó csoportnak, a Magyar Távirati Irodánál pedig, ahol a magyar rádió idegen nyelvű adásainak vezetője voltam, szabotáltam a jugoszláv nyelvű adások hatékonyságát.

Ezt az összefoglaló vádlotti jegyzőkönyvben szereplő vallomásomat a fent említett kényszer alatt a tárgyaláson is fenntartottam. A tárgyaláson Kovács Ferenc vallott ellenem, én is ő ellene. A váci fegyházban megtudtam tőle, hogy őt is ugyanolyan eszközökkel kényszerítették mint engem.

A bíróság, vallomásom alapján 8 évi fegyházra ítelt.

Kijelentem, hogy a vád elejétől a végéig hazugság, a jegyzőkönyvben a tények szándékosan elferdítve, hazugan vannak beállítva vagy pedig koholtak.

Állításom bizonyítására mellékelem életrajzomat, amelyben leírom mindazokat az eseményeket, amelyeken a vád alapszik, úgy, amint azok megtörténtek.”¹¹²

A felülvizsgálat során új, reális és hiteles önéletrajzok születtek, hiszen az 1949–1950-es vádakat a hamis információkkal teletűzdelt, gyakran már előre gyártott életrajzokra alapozták. Az életrajzokban történő „bevallás” ugyanis elegendő volt a vád megalapozottságának igazolására. Ördögi mechanizmus volt ez: csak úgy lehetett Rajkra terhelő vallomást tenni, ha önmagukat is megvádolták, illetve elfogadták a vádakat. Más esetekben viszont egészen nyilvánvalóan már előre megírt jegyzőkönyvekkel dolgoztak a kihallgatók: a valódi tények nem zavarták meg e koncepciók eljárásokat.

Példaként Beck János 1954-es vallomásából idézünk egy részletet: „Őrizetbe vétele után az ÁVO-n folyó nyomozás során az engem kihallható összes

¹⁰⁹ Ráth Károly (1903–1985) Aradon született. Érettségivel és kereskedelmi iskolai oklevéllel rendelkezett. 1920 óta aradi, majd temesvári és brassói újságoknál dolgozott. 1928-tól Párizsban élt, itt kapcsolódott a kommunista mozgalomhoz, Karikás Frigyes révén. 1937-ben ment innen Spanyolországba, itt hadnagyként szolgált. A magyar Rákosi-zászlóalj néhány tisztjével 1939 elején, a visszavonuláskor, Barcelonában ismerkedett meg (Tömpe István, Tömpe András, Mátyás László, Sebes Sándor és Imre, Sziklai Sándor, Banéth Jenő, Mező Imre, Vándor László Gyáros László nevét említi). Rajkkal a Gurs-i táborban ismerkedett meg, ahol Rajk egy érdekes előadása után mint az Egység című táborújság szerkesztője felkereste, hogy cikket kérjen tőle. Rajkot Firtos néven ismerte még ekkor. Vernet-i táborba 11 magyart vittek innen, ebben a csoportban Rajkkal együtt ő is benne volt. Vizsgálati dosszié. Ráth Károly. ÁBTL V-142708/1. Önéletrajz, 32–43.

¹¹⁰ Ráth egy ideig az ÁVH-nál rendőrezredesként szolgált.

¹¹¹ Mindketten brigadisták voltak, s mindkettőjüket elítélték, Csatári Józsefet 13 évre, Kovács Ferencet 7 év börtönre (mindketten ezredesek voltak).

¹¹² Vizsgálati dosszié, Ráth Károly. ÁBTL 2.1. I/37-a, 2.

beosztottak a legmerevebben elzárkóztak az elől, hogy akárcsak meg is hallgassák mondanivalómat. Nem voltak hajlandóak semmiképpen megmagyarázni, hogy hol és miben is követtem el bűnt vagy akárcsak valami hibát. A tulajdonképpeni nyomozásnak, az ügy tényleges kivizsgálásának ez a merev elutasítása, ami mindjárt kezdettől fogva párosult verésre és hasonlókra vonatkozó fenyegetésekkel és olyan kezeléssel, mintha megrögzött ellenség lennék — tudtam, hogy ők maguk is pontosan tudják, hogy ez egyáltalán nem igaz — olyan helyzetbe hozott mint a kalitkába zárt és ott tehetetlenül vergődő madár. Miután leszögezték azt a tényt, hogy én Rajkkal az ÁVO-n teljesített munkámmal kapcsolatos kérdésekről beszéltem, többet soha nem volt szó tényleges munkámról, valóban elkövetett cselekedeteikről, sőt arról sem, hogy milyen volt igazán Rajkkal a kapcsolat, ártottam-e tényleg, vagy akárcsak akartam-e valaha is ártani.

A kihallgatások során mindenben a pártra hivatkoztak és ugyanakkor akárki került is szóba, letartóztatott vagy szabadon lévő ember, akármi is volt a pillanatnyilag szóban forgó kérdés, rendszeresen hazudtak, minden tényt kiforgattak és elferdítettek azért, hogy engem félre vezessenek és olyan állapotba hozzanak, hogy szükségesnek tartsam mind magamra, mind pedig másokra vonatkozó legképtelenebb állításoknak jegyzőkönyvi vállalását. Úgy állították be, hogy a párt kívánja ezt tőlem ....¹¹³

Az új, 1954–1955-ben írott önéletrajzok rendkívül kalandos, gazdag képet adnak a volt brigadisták életútjáról, a „spanyol fejezet” előtt és után. Érdemes lenne ezeket összegyűjteni és kiadni – a két világháború közötti magyar és európai munkásmozgalom és antifasiszta ellenállás történetének mélyebb megértéséhez.

Ráth például 1937-ben érkezett egy Franciaországból indított csoporttal¹¹⁴ spanyol földre, ahol a nemzetközi önkénteseket az albacetei bázison fogadták: „A vonatnál minden nemzetiség káder-osztályának kiküldöttje várt, többek között a magyar is. Ekkor ismertem meg Hász Lászlót, a magyar káder-osztály vezetőjét” írja Ráth. Ezek feladata volt az érkezettek megismerése (önéletrajzot írtattak), s képzettségük, egészségi állapotuk szerint osztották be a katonai egységekhez. Tűzeregységhez került, majd hamarosan őrmester, később hadnagyi kinevezést kapott, s a bázis törzsparancsnokának segéd tisztje lett. Itt kérte a kommunista pártba való felvételét. Mindebből, írja Ráth, 1949-es vádiratában már csupán egy rövid és hamis mondat született: „Tiszti kinevezésem azzal nyertem el, hogy antifasiszta harcosokat besúgtam”.

Ráth önéletrajzában sok magyar önkéntes neve bukkan fel. Haász László neve ismét akkor, amikor a magyar zászlóaljhoz küldték Albacetéből. Ráth csak

¹¹³ Beck János egyike volt a Rajkhoz legjobban és Spanyolország óta folyamatosan hozzá kötődő személyeknek. 1938-ban a magyar zászlóalj parancsnokának, Szalvai Mihálynak és a zászlóalj politikai biztosának, Rajk Lászlónak volt a tolmácsa. Velük baráti kapcsolatba került. Rajk belügyminiszter az ÁVO-hoz tisztnek, majd külügyminiszterként a minisztérium politikai osztálya vezetőjének nevezte ki. Ekkor tartóztatták le. ÁBTL 2.1.I/74-a, 1–18. Idézet az 16–17. oldalakon.

¹¹⁴ A magyar önkéntesek Spanyolországba küldésének fő szervezője Franciaországban Szabó Ferenc volt. 1945 után hazatért, de koholt vádak alapján a politikai rendőrség internálta. A táborban halt meg.

hallomásból értesült Haász itteni fogadtatásáról: „Mikor Hász a zászlóaljnál megjelent, majdnem forradalom tört ki a zászlóaljban és agyon akarták verni Hászt, akit erre gyorsan hátraküldtek a brigád-törzshöz.”

Rajkkal, mint említettem, Ráth személyesen csak a gurs-i táborban ismerkedett meg – de akkor még valódi nevét sem tudta: ő Firtos Lászlóként ismerte, s feltűnt neki Rajk műveltsége, jó előadói készsége, ami miatt szemináriumot is vezetett a magyar foglyoknak. „Erről a jegyzőkönyvem és a vádiratom úgy emlékszik meg, írja Ráth, hogy titkos trockista szemináriumot tartottunk”.

Harcolt a francia hadseregben is, ami azután, hasonlóan a belga és a francia ellenállásban való részvételhez, az *imperialista kémkapcsolatok vádjává változott*.¹¹⁵

Oránon, Egyiptomon, Irakon, Iránon keresztül jutott Szovjetunióba a magyar brigadisták egy ötven fős csoportjával. Mátyás Lászlóval itt a szovjet hadsereg kötelékébe osztották. Egy Moszkva melletti NKVD üdülőben laktak, ahol Farkas Mihályt¹¹⁶ és Szántó Zoltánt¹¹⁷ is megismerték.

Moszkvában Rákosi Mátyás is fogadta őket, akinek be kellett számolniuk élményeikről, „az emberekről és azok sorsáról”. Ezt írja Ráth: „Ezzel kapcsolatosan felmerült Rajk neve is, akiről mind a ketten nagyon dicsérően beszélünk. Rákosi Mátyás ezzel kapcsolatban akkor azt mondta: „Az elvtársak rövidesen Magyarországra fognak kerülni, talán előbb mint én. Vigyázzanak akkor a spanyolharcosokra, mert mi magukat a párt aranytartalékának számítjuk és Rajk, úgy látszik, a fiatal nemzedék nagy ígérete. Vigyázni kell rá, nehogy baja essék” – idézi fel Ráth Rákosi akkori szavait.¹¹⁸

A „*Vizsgálati dosszié Rajk László és tsaí ügyében*” címmel az 1954–55-ös felülvizsgálatok jegyzőkönyveit tartalmazza. Ebben a más perekben elítéltek Rajkról mondott vallomását olvashatjuk. Ám Ráth Károly, Cséby Lajos, Tömpe István, Beck János, Szántó Zoltán új, Rajk László melletti vallomásai mellett tartalmaznak egy *Rajk ellenes, Haász Lászlót védelmébe vevő* tanúvallomást is, melyet 1954. augusztus 24-én rögzítettek. Az érdekes az, hogy a tanúskodó személy neve — *Ebrói István* — nyilvánvalóan álnév. Vezetékneve arra utalhat, hogy ott lehetett a magyar zászlóaljban az ebrói ütközet előtt.

Figyelemre méltó a tanúvallomás azért is, mert Haász vádjait részletesen ismétli — tehát jól ismerhette a nevezetes Haász-feljegyzést — amit egyébként Rajk nem kapott meg. Magunk az „Ebrói” álnév mögött Kepes Imre személyét gyanítjuk, aki Haász egyik társa volt a Rajk-elleni memorandum aláírásában.

Szembetűnő azonban, hogy miközben a tanúvallomás a részletekben ismétli a Rajk-ellenes vádakot, a lényegyet tekintve a Rajkot érintő vádak súlypontja nem a Haász-féle feljegyzést ismétli. Nem szerepel benne a trockizmus, mely 1949-ben még a fő vád, ehelyett a „burzsoá nacionalizmus” valamint az

¹¹⁵ Ráth dosszié, ÁBTL.2.1. I/37-a, 16–18.

¹¹⁶ Farkas Mihály a polgárháború alatt, mint a Kommunista Ifjúsági Internacionálé megbízottja, többször járt Spanyolországban.

¹¹⁷ 1935-ben emigrált a Szovjetunióba, a Komintern titkárságán dolgozott. A második világháború alatt a moszkvai rádió magyar szerkesztőségét vezette.

¹¹⁸ Uo. 9–20.

antiszemitizmus lettek a fő vádak. Rajk politikai tevékenységében, mondja „Ebrói”, jelen van „a burzsoá nacionalista szellem, mely megnyilvánult a spanyolok lebecsülésében és a vezetésből való kiszorításában, a lengyelekkel szembeni hangulat szításában, ellentét szításában a brigád pártbizottság titkára ellen és az antiszemitizmus szításában.”¹¹⁹ A brigád pártbizottságának titkárára való utalás pedig egészen gyermeketeg vád, s talán csak volt az a szerepe, hogy a tanúvallomás hitelességét erősítse.¹²⁰

„Ebrói” tanúvallomása többféle következtetést enged meg. Egyfelől jelezheti, hogy Sztálin halála után a trockizmus már lekerült a vádak listájáról, helyette új, „aktuálisabb” politikai vádakát látunk, s ezek kerültek be a Rajk-vadák új listájába. Mindezt érthetővé teszi, hogy a magyar pártvezetés (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) nem változott. Nagy Imre kérésére a miniszterelnöksége sem rendítette meg sem a legfelső pártvezetés, sem az ÁVH hatalmát. Ezt jelezte, hogy a per-újrafelvételek mellett újabb koncepciós ítéletek születtek, magát Nagy Imrét is leváltották párttisztviseléséből 1955. április 14-én, és decemberben a pártból is kizárták.¹²¹

Haász László jellemzése (Komintern,1941)

A Rajk László – Haász László konfliktus előzőekben bemutatott története elsősorban az érintettek vallomásaira, visszaemlékezéseire támaszkodott, csupán kevés olyan írott forrást hasznosíthattunk, amelyek az érintettek korabeli dokumentumai voltak. Mindenekelőtt a Györkei Jenő által közölt Rajk-levél, a XIII. Brigád pártbizottságának Haászról írott jellemzése, valamint Haász 1936 és 1938 közötti önéletrajzai tartoznak ide.

Ezért van különleges jelentősége annak az 1941 februárjában született Komintern iratnak, amely Haász tevékenységének összefoglaló jellemzése. Ez tulajdonképpen abba a sorozatba tartozik, amelynek keretében, Fodor/Berger Zoltán is elkészítette az emlékiratában említett Rajk-jellemzést, amiről tanulmányunkban részletesen írtunk is.

Haászról ugyancsak a KI Archívum vezetője („Edo”) által jegyzett jellemzés készült, melyben a Archívum Haászról szóló gazdag iratanyagát használták fel – alighanem jelentős részben ugyanazokat az iratokat, amelyek alapján Fodor/Berger Zoltán a pozitív Rajk-jellemzést készítette.

Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük a Kominternben született Haász-jellemzést, amely spanyol nyelven készült, valószínűleg az SKP számára. A teljes szöveg bemutatását azért tartjuk indokoltnak, mert részletes összegzése az általunk bemutatott történetnek, s ugyanakkor e jelentés infor-

¹¹⁹ ÁBTL, V-142673/4. 49–57.

¹²⁰ Györkei szerint 1937 augusztusa és 1938 márciusa között Lorenzo Varela a párttitkár, ezután a brigád komisszári rendszerének átalakulásával a Rajk által is említett – s egyáltalán nem pejoratív értelemben – „Julio elvtárs” lett a brigád párttitkára. Lásd még 88. lábjegyzetet, amelyben a brigád pártbizottsága Rajk mellé állt. *Györkei J.*: A spanyolországi i. m. 167., 173.

¹²¹ *Szász B.*: Minden kényszer i. m. 383.

mációi lehetőséget adhatnak arra is, hogy ezzel összevegyük az általunk használt vallomások, visszaemlékezések – megerősítve azok valóságértékét.

A feljegyzésnek néhány jellegzetességére azért előzetesen érdemes felhívni a figyelmet. Egyfelől, a néhányszor említett többes szám első személyű megfogalmazás arra utal, hogy a feljegyzés fogalmazója (Berger Zoltán) a zászlóaljban harcolt a polgárháború folyamán.

A másik, ennél fontosabb: Gerő a jellemzés készítőinek azt nyilatkozta, hogy Haászal utoljára a börtönben, 1924-ben találkozott. Ami, az előzőeket (s főleg Rajk levelét) ismerve, nyilvánvalóan nem igaz. Ám e nyilatkozat alapján kétségtelen, hogy Gerőt tudatosan kiretusálták e történetből. Gerő nem vállalhata Haászt. A tudatos torzítás nyilvánvaló, hiszen Rajk levele — amit a jelentés készítőik ismerhettek —, éppen hogy kiemelte Gerő magyar káderügyekben játszott (nyilvános) szerepét, s a jelentés készítője, Berger, aki a zászlóaljban volt 1938-ban, ugyancsak tudhatott Gerő szerepéről és jelenlétéről. Gerő viszont 1941-ben „kilépett” a képből.

Azt is észre kell vennünk, hogy a Komintern-jelentés, amelynek készítői az összes iratanyag birtokában voltak, valószínűleg tudatosan, vagy felsőbb utasításra, nem tették fel és nem válaszolták meg e történet alapvető kérdését. Azt ugyanis, hogyan történhetett meg, hogy egy meglehetősen megbízhatatlan, kétes múltú személy 1938 májusában a Nemzetközi Brigádok albacetei bázisán a magyar ügyek és személyek káderese lett, s ezzel egy, magyar vonatkozásban talán a legfontosabb, szilárd politikai elkötelezettséget, megbízhatóságot, emberismeretet és nagy felelősségtudatot igénylő tisztséget kapott. Az érkező önkénteseket ugyanis a kémelhárítás szempontjai-igényei szerint is szűrnie kellett a „magyar káderesnek”. A történetből az is világossá válik, hogy Haász fő feladata nem ez volt, inkább eszköz lett Gerő kezében.

Ilyen tisztséget Gerő Ernő egyetértése-javaslatára nélkül ugyanis Haász nem kaphatott volna meg. A Rajk-levelében többször említett Haász és Gerő együttes tevékenysége is erre utalhat. Mindezek után megalapozott lehet egy olyan feltételezés is, hogy Haász moszkvai, Kominternnek való felajánlkozása, pártfeladatra jelentkezése „sikeres” lehetett. Gerő számára ilyen jellemű-karakterű és gyanús múltú figura rendkívül hasznos szerepet tölthetett be. Ám minderről az 1941-es jelentés semmit nem mond, Haász kapcsolatok nélküli, negatív figuraként, bűnbakként jelenik ebben meg.

Íme a jelentés:¹²² Haász László – Magyar – 1903-ban született – Alkalmazott – Magyarországról jött – Hadnagy – káderosztály vezetője – kommunista.

Életrajza szerint kispolgári családból származik. Beszél németül, egy kicsit franciául és spanyolul. Forradalmi tevékenységét az 1919-es évben kezdte, a forradalom idején. Az ifjúkommunisták titkára volt a Pécs – Baranya régióban, amely ekkor jugoszláv megszállás alatt volt.

Bécsbe emigrált 1921-ben, amikor a magyar fehér hadsereg a térségbe lépett. A Párt iskolájában tanult, amelyet Landler vezetett Bécsben. Később Magyarországra küldték illegális pártmunkára. Visszatért Pécs-Baranyába, ahol a

¹²² PIL, 500.f. 14 cs. 752. ó.e., 23–28. [Eredeti spanyolul. A szöveget magam fordítottam le, – AÁ].

párt titkára volt. 1924-ben letartóztatták és három havi börtönre ítélték. Szabadlábra helyezése után egy évig rendőri felügyelet alatt állt. Azután Budapestre küldték, ahol a Pártban dolgozott. Budapesten kezdetben alapszervezeti titkárként, aztán a Rádió pártbizottsága tagjaként, végül, 1932-ben mint a kerület titkára tevékenykedett. Ez volt az utolsó megbízása a pártban. Nyilatkozatai szerint mindig a magyar párt szektás politikája ellen harcolt, ezért „akadályozták”. 1936-ban TARR elvtárs egyetértésével, aki a francia kommunista párt magyar emigráns csoportjának a felelőse volt, HAAS Párizsba ment. 1936. november 11-én érkezett Spanyolországba. A XIII. Brigád 8. zászlóaljába vették fel. Részt vett a terueli harcokban. Néhány nappal később kórházba került, innen pedig a tiszti iskolába. 1937 májusában kinevezték a XIII. Nemzetközi Brigád bázisán, Albacetében a magyar káderosztály vezetőjének, miután 1937. április 9-én hadnaggyá lépett elő. 1938 áprilisában a XIII. Nemzetközi Brigád Rákosi zászlóaljához helyezték át.

Mindezek az adatok saját nyilatkozataiból származnak.

1938-ban vizsgálat kezdődött, mindenekelőtt múltját illetően Spanyolországba való érkezésére és tevékenységére vonatkozóan Spanyolországban. E vizsgálat alapján a következőket állapítjuk meg:

- I. Ami életrajzában a Pécs-Baranyai kommunista mozgalomban való tevékenységét illeti és a Párt iskolájában való részvételét az emigrációban, valamint visszatérését Magyarországra illegális pártmunkára és bebörtönzését, igazak.
Saját nyilatkozatai szerint Gerő elvtárs ebből a korszakból ismeri, utoljára 1924-ben látta a börtönben. 1941. január 18-án Gerő elvtárs megerősítette ezt az állítást. 1938-ban LEINER (KELLNER) Sári Párizsból hasonlóképpen erősítette meg HAAS állításait.
- II. Szabadulásától kezdve nem tudjuk az általa mondottak hitelét megerősíteni...Tény, hogy nem tartozik a Magyar Kommunista Párthoz kb. 1930-tól. Ő ugyan azt mondja, hogy az utolsó párttiszsége 1932-ben volt, „mert a Magyar Kommunista Párt szektás vezetői akadályozták őt”. Wachtel Andor és HAAS István, HAAS László testvére állítása szerint egyetlen tevékenysége a munkásmozgalomban e korszaktól kezdve a HIDVÉGI László néven publikált cikkek voltak a szociáldemokrata párt hivatalos lapjában, a NÉPSZAVÁ-ban.
- III: Ami a magánéletét illeti, 1938. szeptember 14-én a következőt nyilatkozta: Apja halálával néhány ezer pengőhöz jutott, s ezzel a pénzzel egy kereskedést nyitottak – amelyben a testvéreivel és sógoraival dolgozott. Feleségének egy testvére van, akit ugyancsak HAAS Lászlónak neveznek, s akit többször köztörvényes bűnök miatt üldöztek, és aki a névazonosságot kihasználva sikkasztást követett el. Ezzel szemben a tény a következő: nem igaz, hogy egy családi jellegű kereskedésük lett volna, hanem egy gombgyár, ahol kapitalista módon kizsákmányolta saját testvéreit. Így nyilatkozott testvére, HAAS István, s azt is elmondta, hogy testvére züllött kapitalista életet élt. Ami sógorát illeti, akinek ugyanaz a neve, mint neki, HAAS István felesége, aki Párizsban élt, azt nyilat-

kozta SZABÓ elvtársnak, hogy ennek a családnak nincs olyan másik tagja, akinek HAAS László lenne a neve.

- IV. Mind Párizsban, mind Spanyolországban meglepetést keltett a felelős elvtársak között az a kijelentése, hogy Moszkvából jött a magyar kommunista párt megbízásából. Életrajzában egy szót nem beszél Moszkváról, és a kérdésre, hogy honnan jött, azt nyilatkozta, hogy Budapestről jött Párizson át és innen Spanyolországba. Ezzel kapcsolatban a vizsgálat során, 1938. szeptember 14-én a következőket mondta: Magyarországot hivatalos útlevelemmel hagyta el 1935. augusztus 7-én. Bécsbe ment feleségével, aztán Varsóba, ahol 15 napos vízumot kaptak a Szovjetunióba. Moszkvában egy napot a Kominternben volt, hogy érdeklődjön a magyar klub címe iránt. Tíz nap tartózkodási hosszabbítást kapott és így Inturist kiránduláson vett részt Bakuba, Tbiliszibe és Odesszába. Innen indult hajóval Franciaországba. Ami a költségeket illeti, azt nyilatkozta, hogy eladta bútorait 2800 pengőért. Azt is kijelentette, hogy ezen útját kizárólag az motiválta, hogy a Szovjetuniót lássa, mielőtt Spanyolországba megy.

Ezzel szemben az a tény, hogy Magyarországot azután hagyta el, hogy néhány ezer pengőt elsikkasztott. Testvére HAAS István megerősítette ezt, bár ő [tudniillik Haas László, – AÁ] azt mondta, hogy ezt a másik HAAS László követte el, – aki nem létezik. Ugyanezt a vádat említette Maximov tábornok tolmácsa, STEINMETZ, aki Moszkvában találkozott HAAS Lászlóval. És kicsit különös, hogy útlevelet kért 1936 júliusában Spanyolországba, és ez előtt, anélkül, hogy tudta volna, meddig fog tartani a háború, még egy utat tett a Szovjetunióban.

- V. Feladatát a magyar káderek szekciójában a felelős elvtársak¹²³ segítségével és ellenőrzésével, elég jól teljesítette. Kezdeményező volt, de pozícióját saját karrierje érdekében használta fel és nem a párt hasznára. Hogy ezt a célt elérje, egy frakciót szervezett könnyen befolyásolható önkéntesekből, ezek egy része aztán támogatta őt a párt elleni munkájában.
- VI. 1938 februárjában HAAS László új önkénteseket kapott Valenciából. A magyarokkal, akik érkeztek, és akik közt én is ott voltam, HAAS László közölte, hogy különböző nemzetiségek káderszolgálatát feloszlatták és ehelyett a Káderszolgálat helyett egy háromtagú bizottságot neveztek ki, amely egyik tagja ő. Ebben az értelemben tájékoztatta SZABÓ elvtársat Párizsban is egy levélben 1938. február 26-án, amelyben igen részletesen kifejtette, milyen elismerést szereztek a magyar harcosok, és hogy e háromtagú bizottság egyike magyar lett, akiket 21 nemzetiség közül válogattak ki. Ugyanebben a levélben a következőket mondja: „Mindazonáltal, mindez nem akadályozza meg, hogy te és én mint két vezető elvtárs baráti magánlevelezést folytassunk. Ugyancsak SZABÓ-nak, 1938. március 25-én kelt másik levélben már nem baráti magánlevelezésről beszél, hanem, mint mondja, 'hogy ne legyenek komplikációk hoz-

¹²³ Emlékezzünk Rajk levelére! Abban Gerő Ernőt („Pedro”) illetve a „pártfelelős elvtárs” kifejezéssel. A feljegyzés azonban óvakodik attól, hogy Gerőt nevének nevezze.

zám irányíthatod az elvtársakról való tájékozódásra vonatkozó információkat...’ És mert a levelezés nem centralizált és jól működik, nem helytelen ha hozzám küldöd az információkra vonatkozó kéréseket és ugyanígy tájékozatsz mindarról az információról, amivel rendelkezel.”

Ezzel kapcsolatban a következőket kell leszögezni: tény, hogy 1938 januárjában a Nemzetközi Brigádok Politikai Biztossága (Comisariado) döntése alapján a különböző nemzetiségek káderosztályait feloszlatták. Ugyancsak tény, hogy a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottságának a döntése alapján a különböző pártok képviselőit feloszlatták és minden Pártra vonatkozó ügy a Spanyol kommunista Párthoz került, s csak rajta keresztül lehet döntéseket hozni. Ami a háromtagú bizottság miatt HAAS-nak semmilyen funkciója nem maradt. Ám, mert több nyelven beszélt, később JELEZOF¹²⁴ elvtárs adminisztratív titkára lett, de ez semmilyen funkciót nem jelentett, s nem volt engedélyezett semmilyen olyan levelezést fenntartani, amelyben információkat kért vagy adott káderekről. Ennek ellenére ő folytatta e levelezést még az után is, hogy 1938. augusztus 29-től vizsgálat kezdődött tevékenységéről.

VII. 1938 áprilisában a frontra küldték a Rákosi-zászlóaljhoz. Jelentkezésekor kijelentette, hogy nem akarja elhagyni tisztségét a káderügyekben. És végül elérte, hogy engedélyezték, hogy a káderügyekkel először a Rákosi-zászlóaljnál majd a Brigádnál foglalkozzék.

Formálisan az átigazolások felelősének lett kinevezve, de a valóságban a Zászlóalj törzsébe került, mint káderfelelős.

A zászlóaljban azonnal intrikus és frakciós tevékenységhez látott. HAAS intrikálni kezdett MOLNÁR István törzstiszt ellen, aki „Csapajev” elvtárs adjutánsa volt, hogy őt KEPES-sel helyettesítsék. Azt mondta, hogy mint régi káderfőnököknek, elegendő adata van MOLNÁR ellen ahhoz, hogy trockista gyanúval vádolja. Ilyen értelemben igyekeztek CSAPAJEV elvtársat befolyásolni, aki MOLNÁR-t kiképző tisztnek küldte, s helyét KEPES kapta meg. Számos intrika és akció után, mely karrierjét szolgálta, a II. századba helyezték, mint szekciófőnököt. Ez után az intrikák olyan pontig jutottak, hogy FIRTOS elvtárs, a zászlóalj párttitkára pártgyűlést kellett összehívjon. A gyűlés napirendje a következő volt: „Néhány jelenség, amely veszélyes lehet zászlóaljunk számára, és amit azonnal meg kell szüntetni.”

Ezt a gyűlés 1938. június 7-re hívták össze, a napirend ismert volt.

A napirend előtt Boros Miklós kért szót, és felolvasta HAAS, KEPES és BOROS nyilatkozatát. E nyilatkozat tartalma a következő volt: FIRTOS trockista és kunista bandita, aki a zászlóalj politikai vonalát ebbe az irányba fordította. Felesége, Schillinger Ilona, aki Párizsban él, ugyancsak ki lett zárva a pártból kunizmus miatt. A zászlóaljban FIRTOS olyan trockistákat helyezett pozícióba, mint SEBES Imre, ZSINKÓ Vilmos, stb. HAAS el akarta érni, hogy e nyilatkozatot Csapajev elvtárs is aláírja, de ő ezt elutasította, mondván, a nyi-

¹²⁴ Bolgár brigadista, a káderosztály vezetője, eredeti neve Georgi Mihailov.

latkozat tartalmával nem ért egyet. E nyilatkozók és karrieristák nyilatkozata után a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottsága úgy döntött, vizsgálatot indít minderről, a vizsgálat idejére pedig mindannyiójukat felfüggesztették párttagságukból, úgy a nyilatkozatot aláírókat, mint FIRTOS, SEBES és ZSINKÓ elvtársakat azzal, hogy e vizsgálat nem korlátozódhat csupán Spanyolországra.

Bizottságunk, tanulmányozva az esetet, a következőket állapította meg: az a vád, hogy FIRTOS elvtárs trockista volt és hogy a zászlóalj ilyen irányban vezette, rágalom és nem volt más célja, mint, hogy tönkretegy azokat az elvtársakat, akik meg tudták akadályozni HAAS karrierizmusát.

A mi véleményünk, valamint a zászlóalj más felelős elvtársainak, úgy mint Csapajev, Marschall, Kronovitz, Katz és DINGE, – a SEBES-t és ZSINKÓT érintő vádaskodásokban és FIRTOS felesége vonatkozásában is ugyanez.

VIII. A vizsgálat idején, hogy megakadályozzák HAAS további intrikáit és demoralizáló tevékenységét, a 35. Hadosztályhoz helyezték át összekötőként. Annak ellenére, hogy e poszton is rosszul dolgozott és gyáva módon viselkedett, e posztot is saját érdekében igyekezett hasznosítani. Egy 1938. augusztus 29-i levélben írja SZABÓ-nak Párizsba: 'most a Nemzetközi Brigádok legmagasabb egységében vagyok, a hadosztály vezérkarában...'

E bevezetés után információkat kér SZABÓ-tól az önkéntesekről és a Párt ügyeiről, és végül kéri SZABÓ-t, intézze el a francia Pártban, hogy ő, a felesége és barátai visszatérhessenek Franciaországba, mint nélkülözhetetlen káderek. Hozzá kell tennünk, hogy HAAS ismerte SZABÓ gyengeségeit és tudta, hogy hízgelésével befolyásolni tudja, s hogy, mert tőle függ, mindent megtesz neki.

Miért hisszük mindezt? Egy 1938. február 26-i levélben írja SZABÓ-nak, egyebek között a következőket: „Bizonyos helyeken megadtuk a nevedet, mint a Francia Kommunista Párt magyar emigráns tagjainak felelősét, s azt hiszem, kérdezni fognak téged rólam. Kérlek, adj információt legjobb belátásod szerint. Engem megkérdeztek, hogy te vajon Kun frakciójához tartoztál-e. Én azt mondtam, hogy ellenkezőleg, te az emigrációban mindig a magyar párt régi, rossz vezetése ellen küzdöttél, a szektarizmus ellen, a trockizmus-kunizmus ellen. Te tudod, hogy engem Magyarországra Landler küldött 1921-ben, hogy illegálisan dolgozzam, és hogy attól kezdve mindig a frakciózás irányzata ellen küzdöttem, és ezért el voltam nyomva és akadályoztak az olyan régi vezetők mint SEBES¹²⁵, SAS¹²⁶, BARNA¹²⁷, KUN és mások.

Nyilvánvaló, hogy most a helyzet változott, és végül is elértünk egy pontig, amikor a világ elismeri és értékeli azokat a magyar elvtársakat, akik a trockizmus ellen harcoltak.”

¹²⁵ Sebes Pál.

¹²⁶ Szerényi Sándor (1905–2007) mozgalmi neve.

¹²⁷ Bergmann József mozgalmi neve.

E levélre válaszul SZABÓ HAAS-nak a következőket írja 1938. március 12-i levelében. „Természetesen, minden információt megadok rólatok, ha ezt kérik. Ami az én múltamat illeti, elmondhatod, hogy nemcsak nem voltam kunista, hanem, ellenkezőleg, a Tanácsköztársaság vereségétől kezdve, s már előtte is, láttam Kun hibáit, mindig ellene voltam és LANDLER csoportjához tartoztam. Mindazokkal a régi bolsevikokkal (szemben), akik elismerték rettenetes hibáikat, amelyek objektíve nem jelentettek mást, mint a Trockizmust. Számomra nagy büszkeség, hogy a KI is elismeri, hogy LANDLER és mi már akkor felismertük mindezt.”

„Ami a LANDLER csoporthoz tartozást illeti, WACHTEL elvtárs szavait szeretném ismétetni, akit HAAS szintén kunizmussal vádolt, annak ellenére, hogy WACHTEL Andor bécsi emigrációja idején a LANDLER vezette pártiskolában vett részt és 1927-ben LANDLER küldte Magyarországra pártmunkára. Ő mondja, egyebek mellett a következőket: „Egy kommunista nem lehet sem landlerista sem kunista, csak kommunista lehet. Én elvtársak, azt hiszem, kommunista vagyok.”

Ami SZABÓ szerepét illeti a HAAS ügyben, két tényre kell leszögezünk:

1. 1938 januárjában néhány magyar önkéntes, akik közvetlenül Magyarországról érkeztek és ismerték HAAS múltját, tájékoztatták erről SZABÓt, aki azt válaszolta: „az emberek változnak” és nem tájékoztatta a francia pártot erről az ügyről.
2. 1938 februárjában HAAS maga tájékoztatta SZABÓt arról, hogy a káderosztályokat feloszlatták. Ennek ellenére, SZABÓ nem a spanyol kommunista párthoz fordult információ-kérésekkel, hanem folytatta levelezését HAAS-szal mindaddig, amíg MARTY elvtárs egy, a Francia Kommunista Párt titkárságához írott levelében 1938 szeptemberében energikusan tiltakozott e levelezés ellen.

Bizottságunk, a XIII. Brigád pártbizottsága véleménye alapján, egyetértésben Csapajev és Dingé elvtársakkal, HAAS tevékenységét illetően arra a következtetésekre jutott, hogy

1. mint katona, gyáva,
2. rosszul látta el feladatait,
3. ismeretei nem feleltek meg beosztásának,
4. politikailag karrierista,
5. Mindenkinek ellenszenves,
6. Nagyon veszélyes, mert intelligens,
7. Harcolni kell ellene, mert ellenség.

A visszavonulás után koncentrációs táborba internálták Franciaországban.¹²⁸

---

¹²⁸ Haász további sorsáról bizonytalanok az adatok. Van olyan információ, mely szerint Auschwitzban halt meg. Györkei úgy tudja, Latin-Amerikába ment. Ezt erősíti meg Ádám György, aki 1949. július 17-i vallomásaiban említi Haász nevét bolíviai és chilei ügyek kapcsán. ÁBTL, 2.1. I./54-c, 20. lap (V-142731/3).

E jelentés kapcsán érdemes összefoglalóan is leszögezni: a „trockista elhajlás” elleni hajszával szemben magában a kommunista mozgalomban is erős ellenállást találunk. Maga Rajk, Szalvay Mihály (Csapajev), Mező Imre (Dinge), a XIII. Brigád pártbizottsága, de magában a KI Archivumban tevékenykedő olyan kommunisták, mint Berger, Edo és mások tevékenysége utalhat erre.

Kétség kívül, a második világháború kirobbanása is segített e paranoia fékezésében vagy megállításában. A világháború után azonban a hidegháború ismét fellobbantotta a gyanakvás és ellenség-keresés parazsát, elkezdődhetett ismét a Sztálin által ösztönzött „tisztogatás”, a koncepciók perek új periódusa – elsősorban a kommunista kormányok uralta országokban.

Esetünk különlegessége az, hogy a spanyol polgárháború idején elkezdett, de akkor, ott, erős ellenállásba ütköző Rajk-elleni kampány 1949–50-ben folytatódott, hozzá kapcsolva a vádhoz a Rajkhoz kötődő, vele kapcsolatban lévő más brigadistákat is. S arra a következtetésre is el kell jutnunk, hogy a két, térben és időben egymástól távoli történetben az összekötő kapocs Gerő Ernő személye. A trockista-vadász Gerő, mert az 1941-es Haászról szóló Komintern-dokumentumból kiretusáltatta magát, 1949-ben hasznosítani vagy hasznosíttatni tudta az eredeti, 1938-as Rajk-ellenes „deklarációt”, anélkül, hogy személye megjelent volna/ vagy meg kellett volna jelennie a nyilvánosság előtt.

Utószó

Tanulmányom leadása (2014 júniusa) és madridi megjelenése (2015 január) után volt lehetőségem Zinner Tibor hatalmas, kétkötetes könyvét kézbe venni. A kérdés az volt számomra, vajon kell-e és hogyan, hol módosítanom a már spanyolul megjelent tanulmány magyar változatán. Zinner különösen a második kötetben szentel nagy figyelmet a Haász–Rajk konfliktusnak és a spanyolországi történéseknek.

Megállapításai azonban meglepőek, és arra utalnak, hogy az írott, a levéltári források helyett jobbra a résztvevők — és érintettek — és néhány tagjával folytatott beszélgetések alapján Zinner meglepő és erősen vitatható összefoglaló megállapítást tesz: „Haas portréja olyanná merevedett, hogy kétely sem merülhet fel senkiben, netán részben neki is igaza lehet Rajkkal és társaival szemben.”¹²⁹

A továbbiakban, úgy tűnik, elsősorban Kepessel való beszélgetés alapján értelmezi a történeteket Zinner. Meglehetősen elfogultan.

Azt gondolom tehát, hogy tanulmányom forrásokon alapuló gondolatmenete nem igényel módosításokat.¹³⁰

¹²⁹ Zinner T.: A nagy politikai affér i. m. II.kötet, 117.

¹³⁰ A téma legfrissebb irodalmát Harsányi Iván és Zalai Anita közös tanulmánya jelenti, akik a salamancai egyetem történelmi folyóiratának tematikus számában („La Guerra Civil”) adtak historiográfiai áttekintést e téma magyar tanulmányairól. Ám áttekintésükben e probléma nem kapott helyet. Lásd *Iván Harsányi – Anita Zalai: Sobre la Guerra Civil española y sus antecedentes: una visión de Hungría*. In: *Historia Contemporánea. Studia Histórica* 32. (Universidad de Salamanca). (2014) 529–538.

ON THE RAJK TRIAL'S ANTECEDENTS IN SPAIN

by *Ádám Anderle*
(Summary)

After World War II, following the Soviet example, there was a political purge in the Eastern European countries that were under Communist governments. Many of the victims were from the highest ranks of the Communist parties. In Hungary 155 people were convicted in the show trial of „László Rajk and his associates”. One of the charges against Rajk and a group of his associates – who were all former brigadists – was „Trotskyist deviation” during the Spanish Civil War. This study, based on the formerly secret fonds of the Hungarian Political Police and the relevant documents of the Comintern and the KGB as well as utilizing the information of the Spanish-Catalonian historiography and the memoirs of the Hungarian brigadists analyses this „Spanish thread” putting a special emphasis on Ernő Gerő's negative role in the events.

Palasik Mária

A BUDAPESTI KITELEPÍTÉSEK POLITIKAI HÁTTERE ÉS LEVEZÉNYLÉSE, 1951–1953

*„Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak
a régi rendszer elszánt hívei...”*

1950–1953 között a magyar társadalom egy része olyan erőszakos intézkedéssorozatot szenvedett el, amely során családok ezrei számára kényszerlakóhelyet jelöltek ki, megfosztották őket addigi életük presztízstől, házaiktól, lakásaiktól, ingóságaik nagyobb részétől, társadalmi kapcsolataiktól, és megaláztatva kelet-magyarországi zárt munkatáborokba hurcolták, vagy kuláknak¹ kiáltott parasztok házaiba költöztették be őket. Ez az úgynevezett kitelepítés, amely érintette a déli és a nyugati határsávban megbízhatatlannak vélt embereket, Budapesten és több nagyobb városban és néhány községben pedig a volt politikai elitet és a holdudvarukba tartozókat.

Ezekekről a kitelepítésekről évtizedekig alig beszélt a hazai szakirodalom.² A csendet 1981-ben törték meg: *Rátki András*nak A volt magyar uralkodó osztályok Egy 1951-es felmérés tanulságai című, a budapesti kitelepítésekről szóló írása a *História* 1981/3. számában, *Ember Mária*nak a Hortobágy, szociális tábor, 1952–1953 című írása pedig a *Forrás* 1981/6. számában jelent meg. Majd újabb hallgatás után 1984 februárjában mutatták be a *Bacsó Péter* rendezte *Te rongyos élet... című filmszatíráját*. 1988-ban egy újabb művészfilm és egy dokumentumfilm is vetítésre került a témában: *Téglásy Ferenc* Soha, sehol, senki című filmje, valamint a Gulyás testvérek *Törvénysértés nélkül* című dokumentumfilmje hatott megrendítő erővel. Egy évvel később az utóbbihoz kapcsolódóan dokumentumkötet is megjelent *Törvénysértés nélkül* A hortobágyi kényszermunkatáborok (1950–1953) filmszociográfiai dokumentumai címmel (Összeállította Gulyás Pál, Gulyás János. Láng Kiadó, [Bp.] 1989). 1989-ben két fiatal szociológus, *Dessewffy Tibor* és *Szántó András* az akkor hozzáférhető források és saját készítésű interjúk alapján dolgozta fel a budapesti kitelepíté-

¹ Orosz eredetű szó, a szovjet propagandában a falusi osztályellenségként politikailag megbélyegzett módos gazdálkodó.

² Természetesen a Nyugat mindjárt reagált a kitelepítések hírére. A müncheni megjelenésű *Hungária* 1951. június 15-i számától folyamatosan adott hírt a kitelepítések folyamatáról, majd a kitelepítésben élők sanyarú sorsáról. 1951-ben szintén Münchenben Makra Zoltán és Palásthy Rezső szerkesztésében jelent meg a *Fekete könyv* a magyarországi kitelepítésekről, amely szól már az 1951-es kitelepítésekről is. (Black book: Concerning the Mass-deportation in Hungary. Edition Hungaria, München, 1951.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) Makra-hagyaték.

sek témáját „Kitörő éberséggel” A budapesti kitelepítések hiteles története címmel (Lap- és Könyvkiadó, Bp. 1989.). Valójában az utóbbi 15 évben történt érdemi változás a kutatásban, elsőként ismét a szociológusok — *Hantó Zsuzsa és Saád József* — végeztek részletekbe menő munkát, ennek eredményeként születtek meg az alábbi kötetek: „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”. Kitzítottak, I. kötet. Szerk. Hantó Zsuzsa. Alterra Kiadó, Bp. 2001.; Családok munkatáborokban 1. Kitzítottak. III. kötet. Szerk. Hantó Zsuzsa. Magyar Ház Kft., Bp. 2006.; Családok munkatáborokban 2. Kitzítottak. III. kötet. Szerk. Hantó Zsuzsa. Magyar Ház Kft., Bp. 2007.; *Hantó Zsuzsa*: Kitiltott családok. Magyar Ház Kft., Bp. 2009.; Telepessors. Szerk. Saád József. Gondolat Kiadó, Bp. 2004. Majd megkezdődött a korabeli naplók és visszaemlékezések kiadása. A kitelepítést még kisgyermekként megélők egyikének, *Széchenyi Kingának* fontos munkája *Megbélyegzettek* A kitelepítések tragédiája című kötet (Kráter, Pomáz, 2006), amely egyszerre szintetizál és gyűjt visszaemlékezéseket. A visszaemlékezések közül követendőnek tartom a Mezőberény öröksége II. című munkát, amelyet *Kisari Miklósné Chovanyecz Magdolna* nevéhez fűződik, aki a Mezőberénybe, a legtöbb kitelepítettet befogadó alföldi kisvárosba kitelepítettek visszaemlékezéseit gyűjtötte össze és szerkesztette kötetbe (Orlai Petrics Soma Kulturális Központ Muzeális Gyűjtemény, Mezőberény, 2011).³ A budapesti kitelepítések politikai hátteréről, indítékairól és irányításának folyamatáról azonban még nem született elemzés. Jelen tanulmány ezt szándékozik pótolni – elsősorban a rendelkezésre álló levéltári források alapján.

Az előzmények

Mire a kitelepítések kérdése szóba került, a hatalom a Magyar Dolgozók Pártja legszűkebb vezetésének kezében összpontosult – élén Rákosi Mátyás főtitkárral. A kialakult totális állam egyszerre monopolizálta a politikai és a gazdasági életet, a jogrendszert és a kultúrát. A bekövetkezett változások együtt jártak a társadalomnak csupán két osztályba (munkás, paraszt) és egy „rétegbe” (értelmiség) sorolásával, valamint azoknak a kirekesztésével, akik az új kategóriákba nem tartoztak bele.⁴ Az 1945 előtti hatalmi és szellemi elit néhány

³ Lásd még *Gyarmati György*: Toll – ecset – pokoljárás. Dietrich Adolf festő polgári életpályája, 1869–1953. Duna-Part, 2004/2. 54–60. Újabban *Orgoványi István*: Határvédelem Magyarország déli határán 1948 és 1953 között. In: A nagy testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyarországi titkoszolgálatok 1945 utáni történetéből. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. ÁBTL – L’Harmattan, Bp. 2012. 158–161.; *Köbel Szilvia*: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben. In: A nagy testvér szatócsboltja i. m. 171–194.; *Palasik Mária*: Kétszólalmú hangfoszlányok az ötvenes évek elején: Idősebb Szegedy-Maszák Aladár és felesége kitelepítésének története és nyugati visszhangja. In: A nagy testvér szatócsboltja i. m. 279–303.; *Borvendég Zsuzsanna*: Kitelepített „kéme”. *Betekintő*, 2013/1. http://www.betekinto.hu/2013_1_borvendeg; *Kis-Kapin Róbert*: Budapesti kitelepítettek Gyulaházán. *Betekintő*, 2013/1. 1. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_1_kis_kapin_0.pdf; *Palasik Mária*: „Szeretett teljes köszönet”. Csorba Jánosnak, Budapest 1945 utáni első polgármesterének története. *Betekintő*, 2013/1. http://www.betekinto.hu/2013_1_palasik

⁴ *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Bp. 2001.

év alatt szinte eltűnt. Az arisztokrácia, a középbirtokosság, az állami köztisztviselők, a tisztikar tagjai, a művészek és a tudósok jelentős számban eltávoztak az országból. Itthon maradt képviselőik korábbi pozíciójuktól, tulajdonuktól megfosztva — ha nem kerültek börtönbe, vagy nem lettek internálva — munkásként, alkalmazottként kerestek megélhetést. A hatalom gátolta, hogy ezek az emberek betagozódjanak az új társadalmi rendbe.

1951 tavaszán született meg a döntés a Budapestről történő kitelepítésekről, és azt 1951. május 21. és július 18. között végre is hajtották.

A fővárosi kitelepítés háttérében kettős politikai szándék húzódott: egyszerre enyhíteni a krónikussá váló lakáshiányon, és megszabadulni az osztályellenségnek kikiáltott régi elitől. A lakáshiány nem új keletű probléma Budapesten. A főváros már a háború előtt is lakáshiánnyal küzdött.⁵ Ezt tovább növelte a háborús pusztítás. Az 1944/45-ben hetekig ostrom alatt álló város veszteségeit nem tudták új lakások építésével pótolni, a nagyobb lakásokba több családot is betelepítettek, így jöttek létre a még évtizedekig létező társbérletek. Elterjedt volt az albérlet, de még az ágybérlet is.⁶ A lakáshiányt közvetve tovább növelte az első öt éves tervben elkezdett irracionális nehézipar-fejlesztés. Az új beruházások és munkahelyek jó része a fővárost, illetve akkor még a Budapesthez nem tartozó későbbi peremkerületeket érintették, aminek következtében újabb munkavállaló tömegek áramlottak Nagy-Budapestre,⁷ ugyanakkor a lakásépítésre szánt források beszűkültek.⁸ Egyértelművé vált, hogy új lakások építésével nem tudják megoldani a fővárosi lakhatás gondjait Nagy-Budapest megteremtése után sem: a politikai vezetés más megoldást eszelt ki erre. A Népgazdasági Tanács 422/1950. számú titkos határozatát végrehajtva, az Ideiglenes Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1950 júliusában — megalakulása után szinte azonnal — egy tervet dolgozott ki, amelynek az volt a lényege, hogy

⁵ Varsányi Erika: A Szociáldemokrata Párt várospolitikája a kép világháború között. Napvilág Kiadó, Bp. 2011.

⁶ A budapesti lakáshelyzetről lásd Győri Péter–Gábor László: Ipi-apacs enyém a lakás! A lakásfoglalók és a hatóságok küzdelme az 1945 utáni jogszabályok tükrében. Esély, 1990/6. 67–86.; Preisich Gábor: Budapest városépítésének története 1945–1990. TERC Kft. – Műszaki Kiadó, Bp. 1998.; Kocsis János Balázs: Lakáspolitikai Budapest 1950–1959. Múltunk, 2009/3. 83–122.; Umbrai Laura: A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948. Napvilág Kiadó, Bp. 2008.; Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Napvilág Kiadó, Bp. 2012.; Keller Márkus: Indokolt lakásszükséglet. A lakáspolitikai az 50-es években. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2012.

⁷ A fővárost a körülötte a 19. század folyamán kialakult, hozzá egyre szervezettebben kapcsolódó településekkel együtt nevezték Nagy-Budapestnek. Ezt közigazgatásilag — többszöri próbálkozás után — az 1949: XXVI. törvénnyel rendezték, amely 1950. január 1-jén lépett életbe. A törvénnyel a fővároshoz csatolták Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota és Újpest megyei városokat, és Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákospalota, Rákoshely, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom és Soroksár nagyközségeket. Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. Bp. 1950. 91–92. Nagy-Budapest megalkotása összekapcsolódott a közigazgatás átszervezésével. 1950-ben került sor a tanácsrendszer bevezetésére is, június 15-én előbb az Ideiglenes Városi Tanács, majd az október 22-i tanácsválasztások után a Budapesti Városi Tanács állt a főváros élén.

⁸ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII. 101. a. A Városi Tanács 1950. december 15-i ülése. 1950-ben 977 lakást adtak át Budapesten, de ebből csak 132 volt újépítésű.

a nyugdíjasok és kegydíjasok⁹ vidékre költöztetésével enyhítsenek a lakásgondokon,¹⁰ (Budapesten ekkor körülbelül 220 ezer nyugdíjas és kegydíjas élt). Az előzetes becslések szerint a VB a vidékre költöztetéstől 4–5 ezer lakás megüresedését várta. Az érintetteknek az elköltözés fejében ígérték volna a lakás árát (olyan összegben, mint amit a Fővárosi Ingatlankezelő fizetett a lakások megvásárlásánál), és attól függően, milyen távolságra költözik az illető, valamennyi segínyt is kapott volna a költözéshez. Vidéki lakásról mindenkinek magának kellett volna gondoskodnia.¹¹ A VB-ülésen vita folyt arról, hogyan tájékoztassák az érintetteket. Voltak, akik a sajtó, voltak, akik hirdetések útján közzétett felhívás mellett foglaltak állást, hangsúlyozva az önkéntesség szükségességét. Érdeemes idézni Kovács Istvánnak, az MDP budapesti bizottsága titkárnak véleményét erről a kérdéstről. Szerinte spontaneitásra nem lehet építeni: „erre az előjáróságokat¹² sokkal jobban rá kellene állítani, kerületenként kell megnézni, hogy kik ezek a nyugdíjasok, és itt-ott néhány reakciós nyugdíjasnak barátságosan tanácsolni lehet, okosabb, ha elmegy vidékre. A nyugdíjasok között jócskán van reakciós, és egy csapásra két legyet ütünk. Persze, én nem arra gondolok, hogy terrorizálni kellene őket, vagy erőszakoskodni kellene velük, de meg lehet csinálni, hogy az előjáróságokról valaki felkeresi őket és szempontokat ad nekik, hogy helyesebb lenne, ha elmennének vidékre.”¹³ Láthatjuk, Kovács István tárgyalásában a vidékre költöztetésnek már nemcsak gazdasági, hanem elsősorban politikai indítéka volt.

A költözésre mégsem került, sőt a kérdés nyomtalanul lekerült a VB napi-rendjéről, és többet ebben a formában nem is tért vissza, azonban az internáltak vagy az egyes koncepciós perekben elítéltek családtagjait egyre gyakrabban telepítették ki lakóhelyéről.¹⁴ Ez a sors jutott a koncepciós perben elítélt, majd 1949. szeptember 24-én kivégzett Pálffy György altábornagy családjára: feleségét, Sármány Katalint és kislányát 1950 novemberében kitiltották Budapestről, két nap alatt kellett a debreceni kijelölt lakásba elköltözniük.¹⁵ Édesapja és férje 1950. áprilisi letartóztatása után Schifferné Szakasits Klárát öt gyermekével 24 óra leforgása alatt kényszerítették a budapesti lakásuk elhagyására 1950 júniusában, őket is Debrecenbe telepítették ki.¹⁶ Faragó László szociáldemokrata politikust minden előzmény nélkül 1950. július 18-án az ÁVH előállította és

⁹ A kegydíj olyan ellátás volt, amelyet az egykori állami alkalmazottak és hozzátartozói részére kivételes kegyképpen állapítottak meg abban az esetben, amikor az ellátás törvényes előfeltételeinek valamelyike (például a megfelelő szolgálati idő, kellő tartamú házasság stb.) hiányzott.

¹⁰ BFL XXIII. 102. a. Az Ideiglenes Városi Tanács VB 1950. július 25-i ülése

¹¹ Uo.

¹² A kerületi igazgatás szervei 1950 előtt.

¹³ Uo.

¹⁴ *Széchenyi Kinga*: Megbélyegzettek. A kitelepítések tragédiája. Kráter Kiadó, Bp. 2008. 38–39.

¹⁵ *Schifferné Szakasits Klára*: Holtvágányon. 1950–1956. Könyvértékesítő Vállalat, Bp. 1987. 54–58.; ÁBTL 2.1. I/14. Pálffy György (Rajk László és társai); ÁBTL 2.1. I/14-a. Pálffy György (Rajk László és társai); ÁBTL 3.1.2. M-41420. „Sáfrány”.

¹⁶ Uo. i. m. 1–188. és ÁBTL 2.1. III/2. Szakasits Árpád és társai; ÁBTL 2.1. III/19. Schiffer Pál.

kitiltotta Budapestről. A kényszerlakhelyet Nádudvaron jelölték ki számára.¹⁷ Mindhárom esetben a kitelepítési végzést az ÁVH hozta meg.

Ezek az esetleges kitelepítések azonban nem oldották meg a fővárosi lakás gondokat. Az iratokból úgy tűnik, hogy a nyugdíjasok és kegydíjasok vidékre költöztetésének ad hoc ötlete után a politikai vezetés újabb fortélyal próbált hozzájutni a tehetősebbek lakásához. A „kitelepítés” szó első előfordulásának bizonyítéka a politikai közbeszédben egy 1950. szeptember 21-i géppel írt jelentés, amely arról tudósít, hogy ezen a napon kitelepítettek Budapestről hat személyt (két nőt és négy férfit) összesen 11 családtaggal. Az iratban pontosan feltüntették a kitelepítésre „ítélt” foglalkozását, a lakása méretét, valamint annak komfortfokozatát. A jelentést záró mondata azt ígéri, hogy a következő napon újabb kitelepítésekre tesznek javaslatot. Az iraton Gerő Ernőnek — az MDP főtitkárhelyettese és a Népgazdasági Tanács elnöke — kézírásával és aláírásával az alábbi megjegyzés olvasható:

Sürgős!

Bizalmas.

Dénes István e.¹⁸

Kérem gondoskodni arról, hogy a holnapi lapokban már közlemény jelenjék meg arról, hogy személy szerint milyen prolik (hány személy, gyermekek, illetve családok száma) költöztek be a Budapestről *kiutasított burzsoá – reakciós arisztokraták*¹⁹ lakásaiba.

XI/22.²⁰

Gerő

A másnapi, azaz az 1950. szeptember 23-i *Szabad Nép* — valóban a Gerő-féle utasítás alapján — fényképes tudósításokat közölt, amelyekből olvasóik megtudhatták, hogy „Sztahánovista [sic!]-család” költözött az „osztályellenség

¹⁷ Faragó László (1896–1967) 1945 májusától a Pénzügyi Központ főigazgatója, 1945–1948 között parlamenti képviselő. Nem értett egyet a két munkáspárt egyesítésével, ezért 1948. februárban kizárták az SZDP-ből. Faragó még szerencsésnek is vallhatja magát, mert 1950 tragikus év volt az egykori szociáldemokraták számára, százával ítélték el vagy internálták őket. Lásd Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltár (MNL OL) MNL OL M-KS 288. f. 4/50–55. ó. e. Az MSZMP KB 1962. augusztus 12–14-i ülése. A Központi Bizottság határozata a személyi kultusz éveiben elkövetett törvénysértések lezárásáról. Faragó László személyi dossziéját sajnos a BM III/2. Osztály 1964-ben megsemmisítette. ÁBTL 2.1. IX/42. 1951-ben a feleségét, Faragó Lászlóné dr. Fuchs Teréziát is kitelepítették Budapestről, azonban nem a férje kijelölt lakóhelyére, hanem Heves városba, onnan írta a kérvényeit a különféle hatóságoknak, hogy hadd költözhessen át a férjéhez. ÁBTL 2.5.6. 00403/1951. Faragó Lászlóné dr. Fuchs Terézia.

¹⁸ Dénes István (1923–2005) 1950 májusától az MDP KV tagja, 1950 júniusától az MDP KV Irodáját vezette.

¹⁹ A listán szereplők között nyoma sem volt arisztokratának, a „reakciós arisztokrata” egy állandó jelzős pejoratív szitoknak szánt szókapcsolatként értelmezhető. A kitelepítettek foglalkozásaként az alábbiakat jelölték: nyugalmazott pénzügyigazgató, hentes és mészáros, volt vállalatulajdonos-tervezőmérnök, magánzó, ingatlanügynök felesége, üzemtulajdonos. MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e.

²⁰ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 1–2. A dátum téves, a római számot Gerő elvethette, és IX (vagyis szeptember) helyett XI-et írt.

villájában”, illetve egy másik cikkből pedig, hogy „Számos árurejtegetőt tartóztattak le és toloncoltak ki Budapest területéről”. Az ÁVH árurejtegetés és feketézés vádjával továbbra is folyamatosan vett őrizetbe embereket, akiket rendszeresen ki is toloncoltak a fővárosból, vagy rosszabb esetben bíróság elé állították őket, és az ítéletben kivétel nélkül mellékbüntetésként ott szerepel a vagyonelkobzás, de olyan szisztematikus kitelepítés, mint ahogy azt a szeptember 21-i jelentés ígerte, egyelőre mégsem következett be.

Valószínűleg az 1951-es januári titkos moszkvai találkozó²¹ adta meg az utolsó lökést ahhoz is, hogy a politikai vezetés a budapesti tömeges kitelepítésekről döntsön. A találkozón Sztálin nyilvánvalóan ítélte, hogy a koreai háború még két-három évre teljesen le fogja kötni az Egyesült Államokat, ez viszont szerinte rendkívül kedvező helyzetet teremt a világháború utáni világgazdasági mozgalom számára: az elkövetkező időkben a népi demokratikus országoknak modern, erős, harcképes hadsereget kell kiépíteni.²² Az új stratégia fordulópontot jelentett a térség országainak gazdaságpolitikájában, mert az addigi feszített gazdasági tervek ezen tanácskozás után váltak végképp irreálissá és teljesíthetetlené. Rákosi és szűk környezete is az új feladatnak megfelelően látott munkához.²³ A háborúra való felkészülésnek kísérője volt az a folyamat, amely során a stratégiai és hadiipari szempontból fontos településeket meg kellett tisztítani a lakosság megbízhatatlannak nyilvánított csoportjaitól.²⁴ Természetesen az sem volt

²¹ A moszkvai találkozón Sztálin azzal kezdte a megbeszéléseket, hogy a korábbi véleményektől eltérően, amely szerint az Amerikai Egyesült Államok a harmadik világháborúra készülő legyőzhetetlen hatalom, kiderült, hogy az USA nemhogy felkészületlen egy világháború kirobbantására, de még egy olyan helyi háborúval, mint a koreai háború, sem tud megbirkózni. A moszkvai találkozóról lásd részletesen *Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején.* In: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Napvilág Kiadó, Bp. 2005. 82–84. Az ismert történeti feldolgozások ugyan utalnak a fordulatra, de azt a koreai háború tényén kívül mással nem indokolják. Lásd *Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985. 154.; *Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában.* *Párttörténeti Közlemények*, 1970/3. 113–150.; *Okvát Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Aquila Könyvkiadó, Bp. 1998. 79., 110.; *Germuska Pál: A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között.* In: *Évkönyv 2001, 1956-os Intézet*, Bp. 2001, 160.; *Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó évtizedek története Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon–Ház Bt., Bp. 2011. 289–292.

²² Mindezt az Emil Bodnárás, a román védelmi miniszter által vezetett szabályos jegyzőkönyvből tudhatjuk, közli: *C. Cristescu: Ianuarie: 1951: Stalin decide inarmarea Romanei.* *Magazin Istoric*, 1995/10., 15–23. Lásd még *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1940–1956.* 1–2. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László, T. Varga György. Napvilág Kiadó, Bp. 1997. 2. 862.

²³ Ennek következményeként 1951 májusában törvényben módosították az ötéves tervet: immár 60%-kal emelték fel az előirányzott beruházások keretét. Ez azt is jelentette, hogy a nagy iramban növekvő ipari beruházások csaknem 90%-a a nehéziparra esett. Az egész folyamat irrealitását mutatják a következő számok: az I. ötéves terv eredeti előirányzatait úgy emelték fel, hogy a termelés 1949-hez képest 1954-re az eredetileg előirányzott 86% helyett legalább 200%-kal, ezen belül a nehézipar az eredeti 104% helyett 280%-kal, a könnyűipar 73% helyett 145%-kal emelkedjék. *Germuska Pál: Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitikai és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Bp. 2004. 109.

²⁴ Ez Budapesten kívül érintette például Dunatpentelet, Miskolcot és Kunmadarast, az első kettő a nehézipari beruházások miatt lett érintett a kitelepítésekben, Kunmadaras pedig azért, mert

mellékes, hogy a politikai hatalom ezáltal újra elosztható lakásállományhoz jutott. Az ide vezető intézkedéssorozat első lépéseként 1951 áprilisától szigorú feltételekhez kötötték a Budapesten történő letelepedést, az új nomenklatura fővárosi térfoglalásán kívül gyakorlatilag lehetetlenné tették a Budapestre állandó lakosként való beköltözést.²⁵

A kitelepítés döntéshozatali folyamata

Budapestet illetően 1951 kora tavaszán körvonalazódott az elképzelés, hogy tömegesen telepítsenek ki tősgyökeres fővárosi lakosokat — ahogyan a korabeli iratokban nevezik, „nemkívánatos elemeket” — többségében többszobás, jó állapotú, jó környéken lévő lakásaikból, hogy az új uralkodó elitet minőségi lakásokhoz juttassák, illetve hogy az említett régi elit még Magyarországon élő tagjait megfosszák hagyományaiktól, kultúrájuktól, emberi kapcsolataiktól, munkájuktól, vagy attól az esélytől, hogy szervezkedni tudjanak. Ahogyan Rákosi Mátyás néhány hónappal később fogalmazott: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés. Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...”²⁶ Az MDP KV Titkársága 1951. május 30-i ülésének anyagában maradt fenn egy kis cédulán található fel-

---

1950 és 1956 között itt működött a legnagyobb magyar, majd 1956 novemberétől szovjet katonai repülőtér. 1950. november végén Dunapenteléről is kitelepítettek közel 50 családot, az ő kényszerlakhelyüket Püspökladányban jelölték ki, befogadók pedig a kuláknak megbélyegzett családok voltak. Ennek hátterében az állhatott, hogy a Jugoszláviával megromlott viszony következményeként az MDP KV Politikai Bizottsága 1949. december 27-én elfogadta a javaslatot, hogy egy újabb dunai vasművet nem Mohácson, hanem Dunapentelén építenek fel (MNL OL M-KS 276. f. 53/42. ó. e.). 1950 januárjában hozzáfogtak a 4200 lakosú község, Dunapentele határának felméréséhez a falutól délre eső löszfennsík. 1950. május 2-án kezdték a földmérést — mégpedig úgy, hogy a gazdáknak nem szóltak előre a kisajátításról, így a földmérők a bevetett földeket tarolták le — fájó szívvel. A gazdák a kisajátított földekért minimális pénzt kaptak, a zöldkárokat viszont sosem térítette meg az állam. Lásd *Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária: Vadhajtasok. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956. Napvilág Kiadó, Bp. 2015. 31–38. A kiltítás legkevesebb 44 családot érintett, (a pontos számot máig sem tudjuk), 2 tisztviselőt, 8 iparos és kereskedőt, 33 földművest és egy volt földbirtokost – családtagjaikkal együtt. Ingó- és ingatlan javaikat lefoglalták, állami tulajdonba vették. Lásd Dunaújváros története. Szerk. Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna. Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata, Dunaújváros, 2000. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Dunaujvaros A Pentele Baráti Kör újabb adatai szerint 46 család szerepel a kitelepítési listán. 1951. július 14-én az ÁVH intézkedett, hogy a Dunapenteléről kitelepített, de a kényszertartózkodási helyről megszökött penteleieket toloncolják vissza a „kitelepítés során részükre kijelölt községekbe”. MNL OL XIX-B-1-aj 40. doboz. 92. A miskolci kitelepítésekről lásd *Holopcey Péter – Irha Melinda: Eltanácsoltak. Miskolc–Hortobágy 1952–1953. Miskolc, 2003. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 41. Kunmadarasról 1951. november 9-én és 1953. január 6-án folytak kitelepítések. Előbb 47, utóbb 154 ember kényszerlakhelyét jelölték ki különféle hortobágyi munkatáborokban. Lásd *Csurgó Bernadett: „Kiszakítottak”. Az 1953. január 6-i kunmadarasi kitelepítés története és előzményei. Kézirat. 2003. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2011/10/21758_kiszakitottak.pdf (A letöltés ideje 2014. június 13.)***

²⁵ 95/1951. IV. 17. MT számú rendelet a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról; 116/1951. IV. 17. BM számú rendelet a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról szóló 95/1951. IV. 17. MT számú rendelet végrehajtásáról. Magyar Közlöny, 1951. április 17. 223., 442.

²⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/78. ó. e. 1951. június 28.

jegyzés a kitelepítéssel kapcsolatban, amely szerint a „kormány intézkedése a nép ellenségei ellen irányul, s a munkásosztály érdekét szolgálja”.²⁷ A diktatúra leegyszerűsített fogalomhasználatában a „nép ellenségei” kifejezés jól kommunikálható, képileg is megjeleníthető szókapcsolat volt, valószínűleg bele lehetett érteni mindenkire, akiről a hatalom úgy gondolta, hogy származása, még megmaradt vagyona vagy a két háború közötti évtizedekben betöltött funkciója miatt nem illeszkedett be a proletárdiktatúrába. Ők voltak azok, akik nem követtek el semmi olyan cselekményt, amelyért korábban a népbíróság elé lehetett volna őket állítani; minden — vélt „népellenesség” ellen pedig — persze — nem volt mód koncepció per lefolytatására még a diktatúra legkeményebb éveiben sem.

A kitelepítés lebonyolításának módjával az MDP szűk vezetése először dokumentálhatóan 1951 áprilisában foglalkozott. Bár a témában fennmaradt irategyüttes nagyon szerény, az egyértelmű, hogy az előkészítést Friss Istvánra, az MDP KV Allamgazdasági Osztályának vezetőjére bízták. A vezényletével kidolgozott javaslat sajnos eddig nem került elő, ám ismerjük Gerő Ernőnek az ehhez hozzáfűzött észrevételeit. Az eredeti javaslat a kitelepítések radikálisan gyors lebonyolításáról szólt, mert Gerő feljegyzése bírálja, hogy egy hét alatt rohammunkával akarnak kitelepíteni Budapestről 12–18 ezer embert. Szerinte ezt „sokkal lassabban és nyugodtabban kell csinálni”, és „nincs szükség óriási konspirációra” sem. „Ha lassabban hajtjuk végre, annak főként az a hátránya, hogy azok, akik úgy érzik, hogy előbb-utóbb rájuk kerül a sor, kéz alatt eladják vagy eldugják ismerőseiknél a lakásukban lévő értékesebb berendezést” – írta. Majd azonnal azt is hozzáfűzte: „Szerintem ezt kibírjuk. Viszont a nyugodt, nem rohamszerű végrehajtásnak az az előnye, hogy kevesebb lesz a tévedés, kevesebb lesz a nehézség a vidéki elhelyezésnél, könnyebb lesz a munkába állítás, nem lesz a dolognak az a látszata, hogy tömegesen, éjjel, brutális módszerekkel visszük el az embereket.”²⁸ Ezután azzal is érvelt a kitelepítések egy hét alatt történő lebonyolítása ellen, hogy akkor, amikor az egyházak elleni újabb fellépésre készülnek, nem tartja célszerűnek hasonlóan fajsúlyos dologgal megterhelni a közéletet.²⁹ Azt javasolta, hogy hetenként 100–150 kitelepítést hajtsanak végre – a lebonyolítást pedig az ősziig terjesszék ki.

A „nemkívánatos elemek Budapestről való kitelepítése kérdésében” az egész akció levezényléséről 1951. május 5-én döntött egy ötfős bizottság, amelynek tagjai Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Friss István, Péter Gábor és Házi Árpád voltak.³⁰ Az általuk ekkor hozott határozat adta meg a kitelepítések keretét.

²⁷ MNL OL M-KS 276. f. 54/146. ó. e. 1951. május 30.

²⁸ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 2. Gerő Ernő feljegyzése Rákosi Mátyásnak, Farkas Mihálynak és Révai Józsefnek. 1951. április 27.

²⁹ Grósz József érseket, aki Mindszenty József hercegprímás letartóztatása után — szentszéki felhatalmazással — a katolikus egyház feje lett, 1951. május 18-áról 19-ére virradóan tartóztatták le két udvari papjával, Sztrilich Károllyal és Gyetvai Péterrel. Június 23-án ideiglenes házi őrizetbe került Shvoy Lajos székesfehérvári, Pétery József váci és Hamvas Endre csanádi püspök. Június 28-án Grószt a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés koholt vádjával 15 évi szabadságvesztésre ítélték, a perhez 24 mellékper kapcsolódott, amelyekben 15 halálos ítélet született.

³⁰ MNL OL M-KS 276. f. 65/83. ó. e. 3–4. Jegyzőkönyv, 1951. május 5. Gerő Ernőn és Friss Istvánon kívül Rákosi Mátyás ekkor az MDP főtitkára és miniszterelnök-helyettes, Péter Gábor az Ál-

Döntöttek arról, hogy kitelepítés kezdetének napja 1951. május 21., lebonyolítója pedig a Belügyminisztérium az Államvédelmi Hatóság teljes támogatásával. Határoztak arról is, hogy az akciót legkésőbb 1951. szeptember 15-ig be kell fejezni. Ez alatt az idő alatt a hatóságoknak 5500 család kényszerlakhelyre költöztetését kell megszerveznie úgy, hogy az első időkben heti 120–150 családot, majd fokozatosan egyre többet kell elszállítani. Innen tudjuk, hogy a kitelepítendő családok létszámára 5500 fős keretszámot adták meg, vagyis ez azt is jelenti, hogy már a szándék szerint sem egyéneket, hanem családokat köteleztek kényszer-kitelepülésre. Megnevezték a célállomást biztosító megyéket is, illetve hogy melyik megyében hány család befogadását kell megszervezni. Eszerint Szolnok, Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Borsod, Heves és Pest megyét, vagyis az ország keleti részét jelölték ki a befogadásra.³¹ Ugyanakkor megtiltották, hogy bárkit is betelepítsenek az ún. szövetkezeti községekbe és városokba, valamint az Iparfejlesztési Igazgatóság üzemének (IFIG-üzemek)³² telephelyére. Leszögezték, hogy az első héten kitelepítetteket kizárólag Szolnok megyébe lehet vinni.

Meghatározták a kitelepítések konkrét menetét is. Eszerint a kitelepítésről szóló véghatározat kézhezvétele után 24 órán belül meg kell szervezni az érintettek „rendőri úton történő” elköltöztetését. A kitelepített családfő 500 kilogramm, a többi családtag pedig fejenként 250 kilogramm holmit vihet magával – ebbe beleértették az élelmiszert, a ruhaneműt és a bútorokat; a holmik elszállítása tehervagonban, míg az embereké személykocsikban történjen. Az érintettek lakásban maradt értékeit az állami bizományi üzletláncnak kell átvenni értékesítésre. A szállítás költségeit levonva, a fennmaradt összeget el kell(ett volna) küldeni az érintetteknek. Az ugyanazon a héten kitelepítendő családokat nem egy nap alatt, hanem a hét három napjára elosztva kell elszállítani.

A határozat végrehajtására egy központi „irányító csoport” alakításáról döntöttek azzal, hogy tagjait az MDP Budapesti Pártbizottsága, a Budapesti Városi Tanács, a Belügyminisztérium és az ÁVH egy-egy képviselője adja. Kiemelték, hogy ez és csakis ez a csoport adhat mentesítést a kitelepítés alól. Döntöttek arról is, hogy a mentesítési kérelmeket a Budapesti Rendőrkapitányság-

---

lamvédelmi Hatóság vezetője, Házi Árpád pedig — Zöld Sándor tragikus öngyilkossága után — frissen kinevezett belügyminiszter volt.

³¹ A tervek szerint Szolnok, Békés, Hajdú és Heves megye ezer-ezer családot, míg Szabolcs, Borsod és Pest megye 500–500 családot kapott befogadásra.

³² Iparügyi Minisztérium Iparfejlesztési Igazgatósága. 1948-ban létrehozott, az Iparügyi és a Honvédelmi Minisztérium közös felügyelete alatt működő iparigazgatási szerv. Többek között hatáskörébe tartozott a hadiüzemek felügyelete és ott a hadianyag-gyártáshoz kapcsolódó foglalkoztatás, a gyártás minőségi és mennyiségi ellenőrzése, a honvédség szükségleteinek időbeni biztosítása, hadianyagszabványok, -normák, -típusok stb. használatának kötelezővé tétele, továbbá felkutatni és nyilvántartani a hadianyaggyártásra számba vehető üzemeket, közreműködni a nyugatra hurcolt hadiipari gyári berendezések hazaszállítása érdekében. Lásd *Pap Péter*: Erőltetett fegyverzettechnikai fejlesztés 1945–1950. *Katonai Logisztika*, 2013/1. 208. <http://www.honvedelem.hu/container/files/attachments/39610/kl-2013-1.pdf> (A letöltés ideje 2015. március 13.) Újabban: *Germuska Pál*: A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. ÁBTL, Argumentum, Bp. 2014. 97–104.

nak kell benyújtani, a bárhova más címre érkező kérelmeket pedig azonnal továbbítani kell a mentesítésről döntő bizottsághoz.³³

Házi Árpád belügyminisztert bízták meg, hogy időben értesítse a feladataikról minden megye érintett végrehajtó bizottságának elnökét, megyei rendőrkapitányát, és párttitkárát, Péter Gáborra pedig az ÁVH megyei vezetői tartoztak. Ekkor határoztak arról is, hogy a kitelepítettekkel majd a helyi rendőrségnek kell közölni: lakhelyük kényszerlakhely, amelyet csak hatósági engedéllyel hagyhatnak el.

A kitelepítettek lakásainak sorsáról is előre rendelkeztek már ezen a május 5-ei megbeszélésen, annak ellenére, hogy az MDP KV Titkársága majd csak a május 30-i ülésén határozott a kitelepítés során felszabaduló lakások elosztásának mikéntjéről. Május 5-én a következő döntés született: a lakások 30–30 százalékat honvédtisztek és pártfunkcionáriusok, míg 40 százalékat ipari munkások kapják — azzal a kitételrel, hogy az első kitelepített csoport lakásainak kétharmadát nagycsaládos munkásoknak kell kiutalni —, és a kiutalásokat a fenti irányelvek figyelembe vételével Pongrácz Kálmánnal,³⁴ a városi tanács elnökével kell egyeztetni.

A dokumentumokban nincs nyoma annak, hogyan döntöttek a kitelepítések jogszabályi hátteréről, az azonban biztos, hogy mellőzték a kitelepítés jogi alapjainak kidolgozását. Az a végrehajtás során született iratokból egyértelművé válik, hogy két, még mindig hatályos 1939-es jogszabályt tettek meg a kitelepítés hivatkozási alapjául, a 8130/1939. ME és a 760/1939. BM számú rendeletet.³⁵ A két rendelet meghozatalára az 1939: II., az ún. honvédelmi törvénycikk 150. paragrafusával hatalmazta fel a miniszterelnököt és a belügyminisztert. A 8130/1939. ME számú rendelet lehetővé tette mindazok kitiltását, rendőrhatósági felügyelet vagy rendőrhatósági őrizet alá helyezését, akiknek bizonyos községben vagy az ország bizonyos részeiben történő tartózkodását aggályosnak vagy gazdasági okból károsnak minősítették a közbiztonság és a közrend vagy más állami érdek szempontjából. A 760/1939. számú rendelet pedig a belügyminiszter hatáskörébe utalta mindennek részletes szabályozását. Ez azt jelentette, hogy például a rendőrhatósági felügyelet alatt állók, vagyis a kitelepítettek nem hagyhatták el lakhelyüket, és rendszeres jelentkezésre kötelezték őket a rendőrségnél, nem használhattak távbeszélőt, és postai küldeményeiket is ellenőrizte a hatóság.

Az 1939. évi jogszabályokra történt hivatkozás még a párttagokban is megütközést keltett. Erről tanúskodik Mező Imrének, az MDP budapesti titkárának egy 1951. június 13-i hozzászólása: „... meg vannak egyes elvtársak is lepve, hogy 1939-es törvényre hivatkozunk. Van egy törvény, mely szerint ki kell tiltani a nem kívánatos elemeket Budapest területéről, természetesen ezt

³³ MNL OL M-KS 276. f. 65/83. ó. e. 4. Jegyzőkönyv, 1951. május 5.

³⁴ Pongrácz Kálmán (1898–1980) volt a főváros 1945 utáni utolsó polgármestere és első tanácselnöke. Lásd *Palasik Mária: Pongrácz Kálmán, 1949–1950*. In: *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950*. Szerk. Feitl István. Napvilág Kiadó, Bp. 2008. 265–269.

³⁵ Mindkét rendeletet a Budapesti Közlöny 1939. szeptember 2-i számában hirdették ki. A rendeletek háború utáni alkalmazásáról lásd *Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945)*. *Társadalmi Szemle, 1997/7.* 87–94.

akkor a kommunistákra értették. Ezt mi felhasználjuk, és ennek a törvénynek az alapján tiltjuk ki a reakciós elemeket”.³⁶ Mező Imre a jogi fogalmakat ugyan pontatlanul használta, de mondandója rávilágít a hatalom gondolkodásának lényegére. Az 1939-es jogszabályok valóban lehetővé tették a bírói eljárás nélküli kitiltást és rendőrhatalósági felügyelet alá helyezést, azonban arról nem szólnak, hogy mindez sajátosan értelmezhető és kiterjeszhető lenne a családtagokra is, vagy hogy az érintettet meg lehessen fosztani ingó- és ingatlan vagyonától. Mindent összevetve nem törekedtek arra, hogy próbáljanak jogilag pontos hivatkozási alapot teremteni mindahhoz, amit elterveztek.

A hatalom a kitelepítettek lakásainak elkobzására, illetve azoknak a lakrészeknek a lefoglalására, amelyekbe az otthonukból elűzötteket kényszerítették, a 6000/1948. számú minisztertanácsi rendeletet vette elő. Ez a lakások és lakrészek kisajátítását az alábbi esetekben tette lehetővé: hajléktalan személy lakáshoz juttatása; megfelelő lakással nem rendelkező személy lakáshoz juttatása; közhivatal és intézmény elhelyezése; demokratikus pártok számára működésükhöz szükséges helyiség biztosítása; a Szakszervezeti Tanács kötelekébe tartozó szervezetek hivatali elhelyezése.³⁷

A kitelepítés előkészítése

Az előkészületekhez a határozat meghozatala és a kitelepítések megkezdése között hihetetlenül kevés idő, összesen 16 nap állt rendelkezésre. Először is megalakult az a bizottság (csoport), amelynek a határozat szerint az egész kitelepítés előkészítését, folyamatát és a mentesítéseket is le kellett bonyolítania. Tagjai Fehér László,³⁸ az MDP Budapesti Pártbizottságának osztályvezetője és Kiss György, a Budapesti Városi Tanács munkatársa, továbbá Rudas György rendőr alezredes,³⁹ a BM IV/2. Szervezési és Szolgálati Osztályának vezetője,

³⁶ T. Varga György: Bevezetés. In: Eltanácsoltak i. m. 19.

³⁷ A Magyar Köztársaság Kormányának 6.000/1948. Korm. számú rendelete a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 1948. április 9. Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1948. 111. szám. 1051–1084.

³⁸ Fehér László (1908–?) 1945-től tagja az MKP-nak, 1947-től az MKP Káder Osztályának munkatársa, 1948. júniustól az MDP VI. kerületi pártbizottságának titkára. 1950-től az MDP Budapesti Pártbizottságának osztályvezetője, 1950 júniusa és novembere között Budapest Főváros Tanácsának tagja is, 1952-ben a Magyar Munkásmozgalmi Intézet munkatársa, később a Külügyminisztériumban dolgozott, mint főelőadót nyugdíjazták.

³⁹ Dr. Rudas György (1921–1979) 1945 második felében a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán rendőr százados, majd előbb a győri politikai rendészeti osztályra, utóbb a Védői Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára helyezték át. 1948-ban belügyi állományba került, majd a szombathelyi (IV. kerületi) főkapitányságon a főkapitány első helyettese. 1950 júliusától főkapitány, de hamarosan visszakerült a BM központjába a IV/2. Osztály (Közrendészeti Főosztály Szervezési és Szolgálati Osztály) vezetőjeként. 1955 júliusától az Országos Rendőrkapitányság Bűnügyi Nyilvántartó és Értékelő Osztályának vezetője. 1959–1962 között a BM Bűnügyi Osztályát, majd az I. (Bűnügyi) Csoportfőnökséget vezette, egyúttal főcsoportfőnök-helyettes. 1977 novemberében nyugdíjazták. 1962-től rendőr ezredes, 1968-tól rendőr vezérőrnagy. 1973-tól a Belügyi Szemle szerkesztőbizottságának elnöke. *Fekete Edit*: Rudas György. In: Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953–1956. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Bp. 2013. 392–393.

valamint Sándor Imre⁴⁰ államvédelmi őrnagy, az ÁVH Budapesti Osztályának⁴¹ vezetője lettek. A Közlekedési Minisztérium részéről Bányász Endre felelt a kitelepítettek és ingóságok elszállításáért.⁴²

Azt feltételezhetnénk, hogy e bizottság irányításával mintegy két hét leforgása alatt rohammunkában állították össze a kitelepítendő névjegyzékét.⁴³ Azonban nem így történt, mert mielőtt a névjegyzék összeállításához hozzáfogtak, már több hónapja folyhatott az azt előkészítő munka a Belügyminisztériumban. Erre az a bizonyíték, hogy a rendőrség nyomozói, a BM különböző tanfolyamainak hallgatói és egyéb munkatársai már 1951. március folyamán Budapest-szerte kérdőíveket hordtak ki a potenciális kitelepítendő lakásainak és lakóinak összeírására. Hogy ezt meg tudják tenni, jóval ezt megelőzően dönteni kellett a beszerzendő információkról és össze kellett állítani magát a kérdőívet is. Nem tudjuk, hogy erre a munkára ki vagy kik kapták a felhatalmazást, de ismerve a korabeli döntéshozatali mechanizmust, valószínűsíthetően a kérdőív jóváhagyatására szintén időre lehetett szükség. Így már körülbelül februárban hozzákezdhettek a kitelepítés előmunkálataihoz. Ennek eredményeként végül egy négyoldalas, 14 pontból álló nyomtatványt szerkesztettek, amelynek célja volt, hogy adatokat gyűjtsenek a névjegyzékbe felvett lakásokról és lakóikról. A kérdőívvel a BM az alábbi információkhoz jutott: a lakásban lakók neve, a családfő — vagy akinek a nevére a kitelepítési végzést szándékoztak küldeni — személyi adatai, továbbá hogy 1920 és 1951 között hol dolgozott, korábban hol lakott, hány szobás a lakás, mennyi a szolgálati viszonyból származó jövedelme, mennyi lakbért fizet, rajta kívül a lakásban kik laknak, közülük pedig ki hol dolgozik. Ezután következhetett a döntés, hogy mely lakások és lakói jöhetnek a kitelepítésnél potenciálisan számításba, vagyis kikről és mely lakásokról készüljön felmérés. Ezt a listát a Budapesti Városi Tanács lakáshivatalának kartonjai alapján állították össze. A kérdőíveket sorszámmal látták el, ebből tudjuk, hogy több mint 18 000 kérdőívet töltettek ki, illetve dolgoztak fel.⁴⁴ A kérdőívek közül csak azok kerültek több mint fél évszázad múlva levéltárba, amelyeknek lakóit valóban ki is telepítették. Az általam átnézett kitelepítési irat-

⁴⁰ Sándor Imre (1920–) 1945 áprilisától a budapesti Politikarendészeti Osztály munkatársa, majd ÁVO XIV. (szervezési) alosztály alosztályvezető-helyettese 1947. decemberig. Ezt követően az ÁVO I/b (vidéki) alosztály alosztályvezetője. 1948. szeptember–1949. december között a BM ÁVH belügyi kirendeltségének vezetője, ÁVH I/1. Osztály (Vidéki kirendeltségek irányítása és ellenőrzése) vezetője. 1951 januárjától az újonnan felállított ÁVH Budapesti Osztály vezetője 1953 szeptemberéig. Ekkor felmentették és a szolgálatból elbocsátották, a polgári életben helyezkedett el, 1955-ben az Orion Rádiógyár fődiszpécserre. 1949. február 6-tól államvédelmi őrnagy. ÁBTL 2.8.1 4811. BM Központi Fogvaték.

⁴¹ Az ÁVH Budapesti Osztálya 1951. január 24-én jött létre azzal a feladattal, hogy a főváros „szervezetlen lakosság”-át, valamint a fővárosi és kerületi üzemekeket, a hivatalokat, és különböző szervezeteket hálózati-operatív szempontból biztosítsa. Az osztály alárendelt szervei a kerületi alosztályok, melyeket a főváros minden kerületében felállítottak. *Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai, 1950–1953. Betekintő, 2009/2.* http://www.betekinto.hu/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi#_ednref123 (A letöltés ideje 2014. június 13.)

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ő. e. 6. A bizottság tagjainak kiválasztási mechanizmusáról nincs információnk.

⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ő. e. 21.

⁴⁴ *Kis-Kapin R.:* Budapesti kitelepítettek Gyulaházán i. m.

együttesben a körülbelül 1500 tétel közül a legkorábbi dátumozású kérdőívet 1951. március 19-én töltötték ki a 36-os sorszámmal,⁴⁵ míg a legmagasabb sorszám a 17 163.⁴⁶ Még július 12-én felvett — sajnos sorszám nélküli — kérdőív is van az iratok között, ennek a családnak a kitelepítéséről július 14-én már meg is született a véghatározat, július 17-én pedig a kiköltöztetés.⁴⁷ Úgy tűnik, hogy a kérdőívek több mint a felét 1951. április végéig kitöltötték, azonban ez a munka tovább folyt május és június folyamán is, sőt szinte a kitelepítési eljárás alatt végig. A kitelepítés lebonyolításának végső időpontjához, július 18-hoz közeledve egyre közelebb került egymáshoz a kérdőívnek és a kitelepítést elrendelő véghatározatnak a dátuma.⁴⁸

A kérdőíveket a BM alkalmazottai vitték ki az érintett címre, és a házfelügyelővel, a házbizalmival, a háztömbmegbízottal vagy az utcamegbízottal töltették ki azokat. Arra is volt példa, hogy a lakásban lakó bérlő, esetleg háztartási alkalmazott vagy valamelyik családtag szolgáltatott információt — természetesen többnyire titokban, de olyan eset is akadt, hogy az érintett a házfelügyelővel együtt töltötte ki a kérdőívet.⁴⁹ Az adatlapok feldolgozása során igyekeztek kiszűrni a téves címek, a névazonosságok, a hibás adatok egy részét — ez nem igazán sikerült —, azonban összességében így is 6644 család (17 350 fő) került fel a kitelepítendőek listájára.⁵⁰ A kitöltött kérdőívek alapján hozták meg a kitelepítésről szóló véghatározatokat, a kérdőíveket tartalmazó szürke postai borítókra pedig ráütötték a „Felvéve” pecsétet. Azt azonban nem tudjuk, hogy milyen alapon választották ki azokat, akiknek a nevére végül is a véghatározatot kiállították. A címzett — vagy ahogyan a kitelepítést végrehajtók nevezték: a listavezető — az esetek többségében a családfő volt, de találunk példát a feleség nevére érkező,⁵¹ illetve gyakrabban az özvegynek címzett kitelepítési véghatározatra is. Arra szintén van precedens, hogy más-más időpontban két családtag nevére is érkezett — az egész családot egyformán érintő, különböző községekbe szóló — kitelepítési határozat.⁵²

A kitelepítési véghatározat egy szabványnyomtatvány volt, amelyet a Belügyminisztérium nevében állították ki a 8130/1939. ME és a 760/1939. BM számú rendeletek alapján; benne szerepelt, hogy az érintetteket azonnali hatállyal

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9975/22. 153. Ez a felmérés egy V. kerület Szent István körút 21. szám alatti lakásról készült.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9975/33. 50. Ezen a kérdőíven nincs dátum, de tudjuk, hogy lakóit 1951. július 3-án indították útnak a kijelölt faluba.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9975/18. 161–168.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9975/29. 11–16. Például: a 17018-as sorszámú kérdőívet 1951. június 27-én vették fel, június 29-én pedig már meg is hozták a kitelepítést elrendelő véghatározatot! Egy sorszám nélküli kérdőívet 1951. július 10-én vettek fel, amely alapján július 12-én meghozták a kitelepítési véghatározatot, július 14-én pedig már el is szállították a háromfős családot. ÁBTL 3.1.5. O-9975/9. 130–136.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9975/22. 93.

⁵⁰ MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.

⁵¹ Id. Szegedy-Maszák Aladár és férje kitelepítéséről szóló véghatározat a feleség nevére érkezett. Lásd *Palasik M.*: Kétszólamú hangfoszlányok i. m. 279–305.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O-9975/20., 490–526. és 528.

kitiltják Budapest területéről, továbbá tartalmazta a kijelölt kényszerlakhely címét is, valamint hogy az érintetteknek a lakást 24 órán belül át kell adniuk, mert a 6000/1948. számú kormányrendelet alapján a BM azt igénybe veszi. A véghatározat szövege azt is tartalmazta, hogy „Amennyiben más községben (rokonainál, ismerőseinél) kíván elhelyezkedni, jelen véghatározatban kijelölt lakhelyének az elfoglalása után ez irányú kérelmet terjeszthet az új lakhely szerinti illetékes megyei tanács elé...”, illetve hogy a végzés ellen a Budapesti Rendőrkapitányságon lehet panaszt tenni, de az a végrehajtásra nem halasztó hatályú.⁵³ A dokumentum a házfelügyelő részére is rendelkezett arról, hogy a lakást további intézkedésig zárolják, az új bérlő kijelöléséről pedig a kerületi tanács fog gondoskodni. A véghatározatokat Rudas György rendőr alezredes írta alá.

A kézbesített kitelepítési határozatok másik oldalán van egy szöveg, hogy a véghatározattal együtt kézbesítik a kijelölt lakhely szerint illetékes megyei tanács véghatározatát arról, hogy hova telepítik az érintetteket, illetve másfél sor arról, hogy az új lakhelyen a munkába állásról — „kívánságára” — a helyi tanács gondoskodik. A kitelepítési véghatározatokat rendőrök kézbesítették a címzetteknek.

Közben a befogadó megyékben is megkezdtek az előkészületeket a „fogadásra”. A kitelepítést irányító bizottság Házi Árpáddal együtt elsőként az MDP Szolnok megyei titkárával, a megyei tanács elnökével és a megyei rendőrkapitánnyal beszélt a feladatokat, akik részben szóbeli, részben írásbeli eligazítás alapján összeállították az odatelepítendőkhöz elhelyezési tervét. A bizottság egyedül a Nagyberki községbe javasolt betelepítést nem fogadta el, mivel az ún. szocialista község. A bizottság által jóváhagyott elhelyezési tervek alapján, a megyei végrehajtó bizottságoknak előre kiosztott nyomtatványt kellett kitölteni a helyi osztályidegennek bélyegzett befogadókra és az igénybe vett lakrésztől. A megyei tanács által félig kitöltött nyomtatványt azután Budapestre kellett küldeni, ahol a kitelepítést irányító bizottság jóváhagyásával a Belügyminisztériumban hozzáírták az adott település, adott lakcímére beköltöztetendő emberek nevét. A megyei tanácsok is a fentebb már ismertetett 6000/1948. számú kormányrendelet alapján vették igénybe a fővárosból kitelepítettek — akiket ez esetben kijelölt bérlőnek neveztek — számára kijelölt lakrészt. Így lett teljes a betelepítési (illetve kisajátítási) véghatározat, amely ellen nem volt mód fellebbezni, a tulajdonosoknak a kijelölt lakrészt haladéktalanul ki kellett üríteni. Érthető módon a betelepítési véghatározatok dátuma rendszerint korábbi volt, mint a kitelepítési véghatározatoké, hiszen ezeket addigra, mire a kitelepítettek adott csoportja megérkezett a településre, már ki kellett kézbesíteni a befogadó családoknak.⁵⁴ A betelepítő véghatározatnak két része volt: a felső tartalmazta a befogadók számára az utasítást, míg az alsó letéphető harmad

⁵³ ÁBTL 2.5.6. Gyakorlatilag mindegyik véghatározat.

⁵⁴ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 5–6. Jelentés a nemkívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről, 1951. május 26. Házi Árpád jelentésében azt írja, hogy csatolja a Szolnok megyébe telepítendőkhöz elhelyezési tervét, valamint a kitelepítés során használatos háromféle nyomtatványt, azonban ezek a mellékletek hiányoznak az irategyüttesből.

tartalmazta a befogadó foglalkozását, az igénybe vett helyiség nagyságát, és a házban lévő lakások számát. Ezt a BM a visszaküldés előtt leválasztotta, és csatolta a kitelepítési véghatározat anyagához. A belügy a befogadásra kényszerített háztulajdonosok foglalkozása mellett szintén nagyon leegyszerűsített kategóriákat tüntetett fel egyértelmű tartalommal: az „osztályellenség” kategóriájába tartozott a kulák, a malomtulajdonos, a „volt kocsmáros és gazdálkodó”, a „volt csendőr és gazdálkodó”, a volt földbirtokos vagy a bércséplő. Egyöntetűen megállapíthatjuk, hogy a lakásbeutaló véghatározatok címzettjei a falusi osztályellenségként megbélyegzett családok voltak.

Azokat pedig, akik a kitelepítés napi teendőinek lebonyolításában való részvételre köteleztek, szóban és írásban tájékoztatták a feladataikról.⁵⁵ Az előkészítésben, a kitelepítendő névsorának összeállításában és az adatgyűjtésben körülbelül 80 ember vett részt.⁵⁶

A hatályos törvény megsértése

A kitelepítendő véghatározat címzettjei mellett mindig olvasható egy, az érintett foglalkozására vagy társadalmi hovatartozására utaló besorolás, azaz többségében csak valaha volt társadalmi státusára. Ez egyben azt is elárulja, vajon miért esett az illető és családja a kitelepítendő csoportjába. Ez a címkézés, akár valós címre, rangra, státusra utalt, akár nem — mint egy „állandó jelző” —, végigkísérte az illetőt gyakorlatilag a kérdőíves felméréstől a kitelepítés során keletkezett minden hivatalos iratban. Tulajdonképpen a kitelepítési véghatározatokban megnevezett foglalkozások alapján felállítható a Rákosi-korszak egyféle ellenségszótára.⁵⁷ Jelzésként csak néhány a használt besorolások közül: miniszter, államtitkár, kormányfőtanácsos, minisztériumi tanácsos, pénzügyi tanácsos, főpolgármester, alpolgármester, felsőházi tag, földhitelintézet igazgató, tábornok, vezérőrnagy, csendőrezredes, rendőrtiszt, rendőrfelügyelő, főkapitány, földbirtokos, bankháztulajdonos, bankigazgató, gyártulajdonos, pezsgógyáros, papírgyáros, likörgyáros, szalámigyáros, szállodatulajdonos – vagy mindezek özvegye. (Például külön kategóriát jelentett Purgly Emil földművelésügyi miniszter, aki neve mellett még azt is feltüntették, hogy Horthy sógora.⁵⁸) Mindenképpen kiemelendő, hogy sehol nem tették hozzá, hogy egykori, pedig kellett volna, mivel Magyarországon a földtulajdont még 1945-ben államosították, de 1950-re gyakorlatilag felszámolták a magántulajdont, és az államosítás elért minden szektort a bankokon, a gyárakon és üzemeken, a szállodákon túl még a nyilvánosházakat is. A kérdőíves felmérésben egyébként szerepelt a kitelepítendő személy kitelepítéskori aktív foglalkozása (is), ott több-

⁵⁵ *Kis-Kapin R.*: Budapesti kitelepítettek Gyulaházán i. m.

⁵⁶ MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történetéről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.

⁵⁷ *Gyarmati György*: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. In: A nagy testvér szatocsboltja i. m. 107.

⁵⁸ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ő. e. 32. A BM kimutatása az 1951. május 21-től július 18-ig elszállított családok családfőinek foglalkozásáról, 1951. július 18.

ségében vagy azt adták meg, hogy nyugdíjas, vagy azt, hogy segédmunkás.⁵⁹ Tehát a hatalom birtokosai az egykori titulusok felélesztésével legitimálni próbáltak tettüket, hogy meg tudják ideologizálni az adott kitelepítés alapját. A másik dolog, ami még inkább a kitelepítés mögötti eszmeiségről árulkodik, az a kitelepítettek neve előtt az egykori nemesi és főnemesi címek feltüntetése (herceg, gróf, báró, lovag, vitéz) volt. Tették ezt annak ellenére, hogy a hatályos jogszabályok szerint a kiváltságot és rangot jelentő címeket egyértelműen tilos volt használni Magyarországon, mivel az 1947: IV. törvénycikk ezeket eltörölte. A törvény megszüntette a magyar nemesi és főnemesi rangot, az örökös főispáni címet és azokat a rangjelző címeket, méltóságokat, amelyeket mint kitüntetések rendszeresítettek (titkos tanácsos, kormányfőtanácsos, kormánytanácsos), valamint a „vitéz” címet is.⁶⁰

A kitelepítés első hete

A kitelepítés folyamatának első hetéről rendelkezésünkre áll Házi Árpád-tól egy viszonylag részletes, 1951. május 26-i keltezésű feljegyzés. Eszerint május 21. hetében 150 családot terveztek kitelepíteni Budapestről – méghozzá három turnusban: kedden, csütörtökön és szombaton. A véghatárokat mindig az előző napon hajnal 5 órakor kezdték kézbesíteni az érintetteknek, rajta szerepelt a címzett, aki miatt elszenveték a kitelepítést, illetve a vele egy háztartásban élők neve.⁶¹ A feljegyzés szerint a kitelepítettek első csoportját május 22-én Kőtelekre, a másodikikat 24-én Besenyszögre, a harmadikat pedig május 26-án Tiszasülyre szállították. A szállítás minden esetben a véghatározat kézbesítését követően 24 órán belül megtörtént. A szállítási napokon hajnali negyed 4-kor rendőrök jelentek meg az érintettek lakásán. Teherautóval a BM által kijelölt pályaudvarra szállították az összerakott holmikat; a lakást, vagy annak bizonyos helyiségeit – abban az esetben, ha maradt a lakásban olyan személy, aki nem szerepelt a kitelepítési végzésen – pedig ragasztószalaggal lezárták. A kényszerlakhelyre a családok holmiját a vasútállomástól a kijelölt címig szintén tehergépkocsin vagy szekérfuvaron – többnyire a befogadóként kijelölt gazdák – szállították el.⁶²

Házi Árpád feljegyzéséhez annyit tehetünk hozzá kiegészítésként, hogy a leponyvázott pótkocsis teherautók a meghurcolt embereket az életük legfontosabbnak gondolt tárgyaival együtt a Magdolnavárosi (Angyalföldi) pályaudvarra szállították.⁶³ Itt félretolt vágányon állomásozott az a szerelvény, ame-

⁵⁹ Ezeket a kérdőíveket tanulságos lenne feldolgozni; abból a szempontból is, hogy mi történt az itthon maradt magyar középosztállyal 1945 után.

⁶⁰ A törvény egyúttal a megszólításoknál és címzéseknél is megtiltotta a társadalmi megkülönböztetésre utaló címek használatát (mint főméltóságú, kegyelmes, nagyságos, nemzetes, tekintetes stb.), a későbbiekben csupán a tudományos és az egyházi címek viselését engedélyezte. Lásd *Palasik Mária: A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó Bp. 2000. 133–134.*

⁶¹ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 5–6. Jelentés a nemkívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről, 1951. május 26.

⁶² Uo. 5.

⁶³ A visszaemlékezésekben más fővárosi pályaudvarokról is említést tesznek, ezeknek azonban nincs nyoma a levéltári iratokban. Például: Dr. Ország Sándorné visszaemlékezése. In: Dessewffy Ti-

lyikre a kitelepítetteket felpakolták; tehervagonokba a személyes holmikat, lemeszelt ablakú, fapados személykocsikba pedig az embereket. A teherautók az első héten kétszer fordultak egy hajnalon, majd a fordulók számát jelentősen fel kellett emelni. A kitelepítendő elszállítását egy nyomtatványon igazolta két alacsonyabb beosztású rendőrségi alkalmazott, a szerelvényparancsnokok nevével többségében nincs rang feltüntetve, ahol viszont feltüntették, ott a rendőrtiszt besorolás olvasható. Később akadtak olyan napok, amelyeken párhuzamosan három szerelvényre pakolták fel a kilakoltatott embereket, ahogy az ugyanazon a napon szolgálatba lépő vonatparancsnokokból és a megadott szerelvényszámokból kitetszik.⁶⁴

Azon a napon, amikor az érintetteknek Budapesten kézbesítették a kitelepítési határozatot, párhuzamosan futárral elküldték egy-egy szállítási csoport névsorát és adatait az illetékes megyei tanácsnak. Ezt a listát még a kézbesítés megkezdése előtt megkapta az MDP Budapesti Pártbizottsága, majd a kiköltöztetés után Budapesti Rendőrkapitányság, hogy elvégezze a kitiltással kapcsolatos adminisztrációs teendőket.

Május 26-i jelentésében Házi Árpád javaslatot tett arra, hogy a hetente kitelepítendő családok számát 150-ról emeljék fel 220–225-re, és a szállításokat hajnali 3 óraker kezdjék, a tehergépjárművek háromszor forduljanak, a vagonok bepakolása így „befejezhető” legyen 10 órára, továbbá azt is megtudhatjuk tőle, hogy a kitelepítéssel kapcsolatos kiadásokat a BM által rendelkezésre bocsátott hitelkeretből a Budapesti Városi Tanács Pénzügyi Osztálya biztosította.⁶⁵

A zárójelentés szerint a kitelepítés végrehajtása összesen 280–300 rendőrt vett igénybe, ezen kívül 340–360 szállítómunkást és 80–90 tehergépkocsit.⁶⁶

Rudas György rendőr alezredes összefoglalója a kitelepítéssel kapcsolatos tudnivalókról a megyei tanácsoknak

Már a tízedik hetében jártak a budapesti kitelepítések végrehajtásában, amikor egy 1951. június 26-i iratban a Belügyminisztérium nevében Rudas György összefoglalta a kitelepítéssel kapcsolatos tudnivalókat az érintett megyék tanácselnökei számára, amelyet — írásban — személyesen adott át nekik.

bor – Szántó András: „Kitörő éberséggel” i. m. 67.; Kaposy Miklós visszaemlékezése, uo. 82.; Claire Kenneth visszaemlékezése, uo. 123.; *Gyertyánffy Ágnes*: Kicsi, furcsa életem. In: *Mezőberény öröksége*, II., i. m. 104.

⁶⁴ A MÁV Vasúti Főosztály és a MÁV Igazgatóságok 1951-ben a Közlekedési Minisztériumhoz tartoztak. Mindkettő iratanyagát átnéztem mind az Országos Levéltárban, mind a MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivumában, de egyikben sem találtam a mutatókönyvek alapján a kitelepítésekkel összefüggésbe hozható iratokat. Köszönöm Szőke Zoltán főosztályvezetőnek és Opauszki István archívum vezetőnek a szakmai segítségüket. Opauszki István segítségével a kitelepítésben résztvevő tehervagonok nagy részét beazonosítottuk, ezek 5 méter tengelytávú kéttengelyes MÁV szabvány szerinti fedett „G” tehervagonok lehettek; gyártási évük: 1915–1926, nagy darabszámban készültek öt gyárban.

⁶⁵ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 6. Jelentés a nemkívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről, 1951. május 26.

⁶⁶ MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.

Ez a dokumentum a tanácselnököknek nemigen tartalmazhatott új információt, de tanulságos, mert megerősíti a már kialakult gyakorlatról a képet:

- A BM esetenként közli a megyékkel a betelepítés napjait és az érkezés hozzávetőleges időpontját.
- A megyei tanács ezekre a napokra küldje ki az adott községbe egy-egy felelős, politikailag megbízható és intézkedni képes előadóját, hogy zökkenőmentessé tegyék a beköltözést.
- A kiállított lakásbeutaló véghatározatokat a megyei tanács a beköltözés napján kapja meg.
- Az átvétel után ezeket a beutaló véghatározatokat azonnal kézbesíteni kell az igénybe vett lakrész tulajdonosának, és fel kell szólítani a helyiség azonnali kiürítésére.
- A megyei tanács gondoskodik arról, hogy a kirakodó vasútállomáshoz megfelelő számú fuvarost és rakodómunkást rendeljenek ki, továbbá hogy a kirakodás és az elszállítás minél gyorsabb legyen. Abban az esetben, ha a vasútállomás a községtől messzebb van, vagy ha más községen is átvezet az út, a beköltözéshez a tanácsnak tehergépkocsikat kell biztosítania.
- A családfe 500, a családtagok fejenként 250 kilogramm ingóságot vihetnek magukkal.
- A betelepítetteknek a megyei rendőrkapitányság kézbesíti ki a határozatot, amelyben közli, hogy új lakóhelyük kényszerlakhelynek tekintendő, és azt csak rendőrhatósági engedéllyel hagyhatják el.
- A Budapestről kitiltottaknak a kitiltó véghatározat szerint jogukban áll kérelmezni, hogy más községben telepedhessenek le. Ha a kérelmező a megye területén belül akar más községbe telepedni, úgy kérelmének elbírálására a megyei tanács az illetékes. A kérelem elbírálásánál azonban figyelembe kell venni, hogy szocialista városokba, községekbe, vagy az iparfejlesztési tervbe besorolt községekbe a betelepítést engedélyezni nem lehet. Ha a kérelem más megye területére szól, akkor azt fel kell terjeszteni a Belügyminisztériumba.
- A beköltözés után — a szóban kapott irányelvek figyelembevételével — a betelepítettek foglalkoztatásáról gondoskodni kell.
- A községeknek a betelepítéssel kapcsolatos hangulatáról minden nap 10 óráig a Belügyminisztériumban jelentést kell tenni.⁶⁷

Rudasnak két újabb, 1951. június 30-i rendelkezése mind a Budapesti Rendőrkapitányság vezetőjét, mind a befogadó megyék rendőrkapitányságainak vezetőit és az illetékes megyei tanácselnököket érintette, amelyekkel a Budapestről kitelepítettek ki- és bejelentését szabályozza. Ennek lényege, hogy a

⁶⁷ MNL OL XIX-B-1-j. 98. doboz. 00487/1951. Kis-Kapin Róbert megtalálta ezt az iratot a címettnél is: MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára XXIII. 11. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökének bizalmas iratai. 1. doboz. 00487/1951. számú BM tájékoztató. 1951. június 26. Lásd *Kis-Kapin R.*: Budapesti kitelepítettek Gyulaházán i. m. Ahhoz képest, hogy a betelepítésekről naponta kellett a községeknek hangulatjelentést küldeni, ezekből nem található egy sem a levéltárakban.

kitelepítetteket minél hamarabb kijelentkeztessek Budapestről, és az új lakóhelyükön állandó lakosként be legyenek jelentkezve.⁶⁸

A kitelepítettek ingóságainak és lakásainak sorsa

Pongrácz Kálmán, a Budapesti Városi Tanács VB elnöke 1951. május 22-i rendeletében — gyakorlatilag azon a napon, amikor az első kitelepítetteket lakásuk elhagyására kényszerítettek — intézkedett a kitelepítettek lakásaiban maradt ingóságok leltározásáról. A kerületi tanácselnököket utasította, hogy másnap reggel 8 óráig jelöljék ki azokat a „politikailag megbízható dolgozókat”, akik a leltározásban részt vesznek a Bizományi Aruház egy-egy megbízottjával együtt. A leltározásra kijelölt személyek a házfelügyelőtől borítékban kapják meg az adott lakás kulcsait, ezután feltörhetik a lezárt lakáson a hivatalos pecsétet. Ha bérlőt találnak, azzal közölni kell, hogy a lakást a tanács igénybe vette, és a bérlőnek a lakást 8 napon belül el kell hagynia, minderről jegyzőkönyvet kell felvenni. Ugyanezt kellett tenni a lakásban maradt háztartási alkalmazottakkal is. A társbérlő lakrészét viszont nem lehetett igénybe venni. Leltárba csak a kitelepítettek értékeit volt szabad felvenni úgy, hogy a műtárgyakat külön kellett kezelni. A bizományi becsüsének minden leltárba vett tárgy értékét azonnal fel kellett becsülni.⁶⁹ Ugyanakkor a Szépművészeti Múzeum a lakásokban talált műtárgyakat már egy 1950-ben készült jegyzék alapján a kitelepítés napján begyűjtötte.⁷⁰ Az ingóságok nagyobbik részét a Bizományi Vállalat saját vagy bérelt raktáraiba szállították és kiárusították, és a kitelepítés költségeinek fedezésére fordították, a kisebb részét az új bérlők kapták.⁷¹

Az MDP Titkárság 1951. május 30-i ülésén hozta meg a végleges döntést a kitelepítettek budapesti lakásainak sorsáról. Azzal számoltak, hogy szeptemberre 5–6 ezer lakás szabadul fel. Jóváhagyták az elvet, hogy ezek 40%-át „üzemi dolgozók”, 30%-át pedig honvédtisztek kapják, bár e kategóriákat továbbra sem részletezték. A fennmaradó 30%-ot, amit eredendően pártfunkcionáriusoknak szántak, további kedvezményezett kategóriákra bontották, amelyet az MDP Államgazdasági Osztálya dolgozott ki és terjesztett elő. 1000 lakásonkénti elosztási listát készítettek, amelyben továbbra is szerepelt a pártfunkcionárius kategória – de csupán 100 lakással. Azt mondhatjuk, maradék 900 lakást az állami szervek és intézmények, valamint tömegszervezetek káderei számára

⁶⁸ MNL OL XIX-B-1-j. 39. doboz. 5440–4/9/1951. A kijelentkezést apróbb családokkal a kitelepítési véghatározat alapján az illetékes kerületi rendőrség végzi — az érintettek jelenléte nélkül —, majd elküldi a Budapesti Rendőrkapitányság bejelentő hivatalához, míg az új lakcímeket ugyanide a vidéki bejelentő hivatalok küldik meg. A lakónyilvántartó-könyvbe a hatóságnak tilos volt bejegyezni, hogy az érintettek kitelepítés útján hagyták el a fővárost, viszont egy külön szelvényen fel kellett tüntetni: „kitelepített személy”. Valószínűleg ezek a nyilvántartások szolgáltak alapként a különféle kitelepítési listák összeállításához.

⁶⁹ Források Budapest múltjából 1950–1954. V/A. Főszerk. Ságvári Ágnes, szerk. Gáspár Ferenc, Szabó Klára. Budapest Főváros Levéltára, Bp. 1985. 79–81.

⁷⁰ BFL XXIII. 102. a. Az Ideiglenes Városi Tanács VB 1951. december 7-i ülése.

⁷¹ Arról is maradt fenn dokumentum, hogy a hivatalos szervek elismerik: a kitelepítettek ingóságainak kezelése során szabálytalanságok és jogtalan értékesítések történtek. MNL OL XIX-B-1-q 35. doboz. 0049/1956. II.

szándékoztak fenntartani; köztük a legtöbbet a Budapesti Városi Tanács kapta 110 lakással, a következő legmagasabb elosztandó lakásszám — 60 lakással — az ÁVH-t illette. Tartaléknak 56 lakást szántak.⁷²

A kitelepítésről készült 1951. július 23-i zárójelentés tartalmaz egy kimutatást, amelyből 1951. július 20-ig részben követhető a kitelepítettek lakásainak sorsa. Addig 5422 lakást tartottak nyilván, amelyből 130-at önként hagytak el. A jelentés készítője ehhez hozzáfűzte, az utóbbi szám nem végleges, várhatóan nőni fog az elhagyott lakások száma. Ebből „lenyomoztak” 4103 lakást, a többi viszont nyomozás alatt volt, de hogy ez pontosan mit jelent, arra nem tér ki. 1951. július 21-ig 2405 lakást utaltak ki, 816-ot kiutalásra késznek nyilvánítottak, 121 villát viszont fenntartottak későbbi elosztásra. Szerepel a listán 455 albérlő számára fenntartott társbérlet, 271 nem kiutalható albérlő, 21 lakhatatlan romos lakás, valamint 11 szolgálati lakás. A kiutalt 2405 lakásból 912-t az üzemek, 599-et a HM, míg 944-et az egyéb kategóriába tartozó szervek, intézmények kaptak – ám ezt ezúttal nem részletezték. A sort a tartalékból kiosztott 50 lakás zárja, de hogy ezeket kik kaphatták, nem ismeretes.⁷³

Néhány nappal később, 1951. július 28-án Pongrácz Kálmán, a Budapesti Városi Tanács VB elnöke jelentést küldött Rákosi Mátyásnak a kitelepítés során megürült lakások szétszétadásának folyamatáról.⁷⁴ Pongrácz vázolta a végrehajtás során felmerült problémákat. Elsőként említette, hogy a „reakció igyekezett megfélemlíteni a dolgozókat”, akik először nem akartak beköltözni a nekik kiutalt lakásokba. A másik nehézséget az okozta, hogy a kitelepítettek lakásaiban maradt albérlőknek 8 napon belül el kellett volna hagyniuk a lakásokat, de ez a legtöbb esetben nem történt meg. Ezt úgy oldották meg, hogy a kitelepítettek lakásainak albérlők által lakott lakrészeit a kerületi tanácsok rendelkezésére bocsátották azzal a megkötéssel, hogy oda csak a kitelepítés során megürült főbérleti lakások albérlőit helyezhetik el. Erre 450 ilyen lakást tartalékoltak és elsősorban üzemi dolgozóknak szánták. Pongrácz megemlítette, hogy a lakások jelentékeny része a magas lakbérek miatt nehezen utalható ki, mert a „dolgozók” képtelenek 300–400 forintos havi bérleti díj megfizetésére. Felvetette, hogy az elosztásnál újabb tényezőket kellett figyelembe venni, mivel az eredeti tervvezetből kimaradt az Állami Egyházügyi Hivatal, néhány építőipari vállalat, a Pest Megyei Tanács, a budapesti és a kerületi pártbizottságok, az ÁVH-nál a Határőrség; a BM-ben a tűzoltóság és a rendőrség kapott kevesebbet, de a Szovjetunióból érkezett szakkaderek elhelyezésére sem gondoltak. Ezen kívül a SZOT-nál és az Országos Testnevelési és Sportbizottság esetében is korrigálni kellett, és megoldani néhány élsportoló lakásproblémáját. Pongrácz arra is kitért, hogy nem minden esetben tudtak a dolgozók munkahelyéhez közeli lakást biztosítani, mivel a kiutalásokat gyorsan kellett bonyolítaniuk. Ezért azt a megoldást választották, hogy az üzemeknek lehetővé tették az egymás közötti cserét. A VB elnök szóvá tette, hogy a lakásokban maradt javak leltározását a

⁷² MNL OL M-KS 276. f. 54/146. ó. e. A Titkárság a javaslatot elfogadta.

⁷³ MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.

⁷⁴ A jelentésre való hivatkozás jelzete végig: MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 34–36.

Bizományi Áruház végzi, a munka tempójáról árulkodik, hogy július 24-ig 1599 lakás berendezését vették leltárba, és 694-et ürítettek ki ténylegesen. Az eladott bútorokból addig 280 000 forintot árultak ki, és raktáron volt körülbelül 1 200–1 500 000 forint értékű ingóság, amely összegből a kitelepítés költségeit fedezték. Pongrácz végül csatolt egy 1951. július 28-i kimutatást a megüresedett lakásokról és azok felosztásáról. Ez fő tételeiben megegyezik a július 23-án készült kimutatással.

1. táblázat. Pongrácz Kálmán által Rákosi Mátyásnak küldött kimutatás a megüresedett lakások elosztásáról, 1951. július 28.

A kitelepítés során megüresedett lakások státusza	A lakások száma	Az 1951. július 24-ig kiutalt villák száma
Kiutalva	2648	
Feldolgozás alatt	720	
Ki nem utalt társbérlet	455	
Villák, érkezett	125	
Ebből villák kiutalva		5
Romos lakás	21	
Szolgálati lakás (nem igénybe vehető)	11	
Albérlet	274	
Tartalék	138	
Beérkezett lakás összesen	4392	

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ő. e. 36.

1951. július 28-ig főváros a 4392 lakásból 2648-at utalt ki, ebből az üzemeknek 1110, a HM-nek 647, egyéb szervezeteknek — valószínűleg a fent említett kádereknek — 891 darabot.⁷⁵

Pongrácz Kálmán 1951. november 8-án a belügyminiszternek küldött jelentést arról, milyen sok nehézséggel járt a kitelepítettek lakásainak szétszátása a fővárosi tanácsi apparátus számára. Szóvá tette, hogy a jelentés időpontjában a kiutalt lakásokból még mindig 700 áll üresen – ismeretlen okokból.⁷⁶

A kitelepítettektől elvett ingatlanok sorsát az 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelettel rendezték, vagyis államosították, a végrehajtásról a 14/1952. II. 17. MT számú és a 3/1952. III. 4. BM számú rendelet intézkedett. Ennek alapján Budapest területén 36 443 házingatlant vettek fel az államosítandó ingatlanok listájára, köztük a kitelepítettek ingatlanait is mint „a tőkésék, egyéb kizsák-

⁷⁵ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ő. e. 36.

⁷⁶ Források Budapest múltjából, i. m. V/A. 81.

mányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanait”.⁷⁷

Az öregségi nyugdíj megvonása

Egy másik fontos kérdésben is sok kitelepített családot érintő döntés született. Az MDP Politikai Bizottsága 1951. márciusi határozatában elrendelte a Horthy-rendszerben közszolgalatban állók nyugdíjának felülvizsgálatát, és elhatározta, hogy a nyugdíjasok számát és a nyugdíj összegét a „minimumra” kell csökkenteni.⁷⁸ A végrehajtást a Titkárság 1951. május 30-i ülésén elfogadott javaslat körvonalazta, amely meglehetősen „gumikategóriaként” határozta meg az érintettek körét. Eszerint a „Horthy-korszak nyugdíjasainak tekintendő *általában* [sic! kiemelés – P. M.] az, aki 1946. december 31. előtt került nyugdíjba”.⁷⁹ A rendelkezés elsősorban a minisztériumok, a miniszterelnökség és a főváros egykori közép- és felső vezetőit érintette, tehát ugyanazt a réteget, amely a kitelepítéseket is el kellett szenvedje. A nyugdíjat felülvizsgáló bizottságok számára elrendelték, hogy munkájuk során „szigorúan osztályszempontokat kell érvényesíteni”, és a bizottságokat „megfelelően kiképzett elvtársakból kell összeállítani”. Ha valakinek a nyugdíját a bizottság meghagyni javasolta, akkor az ÁVH-nak kellett elküldeni, hogy „priorálják”, vagyis nézzék meg, milyen terhelő adatokat őriznek a politikai rendőrség adatbázisában az érintettekről. Ám a netán meghagyott nyugdíjakat is maximálták 350 forintban, az özvegyi nyugdíjat és az árvaellátást pedig 150 forintban.⁸⁰

Nem készült még statisztika a kitelepítettek korfájáról, de a kitelepítés előkészületeként felvett kérdőíveken és a kitelepítettekről készült különféle listákon mindig feltüntették az érintettek születési évét. Köztük nagyon sok az 1870-es, 1880-as és 1890-es években született idős ember – vagy az özvegyük, akikre szintén vonatkozott a nyugdíjmegvonás. Ők azok, akik a kitelepítés során koruknál fogva már nehéz fizikai munkát nem tudtak végezni, akik környezetük jóindulatára, segítőkészségére voltak bízva. Csupán jelzésképpen, egy foglalkozási kategóriát vizsgálva a nyugdíjukat vesztett kitelepítettek között találjuk dr. Chikán Bélát (1891), Pesterzsébet 1924–1944 közötti polgármesterét, Homonnay Tivadart (1888), Budapest 1942–1944 közötti főpolgármesterét,

⁷⁷ A házingatlanok államosítása. A BVT VB ülési bejelentés a házingatlanok államosításáról szóló törvényerejű rendelet végrehajtásáról. In: Források Budapest múltjából, i. m. V/A: 158–160. Erre ahhoz képest, hogy az MDP Titkárság már 1951. május 23-án tárgyalta a témát és elfogadta az előterjesztést a bérházak és villák állami tulajdonba vételére, csak majd egy év múlva született döntés. MNL OL M-KS 276. f. 54/145. ó. e.

⁷⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53/70. ó. e.

⁷⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54/146. ó. e.

⁸⁰ Uo. Voltak kategóriák, ahol a előzetes felülvizsgálat nélkül meg kellett vonni a nyugellátást, többek között a következő esetekben: az 1945-ben nem igazoltaknál, az 1946-ban B-listázottaknál, a 18 éven felüli árváknál és félárvánál, valamennyi 500 illetve 250 forint felüli nyugdíjakkal. Végül az 1951. évi 30. törvényerejű rendelet a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról 1951. november 11-én jelent meg, amely átmenetileg megvonta a munkaképes korban lévő és dolgozni bíró egyénektől a nyugdíjat, még akkor is, ha rendelkeztek biztosítással.

Szendy Károlyt (1885),⁸¹ a főváros 1934–1944 közötti, valamint Csorba Jánost (1897), az 1944–45-ös ostrom utáni első polgármesterét. Az utóbbi különösen annak a fényében érdekes, ha tudjuk, hogy 1945 májusában az ideiglenes törvényhatósági bizottság alakuló ülésén Szakasits Árpád, a bizottság elnöke, a szociáldemokrata párt főtitkára az alábbi meleg szavakkal búcsúztatta a háború után az élet újraindításában elévülhetetlen érdemeket szerzett Csorbát: „Önmagunkat tiszteljük meg vele, ha az egész város nevében őszinte és szeretetteljes köszönetet mondunk Csorba János polgármesternek önzetlen és nagyszerű újjáteremtő munkájáért, és együtt kiáltjuk Budapest népével: Éljen sokáig Csorba János!”⁸² 1951-re eltűnt a szeretetteljes köszönet, Szakasits Árpád pedig koncepciós vádakkal börtönben ült.

A kitelepítés irányítása és a mentesítések mechanizmusának és más kérelmek elbírálásának gyakorlata

A kitelepítéssel kapcsolatos tudnivalókról készült összefoglaló dokumentum is megerősíti a feltevést, hogy a kitelepítés folyamata alatt az irányító szerepet a Belügyminisztérium, azon belül pedig személy szerint Rudas György rendőr alezredes, szervezeti egységként pedig a BM IV/2. Szervezési és Szolgálati Osztálya játszotta, élén az alezredessel. Az osztályon belül működött a kitelepítési csoport, amelyet Cziráki Ferenc rendőr százados vezetett. Az 1951. május 5. és július 18. közötti időszakban Rudas fogta össze a kitelepítésekért felelős négytagú bizottságnak a tevékenységét, Ciráki pedig a végrehajtást irányította. A bizottságnak a legnagyobb munkát a mentesítési kérelmek elbírálása jelentette, ugyanis a kitelepítési végzést kézhez kapó kétségbeesett emberek már a véghatározat kézhezvételének napján igyekeztek mentorokat keresve mentesítést szerezni a kitelepítés végrehajtása alól. Többször előfordult névazonosságon alapuló tévedés, de ilyenkor is be kellett nyújtani a kérelmet, hogy ne kerüljön sor kitelepítésre.⁸³ A bizottságon kívül egyetlen intézkedőt találtam, aki a hatáskörén túllépve tagadta meg a mentességeket: Bartucz Istvánt,⁸⁴ aki a Rákosi Titkársághoz beérkezett mentesítési kérelmekre adott nemleges választ, és rendszeresen a következőket közölte: „*Értesítem, hogy a Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes elvtárs Titkárságához beadott kérelmét elbíráltam, és azt nem találtam teljesíthetőnek.*”⁸⁵ De arra is akadt példa, hogy maga Rákosi is hiába javasolt mentességet a kitelepítés alól, a bizottság hajthatatlan volt. A kitelepítési véghatározatot kézhez kapó emberek közül jó néhányan nem a hivatalos utat választották, és nem a Budapesti Rendőrkapitányságra címezték a kitelepítés alóli mentességük visszavonásának kérelmét, hanem magának Rá-

⁸¹ Sipos András: Szendy Károly. In: Budapest főpolgármesterei és polgármesterei i. m. 217.

⁸² Fővárosi Közlöny, 1945. május 26. 232-233.; Palasik M.: „Szeretett teljes köszönet” i. m.

⁸³ Lásd Mester Miklós kitelepítési ügyét. ÁBTL 2.5.6. 02785/1951.; Epstein Ignác esetét in: Kis-Kapin R.: Budapesti kitelepítettek Gyulaházán i. m.

⁸⁴ Bartucz Istvánról tudjuk, hogy 1957 novemberében az MSZMP KB Ipari Osztályára nevezték ki politikai munkatársnak. MNL OL M-KS 288. f. 7/16. ó. e. 1974 tavaszán neve újra előkerült a személyi javaslatoknál. MNL OL M-KS 288. f. 7/445. ó. e.

⁸⁵ Lásd Palasik M.: „Szeretett teljes köszönet” i. m. és ÁBTL 3.1.5. O-9975/6. 376.

kosi Mátyásnak, ezek egy része a Rákosi Titkárság irataiban olvasható is. Így fordult Rákosihoz többek között dr. Verebélyi Tiborné, egy neves sebész özvegye, Haraszty Miklósné, szintén egy orvos özvegye, valamint Baitz Oszkár volt vezérőrnagy.⁸⁶ Verebélyinét betegségére való tekintettel a bizottság azonnal mentesítette, ő azonban Rákosihoz fordult, hogy két unokáját, Andorka Rudolf gyári munkást, egyetemi hallgatót és Andorka Nadiné tisztviselőt is mentesítsék. A 79 éves Harasztyné 60 éves súlyosan fogyatékos, mozgássérült leányát gondozta, mindkettejük számára kérte a mentességet. Baitz Oszkár még 1945 után is katonai attaséként működött, igazolták, nyugdíjba vonult, majd a Műegyetemen gépészmérnöki diplomát szerzett és mérnökként az OTP-nél helyezkedett el. Mind a saját, mind felesége kitelepítés alóli mentesítését kérte. Rákosi a három esetet számára összefoglaló iratra feljegyezte: „A 3 eset, úgy látszik, revízióra szorul. V. 29.” Ennek ellenére június 5-én Házi Árpád aláírásával a Rákosi Titkárságnak küldött irat arról tájékoztatta a főtitkárt, hogy csupán Harasztyné és beteg lánya esetében „kegyelmez” a bizottság, a többi esetben a kitiltást továbbra indokoltnak tartja.⁸⁷

Meg kell említeni, hogy a bajban működött a társadalmi szolidaritás. Gyakran egy lakóközösség vagy egy munkahelyi kollektíva, máskor neves írók, művészek, tudósok, sőt politikusok ragadtak tollat, hogy segítsék a bajbajutottakat. Déri Sári színésznő érdekében tíz művész — Somlay Artúr, Gobbi Hilda, Rátkai Márton, Mészáros Ági, Tőkés Anna, Ladányi Ferenc, Gáspár Margit, Dayka Margit, Várkonyi Zoltán, Egri István — fordult a belügyminiszterhez, hiába.⁸⁸ A közéleti ismertséggel nem rendelkező dr. Térffy Béla ügyvéd, az Igazságügy-minisztérium nyugalmazott osztályfőnöke mellett is számos ismert ember emelt szót: dr. Füst Milán író, a Kiváló művész dr. Palló Imre, dr. Kerpel-Fronius Ödön egyetemi tanár, a pécsi Gyermekklinika igazgatója, Szörényi Éva színésznő, dr. Schimanek Emil gépészmérnök, műegyetemi professzor, dr. Szladits Károly jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja, Oláh Gusztáv kiváló művész, az Operaház főrendezője, Nizsalovszky Endre, nemzetközi hírű jogtudós, az MTA tagja – kivétel nélkül mindannyian Kossuth-díjasok.⁸⁹ Füst Milán a következő mondattal fejezte be a mentesség megadását támogató sorait: „E nyilatkozatot szívem kívánságára adtam ki”,⁹⁰ de a Térffy családon ez sem segített. A ki-

⁸⁶ Baitz Oszkárrol lásd *Szakály Sándor*: A 2. v. kf. Osztály. Magyar Napló-VERITAS, Bp. 2015. 119–120.

⁸⁷ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 17–27. Baitz Oszkár, amikor kézhez kapta a kitelepítési véghatározatot 1951. május 21-én, sok társához hasonlóan azonnal megírta a kérelmét. Azzal érvelt, hogy 1942-ben önként hagyta ott a katonai pályát, 1950. december 22-én szerezte meg gépészmérnöki oklevelét, amellyel az OTP építési kölcsön osztálya műszaki csoportjában mint ellenőrző mérnök helyezkedett el. 1951. május 22-én hajnalban, amikor negyed négykor megjelent a belügyes kilakoltató csapat, Baitz azzal kért türelmet, hogy felöltözik és ajtót nyit. Hosszabb idő eltelté és többszöri csengetés után a hatóság emberei az ajtót feltörték, és azt látták, hogy Baitz és felesége öngyilkosságot követtek el, megmérgezték magukat. A kitelepítők mentőt hívtak, szerencsére a kórházban megtudták menteni az életüket, de a kitelepítés alól sem ekkor, sem később nem kaptak mentességet. ÁBTL 2.5.6. 3369/1951.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9975/28. 43–44. Közülük öten Kossuth-díjjal, ketten érdemes művész díjjal kiüntetettek voltak. Lásd még *Széchenyi K.*: Megbélyegzettek i. m. 149.

⁸⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9975/13. 45., 53., 57–58., 79.

⁹⁰ Uo. 53.

telepítettek érdekében megszólalt Szekfű Gyula, Kodály Zoltán, Bajor Gizi, Háy Gyula. A politikusok közül Jánosi Ferenc népművelési miniszter-helyettes⁹¹ volt az egyik, aki a legtöbb esetben sikeresen fordult patronáltjai megmentéséért a mentességet adó bizottsághoz. Neki köszönheti mentesítését többek között Márkus László, a Színház- és Filmművészeti Főiskola hallgatója, Gertler Adolfné, valamikori fonalnagykereskedő, Gertler Viktor filmrendező édesanyja, vagy Pieber Elekné, a nélkülözhetetlen kottarajzoló. Több fiatal sportolót sikerült megmentenie Sebes Gusztávnak, a magyar labdarúgó válogatott csapatkapitányának is. Vas Zoltánnak, az Országos Tervhivatal elnökének 18 család esetében sikerült a mentességet megszerezni. Erdei Ferenc földművelési miniszternek is többen köszönhetik a megmenekülésüket, köztük Honthy Hanna férje, Rácz László, egykori autónagykereskedő.⁹²

Visszatérve a kitelepítésekért felelős bizottság tevékenységéhez, a bizottság az esetek többségében, vagyis a kérelem elutasításakor az irat fedőlapján egy hatalmas pecséttel nagybetűs NEM-et nyomott, és többnyire mind a négy bizottsági tagnak a szignója olvasható az iraton. Nem csupán a mentesítési kérelmeket, hanem minden egyéb, a kitelepítettek problémáival kapcsolatos ügyet is ez a bizottság bírált el, legtöbbször ez áttelepülési kérelmet vagy valamilyen szakorvosi kezelés igénylését jelentette.

E bizottság mandátumát fenntartották 1951. július 18. után is, azonban ekkortól a hasonló jellegű kérelmeket gyakorlatilag Cziráki Ferenc rendőr százados írta alá közel egy éven keresztül; nagyon ritkán jelent meg egy-egy másik név az aláírók között. Ekkortól már a bizottság tagjai nem vettek kézbe minden mentesítési kérelmet, csupán abban az esetben, ha Cziráki és munkatársai olyan adatokat, információkat találtak, amelyek szerintük indokolatlanná tették a kitelepítést. Ilyen esetben öt példányban elkészítették a lehetséges indokokról az iratot, és ezt elküldték a bizottság négy tagjának, akik külön-külön véleményezték az indokok listáját, majd az ötödik példányt a bizottság javaslatával elküldték a belügyminiszter-helyettesnek, akinek véleményét utasításnak kellett tekinteni és Czirákinak aszerint kellett eljárnia.⁹³

Cziráki beszámolt arról, hogy az ÁVH többször fordult a mentesítő bizottsághoz azzal a kéréssel, hogy XY-t mentesítsék vagy átköltözéséhez járuljanak hozzá. A dolog pikantériája, hogy a kérelmeket a mentesítési bizottság ÁVH-tól

⁹¹ Jánosi Ferenc (1916–1968) tanár, református lelkész. 1943-ban táborigazgatóként a keleti fronton fogságba esett. 1945 után a Honvédelmi Minisztérium kulturális nevelő osztályának vezetője 1948-ig, majd 1951-ig a HM politikai csoportfőnökség helyettese, 1951 és 1954 között a népművelési miniszter helyettese, valószínűleg ez tette lehetővé, hogy sok művészt megmenthesen a kitelepítéstől. 1953 után a Nagy Imre körüli pártellenzék tagja – 1946-tól Nagy Imre veje.

⁹² ÁBTL 4.1. A-287. Zárójelentés a nemkívánatos elemek Budapestről történt kitelepítéséről. (1951. V. 21.–1951. VII. 18.), 1951. augusztus 11.

⁹³ MNL OL XIX-B-1-j 40. doboz. 00273/1952. A kitelepítési ügyek intézése. Cziráki Ferenc rendőr százados összefoglalója, 1952. július 9. Az iratban Cziráki a belügyminiszter-helyettesnek történő felterjesztéséről tesz említést, az iratokban ritkán, de valóban előfordult, hogy a mentesítéseket Pócze Tibornak, a belügyminiszter közrendészeti helyettesének terjesztették fel; többnyire magának a miniszternek küldték el a kérdőjeles eseteket – bár erre sem volt gyakran példa. Pócze életrajzát lásd *Fekete Edit*: Pócze Tibor. In: *Trójai faló a Belügyminisztériumban* i. m. 379–380.

delegált tagja, Sándor Imre államvédelmi őrnagy írta alá. Ezeket a kérelmeket minden egyéb elbírálás vagy felsőbb hozzájárulás nélkül teljesítették.⁹⁴

1951 szeptemberében a 00487/3–1951. ücs. sz. BM rendelettel szabályozták a kitelepítési ügyekben illetékes rendőrhatalósági szervek hatáskörét. Eszerint a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott az elvi irányítás, a mentesítés, az átköltözés és a Budapestre való eltávozás engedélyezése. A megyei kapitányságok hatáskörébe tartozott a megyén belüli átköltözés, az eltávozás megadása országos viszonylatban egyes sürgős és különösen indokoltnak tartott esetekben. A járási kapitányságok hatásköre volt a megyén belüli eltávozások megadása – legfőljebb egy-két hétre. A megyén belüli átköltözéseknél az ÁVH és a tanács véleményét is ki kellett kérni.⁹⁵

A BM-ben a kitelepítési csoport foglalkozott 1951. július 18. után is a kitelepítettek ügyeivel; annyit tudunk, hogy ekkortól, vagyis a szállítások befejezése után egyre csökkent az egység létszáma: 1951. december 31-ig egy vezető és 15 munkatárs, 1952. április 30-ig már csak 8, ezután pedig már csupán 5 munkatárs dolgozott az egységnél a vezetőn kívül.⁹⁶ 1952 májusában — a 90–95/1952. T. és a 323/1952. számú felsőbb utasításra — javaslat született, hogy a kitelepítési ügyeket helyezték át a BM IV/9. Rendőrhatalósági Osztály — időközben Igazgatásrendészeti Osztály névre változott — internálási alosztályához. Egyúttal javasolták a kitelepítéssel kapcsolatos iratok átadását is azzal a meghagyással, hogy az átadó Rudas György és Cziráki Ferenc, az átvevő pedig az új egység részéről Márfi István rendőr őrnagy, a BM IV/9. Igazgatásrendészeti Osztály vezetője és Horváth László rendőr főhadnagy, az internálási alosztály vezetője legyen. A javaslatot Cziráki Ferenc a kitelepítési csoport vezetője és Márfi István jegyezték, rajta Pócze Tibor miniszterhelyettes aláírása azzal a megjegyzéssel, hogy a javaslattal egyetért.⁹⁷ Márfi István 1952. július 28-án jelentette a BM Közrendészeti Főosztálynak, hogy megtörtént a kitelepítési ügyek beolvasztása az Igazgatásrendészeti Osztályba. A későbbiekben Cziráki neve eltűnt a kitelepítettek különböző kérelmeire reagáló hivatalos iratokról, és legtöbbször Horváth László rendőr főhadnagy lett az aláíró személy.⁹⁸

⁹⁴ MNL OL XIX-B-1-j 40. doboz. 00273/1952. A kitelepítési ügyek intézése. Cziráki Ferenc rendőr százados összefoglalója, 1952. július 9. Az ÁVH által kért 1951. július 18. és 1952. június 1. közötti mentesítések száma 28 volt, míg az ebben az időszakban mentesítettek száma összesen 499 fő. MNL OL XIX-B-1-j 39. doboz. 00278/1952. Összefoglaló jelentés a budapesti kitelepítési ügyek intézéséről 1951. július 18-tól 1952. június 1-jéig.

⁹⁵ MNL OL XIX-B-1-j 40. doboz. 00273/1952. A kitelepítési ügyek intézése. Cziráki Ferenc rendőr százados összefoglalója, 1952. július 9. Az átköltözések igényléséhez csatolni kellett a befogadó személy nyilatkozatát és az illetékes település vezetőjének tudomásul vételét.

⁹⁶ MNL OL XIX-B-1-j 40. doboz. 00273/1952. Javaslat a kitelepítési ügyeknek a rendőrhatalósági osztályba való beolvasztására. 1952. május 13.

⁹⁷ Uo. Az átszervezésről a belügyminiszternek is jelentést kellett tenni, ezt igazolja egy 1952. július 23-i Márfinak címzett utasítás. MNL OL XIX-B-1-j 43. doboz. 535/1952

⁹⁸ 1952. június végén-július elején van egy átmeneti időszak, amikor Cziráki helyett Csemegi Károlyné rendőr nyomozó főhadnagy írt alá, 1952 augusztusában Varga Aladár rendőr őrnagy, a BM Igazgatásrendészeti Osztályának helyettes vezetője, majd december végéig a fent említett Horváth László rendőr főhadnagy, 1953-ban ismét Varga Aladár neve tűnik fel aláíróként és egy Pálmai vezétknevű rendőrhatalós jegyzi a kitelepítettek kérelmeinek elbírálását vagy az érintettek arról történő értesítését. MNL OL XIX-B-1-j 43. doboz. 158/1952.

A kitelepítettek foglalkoztatása nem volt kötelező, azonban az érintettek egyszerűen a létfenntartásuk érdekében kénytelenek voltak munkába állni az iskolás korosztálytól az idősebbekig. A problémát számukra nem a munka jelentette, hanem az, hogy nem kaphattak tudásuknak, végzettségüknek megfelelő munkát a kitelepítési helyükön, vagy annak közelében, csak fizikai munkásként alkalmazhatták őket; a rendőrség külön engedélyével esetleg távolabb, vagyis számos esetben azt is kérelmezni kellett, hogy munkába állhassanak. Ha elolvassuk a kitelepítettek különféle kérelmeit, jól látható, hogy többségük iskolázott, több nyelven beszélő, több diplomás ember.

A véghatározatok címzettjeinek társadalmi besorolása és a hivatalos jelentések a budapesti kitelepítésekről

A BM-ben 1951. június 14-én készült az első kimutatás a május 21. és június 10. között kitelepített családok családfőinek eredeti foglalkozásáról.⁹⁹ Ezt a kategorizálást, amely árulkodik a kitelepítés célcsoportjairól is, végig megtartották a kitelepítés alatt (lásd 2. sz. táblázat). E kimutatás szerint a kitelepítés első szűk három hetében 1381 családot vettek fel a kitelepítendő listájára 3526 fővel, közülük a kitelepítési határozatot végül 1299 családnak kézbesítették ki (3215 főnek), s ebből 1115 családot el is „szállítottak” (2687 főt). Annak okaként, hogy 184 család (528 fő) elszállítása miatt maradt el, a következőket jelölték meg:

- mentesítve: 160 család 461 fővel;
- függőben tartva: 16 család 50 fővel;
- megszökött: 5 család 10 fővel;
- öngyilkosságot kísérelt meg: 3 család 7 fővel, közülük négy embert sikerült megmenteni.

Hogy a kézbesítés 82 család (311 fő) esetében miért maradt el, ennek is magyarázatát adták, a legtöbb — 60 család 207 fővel — „vidékre költözött”, 11 család 34 fővel ismeretlen helyen tartózkodott, néhányan külföldre mentek, mások kórházba vonultak, és az is megesett, hogy már korábban elhalálozott családfő kapta a kitelepítési határozatot. Három családot a leköltöztetés után visszaengedtek, viszont 4 családot 9 fővel, akiket az eredetileg kijelölt időpontban nem találtak, később toloncoltak ki a számukra kijelölt településre.¹⁰⁰

A számok további információt is rejtenek. Házi Árpád május 26-i — korábban már hivatkozott — jelentése alapján tudjuk, hogy az első héten 150 családot telepítettek ki. Ekkor Házi javasolta, hogy a következő hetekben emeljék fel heti 220–225-re a kitelepítendő családok számát. Azonban az első három hétben összesen kitelepített 1115 családra vonatkozó adat arról tanúskodik, hogy a második és a harmadik héten összesen 965 családot telepítettek ki, ami az előre betervezett, de már felemelt keretszámhoz képest is majdnem a kétsze-

⁹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 7–10. 1–2. számú melléklet. Kimutatás, 1951. május 21-től 1951. június 10-ig.

¹⁰⁰ Uo.

resére nőtt, vagyis ebben a két hétben hetente több mint 480 családot kellett hogy kitelepítsenek.¹⁰¹

1951. július 18-ára, mire a kitelepítés lezajlott, a kitelepített családfők kategóriáinak száma — a június 14-i jelentésben feltüntetettekhez képest — egy érdemi megnevezéssel bővült: az államosított üzlettulajdonosával, illetve készítették egy köztes kimutatást is a különféle kategóriákban feltüntetett arisztokraták és vitézek számáról.¹⁰² Az első, július 18-i gyors összesítés a kitelepített családok számát 5080-ra tette, ezt Házi Árpád küldte Rákosi Mátyásnak tájékoztatással azzal, hogy az adatok még módosulni fognak, mert vannak olyanok, akiknek „nem tudtuk kikézbcsíteni a kitiltó véghatározatot, akiknek az ügyével most foglalkozunk”.¹⁰³ Ez azt is jelenti, hogy az előre tervezetthez képest a heti kitelepítések számát jelentősen fel kellett emelni még a 2–3. heti kitelepítésekhez képest is. Ez a június 11. és július 18. közötti időszakra hetente átlagosan 660 családot érintett. A végrehajtás intenzitása tehát jelentősen megnövekedett a július 18-ig hátralévő szűk hat hétben, amikor is legkevesebb 3965 családot telepítettek ki Budapestről.

2. táblázat. A Belügyminisztérium kimutatása a kitelepített családok családfőinek foglalkozásáról és létszámáról, 1951. június 14., 1951. július 18., 1951. július 23.

A családfő foglalkozása	Az érintett családfők száma, 1951. 06. 14.	Az érintett családfők száma, 1951. 07. 18.	Az érintett családfők száma, 1951. 07. 23.
Miniszter	9	21	21
Miniszter özvegye	1	7	7
Államtitkár	10	25	25
Államtitkár özvegye	1	9	9
Tábornok	69	189	190
Tábornok özvegye	26	82	82
Honvéd törzstiszt	226	1003	1012
Honvéd törzstiszt özvegye	98	405	405
Rendőrtörzstiszt	42	269	274

¹⁰¹ Ehhez képest a kitelepítésről készült zárójelentés nem valós számokat tartalmaz. Eszerint a kitelepítés első hetében 50–50 családot szállítottak el, majd ezt felemelték heti 280–300 „családos szállításokra”. Hacsak nem ez a szám az egy szerelvényre felpakolt családokat jelzi, mert három szerelvény napi indításával már az egy szerelvényre jutó kitelepített családok száma közelít egymáshoz. MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.

¹⁰² MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 16. A BM kimutatása az 1951. május 21-től július 18-ig elszállított családok családfőinek foglalkozásáról, 1951. július 18. Eszerint az egyéb foglalkozásokban feltüntetett kitelepítettek között volt kilenc herceg, 161 gróf, 119 báró, 7 lovag, 192 vitéz.

¹⁰³ MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 14. A BM kimutatása az 1951. május 21-től július 18-ig elszállított családok családfőinek foglalkozásáról, 1951. július 18. A kitelepítettek számát érintő adatokat először Rátki András közölte az 1951. július 18-i jelentés alapján. *Rátki A.*: A volt magyar uralkodó osztályok i. m. Szintén ezen jelentés alapján készített táblázatot a kitelepített családfők eredeti foglalkozásáról Gyarmati György. Lásd *Gyarmati Gy.*: Toll – ecset – pokoljárás i. m. 58.

A családfő foglalkozása	Az érintett család- fők száma, 1951. 06. 14.	Az érintett család- fők száma, 1951. 07. 18.	Az érintett család- fők száma, 1951. 07. 23.
Rendőr törzstiszt özvegye	6	28	28
Csendőrtiszt	19	85	88
Csendőrtiszt özvegye	-	10	10
Magas rangú állami tisztviselő	143	807	812
Magas rangú állami tisztviselő özvegye	5	67	69
Gyáros	27	172	176
Gyáros özvegye	3	15	15
Bankár	41	155	157
Bankár özvegye	5	23	23
Nagykereskedő	93	384	391
Nagykereskedő özvegye	8	18	19
Földbirtokos	100	287	292
Földbirtokos özvegye	5	17	18
Igazgató	42	341	347
Igazgató özvegye	11	40	40
Államosított üzlettulajdonos	-	40	40
Arisztokrata	8	30	30
Arisztokrata özvegye	1	1	1
Elítélt hozzátartozója	-	38	38
Egyéb foglalkozásúak	116	512	563
Összesen	1115	5080	5182

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 7–10. 1–2. számú melléklet. Kimutatás, 1951. május 21-től 1951. június 10-ig; MNL OL M-KS 276. f. 65/183. ó. e. 15–16. A BM kimutatása az 1951. május 21-től július 18-ig elszállított családok családfőinek foglalkozásáról, 1951. július 18.; MOL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21-től július 18-ig), 1951. július 23.

A július 23-án készült BM-összesítő jelentés szerint a kitelepítési listára felkerült 6644 család (17 350 fő) közül a véghatározatot 5893 család kapta meg (15 037 fő), akik közül 5182 családot (12 704 főt) valóban ki is telepítettek.¹⁰⁴ Ezek az adatok is csak hozzávetőlegesek azonban, sem a Belügyminisztériumban, sem az ÁVH-nál nem maradt fenn olyan jegyzék, amelyről biztosan állíthatnánk, hogy rajta van valamennyi kitelepített. Úgy tűnik, az eddig rendelkezésre álló hivatalos jegyzékekre azok kerültek fel, akiket a BM a Magdolnavárosi pályaudvarról indított útnak, és azok nem, akik magánszervezésben ér-

¹⁰⁴ MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.; ÁBTL 4.1. A-287. Zárójelentés a nemkívánatos elemek Budapestről történt kitelepítéséről. (1951. V. 21.–1951. VII. 18.), 1951. augusztus 11.

keztek a kijelölt településre.¹⁰⁵ A július 23-án készült BM-összesítő jelentésnek két változata is létezik, a másodikat Sándor Imre államvédelmi őrnagy — aki a kitelepítési bizottságban az ÁVH-t képviselte — készítette Péter Gábornak 1951. augusztus 11-én. A két jelentést összehasonlítva kis különbséget észlelünk a jelentés első oldalának adataiban: a BM-es jelentésben a szállítások megynkénti összesítésének végeredményénél 5182 család szerepel, de az összeadás ellenőrzésekor 5122-t kapunk, míg az ÁVH-s jelentésben ezt korrigálták, csakugyan a már említett 5182 család a végeredmény. Valójában csak annyi a különbség, hogy az első esetben 60 család az eltérés, és ez megegyezik azzal a 60 családdal, akiknek megengedték, hogy ne a számukra kijelölt községbe költözzenek. Sándor Imre a Péter Gábornak küldött zárójelentés kísérőlevelében megjegyezte, hogy a dokumentum adatai a kitelepítések napjának állapotát tükrözik, és mivel a kitelepítettek folyamatosan nyújtják be az átköltözésre vonatkozó kérelmeiket, azok nem tekinthetők véglegesnek.¹⁰⁶ A két zárójelentés további adatai teljesen egybehangzóak. Eszerint a kitelepítési listára felvett családok közül 751-nek (2493 főnek) nem tudták kikézbésíteni a kitelepítési határozatot.

3. táblázat. A kitelepítési véghatározat elmaradt kézbesítésének okai

Okok	Családok száma	Fő
Vidékre költözött	583	1893
Külföldre távozott	4	24
Letartóztatva	10	65
Katona		34
Ismeretlen helyen tartózkodik	85	225
A kézbesítés előtt kórházba került	55	193
Előzőleg meghalt	14	59
Összesen	751	2459¹⁰⁷

Forrás: ÁBTL 4.1. A-287. és MOL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487.

¹⁰⁵ Hantó Zsuzsa kezdte el a Budapestről kitelepítettek azonosítását, adatainak összegyűjtését. A Kitéltott családok c. könyve 11 214 személyre vonatkozó információt tartalmaz. A könyv CD-melléklete kerületenként veszi lajstromba a fővárosból kilakoltatottakat, továbbá rekonstruálja, hogy kit, melyik lakásból, melyik településre szállítottak el. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folyó kutatások során összevetjük a különféle listákat, és kiegészítjük az újonnan felkutatott források alapján. Az alapnak tekintett Hantó-féle lista kibővítve jelenleg 11 325 kitelepített adatait tartalmazza. Ezekből a kutatásokból kiindulva állíthatjuk, hogy a kitelepítettekre vonatkozó számok valószínűleg módosulni fognak. Mindezt nehezíti, hogy egyelőre nem áll rendelkezésünkre, hogy a kitelepítés alól pontosan hányan kaptak mentesítést, illetve hányan költözhetek át az általuk választott településre 1953 nyár végéig.

¹⁰⁶ ÁBTL 4.1. A-287. Zárójelentés a nemkívánatos elemek Budapestről történt kitelepítéséről (1951. V. 21.–1951. VII. 18.), 1951. augusztus 11.; MNL OL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487. Zárójelentés a nem kívánatos elemek Budapestről történő kitelepítéséről (1951. május 21 – július 18.), 1951. július 23.

¹⁰⁷ A zárójelentésekben megadott összesített adat és az azt részletező adatok összesítése eltér egymástól, az utóbbi 34-gyel kevesebb.

A véghatározatot átvett 5893 család (15 037 fő) közül végül 711 családot (2333 fő) nem telepítettek ki Budapestről.

4. táblázat. Az véghatározatot átvettek megghiúsult kitelepítésének okai

Okok	Családok száma	Fő
Mentesítve	692	2276
Megszökött	13	44
Öngyilkosságot kísérelt meg	6	13
Összesen	711	2333

Forrás: ÁBTL 4.1. A-287. és MOL XIX-B-1-j 39 doboz. 00487.

A két zárójelentés szerint az 1951. július 18-ig, még a kitelepítés előtt mentesített 2276 fő 21,7%-át a maga, 13%-át pedig hozzátartozója beosztása miatt mentesítették; 9,7%-át azért, mert egyáltalán vagy már nem tartozott a családhoz; 4,6%-át öregség és betegség, 17%-át hibás adatok, 19%-át egyéb okok miatt, és végül 15%-át azért mentesítették, mert valamelyik minisztérium vagy főhatóság kérte.

A budapesti kitelepítésekkel kapcsolatban 1952. június 10-i dátumú az utolsó ismert összefoglaló jelentés. Ezt Rudas György rendőr alezredes és Cziráki Ferenc rendőr százados együttesen jegyzi, és az 1951. július 18. és 1952. június 1-je közötti időszak beszámolóját tartalmazza. Valószínűleg annak kapcsán készítették a jelentést, hogy a kitelepítési ügyeket átadták a BM Igazgatásrendészeti Osztályának.¹⁰⁸ Ebből a jelentésből megtudhatjuk, hogy július 18-át követően a hatóságok még két hétig kézbesítették a kitelepítési határozatokat az érintetteknek, országsszerte próbálták őket felkutatni. Akiket megtaláltak, azoknak már egyénileg kellett a költözködésüket megoldani a kijelölt kényszerlakhelyre. A BM nyilvántartása szerint 1952. június legelején 13 652 fő állt a kitelepítés hatálya alatt. Ebből a kitelepítési helyén tartózkodott 13 269 fő. 212 ember a kitelepítés ideje alatt a kitelepítési helyén vagy kórházban elhalálozott. 171 fő nem foglalta el a kitelepítési helyét.

5. táblázat. A kitelepítési hely el nem foglalásának okai

Okok	Fő
Katonai szolgálatot teljesít	17
Kórházban van	15
Különböző családi okok miatt	31
Szökés miatt körözve	51
Börtönbüntetését tölti, illetve internálva van	57
Összesen	171

Forrás: MNL OL XIX-B-1j 39. doboz. 00273/1952.

¹⁰⁸ A jelentésre történő hivatkozás jelzete végig: MNL OL XIX-B-1j 39. doboz. 00273/1952. Összefoglaló jelentés a budapesti kitelepítési ügyek intézéséről 1951. július 18-tól, a kitelepítések befejezésétől 1952. június 1-jéig, 1952. június 10.

Több mint egy évvel később Piros László belügyminiszter-helyettesnek a közkegyelmi rendelkezések végrehajtásáról szóló 1953. november 23-i feljegyzése szerint 13 670 Budapestről kitelepített és kényszerlakhelyhez kötött személy érintett az amnesztiarendelethez. Ez a legmagasabb szám, amelyet a hivatalos szervek a budapesti kitelepítettek vonatkozásában említettek.¹⁰⁹

Visszatérve a Rudas–Cziráki-féle 1952. júniusi jelentésre, megtudhatjuk, hogy 1951. november 6-án — az ÁVH kérésére és Pócze Tibor belügyminiszter-helyettes jóváhagyásával — újabb 13 családot telepítettek ki Heves megye 13 községébe, ez a kitelepítés összesen 41 főt érintett. Ebben a ciklusban 499 személyt mentesítettek a kitelepítés alól, 362 személynek engedélyezték, hogy szociális otthonba költözzön. Ebből a jelentésből sem tudjuk meg azonban, hogy a hatóságok hány családnak, illetve személynek engedélyezték a megyén belüli, illetve kívüli elköltözést, és hogy hányan álltak munkába a kitelepítés alatt.

A kitiltás felemás feloldása

A kitelepítettek helyzetén a Sztálin halála után bekövetkezett változások eredményeként 1953 nyarán az új miniszterelnök, Nagy Imre intézkedéssorozata enyhített. Nagy Imre 1953. július 4-i parlamenti programbeszéde az új szakasz politikájának jegyében meghirdette az addigi kirívó törvénytelen ségek megszüntetését is, vagyis az internálás, a rendőrbíráskodás, a kitelepítések és a kulákliszták végét. A Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága elé Czákó Kálmán legfőbb ügyész terjesztette be azt az amnesztiáról szóló törvényerejű rendelettervezetet, amely az internáltak szabadon bocsátásáról és az internálótáborok megszüntetéséről is intézkedett. 1953. július 15-én az MDP PB a javaslatot elfogadta, és az július 24-én került a kormány elé. 1953. július 26-án a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendeletet (11. számú) adott ki a közkegyelem gyakorlásáról, amelynek értelmében kegyelemben részesítettek a két évnél rövidebb szabadságvesztésre ítélt politikai foglyokat. Ugyanezen a napon a Minisztertanács 1034/1953. számú határozatával döntött az internálás és a kitelepítések 1953. október 31-i határidővel történő megszüntetéséről, valamint a táborok feloszlásáról.

A felemás desztalinizáció¹¹⁰ jegyeit azonban ez az intézkedés is magán viselte, ugyanis a kitelepített embereknek megtiltották, hogy korábbi lakóhelyükre és otthonaikba visszatérhessenek, védve ezzel azokat, akik a kitelepítettek egykori lakásaiba beköltöztettek. Nem tudni, hogy pontosan mi okozhatott némi fordulatot az ügyben, de tény, hogy 1956. augusztus 1-jén a 24/1956. MT számú rendelettel megszüntették a fővárosban történő letelepedés engedélyhez kötését. Egy hónap múlva azonban ismét korlátokat állítottak, az MDP PB 1956. szeptember 7-i ülésén elfogadta Kovács Istvánnak, az MDP KV Káderosztálya vezetőjének — aki egyben a budapesti pártbizottság első titkára is volt — szóbeli előterjesztését a budapesti letelepedés korlátozásának megszüntetésé-

¹⁰⁹ MNL OL 276. f. 65/184. ő. e.

¹¹⁰ Erről lásd *Gyarmati György – Palasik Mária: Az ÁVH intézménytörténetének társadalmi-politikai környezete 1953–1956*. In: Trójai faló a Belügyminisztériumban i. m. 7–53.

vel kapcsolatban, és az alábbi határozatot hozta: „A Budapestről korábban kitelepített személyek, akik a korlátozás megszüntetésével visszatérnek Budapestre, nem kaphatják vissza korábbi lakásaikat, illetve ilyen irányú bírósági eljárást nem indíthatnak.”¹¹¹

Ezek után nem meglepő, hogy az egykori kitelepítettek közül sokan az emigrációt választották az 1956-os forradalom idején, akik pedig itthon maradtak, azokat a kitelepítettek stigmája még évtizedekig elkísérte, azonban ott is – itt is szinte a semmiből kellett újra kezdeni az életüket.

„IT IS NONSENSICAL THAT THOUSANDS OF THE MOST DETERMINED SUPPORTERS OF THE OLD REGIME SHOULD INHABIT THE MOST IMPORTANT PART OF THE CITY -”

*The political background and practical management of relocations
from Budapest 1951–1953*

*by Mária Palasik
(Summary)*

Between 1950 and 1953 part of the Hungarian society fell victim to a series of violent measures whereby thousands of families were relocated to places of habitation forcefully assigned to them, depriving them of the prestige, houses, flats, the majority of their movables and social relations they had enjoyed previously. Robbed and humiliated, they were locked up in isolated working camps in Eastern Hungary, or quartered in the houses of peasants who had been stigmatised as too rich for the new social conditions. This process, known as the relocation, concerned those people in the western and southern borderlands of the country who were deemed politically untrustworthy, whereas at Budapest and in some villages mostly the supporters of the previous political regime and their social circles. The present study analyses the political background of the relocations, as well as the underlying motivations and their actual administration, chiefly on the basis of archival documents.

---

¹¹¹ MNL OL 276. f. 53/302. ó. e.

Kiss Dávid

A MUNKÁSŐRSÉG UTOLSÓ HÓNAPJAI

A Munkásőrséget¹ 1957-ben hozták létre. Megszületése és felszámolása majdnem egybeesik a Kádár-rendszer kiépítésével, és bukásával. 1957-ben kellett egy olyan erő, amelyre a hivatásos fegyveres szervek mellett, sőt, azokon felül az újjászerveződő kommunista hatalom támaszkodhatott.

1. A Munkásőrség szerepe a Kádár-rendszerben és előzményei

A testület felállítása nem volt előzmények nélküli. Már az 1917-es bolsevik hatalomátvétel idején is működtek munkásokból verbuvált egységek Oroszországban, ennek mintájára az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság is szervezett gyári munkás alakulatokat, amelyek a Vöröshadsereg tartalékát adták.² A „Nagy Háborút” követően a Weimari Köztársaságban gyakorlatilag az összes politikai erő rendelkezett saját párthadsereggel.³ Hazánkban, ebben az időszakban, az MSZDP (Magyarországi Szociáldemokrata Párt) Stromfeld Aurél vezetésével szervezte meg a saját Rendező Gárdáját (RG), amely az osztrák testvérszervvel is jó kapcsolatokat ápolt.

A II. világháború után több magyarországi politikai erő is rendelkezett saját gárdával, de a Munkásőrség szempontjából az SZDP és az MKP, majd a ketből létrehozott MDP rendező gárdáját kell kiemelni. A kommunista gárda vezetője az a Halas Lajos volt, aki a későbbiekben a Munkásőrség első parancsnoka is lett. Az MDP gárdáját teljesen 1950-ben számolták fel. A többi szocialista ország kommunista pártja is megszervezte a maga pártmilíciáját. A forradalom előtt és alatt felmerült a munkásság felfegyverzése. A sztálinista erőkhöz hű alakulatokat azonban csak elenyésző számban sikerült felállítani. A felfegyverzett gyári munkások zömükben a Nemzetőrségbe integrálódtak. A forradalom leverését követően a Kádár-kormánynak azonnal szüksége volt valamilyen fegyveres erőre, így szervezték meg a karhatalmat. Ehhez kapcsolódóan 1956

---

¹ Ólmosi Zoltán és Germuska Pál is foglalkozott a Munkásőrség megszüntetésével, legérzékenyebb munkáik ezzel kapcsolatban: *Germuska Pál: Odacsap a munkásokól? A Munkásőrség 1989-ben*. In: Kádárizmus mélyfúrások Évkönyv XVI. szerk. Tischler János Bp., 2009. 1956-os Intézet 439–482. *Ólmosi Zoltán: A Munkásőrség megszüntetése – Sikertelen kísérlet a megmaradásra*. In: Levéltári Közlemények 82/1. MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) Bp., 2011. 189–226.

² *Zágoni Ernő – Somogyi Gyula – Farkas Ferenc: Hadsereg, honvédelem* Bp. Zrínyi Kiadó, 1968. 7–39., *Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 211–215., 268.

³ Bővebben: *Németh István: Weimar arcai III. Párthadseregek. Paramilitáris szervezetek a német utcákon*. In: *Rubicon* 2011. 5. sz. 18–30.

őszén és 1957 telén javarészt a fővárosban pár száz, majd közel kétezer főnyi Rendező Gárda működött, őket Halas Lajos próbálta összefogni. A Népőrség, később Munkásőrség felállítására már 56 őszén készültek tervek, végül az MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt) Ideiglenes Intéző Bizottsága (IIB) 1957. január 29-én döntött a testület felállításáról. A Munkásőrséget 1957 nyarára sikerült megszervezni, a létszáma ekkor közel 30 ezer fő volt. A szervezésben a szovjeteknek is jelentős szerep jutott.⁴ A milícia tagjai közül az első években majdnem mindenki MSZMP tag is volt egyben. [Formailag a munkásőr pártmegbízatást teljesített.] A jelentkezőket a helyi pártszervek válogatták ki, sőt, adott esetben a rendőrségnek is az ő jóváhagyásukat kellett kérni akár a kisebb, helyi szintű alkalmazásukhoz is. Szakszempontról a BM szervekhez tartoztak. A szerveződé Munkásőrség több rendezvényen is részt vett 1957-ben, például március 30-án Budapesten felvonultatták őket, akárcsak a munka ünnepe. A Munkásőrség 1957 és 1989 közötti tevékenysége is széleskörű, hiszen emellett, hogy a rendszer egyik legmegbízhatóbb támasza volt, az idővel 60 ezer főre emelt létszám a határőrséggel, a rendőrséggel és a polgári védelemmel is együttműködött közrendvédelmi, határőrizeti, illetve katasztrófavédelmi feladatokban. Háborúban háttérőrséggel feladatokat kellett volna végezniük. Kialakították az állomány állandó és tervezett rotációját, amellyel a párttaggá való nevelést is igyekeztek biztosítani. A 70-es években korszerűbb fegyverekkel látták el őket. Halast Papp Árpád, őt 1980-tól Borbély Sándor⁵ követte az

⁴ Azt nem tudjuk, hogy a Munkásőrséghez került karhatalmisták közül hány lehetett korábban áh-s. A statisztikákat sok esetben a hatalom saját érdekei szerint is alakította.

⁵ Borbély Sándor (1931–1998) Nagybú községben (ma Románia) született, négy polgári osztályt végzett. 1943-ban jött a trianoni Magyarország területére, a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt-ben (FFG) szerszámlakatos szakmát tanult, majd Csepelen a szakmájában dolgozott. 1945-ben MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség), majd 1947-ben SZIT (Szakszervezeti Ifjúság és Tanoncmozgalom) tagja volt. 1949-ben járási EPOSZ (Egységes Paraszti Ifjúság Országos Szövetsége) titkár, majd a MINSZ (Magyar Ifjúság Népi Szövetsége) Kecskemét városi, Kiskunhalas járási titkára, 1949 novemberétől a Pest megyei MINSZ (Magyar Ifjúság Népi Szövetsége) bizottságban függetlenített pártfunkcionárius, majd megyei titkár. 1950-ben belépett a Magyar Dolgozók Pártjába. A Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) szervezőtitkára lett. 1953-tól a DISZ Központi Vezetőség főinstruktora. 1955-ben a Szovjetunióban Komszomol iskolát végzett, hazatérése után a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek DISZ bizottságának első titkára lett. A forradalom alatt „részt vett a gyár fegyveres védelmében”. 1956 decemberében az MSZMP Ifjúsági Bizottság, majd a KISZ szervező bizottság tagja, majd 1957-től a KISZ KB titkára, később a KISZ budapesti első titkára volt. 1957. június 29. és 1962. november 24. között az MSZMP KB póttagja, 1970–89 között a tagja. 1962-ben befejezte tanulmányait az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) hároméves Pártfőiskoláján; a Csepel Vasművek MSZMP pártbizottságának másodtitkára lett. 1966-tól az MSZMP Budapest XXI. kerületi pártbizottság első titkára. 1970-ben megbízták az MSZMP Csepel Vasművek pártbizottságának első titkári munkájával. 1970. november 28-ától az MSZMP Központi Bizottság tagja. 1975. májusban kinevezték a KB Ipari, Mezőgazdasági és Kereskedelmi osztályának az élére, e mellett a Szövetkezetpolitikai Munkaközösséget is vezette. Megbízatása alól 1976. október 26-án felmentették, mivel KB-titkárrá választották, így az alsóbb szintű pártszervezési ügyekkel, majd ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági ügyekkel foglalkozott. 1977–1978-ban a KB Ifjúsági Bizottság elnöke, majd 1980-ig a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség vezetője és a Gazdaságpolitikai Munkaközösség tagja. 1980. március 27-én vezérőrnagyi rangban a Munkásőrség országos parancsnokává nevezték ki, államtitkári besorolással. Az MT Honvédelmi Bizottságának is tagja volt országos parancsnokként. 1986-ban altábornaggyá léptették elő. 1989. július 3-án kérte a nyugdíjazását az MSZMP Elnökségétől. Ezt tudomásul vették, de kérték, hogy a tisztét még év végéig lássa el, végül a testület felszámolásáig maradt országos pa-

országos parancsnoki székben. A 80-as évekre kialakult gazdasági és politikai válság a Munkásórségnél is érezte a hatását, ennek ellenére 1989-ig történetek jelentősebb fejlesztések. Komolyabb leépítésekre 1987-től került sor, az egyre nehezebben tartható költségvetésüket vállalkozások szervezésével próbálták meg stabilizálni.⁶ Ugyanakkor a testületi „tagság” tekintélye a 80-as évek végére jelentős mértékben csökkent.⁷

2. A Munkásórség a rendszerváltás idején 1989 májusáig

A 80-as évek politikáját és eseményeit a következő tényezők befolyásolták jelentős mértékben. Magyarország teljes eladósodottsága, aminek következtében a hitelnyújtók idővel nem csak a gazdasági, hanem a politikai döntésekbe is bele tudtak szólni.⁸ A Szovjetunió gazdasági és katonai megroppanása is fontos tényező volt. Lényeges, hogy a kádári politikát mindvégig meghatározta egyfajta '56 főbia, attól tartottak, hogy a rendszer gazdasági, katonai stb. megingása esetén egy újabb forradalom törhet ki.⁹ Az említett tényezők, és ennek során a hatalmi elit elbizonytalanodása, tették lehetővé kezdetben egy gyenge, majd később egy megerősödő ellenzék létrejöttét és a rendszerváltást, illetve, ami a mi szempontunkból fontos, befolyásolták a Munkásórséggel kapcsolatos történeteket.¹⁰

---

rancsnok, de a Munkásórség fennállásának utolsó hónapjaiban – a levéltári iratok tanúsága szerint – helyettese Dósa István látta el a főbb teendőket. Hivatalosan 1989. október 8-án nyugdíjazták, amely 31-étől vált hatályossá. MNL OL M-KS 288. f. 4/145–146. ó. e., MNL OL M-KS 288. f. 5/45., MNL OL M-KS 288. f. 5/277., MNL OL M-KS 288. f. 4/139., MNL OL M-KS 288. f. 5/706., MNL OL M-KS 288. f. 5/708. MNL OL M-KS 288. f. 4/156/157., MNL OL M-KS 288. f. 5/965., MNL OL M-KS 288. f. 59/1., Munkásór c. lap 1980. április)

⁶ A következő munkáimban részletesen foglalkoztam mindezzel: A Munkásórség előzményei. In: Hogy mi látjuk Főszerkesztő: Gergely Jenő ELTE BTK 2007. 243–265., A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának megszervezése In: Rendszerváltások kortársa és kutatója Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára ELTE Eötvös Kiadó Bp., 2013. 276–281., A Munkásórség megalakítása In: Múltunk 2009. 3. szám. 238–280., A beletörődés ünnepe: 1957. május 1. Társadalom és Honvédelem XI. évf. 1. szám 2007. 53–111.; A Munkásórség felállítása és tevékenysége 1958 elejéig In: Hadtörténelmi Közlemények 127. évf. 4. szám 2014. 941–991.

⁷ Markovics Ferenc, a Minisztertanács Védelmi Irodájának a vezetője így emlékezett erre vissza: „Istenigazából a munkásöröket nem sokba nézték. Sőt, akkor indultak el olyan dumák, hát volt alapja... Hogy a munkásör kap kedvezményt a munkahelyén, miért kap kedvezményt, másoknak kell akkor helyettük dolgozni, szóval, mondjuk, ilyenekről konkrét tudomásom van, meg hallottam én is, saját fülemmel, hogy igen, voltak ilyenek.” (A szerző interjúja Markovics Ferencsel 2014. augusztus 25.)

⁸ Az eladósodás folyamatát a következő könyv mutatja be igen részletesen: *Mong Attila*: Kádár hite A magyar államadósság története 1956–1990 Libri Könyvkiadó Kft. 2012.

⁹ A teljesség igénye nélkül csak pár dolgot említenék: A pártvezetés a fegyveres szervek feladatainak meghatározása, kiképzése, fegyverzete terén jelentős figyelmet fordított arra, hogy az esetleges megmozdulásokat kezelni tudja. 1975-ig egy esetleges háborúban a hátszágvédelemre rendelt fegyveres szervek állománya nagyobb lett volna, mint a szovjet csapatokkal elvonulóké. Háború esetén rendkívüli törvényeket léptettek volna életbe, ezekben is jelentős mértékben foglalkoztak egy lehetséges belső megmozdulással. Ezek kísértetiesen hasonlítottak a forradalom utáni jogszabályokra, pl. statárium. Az életszínvonal politikát, majd ennek megtartása érdekében a hitelek felvételét is meghatározták az effajta félelmek.

¹⁰ *Ripp Zoltán*: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó Bp., 2006. 5–14.

1987-ben Magyarországon a vezetésben személycserék történtek, Grósz Károly lett a miniszterelnök, és az év második felében megszorításokat léptettek életbe, próbálták a gazdaságot stabilizálni és megreformálni. Kádár és hívei a rendszer felbomlásától féltek. Ugyanakkor több terv is született a rendszer megújítására. Az intézkedések ellenére csökkentek a reálbérek és romlott az életszínvonal. Az ellenzék létszáma és befolyása a lengyelországihoz képest elhanyagolható volt, a hatalom a munkásokkal való kapcsolatuk kialakítását igyekezett megelőzni, ügynökök beépítésével bomlasztani akarták őket. Az enyhülést a nemzetközi lefegyverzési megállapodások, a Szovjetunióban elkezdett reformok is elősegítették.¹¹ Így a Munkásőrségnél feladatainak és költségeinek a csökkentését, előbbi átadását más szervezetnek 1989-ig, bevételeinek növelését rendelték el.¹² Bár ennek ellenére egy középtávú, 1995-ig tartó anyagi-fegyverzeti tervet is készítettek 1987-ben a Munkásőrség Országos Parancsnokságán (MOP).¹³

1988-tól felgyorsult az ellenzék szerveződése, szervezeteik igyekeztek népszerűségüket növelni, ezért az MSZMP a gyülekezési és az egyesülési jog „rendezését” vette tervbe,¹⁴ az ellenzékkel és a pártban kialakuló reformerekkel szemben keményen fel akartak lépni, így több párttag ellen fegyelmi eljárás indult, nem engedélyezték a Új Márciusi Front működését sem, március 15-e előtt sok ellenzékit őrizetbe vettek, de ennek ellenére többen részt vettek az ünnepen.¹⁵ A Munkásőrség kijelölt egységei a március 15-i ünnepség idején tartalékokat képeztek, több fiatalabb munkásőr elvegyült az ünneplő tömegben, nyilván a hangulat befolyásolása lehetett ezzel a cél,¹⁶ lényeges, hogy az 1987–89 közötti időszakban tömegoszlatásban nem vettek részt.

Március 15-e után mindenki az MSZMP 1988. május 20–22. között tartott pártértekezletére figyelt. Továbbra is csak a gazdasági rendszeren akartak változtatni, a politikai megújulás elől a párt vezetése elzárkózott. A belső reformokba a Szovjetunió nem szólt bele, sőt, bizonyos átalakítás neki is érdekében állott, ezért a pártfőtitkár lemondását szorgalmazták, így május 19-én Kádár János benyújtotta a lemondását a PB-nek. A kongresszust követően Kádár hatalommal nem járó pártelnöki tisztséget kapott, Grósz Károly lett az MSZMP

¹¹ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 22–80.

¹² MNL OL Munkásőrség Országos Parancsnokság (MOP) M-KS-295–1 311. d. 5. ő. e. *Dósa István – Barta Gyula – Fehér Béla: Előterjesztés parancsnoki tanácsülésére a Munkásőrség működésével, helyzetével kapcsolatban 1987. augusztus 18.*

¹³ MNL OL MOP M-KS-295–1 311. d. 5. ő. e. A következők megújítását tervezték: fegyverzeti eszközök és anyagok, műszaki-technikai anyagok és eszközök, híradó eszközök, vegyvédelmi eszközök, hadtáp eszközök, kiképzés és létesítmények. Lényeges kiemelni, hogy tömegoszlatáshoz szükséges fegyverzet beszerzése is napirenden szerepelt, ilyen volt például a könnyfakasztó puskagránát (Budaházi Gusztáv, a Munkásőrség országos parancsnokának helyettesének előterjesztése parancsnoki tanácsülésre a testület 1987-ben végzett munkájáról)

¹⁴A rendőrség stb. beavatkozását akarták egyértelművé tenni. (Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 158–161.)

¹⁵ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 87–120.

¹⁶ MNL OL MOP M-KS-295–1 342. d. 1. ő. e. Borbély Sándor 1988. március 29-én jelentette a Párt-és Tömegszervezetek Osztályára (PTO) Petrovszki Sándornak. (Cseszák Sándor: „Jelentés Borbély Sándor országos parancsnok elvtárs részére az 1988. március 15-i politikai rendezvények munkásőri biztosításának tapasztalatai” tárgyában 1988. március 17.)

főtitkára,¹⁷ a KB-t (Központi Bizottság) az előzetes megállapodásokkal ellentétben teljesen lecserélték, ezáltal a PB összetétele is jelentősen változott. Ugyanakkor pártkongresszuson továbbra is az egypártrendszer mellett foglaltak állást.¹⁸

1988. június 11–12-én a Munkásórségnél megtartották a munkásőr parancsnokok IV. kongresszusát. Grósz maga is megjelent a Munkásórség rendezvényén, ahol kijelentette, hogy ha a helyzet úgy alakul, akkor az ellenzékkel szemben adminisztratív, vagyis erőszakos eszközöket is fognak alkalmazni. Ebben nyilván Nagy Imre halálának az évfordulója is szerepet játszott. Ezt követően, 1988. június 16-án csak valószínűsíthető, hogy valamennyi munkásőri erőt készenlétben tartottak.¹⁹ A temetői megemlékezést már eltúrta a hatalom, de városit még nem. A helyzet paradox voltát mutatja, hogy az SZKP kongresszusán a népek társadalmi rendszerének önrendelkezéséről, reformokról döntöttek, közben az MSZMP KB is mérsékelt politikai²⁰ és további gazdasági megújulásról határozott. 88 nyarán több sztrájk is volt. 1988. október 23-ára az ellenzékiek egy része utcára vonult, de hamar feloszlatták őket. Október 23-án és 30-án,²¹ a biztosításban részt vevő budapesti munkásőrök elhelyezése a Munkásőr Parancsnoki Iskolán történt.²²

Ősszel elkezdődött a történelmi pártok újjáalakulása, a meglévő ellenzék pártokká szerveződése. A hatalom félt a reformok gyorsításától, mert ez a rendszer erodálásához vezetett, akárcsak a „jogállamosodás” – vagyis a hatályos jogra való egyre többszöri hivatkozás szintén. Számukra a többpártrendszer és 56 kérdése – mint probléma – vetődött fel, Grósz az előbbi esetben a folyamat általuk történő vezénylését javasolta. Elkezdődött az MSZMP szétesése, többen elhagyták a pártot, jelentős korrupciós botrányok voltak. 1988. november 24-én Grósz Károly helyett Németh Miklós lett a kormányfő.²³ Mindez nem nyugtatta meg a kedélyeket, mivel a pártfőtitkár november 29-én a Budapest Sportcsarnokban (BS), a pártaktíván tartott beszédet, amelyben fehérterrortól és ellen-

¹⁷ Így a szokásjog szerint a Munkásórség is hozzá tartozott, ő tehetett javaslatot az országos parancsnok kinevezésére, a testület alkalmazásával kapcsolatban jelentős jogosítványai voltak.

¹⁸ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 121–138.

¹⁹ MNL OL MOP M-KS-295-1 342. d. 1. ó. A Munkásórség a párt politikájának a szolgálatában, a megújulás útján. A munkásőrparancsnokok IV. országos tanácskozásának vitaindító anyaga Budapest, 1988. június 11–12. e., Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 138–192.

²⁰ De a választójogi törvény tervezetében a 90-es választásokon az ellenzék korlátozása volt a cél, az országgyűlésben is vissza akarták a pártirányítást állítani, de az Alkotmánybíróság felállítása és a népszavazás bevezetése is napirendre került.

²¹ Ezen a napon a bósi beruházás ellen tiltakoztak. Dél előtt a BME-n többen beszédeket tartottak, majd este a Margitszigetről fáklyás felvonulás indult, a budai oldalon a Lánchídig, onnan a Petőfi-szoborig, majd az MTA épületéig vonultak. (Romsics Ignác: Volt egyszer egy RENDSZERVÁLTÁS – Prohászka Imre fotóival Rubicon Könyvek Bp., 2003. 96–97., Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 139–149.)

²² MNL OL MOP M-KS-295-1 342. d. 1. ó. e. Forró Dezső jelentése Borbély Sándornak 1988. november 10.

²³ Németh Miklós szerint Grósz magától mondott le, mivel: „... nem tudta menedzselni a gazdaságot.” (A szerző 2014. augusztus 13-i interjúja Németh Miklóssal, miniszterelnök 1988–89. Azóta egy interjúkötet is napvilágot látott: Oplataka András: Németh Miklós – Mert ez az ország érdeke Helikon Kiadó, Bp., 2014.)

forradalomról beszélt. Valószínűleg ezzel a keményvonalas frazeológiával a párt balos részéhez²⁴ kívánt szólni. A rendszer szétesésének a megállítására már nem volt esélye, ráadásul a Szovjetunióban 1988 októberében a balos próbálkozás kudarcot vallott, rájuk sem tudott volna támaszkodni. E mellett azt is ki kell emelni, hogy gazdasági összeomlás, vagy fegyveres támadás esetére rendkívüli terveket készítettek.²⁵ Utóbbi esetben katonai közigazgatást és bíraskodást vezettek volna be. A terv a Munkásőrség mellett a BM Forradalmi ezredeit, és a gyárakban létrehozott Münnich Ferenc szocialista brigádok java-részt lumpenproletár tagjainak tervezett bevetettségét feltételezte. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy hasonló vészforgatókönyvek a többi szocialista országban is léteztek. Az év végére lengyel mintára előtérbe került az ellenzékkel való tárgyalás gondolata, 89 elején a szovjetek az MSZMP-nek a reformok további kezdeményezését, többek között egyfajta elnöki szocializmus kialakítását javasolták. Ebben az esetben ők adták volna az erős jogokkal rendelkező államfőt. Aczél György vezetésével a Társadalomtudományi Intézetben dolgoztak is ezen a koncepción.²⁶

Lényeges változás volt 1989. január 28-án Pozsgay Imre bejelentése, hogy 56 nem ellenforradalom volt, hanem népfelkelés. Ez a Munkásőrséget is igen érzékenyen érintette, hiszen több mint 30 éven át végig azt propagálták, hogy a(z) (ellen)forradalom leverésében, és a „rend” helyreállításában a testületnek kiemelt szerep jutott, bár az utóbbi állítás is csak részben volt igaz. Mindennek és a nemzetközi helyzetnek következtében 1989 februárjában kezdett megbarátkozni az MSZMP a többpártrendszer elfogadásával, ekkor még 1995-ig tartó átmenetet terveztek, de Grósz gyors a rendszerváltással kapcsolatban polgárháborútól tartott, vagy inkább fenyegetett? *„Arról meg vagyok győződve, mert van olyan erő, amely képes, és hajlandó lesz fegyvert fogni a rendszerváltás megakadályozására.”* Ebben a helyzetben vetette fel Nagy Imre, a KISZ KB első titkára, hogy a Munkásőrséget ki kell vonni a párt alól. Február elején, a lengyel mintára előtérbe került a kerekasztal-tárgyalások létrehozása. Ugyanakkor a párt vezetői tartottak március 15-étől, hiszen az ellenzék jelentős része nem volt hajlandó velük ünnepelni, és nyilvánvaló volt, hogy több 10 ezer embert mozgósítani tudnak. Március elején az ellenzéki szervezetekkel egyeztetett az MSZMP a későbbi tárgyalásokról. Ezekkel kapcsolatban a Politikai Bizottság (PB) kiemelte, hogy nem szabad engedni a fegyveres szervek teljes depolitizálását. Grósz ráadásul kijelentette, hogy nem fogja engedni sehonnan a párt-szervezetek kivonulását. Közben a gazdasági helyzet tovább romlott, a 48-as forradalom évfordulóját a várakozásoknak megfelelően több tízezren ünnepelték meg, márciusban az ellenzéki szervek megalkották programjaikat, napi-rendre került a Munkásőrség megszüntetése. Március 22-én összeült az Ellen-

²⁴ Ők november 11-én alakították meg a Hazafias Népfronton (HNF) belül a Münnich Ferenc Társaságot, közöttük több munkásőr is volt, a változásokat ellenforradalomnak nevezték. Kezdetben 1000 fős volt a szervezet.

²⁵ Mindezek 1957-től megvoltak, az a kérdés, hogy a 80-as években mennyit változtattak rajtuk.

²⁶ *Tótkés Rudolf*: A kialakított forradalom Kossuth Kiadó Bp. 1998. 300–305. ; *Ripp Z.*: Rendszerváltás i. m. 195–267.

zéki Kerekasztal (EKA) alakuló ülése, majd elkezdődött a hatalommal a tárgyalásokkal kapcsolatos alkudozás, az MSZMP-ben Reformkörök alakultak.²⁷

Az ünnep előtt az USA követe, Mark Palmer, látogatást tett Borbély Sándornál.²⁸ A testület állományánál igyekeztek elérni, hogy minél többen menjenek ki az MSZMP-s rendezvényekre, helyi szinten a rendőrség igénylése alapján kellett tartalékot képezni, a megyei- és az egységparancsnokságok hadműveleti ügyeletet szervezettek.²⁹ 1989 tavaszán a spórolásban már odáig mentek, hogy 3 év alatt 40 ezer fősre tervezték az állomány redukálását.^{29/a}

Az ünnep után, 1989. április 10-én tartott vezetői koordinációs értekezleten 150 század készenléti erőt tervezetek kijelölni a társszervekkel adott esetben történő együttműködésre, a következő eszközöket kapták volna: gázsprayt, rohamsisakot, arcvédő sisakot, gumibotot, gumibotot, bilincset. A teljes felszerelés kiosztását 1991 végére akarták megoldani.³⁰ Fontos megemlíteni, hogy készenléti (korábban karhatalmi) egységek a Munkásőrségen belül a 60-as évektől működtek. Minden egységnek meghatározták a feladatait, voltak, akik a határőrségnek segítettek, stb. Itt arról lehetett szó, hogy a korábban eldöntött felszereléssel való ellátást nem tudták teljes mértékben megoldani, és azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a mozgósítás gyorsasága is szerepet játszhatott kijelölésük-nél. Mindez nem feltétlenül szolgálhatta egy puccs előkészítését, bár erre utaló források vannak: Pozsgay Imre szerint 1989 áprilisában valóban olyan tervei

²⁷ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 266–334.

²⁸ Németh Miklós a következőképpen emlékezett erre: *'És, én teniszeztem vele (MP-rel), úgy havonta egyszer. Az ő partnere az Appleyard, az angol nagykövet volt, nekem meg hol ez, hol az. És tenisz után le szoktunk ülni egy teára, beszélgettünk erről, arról. És ő mondta nekem, hogy: „... Tavaly hogy szétverték... és ott a munkásőrök, meg a rendőrök.”... (1988-ban.) – Tudom, láttam én is. Itt a rendőrök, csak ha atrocitás... tehát ha egymásnak esnének az emberek, és a miatt van szükség rendőrökre... itt a rendőrök nem fognak senkit bántani. „- Mi a garancia?” – Mondom az, hogy én beszéltem a Túrós Andrással, az a garancia. Ő volt az országos rendőrfőkapitány. Én a Túróst Szerencséről ismerem a városi rendőrfőkapitány korából, én a Túróst, ha ő a kezét adta nekem, hogy ott nem lesz atrocitás, te akkor azt higgyed el nekem. „- Mi lesz a Munkásőrökkel? Hát azok...” – Mondom én, a rendőrök nélkül a Munkásőrök sem. És akkor jött a Mark Palmer azzal, ő szeretne elmenni oda, és beszélgetni a munkásőr parancsnokkal. – Mít kérsz? „... Hát, hogyha megtennének, hogy kiszólunk, ha ő bejelentkezik, akkor fogadják őt gyorsan.” Kiszóltunk, hogy Mark Palmer menne találkozni... nem tudom, hogy miről volt szó, nem én beszéltem Borbélyal. Úgyhogy a Mark Palmer, ez a sztori mögötte. Biztos akart lenni abban, hogy ott nem... ő egy kicsit le is fedi magát az amerikaiak felé, mert azért Mark Palmernak a bizonyos ellenzéki pártokkal való kapcsolatát maga Washington nem nézte jó szemmel. Én tudok olyan táviratokról meg figyelmeztetésekről – a Mark Palmert illetően a State Departmenből (Külgügyminisztérium), hogy azért arra nagyon figyeljen, hogy meddig mehet el. ...Meddig mehet el, mert ő itt az Egyesült Államokat képviseli. Másról szerintem nem beszélhetett, mint arról faggathatta ki – én szerintem azt is kijátszotta, hogy tőlem úgy hallja, hogy a rendőrök nem fognak tüntetőket gumibotozni, hogy akkor vajon számíthat-e a Munkásőrség részéről hasonló magatartásra. Most csak már nem él szegény, őt nem tudjuk megkérdezni.'* (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13. Mark Palmer látogatása a Munkásőrségen www.rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19891228&ni=13 2010. december 24.)

²⁹ MNL OL MOP M-KS-295–1 370. d. 2. ó. e. *Dósa István*: A Munkásőrség országos parancsnok (mopk.) első helyettesének 017/1989. sz. intézkedése 1989. március 6.

^{29/a} Szilasi Imre mb. ov. jelentése az 1. negyedévi költségvetés felhasználásáról VKÉ 1989. április 10. MOL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ? e.

³⁰ *Germuska Pál*: Odacsap a munkásököl? A Munkásőrség 1989-ben In: Kádárizmus mélyfúrások Évkönyv XVI. szerk.: Tischler János Bp., 2009. 1956-os Intézet 439–482.

voltak Grósznak, hogy gazdasági szükségállapotot hirdetve egy puccsot csinálnak, majd „... kijelentik, hogy a rendszert újjáalakították. Ettől kezdve ők a demokrácia. Grósz erre spekulált, az időhúzási jelek is mind erre vallottak.” A másik terv szerinte egyfajta katonai megoldás lett volna, erről Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter számolt be, aki azt jelezte neki, hogy Grósz a pártfőtitkár mellett kialakítandó Katonai Bizottságba akarta bevonni a tábornokokat, ez ellen Pozsgay maga tiltakozott.³¹

Mindehhez kapcsolódik, hogy április 22-én került sor a KISZ kongresszusára, ennek során Grósz Károly kamerák előtt azt mondta, hogy megérett a helyzet a gazdasági szükségállapot bevezetésére. Ez országosan jelentős félelmet keltett, Németh Miklós ettől azonnal elhatárolódott, betelefonált a híradó élő adásába, majd rábírták Grószra a kijelentés visszavonására.³² Németh Miklós a mozgósítási tervekkel kapcsolatban még a következőket mondta: „Nagyobb belső megmozdulás esetére én állítottam le mindent, tehát nincs olyan, hogy a rendőrkapitány dönt, vagy a belügyminiszter. A mozgósítási terv, ha katasztrófa van, vagy támadás éri az országot, ez zárt borítékban volt bent.” Németh Miklós nem bontotta fel ezt a borítékot miniszterelnöksége alatt.³³ Markovics Ferenc sem tudott effajta tervekről: „Grósz, még miniszterelnök volt, akkor biztos, hogy engem kért volna meg. Aki ott vagyok a minisztertanács védelmi irodája vezetőjeként, hogy mit tudom én, dolgozzunk ki egy tervet, esetleg valamit, semmi ilyesmi nem történt.”³⁴

A különböző háborús és egyéb mozgósítási tervekkel, stb. az MT Honvédelmi Bizottsága (HB) foglalkozott, ennek voltak területi (megyék, főváros) szervei. 1988. október 14-én a HB hozott egy határozatot, amelyben a fegyveres szervek karhatalmi együttműködését szabályozta.³⁵ Az MT a 3021/1989. számú határozatával területi HB-k új szervezetét alkotta meg 1989-ben, így az új HB-k május 31-ig megtartották az alakuló ülésüket. Az MSZMP budapesti, és megyei bizottságának a tagjai nem vettek benne részt ezt követően. A központilag kialakított, és július 13-án elfogadott területi HB ügyrend keret jellegű volt ugyan, de nem volt szó benne belső megmozdulásról, stb. A Győr-Sopron me-

³¹ Felgyorsult történelem, 18 beszélgetés a szocializmus bukásáról Szerk: Bába Iván. Demokratikus Átalakulásért Intézet Bp., 2010. 30–31.

³² *Ripp Z.*: Rendszerváltás i. m. 339.

³³ A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

³⁴ Markovics Ferenc (1938–) A Miskolci Bláthy Ottó Villamosenergiaipari Technikumban érettségizett, majd a Vasváry Repülő Tiszti Iskolára vették fel, repülőgép tervező szeretett volna lenni, végül a képzés nem indult. A TITÁSZ-nál (Tiszántúli Áramszolgáltató) dolgozott, majd sorkatonai szolgálatát töltötte. Utána az áramszolgáltatónál a falvak villamosításában vett részt. Főépítésvezető-helyettes, majd vezető lett. A debreceni városi pártbizottságon lett politikai munkatárs ezt követően. 1972-ben került a Pártközpontba. Közben üzemmérnöki diplomát is szerzett. Később Hevesben, BAZ megyében, majd Nógrádban lett instruktor, több nagyvállalat beruházását ellenőrizte. 1985–86-ban heves megyei tanács elnöke volt, majd a Budapesti Pártbizottság titkára 1986. február 21-től. A PB 1988. október 18-i határozatával létrehozták a HB titkárság helyett az MT Védelmi Irodáját. Ennek a vezetője lett miniszterhelyettesi pozícióban. A Zrínyi Miklós Katonai Akadémiát is elvégezte. 1989-ben a Munkásőrség felszámolását irányította kormánybiztosként. (A szerző interjúja Markovics Ferencsel, 2014. augusztus 25., MNL OL 288. f. 962. ó. e., 1040. ó. e.)

³⁵ *Germuska Pál*: Odacsap a munkásokól? i. m. 439–482.

gyei HB ülés 1989. március 29-i anyaga viszont a következőt tartalmazta: „A megyei rendőrőrkapitányság (sic!) az idevonatkozó belügyminiszteri utasítás, illetve a belügyminiszteri államtitkári parancsok alapján fel van készülve a rendkívüli időszakban a jelentkező feladatokra. ... a tömegdemonstrációk és a sztrájkok esetén végrehajtandó rendőri intézkedések és feladatok végrehajtására egy külön terv készült. E terv tartalmazza mindazon biztosítási feladatokat, amelyeket az adott jelenség esetén alkalmazni kell, illetve bevezetésre kerülnének. (Például: a március 15-i ünnepek biztosítási résztervei e terv alapján kerülnek kidolgozásra.)” – Más területi HB-nál nem találtam eddig hasonló anyagot. Mindent összegezve lényeges kiemelni, hogy a 60-as 70-es években a háborús mozgósítási terveket alkalmazták volna nagyobb belső megmozdulás esetén is. Az Elnöki Tanács rendkívüli állapotot belső rendzavarás esetén is kihirdethetett volna, nem csak háborúban.³⁶

Németh Miklós szerint viszont lényeges volt a KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottságnak a szerepe az említett tervekkel kapcsolatban. „Ez Grósznak volt a fixa ideálja, hogy amikor miniszterelnökként kint járt Amerikában, – de ez is jellemző, hogy amikor hazajött, emlékszem rá, hogy kezdett mesélni. ... – Most tudod meg, hogy van az amerikai elnöknek egy nemzetbiztonsági tanácsadója, meg egy nemzetbiztonsági tanács? És akkor ő is csinált egyet magának. Nem ilyen névvel, de ez volt a minta. És megtette Horn Gyulát a titkárnak, a kormányból engem nem hívtak. Horváth István meg a Kárpáti voltak a tagjai. Aztán a Grósz emberei... KB osztályvezető, titkár, ez az amaz munkásőr. Hát ott beszélgettek ilyenekről, nekem onnan hol a Kárpáti, hol a Horváth Pista hozott át, nekem... ezek ott születtek, ezek az agrémek. ... Egyébként maga Grósz elküldte Thürmert³⁷ meg néhány embert – amikor ő ezt létrehozta, akkor kacérkodott a gazdasági szükségállapot bevezetésének a gondolatával. – Elküldte a Thürmert Jugoszláviába, hogy már volt erre a szükségállapot bevezetésére forgatókönyv. Hozatott is jugoszláv mintaleiratokat, amelyeket lefordítatott... készen állt egy forgatókönyvvel, hogy hogyan és miképpen kellene egy, ha szükségállapoton keresztül is, de pártnak a hatalmát konszolidálni, és megerősíteni, a zavarosba halászott.”³⁸ Mindez mutatja az MSZMP-n belül lévő nézetkülönb-

³⁶ MNL OL XIX-A-98 164. d12. d. 56. ő. e.

³⁷ Thürmer Gyula (1953 –) 1976–80 között a Külügyminisztériumban dolgozott, majd 1980–82 moszkvai magyar nagykövetségen a II. osztály titkára, 1982–88 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának politikai munkatársa volt. 1988–89 között a korábbi MSZMP főtítkárnak külpolitikai tanácsadója. 1989-ben részt vett az MSZMP újjáalakításában. 1989 óta a Munkáspárt elnöke.

³⁸ Mindehhez kapcsolódik, hogy a Munkásország kiképzése terén a tömegosztatás 1989-ben kiemelt szerepet kapott, ez a következőképpen ment volna: „... zárás végrehajtása örökkel, sorfállal, sorfaloszloppal és gépjárművel, folyosónyitás végrehajtása szakasz kötelékben sorfaloszloppal és gépjárművel, hangadók kiemelése, megbilincselése, kísérése.” Ezek mellett a tömegosztatást a következőképpen kellett végrehajtani: „... tömeg jelleg szerinti csoportosítása, a tömegosztatás harcrendje, a harcrendi elemek feladatai az oszlatócsoport biztosítása, ...egysoros oszlatóék megalakítása, az erőki-fejtés fokozása csukló és derékszíjfogással, az előremozgás érdekében, ...kétsoros oszlatóék megalakítása, az erőki-fejtés fokozása derékszíjfogással és gumibot alkalmazásával, a hangadók kiemelése, tömegosztatás század kötelékben egysoros oszlatóékkal, fegyver alkalmazásával.” (MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ő. e. Dósa István mopl. 1. helyettesének 07/1989. sz. intézkedésének 1. sz. melléklete: MOP Harckészültségi és Kiképzési Osztály „A harckiképzés tematikája 1989. évre” 1989. február 6., A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

ségeket, de az is látható, hogy a miniszterelnök megfelelőképpen informálva volt. Ugyanakkor az említett bizottság szerepének a tisztázása fontos lenne történeti szempontból.

A hatalom számára mindvégig lényeges volt a Munkásőrség kézbentartása. 1989-ben kénytelenek voltak elfogadni, hogy a rendszert nem lehet megreformálni, vagyis működőképessé tenni. A demokratikus átmenet során azonban a hatalmi pozíciókat végig kézben akarták tartani, egyfajta koordinált átmenetet terveztek.³⁹ Ezzel volt összefüggésben az is, hogy a Munkásőrséget megpróbálták átmenteni, később olyan módon is, hogy szervezetileg teljesen átalakítják. Ez azonban a lényegén nem változtatott volna semmit.

Borbély Sándor már 1989. január 30-án, egy vezetői koordinációs értekezleten utalt rá, hogy a későbbiekben hivatalosan ki fognak kerülni az MSZMP alól, a felvételi eljárásokat így a pártszervek helyett majd a Munkásőrségen belül működő munkabizottságoknak kell elvégezniük. Munkájukhoz Borbély instrukciókat is adott: „*A jövőbeni munkánk során — pontosan az előbbiekből adódik —, hogy működésünkben fokoznunk kell az éberséget, a testületbe irányuló felvételi kérelmek elbírálását.... Mi azt ígértük a politikának, hogy a Munkásőrséget úgy mentjük át a jövő számára, hogy a jelenlegi politikai karakterét megtartsa, értékeit a jövő számára is garantálja.*” A párházakat a Munkásőrség őrizte, e tevékenység megszűnését is előrevetítette az országos parancsnok.⁴⁰ A fentieknek megfelelően 1989. március 3-án a testületbe való felvételt rögzítették egy országos parancsnoki parancsban. Ebben kiiktatták az MSZMP szerveinek a „humánerőforrás” feladatait, de a felvételi kérelmeket egy munkásörökből álló bizottság terjesztette fel, majd az illetékes parancsnok bírálta el, ha MSZMP tag volt az illető, akkor a pártot is értesíteni kellett.⁴¹ Mivel a Munkásőrség állományának közel 80% párttag volt, őket is és a pártonkívülieket is az illetékes pártbizottságok válogatták ki korábban, így nem gondolhatta senki komolyan, hogy egy varázsütésre minden megváltozik.⁴²

1989. május 8-án került sor az MSZMP KB ülésére, ami több szempontból is mérföldkő volt. Grósz a reformkörök ellen intézett támadást, ugyanakkor a

³⁹ A koordinált átmenet fogalmát Kis János fejtette ki részletesen. Erről bővebben: *Ripp Z.: Rendszerváltás* i. m. 335–304.

⁴⁰ MNL OL MOP M-KS-295–1 374. d. 6. ő. e. *Dósa István*: „A Munkásőrség működése, javaslat a további feladatokra Feljegyzés az 1989. január 30-i Vezetői koordinációs értekezleten hozott országos parancsnoki döntésekről”

⁴¹ MNL OL MOP M-KS-295–1 374. d. Fehér Béla mopk. 13/1989. sz. intézkedése „Az állomány-építés- szervezés időszerű feladatai” 1989. március 3.

⁴² Ehhez hasonlóan 1988. november 15-i PB ülésen Pozsgay Imre azt javasolta, hogy a Tájékoztatási törvénybe nyíltan a sajtó pártirányítását nem lehet beleírni, azt a helyi kommunisták által kell biztosítani. (*Ripp Z.: Rendszerváltás* i. m. 239–242.) Az elv nem volt új: „... a különböző állami és társadalmi szervek, tömegszervezetek önállóan működnek. A párt nem hoz olyan határozatot, amely a szerveket kötelezi. De egyrészt e szervek vezető posztjai a párti káderhatáskörébe tartoznak, olyan értelemben, hogy politikai tevékenységgel gondoskodik róla, hogy arra rátermett kommunisták kellő számban, arányban legyenek a különböző vezető szervezetekben. Másrészt a párt gondoskodik arról, hogy a különböző állami és társadalmi szervezetekben, szervezetekben kellő arányban dolgozzanak kommunisták. S a párt politikai célkitűzéseit a kommunisták útján érvényesíti” (MNL OL MOP M-KS-295–1 87. d. 4. ő. e. A Munkásőrség pártirányításának elvei, módszerei, formái” 1970. december)

párt szétesésével is foglalkoztak. A KB lemondott a kormánynak való javaslat-tételi jogáról, és a kormányfőnek nagyobb beleszólást hagyott a miniszterek ki-nevezésébe.⁴³ A testület a milíciával kapcsolatban is kiadott egy állásfoglalást, ebben hatályon kívül helyezte a korábbi róla szóló párthatározatokat, és: „Egyetért azzal, hogy a testület továbbra is a Minisztertanács felügyeletével önálló önkéntes fegyveres szervezatként⁴⁴ működjenek” – szólta az állásfoglalás. A hátszág- és területvédelemben, a közrend és közbiztonság alakításában és a katasztrófaelhárításban tervezték kialakítani a testület feladatkörét. Pedig ezeket már régóta ellátta. Ugyanakkor: „A Központi Bizottság felhívja a párt-szervezeteket, a párt minden tagját: politikai és erkölcsi eszközökkel segítsék a Munkásórség tevékenységét.”⁴⁵ Az állásfoglalás tartalmát tekintve inkább hatá-rozatnak tekinthető. Ennek így csupán szimbolikus üzenete volt, hiszen a párt-be-folyás a testületben továbbra is érvényesült, akárcsak a kormányban. Ugyan-akkor a Munkásórséggel kapcsolatos javaslatot a „Grósz-féle Nemzetbiztonsági Bizottság”⁴⁶ készítette elő, javarészt a KB határozatban az ő elképzeléseik érvé-nyesültek. A KB állásfoglalást követően kiadta az Minisztertanács (MT) a 1091/1989. számú határozatát a Munkásórség helyzetéről címmel június 30-án.⁴⁷ Mindebből és a toborzás „átalakításából” látható, hogy a milíciát a ha-talom igyekezett kézben tartani, ami azért is volt veszélyes, mert a Munkásór-ség létszáma tartalékosokkal együtt közel 60 ezer fő volt, több mint az MN szá-razföldi hadereje.⁴⁸ Lényeges, hogy április 25-én kezdték el kivonni a szovjet csapatokat, ekkor még a haderőcsökkentés jegyében.⁴⁹

3. A Munkásórség, mint „állami” fegyveres testület 1989. május – 1989. október

1989 májusában tovább nőtt az emberek közéleti aktivitása, amit az is mutat, hogy rengeteg új párt alakult. Az MSZMP-ben az ellenzék gyenge vidéki

⁴³ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 335–343.

⁴⁴ Az 1976-os honvédelmi törvény szerint hivatalosan az MT alá tartoztak, bár a rendszer struktúráját ismerve ez tulajdonképpen mindegy volt. (1976. évi I. törvény a honvédelemről <http://www.1000.ev.hu/index.php?a=3&param=8509> (2009. 05. 15.), A rendszer működési mechaniz-musát részletesen bemutatja: *Bihari Mihály*: Magyar politika 1944–2004. – Politikai és hatalmi vi-szonyok Osiris Kiadó, 2005.

⁴⁵ MNL OL M-KS 288. f. 260–261 Az MSZMP Központi Bizottságának Állásfoglalása a Munkás-órség működéséről és további feladatairól. Vita. Az MSZMP KB 1989. május 8-i ülése.

⁴⁶ A már említett KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága. Németh Miklós köre nevezte így. (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.; Az MSZMP KB Nem-zetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottságának állásfoglalása 1989. március 31. Az MSZMP KB 1989. május 8-i ülése MNL OL M-KS 288. f. 260–261.)

⁴⁷ Ebben arról rendelkeztek, hogy az MT Hivatal elnökének augusztus 1-jéig javaslatot kell ké-szítienie azoknak a jogszabályoknak a módosítására, amelyek a Munkásórséggel kapcsolatban más szerveknek is jogosítványokat adnak az MT-n kívül. E mellett a honvédelmi miniszter bevonásával bizottságot kellett létrehozni, amelynek javaslatot kellett a testület új feladataira, felépítésére, szer-vezetére, működésére, létszámára és költségvetésére tennie az év végéig. Ennek során az új védelmi koncepció kidolgozását is figyelembe kellett venni. (Az MT 1091/1989. sz. határozata 1989. június 30-án a Munkásórség helyzetéről Magyar Közlöny 43. sz. 1989. június 30.)

⁴⁸ *Szántó Mihály*: A Magyar Honvédség a rendszerváltástól a NATO tagságig (1989–1999) Bp. 2002. ZMNE 8.

⁴⁹ Sz. Bíró Zoltán: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról. *História*, 2009. 5–6. sz. 3.

szervezettsége miatt azt feltételezték, hogy egy esetlegesen korai választáson akár abszolút többséget szerezhethének. A május 8-i központi bizottsági határozatoknak köszönhetően a kormány és a kormányfő nagyobb önállósághoz jutott, így Németh Miklós 10-én átalakította kormányát. Májusban kezdődött el a jelentősebb törvények kidolgozása is: alkotmány módosítása, párttörvény. Fontos volt még ezt követően az MSZMP konzervatív elemeinek a visszaszorulása, illetve a reformkörök létrejötte, amelyek egy demokratikus viszonyok között induló pártban gondolkodtak. Ugyanakkor az ellenzékkel való tárgyalás továbbra is napirenden szerepelt, de májusban még az EKA megbontására tett kísérlet került előtérbe, ez rövid időn belül kudarcot vallott. A későbbiekben az MSZMP fő céljává az vált, hogy a tárgyalások megkezdéséről még a Nagy Imre-temetés előtt állapotjanak meg. Ami számunkra érdekes, hogy a tárgyalások alapelveiről június 9-én megegyeztek, ebben kimondták az erőszakmentességet is, és azt, hogy egyetlen társadalmi szervezet sem rendelkezhet közvetlenül a fegyveres szervek felett. A Nemzeti Kerekasztal (NKA) első ülését június 13-án tartották, háromoldalú tárgyalások voltak az ellenzék, az állampárt, és ez utóbbihoz kötődő szakszervezetek részvételével. Az átmenettel kapcsolatos lényegesebb kérdésekről állapotok meg,⁵⁰ az első megállapodásokat szeptemberben írták alá.

Nyáron a privatizáció körüli botrányok is borzolták a kedélyeket, ugyanakkor a devizatartalékok továbbra is vészesen apadtak. Az MSZMP és a Kommunista Ifjúsági Szövetségből (KISZ) megalakított DEMISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség) is az 1987. évi I. törvénynek megfelelően, — mely szerint a társadalmi szervezetek eladhatták a kezelésükben lévő vagyont —, értékesítette a vagyonát, így 1989. június 2-án az 1987-es törvényt megszüntették. De a jogszabály csak egy hónappal később lépett hatályba, így az MSZMP elkezdte gazdasági társaságokba menekíteni magát, a Munkásörségnél is tapasztalható volt ez a gyakorlat. Ugyanakkor felvetődött, hogy az MSZMP vagyonának felosztásából finanszírozzák a többi pártot. 1989 nyarán a munkahelyi pártszervek kérdése, és a fegyveres szervek párttagsága és a Munkásörség feloszlása továbbra is napirenden maradt, de az állampárt mindebből nem volt hajlandó engedni. A későbbiekben láthatjuk, hogy a Munkásörséget a fegyveres szervekbe szeretnék volna integrálni, és a munkahelyi pártszervek kitiltásába nem akartak beleegyezni. Mindezzel párhuzamosan zajlott Nagy Imréék, újra-, majd Kádár János temetése.

A magyar eseményeket pozitívan befolyásolta, hogy külpolitikai téren a Szovjetunó gondjai is megsokasodtak az elszakadási törekvések miatt, júliusban feladták a Brezsnyev-doktrínát.⁵¹ Lengyelországi választásokon a Lengyel

⁵⁰ 1989. június 13-án az MSZMP orosházi reformköre alakult meg, az alapszabályzatban követelte, hogy egyetlen pártnak sem lehessen fegyveres szerve, az MSZMP mondjon le az erőszak alkalmazásának a lehetőségéről, és vonja be a párttagoknál lévő fegyvereket. (Rendszerváltók a baloldalon reformerek és reformkörök 1988–1989. Válogatott dokumentumok Kossuth Kiadó 1999. 241., Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 339–345.)

⁵¹ Németh Miklósnak ezt Gorbacsov már 1989 márciusában megerősítette, amikor Moszkvában tárgyaltak: „... minden mondatában minden kritikus pillanatban megerősítette a Brezsnyev-doktrína halálát, anélkül, hogy kimondta volna. De amikor ehhez a részhez értem, és azt mondtam,

Egyesült Munkáspárt (LEMP) csúfos kudarcot vallott, az előre biztosított parlamenti helyeivel őrizhette meg csak a hatalmát. Ez figyelmeztető jel volt az MSZMP-nek is. A csehszlovák és az NDK-s problémák is meghatározóak voltak. Ebben az időszakban rengeteg német érkezett hazánkba, ők 1989. szeptember 11. után léphették át a határt tömegével Ausztria felé, de nyáron már megsza- porodtak a „határsértések”.⁵² A KB májusi állásfoglalását követően az említett temetésekről, és a Munkásórség tervezett átalakításával összefüggő feladatai- ról kell beszélni.

3. 1. A két temetés

1989 nyarának politikai eseményeit, és a Munkásórség létét is, jelentős mértékben meghatározta Nagy Imre és társainak újra-, illetve Kádár Jánosnak a temetése. Az előbbi a rendszer és így a Munkásórség legitimitációját ingatta meg, és az állampártot erkölcsileg megroppantotta. A temetéssel a pártszervek már 1989 végétől foglalkoztak, májusra sikerült az ellenzékkel megegyezni a szertartás menetéről, de a BM a besúgóival mindvégig próbálta befolyásolni az eseményeket.⁵³ Június első napjaiban elkészültek a biztosítási tervek,⁵⁴ ebben a rendőrség, a hadsereg mellett a Munkásórség is szerepelt. Május végén a BM-ben egy bizottságot jelöltek ki a temetés lebonyolítására, ebben a Munkás- órség képviselői mellett az állambiztonság, a HM, IM illetékesei vettek részt.⁵⁵

1989. június 16. a rendszerváltás napja lett. A ravatalt, és a hat koporsót a Múcsarnok bejárata előtt állították fel. Az utcára vonuló tömeg méltóságtelje- sen viselkedett, rendbontás nem történt. A szertartás a Hősök terén reggel 9-kor kezdődött, 10 órakor Sinkovits Imre olvasta fel a Történelmi Igazságtéte- li Bizottság (TIB) nyilatkozatát, 11 órakor kezdődött a koszorúzás, 12. 30-kor kezdődtek a politikai beszédek: Vásárhelyi Miklós, Rácz Sándor, Mécs Imre, Zimányi Tibor, Király Béla és Orbán Viktor. Két beszédben is elhangzott a szov-

---

hogy mit fogsz csinálni az atomrakétákkal, Tótvázsöny környéke. Mit fogsz csinálni a 80 ezer szovjet – nem mind katona – de családtagokkal együtt közel 100 ezer szovjet állampolgárral. Ha, egy demokra- tikus szabad választásokon nem mi, nem mi, hanem veled ellentétes ideológiájú, vagy felfogású koalí- ciós kormány került hatalomra. És ekkor mondta azt: Hogy amíg én – így verte a szék karfáját – (N. M. mutatta) Amíg ebben a székben ülök, addig 56 nincs. Hát ez volt a legeslegfontosabb üzenet, amit el lehetett képzelni. Igen ám, de már április elején kapok tájékoztatást moszkvai hírforrásokból, hogy igen csak keményen nekimentek Mihail Szergejevicsnek a PB üléseken. Aztán 1–2 hónap sem telik el, már hallom azt, hogy a KB ülésen is fel-felállnak emberek és kiabálnak vele.” (A szerző interjúja Né- meth Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

⁵² Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 302–439.

⁵³ Uo. 346–352.

⁵⁴ A temetés előtti feszült hangulatot az is érzékeltette, hogy a miniszterelnök több fenyegető hangú levelet kapott. Ezért 30 kg-os ólom mellény (golyóálló mellény) viselését javasolták neki. Né- meth Miklós a felfordulás elkerülése végett Sztukalin szovjet nagykövetet arra kérte, hogy a BM-ből hívják haza a tanácsadó tábornokokat és csapatukat. Minden főcsoportfőnökségen volt egy-egy tá- bornok a maga munkatársaival. Más minisztériumban ekkor már nem voltak. (A szerző interjúja Né- meth Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

⁵⁵ A tervek kidolgozásáról először május 18-án esett szó a III/III-as csoportfőnökség emlékezte- tőjében. (Kenedi János: Kis állambiztonsági olvasókönyv október 23- március 15. – június 16. a Ká- dár-korszakban I–II. k. Magvető Kiadó Bp. 1996. II. k. 283., 293–295.)

jet csapatok kivonásának a követelése. Ezt követte a 301-es parcellában való újratemetés.⁵⁶

A Munkásőrség az előző ünnepekhez hasonlóan június 16-án sem vállalt nyílt szereplést, az országos parancsnok első helyettese, Dósa István a 030. számú parancsában kihangsúlyozta, hogy azonosulnak az MSZMP politikájával, és ezt a napot a nemzeti megbékélés napjának tekintik. A parancsnokok figyelmét felhívta arra, hogy „... felelőtlen, vagy lumpen emberek megzavarhatják a rendezvényeket, esetleg provokálják a testületet.” Így a milíciának a fegyverekre fokozottan kellett figyelnie. Június 15-én 20.00 órától június 17. 07.00 óráig a MOP, a KEP (Központi Ellátó Parancsnokság), a KGÜ (Központi Gépjármű Üzem), a megyei és az egységparancsnokságoknak a hivatásos állományukból hadműveleti ügyeletet kellett szervezniük, e mellett a MOP-nak és a területi szerveknek telexező, rejtjelező szolgálatot is kellett alakítaniuk. Munkásőrt ebben az időszakban közrendvédelmi vagy közbiztonsági szolgálatra nem lehetett beosztani, és kiképzéseket is el kellett halasztani. A hivatásosoknak 16-án a munkahelyükön, 16.00 óra után másnap 06.00 óráig a lakásukon vagy a munkahelyükön kellett tartózkodniuk. Az őrzésbiztonságot ellenőrizniük kellett. A társadalmi állomány mozgásának a korlátozását, vagy karhatalmi tartaléknak való összevonását csak az országos parancsnok, vagy az első helyettese utasítására lehetett elrendelni. A hadműveleti ügyeletéseknek a MOP-ra 15-én két alkalommal, 16-án négyszer, 17-én egy alkalommal kellett jelentést tenniük, de a rendkívüli eseményekről, igénybevételi kérelmekről azonnal. A Munkásőrség karhatalmi célra kialakított egységeit szükség esetén 2–3 órán belül mozgósítani tudták volna.⁵⁷ A Munkásőrség a kapcsolatot Bohár János rendőrezredessel, a BM ORFK közbiztonsági és közlekedési csoportfőnökével tartotta.⁵⁸ Az ünnepeken nem történt semmi rendkívüli.

Nagy Imrét és társait a bíróság hivatalosan 1989. július 6-án rehabilitálta, és ugyanezen a napon halt meg Kádár János is. Az MSZMP a politikus tevékenységével kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy voltak a hibái mellett folytatásra érdemes gondolatai is. A volt diktátort július 13-án a KB székházában, az úgynevezett „Fehér Házban” ravatalozták fel. A temetésre július 14-én került sor, a Munkásmozgalmi Panteonnál, Kerepesi úti temetőben. A temető bejáratától Kádár koporsóját vállon vitték a Panteon előtti ravatalhoz, itt honvédek és munkásőrök álltak sorfalat.⁵⁹

⁵⁶ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 371–375.

⁵⁷ Kezdetben a Munkásőrség 1500 fős állományát objektumokban tervezték összevonni. Végül a Munkásőrség nem biztosította az 1500 fő tartalékot. Lényeges megemlíteni, hogy június 29-én már október 23-ával foglalkoztak, de ekkor a Munkásőrséget már nem vették számításba. (Kenedi J.: Kisállambiztonsági olvasókönyv i. m. 367–368., 397–413.)

⁵⁸ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Dósa István: Az mopk. 1. helyettesének 030. sz. intézkedése 1989. június 7.

⁵⁹ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 375–376.; Romsics Ignác: Volt egyszer egy RENDSZERVÁLTÁS i. m. 162–164.

3. 2. Az ellenzék és a Munkásórség

1989 nyarának politikai eseményei az NKA tárgyalásokra és a Munkásórségre is rányomták bélyegüket. A kormány újabb megszorítócsomagot léptetett életbe, nőtt az infláció, a reálbérek tovább csökkentek. A spontán privatizáció, a korrupciós ügyek és a vegyesvállalatok alakítása meghatározta a gazdasági életet. Az ellenzék a párt- és a társadalmi szervezetek vagyonával való elszámolást követelte. A KB június 23–24-i ülésén négyfős elnökséget választottak, a PB-t 21 főre emelték, az MSZMP-ben platformok alakultak.⁶⁰

Mivel a rendszer egyik lényeges erőszakszervezete és támasza a Munkásórség volt, ezért az NKA tárgyalásokon is foglalkoztak vele.⁶¹ A tárgyalások előtt az ellenzék már 1989. április 19-én fölvetette,⁶² hogy szükség van olyan garanciákra, amelyek az erőszakos megoldásokat kizárják. Mindezt az I/6-os bizottság első, június 30-i ülésén is lényegesnek tartották, és így javasolták a Munkásórség megszüntetését is felvenni a megtárgyalandó kérdések közé.⁶³ Lényeges megemlíteni, hogy az MSZMP a Munkásórséget nem akarta bevenni ebbe a kérdéskörbe, mivel arra hivatkoztak, hogy új nemzetvédelmi elveket kell kialakítani, és Nemzeti Gárdává alakítani a testületet. A pártszervek működése a fegyveres erőknél témakört az MSZMP az I/3-as bizottságnál akarta megtárgyalatni. A harmadik oldal sem értett egyet a Munkásórség megszüntetésével.⁶⁴

⁶⁰ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 401–453.

⁶¹ Az Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások felépítését egyébként a következőképpen szabályozták. Három szintet különítettek el, a legfelső a plenáris ülés volt, ez volt a politikai deklarációk színtere, amelyben szervezetenként 3–3 fő vett részt, és az Országgyűlés elnöke által megfigyelőként elfogadott szervek képviselői. A plenáris ülés keretében egy Józsolgálati Bizottságot is felállítottak, amelyben a felek 3–3 fővel képviseltették magukat, és a különböző szinten felmerült problémák megoldása lett a feladatuk. A második, azaz a középszintet a Politikai Egyeztető Bizottság és a Gazdasági és Szociális Bizottság alkotta, az előbbinek a feladata a demokratikus elvek és szabályok meghatározása volt, és így az átmenet biztosítása, a másoknak a gazdasági válság leküzdésére kellett megoldásokat kidolgoznia. Ezekben a szervek 2–2 fővel vettek részt. A harmadik szintet a szakértői bizottságok alkották. Ezen belül I. Politikai és II. Gazdasági Munkabizottságok működtek, amelyekben belül 6–6 csoport alakult, és 5–5 főt delegáltak ezekbe a résztvevő szervek. Számunkra az „I/6. Az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtése” csoport tevékenysége érdekes. A tárgyalások során a közjogi változások a megállapodást nem előzhették meg, minden oldalnak egy szavazata volt, vétőjoggal rendelkeztek bizonyos esetben. . (A rendszerváltás forgatókönyve Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben Dokumentumok I–VIII. kötet 1989. augusztus 3 – augusztus 29. Főszerkesztő: Bozóki András Magvető Kiadó Bp. 1999. VI. k. 9.)

⁶² Boross Imre kisgazda politikus visszaemlékezése szerint ő már 1988 novemberében – nagyobb nyilvánosság előtt elsőként – a Kossuth Klubban – felvetette egy előadása alkalmával, hogy a Munkásórséget meg kell szüntetni, amire a jelenlévő Nyers Rezső azt felelte, hogy ha többpárt-rendszer lesz, ez meg fog történni. (Felgyorsult történelem 30–31.)

⁶³ E mellett az állambiztonság, az MN kérdése, a külföldi csapatok segítségül hívásának, a szükségállapot kihirdetésének (Ennek során különleges törvények léptek életbe.) és a bírói ítélet nélküli személyi szabadságot korlátozó rendelkezéseknek a tilalma, a fegyveres szervek pártirányításának a megszüntetése, az NKA tagjainak mentelmi jog megadása, belföldön csak a rendőrség bevetettségének a lehetősége is a pontok között szerepelt. Ugyanakkor az EKA válságbizottságnak a létrehozását javasolta abban az esetben, ha a társadalmi béke megbontására irányuló kísérlet történik. Mindezzel alapvető céljuk volt annak a megakadályozása, hogy fegyveresen esetleg meg lehessen fordítani a demokratizálódási folyamatot. A tárgyalásokon résztvevők mentelmi jogot kaptak. (A rendszerváltás forgatókönyve kerekasztal-tárgyalások 1989-ben I–VIII. k. Főszerk.: Bozóki András, szerk.: Elbert Márta, Dokumentumok Új Mandátum Könyvkiadó Bp. 2000. VI. k. 551–556.)

⁶⁴ A rendszerváltás forgatókönyve VI. k. 551–556.

A kerekasztal-tárgyalások első, június 30-i ülésen az ellenzék felvetette a Munkásőrség megszüntetését, a másik két oldal az átalakítása mellett kardoskodott.⁶⁵ Július 19-én is hasonló volt a helyzet, tehát az MSZMP nem vette figyelembe, hogy 1989-ben már a Munkásőrséggel kapcsolatban is tartottak közvélemény kutatásokat, a megkérdezettek jelentős része, 68%-a megszüntetést javasolta.⁶⁶

1989. augusztus 2-án a fegyveres szervek alkalmazásával foglalkoztak, és a különböző indokkal való mozgósításuk szabályozásával. Az EKA lényegesnek tartotta, hogy rendkívüli állapotot csak az Országgyűlés kétharmados támogatásával lehessen bevezetni, és ne a HB dönthessen erről.⁶⁷ Az augusztus 16-i ülésnek szintén ez volt a témája, ugyanakkor az EKA kijelentette, hogy ők csak a Munkásőrség teljes felszámolását tudják elfogadni. Mivel a másik két oldal ebben a kérdésben hajthatatlan maradt, így azt javasolták, hogy terjesszék a középszint elé ezt a problémát. Így az MSZMP és a harmadik oldal azt javasolta, hogy tiltsák meg a Munkásőrségnek a hatósági feladatok ellátását.⁶⁸

Augusztus 24-én az MSZMP képviselői azt javasolták, hogy vegyék vissza a Munkásőrség kérdését a napirendi pontok közé, a milicisták közérdekű munkát végezzenek, majd az átmenetet követően számolják fel a testületet. De a felszámolás alatt egy átalakítást értettek, ugyanis a feladatkör, szervezet szempontjából a honvédelmi rendszerbe akarták integrálni, így a hátszág- és a területvédelem feladatainak az ellátásában vettek volna részt. Alapjában véve külső támadás esetén alkalmazták volna őket, a közrend és a közbiztonság fenntartásában a többi szervre vonatkozó szabályok szerint tevékenykedtek volna. Tudjuk, ez már korábban megvalósult, ezzel kapcsolatban csupán az az egyedüli kérdés, hogy az I/6-os bizottság MSZMP-s képviselői tudtak-e minderről, vagy csak a meghatározott irányelvek szerint folytatták a tárgyalást. Egy biztos, az ellenzék nem ismerte a Munkásőrség hátszágvédelmi szerepét, így a tárgyalásokon ezt próbálták kihasználni, sikertelenül. Az EKA nem ellenezte volna a testület gyors lefegyverzését, de még az átmenet során javasolta, hogy számolják fel őket. Ugyanakkor a másnapi középszintű tárgyalások pontjai közül nem javasolták e kérdéskört kivenni. A Munkásőrség mellett a hadsereg pártirányításának a megszüntetéséről is tanácskoztak ezen a napon.⁶⁹ Mindez nyilvánvalóan azzal lehetett összefüggésben, hogy az MSZMP nem akarta egy esetleges felszámolással a biztos szavazóinak egy részét elveszteni a következő választásokon, és a saját háza táján nyilván nehéz lett volna elszámolni mindezzel. Az EKA aggodalma ugyanakkor érthető, hiszen a lefegyverezett testületet bármikor újra fel lehetett volna fegyverezni, erre nem lett volna semmiféle biztosíték.

⁶⁵ A rendszerváltás foratókönyve VI. k. 564–572.

⁶⁶ A közvélemény 1989-ben (Magyar Közvélemény-kutató Intézet) In: Kutrán Sándor – Sándor Péter – Vass László: Magyarország politikai évkönyve 1990. AULA-OMIKK 432–464. ., A rendszerváltás foratókönyve VI. k. 594–608.

⁶⁷ A rendszerváltás foratókönyve VI. k. 624–632.

⁶⁸ A rendszerváltás foratókönyve VI. k. 641–647.

⁶⁹ A rendszerváltás foratókönyve VI. k. 648–653.

Másnap, augusztus 24-én az NKA középszintű ülése előtti EKA tárgyalásokon is előkerült a Munkásórség ügye. Jelentős fejlemény volt, hogy közben az I/1-es bizottságban azt az álláspontot jegyzőkönyvezték, hogy csak két fegyveres szerv az MN és a rendőrség lehessen, a többit ezek alá sorolják be. Tamás Gáspár Miklós fölvetette, hogy a Munkásórséggel kapcsolatos a megállapodásokba vegyék bele azt is, hogy azok a többi paramilitáris szervezetre, így az MHSZ-re is vonatkoznak. Mindezt azzal indokolta, hogy a Munkásórség elkezdte az átmentését ezekbe.⁷⁰ Az ülésen egyébként heves vita bontakozott ki a Munkásórséggel kapcsolatban, végül úgy szavaztak, hogy a feloszlást fogják csak elfogadni.⁷¹

Az EKA ülés után délután került sor az első politikai bizottsági NKA tárgyalásra. Ez részben a sajtónyilvánosság előtt zajlott. Kezdetben a bizottságok munkáját ismertették, majd következett a vita. Az I/6-os bizottság munkáját és az álláspontokat mutatták be a jelenlévők. Azt a javaslatot, hogy a rendkívüli állapot bevezetésére egy parlamenti és NKA tagokból álló bizottsági tanácsot hozzanak létre, visszautalták a bizottsághoz. A Munkásórséggel kapcsolatban Zétényi Zsolt előadására Pozsgay Imre reagált, ő egy kompromisszumos javaslat kidolgozását vetette fel a későbbiekben. Kósáné Kovács Magda a harmadik oldal részéről kijelentette, hogy mivel a testülettel kapcsolatban közöttük sincs egységes álláspont, így a másik két félre bízzák a megegyezést. A kilenc kérdésből négyet utaltak csak vissza.⁷² A tárgyalásokat másnap, augusztus 25-én folytatták, ekkor már a sajtó képviselőivel, mivel előző napon a nyilvánosságot is megszavazták. A 24-én hozott határozatokat az ülés elején a soros elnök, Kósáné Kovács Magda ismertette.⁷³

A fentieknek megfelelően továbbra is az I/6-os bizottság foglalkozott a Munkásórség kérdésével. Az augusztus 30-i ülésükön,⁷⁴ napirend előtt újabb problémák vetődtek fel a testülettel kapcsolatban, az EKA a határon való alkalmazásukat ellenezte,⁷⁵ a „bizalmi légkör elleni lépésnek” minősítette. Ezt az augusztus 19-i Páneurópai piknik során Ausztriába emigrált NDK-s menekültek miatt joggal kérhették számon. Azt is ellenezte az EKA, hogy az MSZMP a fegyveres szerveknél lévő pártszervek felszámolását nagyon el akarta húzni. A napirend során a honvédelmi miniszter válaszolt a korábban feltett kérdésekre.⁷⁶

⁷⁰ Ezzel kapcsolatos irat idáig nem került elő.

⁷¹ A rendszerváltás foratókönyve III. k. 316–367.

⁷² A rendszerváltás foratókönyve III. k. 368–417.

⁷³ A rendszerváltás foratókönyve III. k. 420.

⁷⁴ Az ülésen Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter, és Keleti György ezredes, a HM Sajtóosztályának a vezetője volt jelen.

⁷⁵ 1989 nyarán a több munkásór teljesített szolgálatot a határőroket segítve, ugyanis az NDK-s menekültek többen át akartak szökni. Júliusban 6 munkásór kapott jutalmat a nyugati határon. (*Germuska Pál*: Odacsap a munkásökök? i. m. 439–482.)

⁷⁶ Ezek a között a Munkásórséggel kapcsolatban a következők szerepeltek. Milyen sorrendben történik a fegyveres erők mozgósítása, tüntetőkkel szemben milyen eszközök alkalmazhatók, kik a tagjai a HB-nak, (HT-nak nevezték), a Munkásórség MN-be olvasztása milyen módon történik, mekkora létszáma feltöltött állapotban és anélkül, rendkívüli állapot idején mekkora létszámot jelent, milyen a fegyverzete, milyen tömegoszlásra alkalmas eszközeik vannak, milyen az összetartás feltelete, milyen a politikai oktatás tematikája? A kérdésekre adott válaszok nem találhatók a levéltári anyagokban sem. (A rendszerváltás foratókönyve VI. k. 654–658.)

Fontos megemlíteni ennek kapcsán, hogy olyan elképzelések is voltak a HM-ben, hogy nem szüntetnék meg a Munkásőrséget.⁷⁷

Augusztus 30-án középhintzen is szó esett a testületről, bár nem szerepelt a hivatalos napirendi pontok között, az alkotmánnyal kapcsolatban mégis előkerült. Pozsgay Imre a korábbi ígérteknek megfelelően beterjesztette javaslatát az átalakítással kapcsolatban. E szerint a testület betagozódott volna a hadseregbe, minden párt tagja beléphetett volna, és megváltoztatták volna a szimbólumrendszert. Az EKA a javaslat írásbeli beterjesztését kérte, de nemtetszésüknek az elmondottakkal kapcsolatban hangot adtak.⁷⁸

A szeptember 6-i bizottsági ülésen az EKA továbbra is a Munkásőrség teljes felszámolásához ragaszkodott. Az MSZMP tájékoztatást adott a Munkásőrség határőrizeti tevékenységéről,⁷⁹ és kijelentette, hogy ez irányú tevékenységét megszüntették.⁸⁰ A harmadik oldal ismételen kompromisszumos megoldást javasolt, a felszámolást nem támogatta, új elemként az érvelésükben a haderő gyengülése is előkerült. Az EKA határozottan elutasított mindenféle átalakítást, ugyanakkor az MSZMP korábban ismertetett átmeneti időszakra vonatkozó javaslataival kapcsolatban kijelentették, hogy meg fogják tárgyalni. Ezt követően dr. Túrós András belügyminiszter-helyettes beszámolóját hallgatták meg, aki a Munkásőrséggel való együttműködésükről is tájékoztatta a jelenlévőket.⁸¹

⁷⁷ A rendszerváltás forгатókönyve kerekasztal-tárgyalások 1989-ben, dokumentumok I–VIII. k. (Főszerk.: Bozóki András, szerk.: Elbert Márta, Magvető Kiadó Bp. 1999. IV. k. 302–335.

⁷⁸ A rendszerváltás forгатókönyve IV. k. 24–25.

⁷⁹ Németh Miklós visszaemlékezése szerint volt egy olyan elképzelés is, Horváth István belügyminiszteré, hogy a határőrségbe integrálták volna a testületet. 1989 előtt együttműködtek, ebben az esztendőben a következő volt a helyzet: „Hát még 89-ben is a határnyitás, a piknik után, amikor úgy döntünk, hogy egy picit elaltatjuk az NDK-sokat, mert most keménykedünk egy picit, erősítünk, szigorítunk a határőrizeten. Fogalmam nem volt, hogy amikor én rábólintottam erre a javaslatra, akkor ez azt is jelentette, hogy a határőrök munkásőr támogatást kaptak. Jóval későbbi évekre hallom, hogy ki engedélyezte, hogy akkor újból a munkásőrök? Ebben az egy mondatban ez benne volt. Ezt politikailag döntöttük el, fölül legfölül, az én szobámban. És nyoma van, az Oplátka András gyönyörűen megtalálja a Gerd Vehres leveleit Berlinben, a könyvében meg is írja, hogy a Vehres, az akkori NDK-s budapesti nagykövet irkálja haza a jelentéseket megnyugtatóan, hogy most már a magyarok kooperálnak, együttműködnek, erősítik a határőrizetet és megnyugtató táviratokat, nem is egyet, hármát-négyet küld haza. Taktikailag ez pont arra ment, hogy elaltatni őket, mert most megy a nagy döntés előkészítve, most megyünk Gimlichbe, most megyünk Kohllal közölni a döntést. Sok szála-boga volt ennek, de hogy a Munkásőrség szerepet kapna, ez az én fejembe meg nem fordult, de el kell higgyem azoknak, akik nekem ezt elmondták és bizonyították, hogy ez, hogy szigorításba mentetek bele ott Pesten, ez alul azt jelentette, hogy mi a munkásőrökkel együtt mentünk. K, D.: Nem voltak ott problémák ekkor ezzel, hogy a munkásőröket is igénybe veszik a határőrizetbe? N. M.: Ez gyakorlat volt előtte is. Előtte kitakarítottuk őket, hogy ez nem a ti dolgotok. Mert hisz a kormány már azzal foglalkozik, hogy mi legyen a jövőtök, majd ekkor a piknik után egy rövid időre odakerülnek ismét a húsos fazékhoz, ők is azt hiszik, hogy akkor most megfordult megint a szél. Probléma azért nem volt, mert hosszú évtizedekig ez egy együttműködés volt a Munkásőrség meg a határőrség között.” (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

⁸⁰ A soproni határőr kerületben 1989-ben júliusig 600-nál több határsértőt fogtak el, korábban évente 60–70 főt. A munkásőrök hétvégeként segítették a határőrök munkáját. (Munkásőr 1989. szeptember)

⁸¹ A rendszerváltás forгатókönyve VI. k. 659–667.

A Munkásórséggel az EKA szeptember 11-én foglalkozott, az álláspontjuk nem sokat változott azzal kapcsolatban, hogy a középszintű tárgyalásokon, amelyre aznap, 17 órakor került sor, milyen álláspontot képviseljenek.⁸² Ezen a testülettel kapcsolatban Zétényi Zsolt a következő javaslatot terjesztette be. Feloszlának, de önkéntes módon az MN tartalék állományába bárki jelentkezhetne egyénileg. Őket a területvédelmi parancsnokságokhoz,⁸³ hátországvédelmi feladatokra osztanák be. Innentől kezdve katonai egyenruhát viseltek volna, a felszereléseket a laktanyákban helyezték volna el. A hivatásos állomány átvételét is tervezték úgy, hogy a szolgálati idejüket elismerik. Az elhelyezés az eddigi laktanyákban történt volna, a testület objektumait más célra használták volna fel. Zétényi kihangsúlyozta, hogy első körben a testület felszámolása, és azt követően a többi pont végrehajtása következhetne. E mellett a feleslegesen militarizált szervezetek lefegyverzését is felvetette. Boross Imre ehhez azt fűzte hozzá, hogy a testület valós fenyegetettséget jelent, és a megszüntetésének — a forradalom miatt is — szimbolikus értéke van. A harmadik oldal nem kívánt véleményt nyilvánítani, az MSZMP részéről Pozsgay Imre a javaslat tanulmányozására kért határidőt.⁸⁴ Az EKA javaslata is veszélyeket hordozhatott magában, hiszen a terv megvalósulása esetén lehetősége nyílt volna arra az állampártnak, hogy a megszüntetett egységeket burkoltan újjászervezze a hadseregen belül.

Szeptember 12–13-án a KB ülést tartott, ezen azt fogadták el, hogy a Munkásórség beolvasását támogatják a hadseregbe, ezt a későbbiekben dolgozzák ki, a felszámolást mindenképpen elvetették.⁸⁵ Majd szeptember 13-án ült össze ismét az I/6-os bizottság, amelynek fő témája ismételten a Munkásórség volt. Az EKA sérelmezte, hogy a testület kereskedelmi tevékenységet folytat, ami igaz is volt, a Club Tomajt, egy lapterjesztő vállalat tervezett létrehozását, e mellett egy magyar-osztrák fegyverkereskedelemmel foglalkozó céget, és egy pénzintézetet is megneveztek. Mindezt az ellenzék a testület átmentésének tekintette.⁸⁶ Az MSZMP és a harmadik oldal tudomásul vette az elmondottakat.

⁸² A rendszerváltás forgatókönyve IV. k. 266–301.

⁸³ Megyei szinten fogták össze a helyi fegyveres szerveket, a hadi és a gazdasági mozgósítást.

⁸⁴ A rendszerváltás forgatókönyve IV. k. 302–335.

⁸⁵ *Ólmosi Zoltán*: A Munkásórség megszüntetése i. m. 189–226.

⁸⁶ A Next 2000 nevű cég esete keltett jelentős felháborodást az MSZMP-vel kapcsolatban. A Munkásórségnél első ütemben költségvetési üzemeket hoztak létre, a veszély abban rejlett, hogy ezek vegyesvállalatokat, kft-et alapítottak, amibe vagyont vittek be, amely jogszabályilag tisztázatlan volt. A badacsonytomaji Club Tomaj, a korábbi kiképzőbázis, majd később e mellett munkásöröknek fenntartott üdülő 1989-től külsős vendégeket is fogadott, négycsillagos szállodaként működött. A terület kezdetben kőbánya volt, majd sátoztábor, később faházakban szálltak meg a munkásörök a kiképzés folyamán. 1983-ban avatták fel a 4500 m²-es komplexumot, amely 3 hektáron feküdt. Mindez akkor 64 m Ft-ba került, tervezője Ybl-díjat kapott. A közeli Rodostó ház megvétele 1984-ben 36 m Ft-ba került, ezt felújították és kiadták a MAVAD-nak. 1989. 07–09. között 3, 4 m Ft. volt a bevételük. 1989-ben, a testület felszámolása során több vállalat is igényt tartott rá. Volt egy harmadik épület is, ez 20 fő befogadására volt alkalmas, ezt 1989. október 20-án a Főber tulajdonába került, mivel egy budapesti ház 3, 6 m forintnyi bérletével volt elmaradva a testület. A badacsonytomaji vb titkár szerint ez az összeg nagyon kevés volt akkor. A Club Tomajban egy kétágyas szoba 60 márkába került külföldieknek, magyaroknak 90 és 145 Ft/nap adták ki a szobákat, 35 szoba volt, ebből 15-t adták ki. A Baltika nevű jacht és az Iluska nevű hajó tartozott a szállodához. Busz, személy és tehergépkocsi bérbeadásával is foglalkoztak, szauna, úszómedence, teniszpálya, bórpalackozó, motoros

Ez utóbbi fél bizalomerősítő intézkedéseket javasolt a testülettel kapcsolatban, végül a következőket fogadták el: a Munkásőrség megszünteti a fegyveres gyakorlatait, a közrend és a közbiztonság védelmében való együttműködést, és a fegyvereit a HM-nek adja át. Az EKA képviselői a megszüntetéshez való ragaszkodásukat továbbra is hangsúlyozták.⁸⁷

Az EKA és az NKA középszinten szeptember 15-én tárgyalt ismét a Munkásőrségről. Az előbbin a Munkásőrségről szóló vita végén Szabad György a következőket javasolta. Mondják azt, hogy nincs konszenzus, vagy pedig azt emelik ki, hogy a Munkásőrség nem tartozik a sarkalatos törvények közé, a későbbiekben fogják megtárgyalni. Tölgyessy Péter felhívta arra is a figyelmet, hogy ettől függetlenül a Honvédelmi törvény tárgyalja a Munkásőrség kérdését is, az pedig sarkalatos törvény. E mellett még úgy határoztak, hogy a testülettel kapcsolatban tett bizalomerősítő kérdésekkel csak akkor foglalkoznak, ha az MSZMP felveti.⁸⁸ Délután következett az NKA tárgyalás, ezen a korábban eldöntetlen kérdésekről tanácskoztak, a Munkásőrség nem szerepelt eredetileg a napirendi pontok között, Antall József kérdésére, hogy az ezzel kapcsolatos javaslatra mikor kapnak választ, Pozsgay Imre azt válaszolta, hogy 18-án, a középszintű tárgyalásokon.⁸⁹

A szeptember 18-i EKA ülésén úgy döntöttek, hogy ha az MSZMP a felszámolásra tesz javaslatot, akkor elfogadják, ellenkező esetben időt kérnek. A korábbiaknak megfelelően arra számítottak, hogy nem egyeznek bele a milícia felszámolásába.⁹⁰ A középszintű tárgyalások elején Pozsgay Imre válaszolt a korábban az EKA által feltett kérdésekre. A Munkásőrségről kijelentette, hogy az álláspontjuk az, hogy a testület az MT alá tartozik, szervezeti kereteit és funkcióit a véderőreformmal kapcsolatban fogják meghatározni, addig is 60 ezerről 40 ezerre csökkentik a testület létszámát, megszüntetik fegyveres gyakorlatait, a közrend és a közbiztonság fenntartásában való közreműködését, fegyvereit a HM felügyelete alá helyezik. Pozsgay javaslatára az ülés végén reagált Tölgyessy Péter, aki a korábban elfogadottaknak megfelelően azt javasolta, hogy a későbbi tárgyalásokon foglalkozzanak ezzel a kérdéssel. Pozsgay az I/6-os bizottságban javasolta a vita továbbfolytatását, az MSZMP javaslatait

---

szán is tartozott a komplexumhoz. Akupunktúrás és barlangterápiás szolgáltatásuk is volt. A Központi Ellátó Parancsnokság a leselejtezett anyagait árulta ki a lakosságnak, a Kereskedelmi Műszaki Szolgáltatóház (KMSZH) épületek tervezésével és kivitelezésével foglalkozott, az áruházában sport, vadász és horgász eszközöket árultak. 89-ben 800 e Ft. nyereséget terveztek. Ekkor már a Központi Gépjármű Üzem a MOP Parancsnoki iskola, és a videó stúdió üzleti célra való felhasználása is tervben volt. A KMSZH Coopire Kft. nevű cégét ekkor jegyezték be. Az EBH osztrák cég ebbe 1 m ft-os Cannon lézeres másolót vitt be. Az NSZK-s Kettner céggel vadászboltot terveztek nyitni az áruház emeletén. Ugyanakkor a hírlapterjesztésbe is be akartak szállni. Érdekesség, hogy amikor George Bush Magyarországra látogatott, akkor a Rádió Bridge a pár napos kísérleti sugárzását a Munkásőrség frekvenciáján bonyolította le. A HVG írása szerint az MDF Baranya megyei szervezete arról szerzett tudomást, a milícia 101 m forintért vett részvényt az Építőipari és Innovációs Banktól, ezzel szemben a KMSZH elnöke Nagy István szerint csak 3, 25 m forintért. (HVG 1989. szeptember 23., Munkásőr 1989. február 7.)

⁸⁷ A rendszerváltás forгатókönyve VI. k. 668–672.

⁸⁸ A rendszerváltás forгатókönyve IV. k. 336–398.

⁸⁹ A rendszerváltás forгатókönyve IV. k. 441.

⁹⁰ A rendszerváltás forгатókönyve IV. k. 448–466.

„nagyon előremutatónak vallotta”, de hangsúlyozta azt is, hogy nem zárkóznak el a további megállapodások elől. Erre válaszul Antall József azt mondta, hogy a tárgyalásokhoz csatolva fogják közölni a kérdésben az álláspontjukat. Ugyanakkor kiemelte, hogy a Munkásórség feloszlataásához a későbbiekben is ragaszkodnak majd.⁹¹

Az NKA tárgyalások lezárásaképpen került sor szeptember 18-án a plenáris ülésre, ekkor zárták le a június 13-a óta kötött megállapodásokat.⁹² Az ülésen, élő TV-s közvetítésben Tölgyessy Péter az SZDSZ nevében bejelentette, hogy nem vétőzzák meg, de nem is írják alá a megállapodásokat, ugyanakkor a következő négy kérdésben népszavazás kiírását fogják kezdeményezni: az államfő megválasztásának módja, a pártszervek kitiltása a munkahelyekről, az MSZMP vagyonaival való elszámolás, és a Munkásórség feloszlataása.⁹³ Mindezt azzal indokolta, hogy nem látja biztosítotttnak a békés átmenetet, mivel több olyan kérdésben nem született döntés, amely ezt garantálta volna. A Munkásórség feloszlataása is ide tartozott. Ehhez hasonlóan Kővér László a FIDESZ nevében szintén bejelentette, hogy csatlakoznak az SZDSZ kezdeményezéséhez. Majd vita bontakozott ki az ülésen, végül aláírták a megállapodásokat az említett két párt kivételével. Leszögezték, hogy több kérdésben folytatják a munkát, a Munkásórséggel kapcsolatban a következő szöveg került be: „... a munkásórség átalakításával kapcsolatos kérdések (az Ellenzéki Kerekasztal javaslatai a munkásórség visszafejlesztésére)”. Tehát nem írták bele a megszüntetést, bár az EKA álláspontja egyértelműen ez volt! Később az MSZDP, FKGP és a Liga is csatlakozott a népszavazási kezdeményezéshez.⁹⁴

⁹¹ A rendszerváltás forgatókönyve IV. k. 467–491.

⁹² SZDSZ és a FIDESZ előtte az EKA ülésen bejelentette, hogy nem írják alá, záradék írását kértek azzal kapcsolatban, hogy a meg nem beszélt kérdések újratárgyalhatóak, leginkább az elnökválasztás módja nem tetszett nekik. Közölték, hogy az NKA tárgyalás előtt az ő álláspontjukat ne hozzák nyilvánosságra, különben mindent megvétőznek. Az MDF egy megnyirbált hatáskörű elnöktől nem félt. (*Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 453–456.*)

⁹³ Az aggodalom érthető volt, hiszen 89 januárjában Csehszlovákiában felléptek a milicisták a tüntetők ellen. A novemberi tárgyalásokon így a Lidová Milícia felszámolása is a pontok között szerepelt. Az NDK-ban még októberben is a rendőrséggel, a karhatalommal és az Ifjú Gárdával együtt avatkoztak be a tüntetésekbe. Günther Lutz az egyik lipcei század parancsnoka arról beszélt, hogy fegyverrel is véget vetnek az ellenforradalomnak. Honeckert csak 17-én sikerült félreállítani, decemberben már megnyitották a határt. (HVG. 1989 október 21., *Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 500–503.*)

⁹⁴ Németh Miklós a Munkásórséggel kapcsolatos NKA tárgyalásokra így emlékezett vissza: „Addigra már a Munkásórség koncepciója, hogy megszüntetjük, nekünk világos. És Pozsgay, ezt valószínű, ezt bejelentette, én nem beszéltem erről soha. Valószínű, hogy ott a kerekasztal tárgyaláson bejelentette. Antall-lal meg Kis Jánossal stb. pár szót többször találkoztunk, én ezeket elmondtam nekik, hogy a Munkásórség nem lesz.” Ez érthetővé teszi, hogy az MDF később miért nem vett részt a népszavazásban. Viszont azt is látható a későbbiekben, hogy még októberben is a Munkásórség „átalakítására” játszottak többen. (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13. A rendszerváltás forgatókönyve IV. k. 492–520.) A Munkásórséggel és az elnökválasztással kapcsolatban a következő aggodalmak voltak. Az új alkotmány sok katonai kérdést kivett a Parlament kezéből, ezek a köztársasági elnökhöz kerültek. Ráadásul a honvédség vezetése a HM-től a vezérkarhoz került, ennek a vezetője nagy valószínűséggel sokáig olyan ember lett volna, aki Moszkvában végzett és hű MSZMP tag volt. (Beszélő 1989. október 23., *Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 453–458.*) Az MSZMP egy korai elnökválasztásnál elvileg azt is megtehetette volna, hogy utána a Parlamenttel módosíttatja az alkotmányt, amit az NKA tárgyalásokon elfogadtak, és erős jogkört ad a már megválasztott elnöknek. Láthattuk korábban az elnöki szocializmussal kapcsolatos terveket!

A fenti határozatoknak megfelelően folytatódtak a tárgyalások, az I/6-os munkabizottság szeptember 20-án ült ismét össze. A Munkásörsséggel kapcsolatban megemlézték, hogy a szeptember 18-án ismertetett Pozsgay-javaslat rontotta a várható bizalomerősítő intézkedéseket, mivel e szerint 1990-ben is megmaradna a testület. Így népszavazás kiírását indítványozták az országgyűlési választások megtartását követően 60 napon belül abban az esetben, ha a testület nem szűnne meg az Országgyűlés szeptemberi ülészeit követően. Erre úgy reagált az MSZMP tárgyalóbizottsága, hogy középszintű tárgyaláson elhangzott Pozsgay-javaslatához fogja magát tartani. A bizottság mellett az EKA tovább ülésezett, ekkor már a Munkásörsséggel kapcsolatban a népszavazási kérdés megfogalmazása, illetve mindenek a megszervezése merült fel.⁹⁵

Az I/6-os bizottság következő ülésén már az MSZP nevében jelentek meg a képviselők, ők a korábbi megállapodásokhoz tartották magukat. A Munkásörsséggel kapcsolatban az MSZP kijelentette, hogy jogtalannak tartaná, ha a testület tagjait politikai vagy egyéb támadás érné. Ugyanakkor önálló, a katasztrófa elhárítás és a polgári védelem területén tevékenykedő, önkéntes, pártsemleges, nem fegyveres testület kialakítását támogatták a Munkásörsségből. Azt is megjegyezték ezzel kapcsolatban, hogy a kormány a következő héten olyan döntést fog hozni, amely biztosítékát képezi a demokratikus átmenetnek. A harmadik oldal és az EKA is a kormány döntését követően akart mindezzel ismételtelen foglalkozni.⁹⁶

A következő ülésre október 25-én került sor, ekkorra a Munkásörsség felszámolása elkezdődött, így az EKA levette ezt a kérdést a napirendről. Az ülésen Fodor Pál a harmadik oldal képviselője arra kérte az ellenzékiet, hogy számoljanak be a Jurta Színházban felállított Nemzetőrsegről, és a rendező gárdákról. Ezzel kapcsolatban elmondták, hogy nincs fegyverük, létszámuk és tagjaik változnak.⁹⁷ A reform című lap cikke szerint 1989. szeptember 1-jén állították fel a Jurta Színházban az ideiglenes parancsnokságot, itt 29–30-a között tervezték a toborzást katonákból és volt 56-osokból.⁹⁸ Később Nemzetőr Szövetség is alakult.⁹⁹ Németh Miklós visszaemlékezése szerint a román forradalommal kapcsolatban — a dátumokból látva, valójában inkább az azt megelőző helyzet miatt — került elő a Nemzetőrsség szervezésének a kérdése, Bíró Zoltán és Für Lajos ötlete volt.¹⁰⁰

A fentiekből látható, hogy az ellenzék elég nehezen tudta elérni a Munkásörsség felszámolását, mindehhez szükség volt a népszavazási kezdeményezés elindítására, mint ahogy azt a későbbi fejezetekből is látni fogjuk.

3. 3. A Munkásörsség az NKA tárgyalások idején

A Munkásörsségnél a május 8-i döntést követően leginkább azzal foglalkoztak, hogy az MSZMP-vel való látszólagos kapcsolataikat minél inkább meg-

⁹⁵ A rendszerváltás forгатókönyve VI. k. 673–678.

⁹⁶ A rendszerváltás forгатókönyve VI. k. 679–686.

⁹⁷ A rendszerváltás forгатókönyve VI. k. 687–691.

⁹⁸ Reform 1989. szeptember 22. Az újságnál is kételkedve közölték le ezt a hírt.

⁹⁹ Reform 1989. november 10.

¹⁰⁰ A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

szüntessék, és a gazdasági problémáikat megoldják. Az MSZMP-től teljes elhatárolódásról szó sem volt, ugyanakkor ennek a látszólagos részét sem igyekeztek kezdetben végrehajtani. Május 10-én, két nappal később a „válással” kapcsolatos teendőket a következőképpen határozták meg. „A takarékosagra, a költségek kímélésére irányuló kezdeményezésekkel egyetért, azonban részünkről politikai hiba lenne, ha ezt napjainkban az MSZMP székházaiban, illetve más bázisaiban működtetett eszközeink kivonásával kezdenénk el. A Munkásórség és az MSZMP szervei közötti viszonyt a kölcsönösen nyújtott szolgáltatások vonatkozásában 1990-re tisztázni kell.”¹⁰¹ Május 22-én rendelkeztek az MSZMP helyi távbeszélő alközpontjairól a Munkásórséghez csatlakozó távbeszélő mellékállomások használatának megszüntetéséről is.¹⁰²

Az MSZMP-től való elszakadás egyébként nem ment könnyen, hiszen sok esetben az egységek ugyanabban az objektumban voltak, mint a párt szervei. A fővárosban a Budapesti Munkásőr Parancsnokság (BMP) vezetője, Forró Dezső 1989. december 31-ében szabta meg a határidőt, amíg el kellett költözniük. A problémáikat az is tetézte, hogy sok esetben a vállalatoknál lévő egységek bérleti szerződését felmondták. A piliscsabai lőtér fejlesztését sem tudták megoldani.¹⁰³ Vas megyében például 1989. június 1-jei hatállyal szüntette meg a Vas megyei pártszékház őrzését Borbély Sándor. A Vas megyei munkásőr vezetők felhatalmazást kaptak, hogy saját hatáskörben rendezzék a helyi pártszékházak őrzését.¹⁰⁴ Nyilván, a többi megyében¹⁰⁵ is hasonló utasításokat adhatott ki a parancsnok, és mindebből következett, hogy ha hivatalosan nem is, de nem hivatalosan továbbra is elláthatta a pártházak őrzését a testület.¹⁰⁶

Az objektumok kérdése mellett lényeges volt az is, hogy a Munkásórségre vonatkozó párthatározatok hatályon kívül helyezése miatt egyes szabályzatokat módosítottak. Ezek a „pártirányításra, a párt káderhatáskör érvényesítésé-

¹⁰¹ Az „Engedjétek hozzám a gyermekeket!” -elvet a testületnél továbbra is fontosnak tartották. „Az úttörőszövetséget a jövőben is, mint a kommunista párt gyermekszervezetét kell számon tartani. Elvi, politikai kérdés, hogy a Munkásórség szándéka és bátorsága az úttörő mozgalom támogatásában töretlen maradjon.” Ugyanakkor 1989-ben már csak térítés ellenében álltak az úttörők részére a Munkásórség központjai, a sátoztáborhoz viszont eszközöket adtak át nekik. (MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ő. e. Vezetői koordinációs értekezlet (VKÉ) 1989. május 10.)

¹⁰² MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ő. e. Lovászi Imre MOP híradó ov. 24/1989. sz. intézkedése 1989. május 22. „Az MSZMP helyi távbeszélő alközpontjairól csatlakozó távbeszélő mellékállomások használatának megszüntetése” tárgyában

¹⁰³ MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ő. e. Forró Dezső: A budapesti parancsnok tájékoztatója a parancsnoki döntések végrehajtásáról 1989. június 23.

¹⁰⁴ MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ő. e. Borbély Sándor levele az MSZMP Vas megyei vb. 1. titkárának, Takács Lászlónak 1989. május 30.

¹⁰⁵ MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ő. e. Komárom-Esztergom megyében is a megyén belül, a megyei pártszervekkel egyeztetve a területi parancsnoknak saját hatáskörében kellett megoldania a pártházak őrzését. (Borbély Sándor: A mopk. 02. sz. parancsa 1989. június 12.)

¹⁰⁶ A Munkásórség és a fennálló politikai rendszer viszonyához tartozott az is, hogy a nyár folyamán felvetődött, hogy a politikai pártokat az MSZMP vagyonából támogassák. Ennek kapcsán a Munkásórség is szóba került, így „megvizsgálták”, hogy hány épületet tudnának a politikai pártoknak biztosítani, de csupán a Budapest, I. kerület Tábor utca 2-4. számút akarták átadni. Ez nyilvánvalóan egy szűkkeblű gesztus volt, ami szintén a testület viszonyát mutatta a formálódó demokráciával szemben. (MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ő. e. Barta Gyula levele dr. Raft Miklósnak, az MT Hivatal elnökének. Épület felajánlás tárgyában. 1989. július 31.)

re, a párt hozzájárulás kérésére, a pártszervek tájékoztatására, a beszámolási kötelezettségre” vonatkoztak.¹⁰⁷ A harcászútsági, karhatalmi fegyveres biztosítási, és határőrzéssel kapcsolatosakat is át kellett írni.¹⁰⁸ Politikai rendezvényeket is csak az országos parancsnok előzetes engedélyével lehetett biztosítani.¹⁰⁹

Az MSZMP-vel való viszony mellett a másik nagy kérdés volt, hogy gazdasági téren hogyan sikerül rendezni a testület problémáit. Ebben jelentős mérföldkő volt, amikor az MT júliusban drasztikusan csökkentette a testület költségvetését. Előtte, a május 8-i KB döntést követően már a testületben jelentős változások történtek. Anyagi és pénzügyi szempontból minden korábbinál nagyobb megszorításokat vezettek be. A Munkásárség megszűnését ezzel a leépítése előzte meg, amely már májusban elkezdődött. Már május 22-én az 1989 évi jóváhagyott módosított, megyei szervezetek járó támogatást 5%-kal csökkentették, és további 5% zárolt tartalékot kellett még ezen felül képezniük.¹¹⁰ E mellett a pénzügyi problémák megoldásával kapcsolatban felvetődött az MN-nek egyes feladatok, objektumok átadása, bizonyos esetekben térítésmentesség, de a lőterek igénybevételével kapcsolatban ezt nem akarták bevezetni.¹¹¹

További jelentősebb megszorításokra június 5-én szánták el magukat. A bevételek növelése érdekében a Munkásár lapot és a videó stúdiót¹¹² vállalkozási jellegben tervezték működtetni. A MOP-on a meglévő 13 osztály helyett hatot akartak kialakítani és kisebb létszámú titkárságot. A Munkásár Parancsnoki Iskola költségvetési üzemmódot történő működését is meg kellett vizsgálni. Több egységparancsnokság összevonása is felvetődött, de csak Budapesten látták ezt jelentősebb mértékben megoldhatónak,¹¹³ a hétezer fős Készenléti Tartalék

¹⁰⁷ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Borbély Sándor 6/1989. sz. utasítása 1989. július 5. „Egyes munkásári szabályok módosítása”

¹⁰⁸ Az említett dokumentumok korrekciója mellett a későbbiekben a következőket rendelték el: „Pontosítani kell a szolgálati okmányokat: ... valamennyi okmányból törölni kell azokat a feladatokat, melyek az MSZMP-vel kapcsolatos feladatokat (jelentés, jelentkezés, tájékoztatás, engedélykérelem stb.) fogalmazzák meg. ... a „SZABOLCS” fedőnevű okmányokat (Valószínűleg a pártházak védelmi terveit tartalmazhatták.) a szolgálatoktól be kell vonni és további intézkedésig a budapesti parancsnokságon, megyei parancsnokságokon a parancsnok kiképzési és szolgálati helyetteseinél, az egységparancsnokságokon a parancsnokoknál kell tárolni. Az információs rendszer- külön szóbeli parancs alapján történő – működtetése esetén a kiértékeléseket (a szolgálatok mellőzésével) ők hajtásák végre.”

¹⁰⁹ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Borbély Sándor 7/1989. sz. utasítása „Egyes munkásárerők harcászútságával, alkalmazásával, a szolgálatok működésével, összefüggő szabályok módosítása.” tárgyában 1989. július 27. (A szabadságon lévő parancsnok helyett Barta Gyula adta ki.)

¹¹⁰ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Szilasi Imre MOP terv és pénzügyi mb. ov. 25/1989. sz. intézkedése. „Az 1989. évi támogatás elvonás és zárolt tartalékképzés elrendelése.” 1989. május 22-én

¹¹¹ MNL OL MOP M-KS-295-1 375. d. 7. ó. e. Kecskés Zoltán MOP terv és pénzügyi ov. helyettes levele dr. Bencsik István mk. vez. őrnagy MNVK anyagtervezési és közgazdasági helyettes csoportfőnöknek 1989. május 24.

¹¹² MNL OL MOP M-KS-295-1 388. d. Már korábban is készítettek más szervezetek filmeket, nem csak a testületnek, hanem vállalatoknak is.

¹¹³ Vidéken is történtek összevonások, júniusban például: A tatai egységparancsnokság a megyei parancsnokság épületébe, a dorogi az új esztergomi objektumba költözött. A dorogiaiak új körletébe lábatlaniak fegyvereinek a beszállítását engedélyezték. (MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ó. e., Borbély Sándor: Az mopk. 02. sz. parancsa 1989. június 12.) a MOP struktúrában júniustól kezdőd-

(KT) állományt pedig tervezték megszüntetni, a munkásóri létszámot 30%-kal csökkenteni.¹¹⁴ Pozsgay is a létszám csökkentését terjesztette elő az NKA tárgyalásokon. A jövővel kapcsolatban a következők voltak az elképzelések. „A programban foglalt feladatok végrehajtása mellett abból kell kiindulni, hogy a testület, mint intézmény továbbra is működni fog. Parancsnoki felelősségünk, hogy a megváltozott körülmények és feltételek közötti működésünkhöz biztosítsuk a megfelelő munkásór parancsnoki káderállományt. Átmentsük értékeinket.”¹¹⁵

Június 28-a után a spórolás a technikát is érintette, ugyanis arra a lépésre is elszánták magukat, hogy megszüntetik a Budapest-900 szolgálatot, amely a testület „M” idején való híradását biztosította volna. Így a „Dombhát” fedőnevű jelszavas távközlési hálózatot 1989. július 1-jéig fel kellett számolni, az okmányokat az egységektől a Híradó Osztályra kellett küldeni, ott meg kellett semmisíteni az anyagot. Ez nem minden parancsnokságot érintett.¹¹⁶ A döntés lényeges volt, hiszen a testület hátországvédelmi szerepét súlyosan érintette, pedig ebben az időszakban már erre hivatkozhattak csak a katasztrófaelhárítói szerep mellett, hiszen a párhadsereg funkciót hivatalosan nem tölthették be!

Közben papíron „csak” a Minisztertanácshoz került Munkásórségnek júliusban 150 millió forinttal csökkentették a költségvetését, így további takarékossági intézkedéseket léptettek életbe. Az éves kiképzést 20 órára csökkentették, az éves bevételi tervüket az év elején 250%-ra teljesítették, ez bruttó 38, 3, nettó 23 millió forintot jelentett. A költségvetési üzemek megalakultak és megkezdtek a munkájukat.¹¹⁷ Ennek tükrében a következőképpen értékelték a helyzetüket. „Az éves harcászultsági, kiképzési feladatok teljesítésének, a pa-

---

tek el változások. Az Elhelyezési és Létesítmény-fenntartási Osztályt 1989. július 1-i hatállyal megszüntették, ezt követően a Kereskedelmi, Műszaki Szolgáltató Ház látta el a feladatait. A KEP-et is felszámolták, a Készletező Ellátó Parancsnoksággként működött tovább. A badacsonymtomaji bázisist Club Tomaj néven alakították újjá. Az utóbbi két részleg költségvetési üzemként működött. (MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Borbély Sándor 5/1989. sz. utasítása MOP Hatásköri és ügyrendi szabályzat módosítása tárgyában 1989. június 12.)

¹¹⁴A következők voltak az irányadó elvek. „A fővárosban és az ország egyes területein a társadalmi állomány egy jelentős része már nehezen tud a vele szemben megnyilvánuló nyomásnak ellenállni. A kialakult körülményekre való hivatkozás ellent mond a munkásór eskünek, ezért szükséges, hogy az egységparancsnok személyesen beszéljen minden munkásórral. Aki a további szolgálatot nem tudja vállalni, le kell szerelni.” A későbbiekben az esküt módosították. E mellett a parancsnokok alkalmasságáról és az egységek összevonásáról javaslatot kellett készíteni. (MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ó. e. Zsadányi Lajos mb. titkárságvezető javaslata VKÉ 1989. június 19.)

¹¹⁵MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ó. e. Szilasi Imre mb ov.: „A Munkásórség gazdálkodásának költségvetése, fizetőképessége megtartásának feltételei” VKÉ 1989. június 5.

¹¹⁶MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Dósa István mopk. 1. helyettese 2/1989. sz. utasítása 1989. június 28. A Bp.-900 szolgálat megszüntetése tárgyában

¹¹⁷A költségvetési üzemek ötlete Varga Tamás híradós munkásórtól származott. Ő erre a munkásórparancsnokok IV. országos értekezletén tett javaslatot. Lovász Imre, a híradó osztály vezetője a műszaki cikkek javításával foglalkozó KFT létrehozását tervezte, mivel a testület híradásának a karbantartását a posta végezte. A bevétel 40%-a a Munkásórségé, a 60%-a a vállalkozásé lett volna. Riasztó és „minitelefonközpont” gyártása is szerepelt a tervek között, továbbá légvezetékcsatlakozás karbantartása és tervezése, telefax telepítés. Mindezt a postai szakvizsgával rendelkező munkásórok csinálták volna részállásban. (Munkásór 1989. április)

rancsnokságok folyamatos működésének pénzügyi feltételei minimálisan biztosítottak.” 1989 augusztusában úgy számoltak, hogy 150 millióból csak 75-öt tudtak pótolni az eddigi intézkedésekkel. A mobilizálható tartalékokat tervezték eladni.¹¹⁸

Az MSZMP-vel kapcsolatos viszony lazulása, és a költségvetési megszorítások hatásának köszönhetően a következőképpen értékelték 1989. augusztus végén a helyzetet, illetve a következő tervek merültek fel a Munkásőrség „életben tartására”. *„A testület tagjai az elmúlt időszakban, a különböző provokatív megnyilvánulásokat higgadtan fogadták, nem járatták le magukat, ma is együtt vannak és a tűrőképességük példás.*” Ugyanakkor felvetődött a szimbólumok, a „cégnév” és az egységek névadóinak megváltoztatása, illetve a „Bajtárs” megszólítás bevezetése, továbbá új beosztási jelzések használata. Így arra számítottak, hogy ennek következtében többen el fogják hagyni a testületet. A pénzügyi helyzettel kapcsolatban megemlítették, hogy a legfőbb cél a működés feltételeinek a fenntartása. A testület reklámozása céljából a fegyveres erők napján történő részvételtől is volt szó. Ezen a férfikar fellépését javasolták és azt, hogy több eszközzel vonuljon ki a testület, így erre a célra 50 ezer forintot hagyott jóvá Borbély Sándor. A román nagykövetség tagjainak a fogadása is a tervek között szerepelt.¹¹⁹

3. 4. A felosztatás. Vagy esetleg átalakítás? Az NKA tárgyalások hatása a Munkásőrségre

Az előző fejezetből láthattuk, hogy 1989 őszére megtörténtek a szükséges korrekciók a testület költségvetésében, és amennyire muszáj volt, az MSZMP-vel is megtörtént a látszatszakítás. Bár az ellenzék számára nyilvánvaló volt, hogy a Munkásőrség továbbra is a Párthoz szorosan kötődő szervezet maradt. De a kerekasztal-tárgyalásokon nem sikerült megállapodni sem a titkosszolgálatokkal kapcsolatban, sem pedig a Munkásőrségről, az MSZMP a milícia fenntartása, illetve átalakítása mellett foglalt állást.¹²⁰ Ez összecsengett azzal, amit a Munkásőrségnél is hangsúlyoztak, tehát Borbély Sándor nem tért el a hivatalos állásponttól szeptember és október folyamán.

A kerekasztal-tárgyalások viharos körülmények között értek véget, szeptember 18-án a SZDSZ, a FIDESZ és a Liga bejelentette, hogy nem vétózzák meg, de nem is írják alá a megállapodást, és a függőben maradt, és már említett négy kérdésben népszavazást kezdeményeznek. Az aláírásokat szeptember 25. és október 13.¹²¹ között gyűjtötték össze. Mindennek ellenére tárgyalások a to-

¹¹⁸ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ő. e. Szilasi Imre MOP Terv és Pénzügyi Osztály mb. ov.: Előterjesztés vezetői koordinációs értekezletre „Jelentés az 1989. évi terv és költségvetés I. félévi végrehajtásáról, tájékoztatás a pénzügyi helyzetről” 1989. augusztus 23.

¹¹⁹ MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ő. e. Perényi György: „Javaslat a Munkásőrség helyzetről szóló 1091/1989. VI. 30. MT. számú határozat végrehajtásából adódó – MOP szintű – feladatok meghatározására, ütemezésére, valamint a munkabizottság összetételére.” 1989. augusztus 28. VKÉ

¹²⁰ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 464.

¹²¹ Az MSZMP-n belül is voltak viták a népszavazással kapcsolatban: „*Ugye egyetlenegy kérdés nem dőlt el, és ez a köztársasági elnökválasztás, s ezért beáldoztak mindent, és összevissza beszéltek,*

vábbiakban is folytak a nyitott kérdésekkel, javarészt a „sarkalatos törvényekkel” kapcsolatban, amelyek a következők voltak: párttörvény, választási törvény, BTK felülvizsgálata. Az állambiztonsági szervek felügyeletét ugyanakkor nem tisztázták megfelelően, a Munkásórséget is később a parlament oszlatta fel. A médiáról sem született megfelelő döntés.¹²²

Az országos politika mellett az MSZMP-n belüli folyamatokkal is érdemes foglalkozni. A reformkörök és reform-alapszervezetek 1989. szeptember 2–3-án tartott budapesti tanácskozásán munkásörök is részt vettek, ugyanakkor az MN-nel és a Munkásórséggel kapcsolatban is állást foglaltak az ülésen. Az előbbi kérdésben pártok nélküli haderőt szorgalmaztak. A Munkásórség sorsáról folyó vitában a nagykanizsai Sneff József munkásőregység KÖZGÁZ szakaszának a véleményéhez csatlakoztak a munkásörök. Kinyilvánították nemtetszésüket arról, hogy a társadalmi állomány megkérdezése nélkül akartak a testület jövőjéről dönteni. Ugyanakkor azt vallották, hogy a Munkásórség szervezetét fel kell oszlattani, mivel a történelmi hivatását a testület betöltötte, fontosnak tartották a demokráciát, a jogállamiságot és azt, hogy egy pártnak sem legyen fegyveres testülete. De szükségesnek vélték egy önkéntes fegyveres testületet, amelyet pártközi tárgyalásokkal hoznának létre, és az országgyűléssel fogadtatnák el. Az irányítás vagy a Parlament, vagy a köztársasági elnök kezében lenne, a felvétel nem függhetne politikai párttagságtól. Sem a Munkásórség, sem pedig a Nemzetőrség nevet nem tartották elfogadhatónak, amerikai mintára a Nemzeti Gárdát javasolták. A következő feladatok ellátását tartották volna lényegesnek: elemi csapások elhárítása, közrend és közbiztonság fenntartása, határőrizet és a karhatalmi feladatok. Az új testületnek nem javasolták önálló fegyveres bázisokat, a fegyverek tárolását az MN bázisain kellett volna megoldani. Ugyanakkor lényeges megemlíteni, hogy a honvédség a Munkásórséggel ellentétben külön reformkörrel rendelkezett, ez szeptember 10-én fogadta el az állásfoglalását a haderőreformról.¹²³

A későbbiekben a reformkörök tanácskozásain a MSZMP közelgő kongresszusa volt a téma. Egyértelműen elutasították, hogy a pártoknak saját fegyveres erejük legyen, a Munkásórség helyzetét is mielőbb rendezni akarták, konkrétan kimondták a megszüntetés szükségességét. A kongresszusra a reformkörök reformszövetségé alakultak, a Munkásórség feloszlátását továbbra

---

én nem tehettem mást, mint... Vannak jogászok, akik azt mondják ma is, hogy nem kellett volna kiírni, én a Kulcsár Kálmánra hallgattam, a Pozsgay és a Horváth Pista elleneztek. Én pedig azt mondtam, hogy most írjuk meg az új törvényeket, ha összejön ennyi aláírás, akkor milyen alapon, miért mondjuk azt, hogy nem írjuk ki? Hát ezért, meg ezért... Ezek mind ilyen politikai jelek voltak. Én ilyen szempontból a jogállamiságot tartottam a legfontosabbnak. Ha a jogállam rendszerébe ez van előírva, akkor azt tartjuk be, és ezért kiírtuk. Három kérdés már régen eldőlt, a negyedikben meg ők nem tudtak megegyezni. Mindenki attól félt, hogy a Pozsgay lesz a köztársasági elnök. Főleg az ellenzéki pártok. A Pozsgay nagyon szeretett volna köztársasági elnök lenni, ez kétségtelen. Én könnyörögtem neki októberben az MSZP kongresszusán, hogy Imre, ne engedd, ne fogadd el, hogy a Nyers felemelje a kezét, hogy az MSZP köztársasági elnök jelöltje a mi pártunk jelöltje. A hatalom az egy méreg, ott nagyon nehéz ritkán józannak maradni és nem elcsábulni. Ez sajnós, ez már történelem.” (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

¹²² Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 457–465.

¹²³ Rendszerváltók a baloldalon 331–332., 345–347.

is lényegesnek tartották.¹²⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy a testületen belül is voltak véleménykülönbségek, de erről a vezetés vagy nem vett, vagy nem akart tudomást venni. Az eltérő álláspontok más téren is megmutatkoztak.

Az országos és az MSZMP-n belül zajló folyamatok egyaránt hatottak a Munkásőrségre. Jó példa erre, hogy az NKA tárgyalásokon is felvetődött a Munkásőrség átalakítása többféle változatban, és a testület szimbólumrendszerének, feladatainak a megváltoztatása. Erről a MOP-on szeptember 14-én esett szó. Ez előtt az állomány a MOP-ra egy 12 tagú bizottságnak eljuttatta a javaslatait, ők ezeket 14-ére összegezték. A következő elnevezéseket javasolták a Munkásőrség helyett: Nemzetőrség,¹²⁵ Népőrség,¹²⁶ Nemzeti Gárda,¹²⁷ Magyar Nemzetőrök Önkéntes Szövetsége, Magyar Önkéntes Nemzetőrség, Magyar Alkotmányos Rend Önkéntes Őreinek Testülete, Önkéntes Nemzeti Gárda, Polgárőrség, Önkéntes Hátországvédelem, Belső Védelmi Erő, Népi Védelmi Erő, Magyar Védelmi Őrség, Reformőrség, Népi Gárda, Alkotmányos Véderő, Népi Milícia.¹²⁸ A legtöbben a Népőrséget, Nemzetőrséget, és a Nemzeti Gárdát javasolták. A MOP-on nem hazudtolták meg magukat, amikor a 12 fős bizottság választása a Népőrségre esett.¹²⁹

Az elnevezés mellett az eskü, a címer, a zászló, a sapkajelvény, az egységek névadóinak, az egyenruhának, a beosztási jelzéseknek a megváltoztatása is szóba került, az állomány minden esetben többféle variációval állt elő.¹³⁰ A jelképek megváltoztatása csak terv maradt, hiszen a Munkásőrséget megszüntették. Egy valamire érdemes felhívni a figyelmet, mégpedig arra, hogy az állomány bármilyen jelképváltoztatást javasolt is, egy esetben sem ragaszkodtak görcsösen a régihez. Ez mindenképpen arra utal, hogy a változtatás szükségességét ők is érzették, de ennek ellenére sem lett volna egészséges egy demokratikus rendszerben a testület megtartása a korábban említett okok miatt.

A kerekasztal-tárgyalásokat szeptember 18-án írták alá, másnap a Munkásőrségnél összevont osztályvezetői értekezletet tartottak, amelyben áttekintették a testület helyzetét. Több tényező is foglalkoztatta őket, így a közeljövőben megrendezendő jelentősebb rendezvények, és az MSZMP kongresszusa. Borbély Sándor helyzetértékelése a következő volt szeptember 19-én. Elmondta, hogy a testületben is felütötte a fejét a bizonytalanság. *„Több olyan jelenség és zavaró tényező nehezíti a tisztánlátást, mint például az úgynevezett „Nemzetőrség” megalakulása, a fegyveres erők napjára tervezett tüntetés, valamint az október 5-re tervezett, párt elleni (a kongresszus előestéjén történő) megmozdulás.”*¹³¹ A követendő magatartást a következőképpen határozta meg. *„Minden-*

¹²⁴ Rendszerváltók a baloldalon 372, 377, 382, 416–417.

¹²⁵ Érdekes a 48-as, 56-os hagyomány továbbélése.

¹²⁶ 1957-ben is felvetődött ez az elnevezés a Munkásőrség szervezésénél.

¹²⁷ Az USA-ban így nevezik a mai napig a tartalékos haderőt, nyilván ez lehetett a minta.

¹²⁸ Más kommunista országokban nevezték így, vagy Népi Gárdaként a hasonló testületeket.

¹²⁹ *Ólmosi Zoltán*: Tervek kapuzárás előtt. A Munkásőrség mint Népőrség? Eskü a Szent Koronára? www.archivnet.hu/phtml?cikk=319 2010. december 14.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Erről eddig nem került elő forrás, Németh Miklós sem emlékezett rá. (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

féle provokációtól el kell határolni magunkat, az objektumaink elleni tüntetések során kerüljük az összetűzés, a tettlegesség minden formáját. Ha arra érdemes személyekkel állunk szemben, hallgassuk meg őket, a petíciójukat vegyük át és hagyjuk válasz nélkül. Ugyanez vonatkozik az október 23-i, illetve a november 4-i megmozdulásokra.”

Ugyanakkor az országos helyzet is foglalkoztatta a testület vezetőségét. A megyei parancsnokságokkal kapcsolatban a következőt állapították meg. A foglalkozásokon a megjelenés csökkenő volt, és nehéz volt mozgósítani, 24 kilépő, 144 leszerelő volt, ezzel szemben 44 főnyi jelentkezőre számíthattak, 1990-re 92%-os feltöltöttséggel számoltak. Budapesten „Az állomány foglalkozásokon való megjelenése mélyen az elfogadható alatt maradt egész évben.” A társadalmi állomány a hivatásossal szembekerült, mivel őket okolták a kialakult helyzért. 200 leszerelő volt, és csak 80 előképzős! Két kivétellel a kerületi pártbizottságból a munkásőr parancsnokság szeptember 19-ig kiköltözött.¹³² Érdekes, hogy Somogyban MDF tag munkásőrök is voltak. Vasban a szeptember 11-i NDK-s menekültek Ausztriába való szökését a következőképpen látták: „A körmendi rendkívüli esemény megelőzésére nem volt mód. A határőrizeti szolgálat 266 főt érintett, amelyre akkor is sor került volna, ha nincs rendkívüli helyzet. A munkásőrök most a hátrahagyott gépkocsikat őrzik.” Összességében véve az állomány és a kiképzések látogatásának a csökkenésével számoltak.¹³³

Az ország keleti felén stabil volt a testület helyzete, de a nyugati országrészben is több helyen sikerült őket egyben tartani. Ami megfigyelhető, hogy a Budapest vonzáskörzetébe tartozó megyékben, és legfőképpen a fővárosban indult meg a testület bomlása. Ennek oka nyilván az lehetett, hogy az ellenzéki mozgalmak Budapesten voltak a legjelentősebbek, és leginkább az ország középső részén érvényesült a hatásuk, hiába volt tömegtájékoztató, stb., az emberi kapcsolatok, egymás véleménye ilyen szempontból lényegesebbnek számíthatott. Ne felejtjük el, az agglomerációból rengetegen jártak be a fővárosba dolgozni! A testület széteséséről semmiképpen sem volt szó! Borbély Sándor az értekezleten utalt arra is, hogy a koalíciós időszakra el kell kezdeniük a felkészülést. „A decemberi egységgyűlésekkel egy szakasz lezárul. A kormány december végén dönt a testület további sorsáról, így az 1990. évet már ennek megfelelően lehet és kell megkezdeni.”¹³⁴ Mindemellett ezen az értekezleten határozták meg október 6-ig, a kongresszusig a teendőket.

A testület nyilvánvalóan nem számított a feloszlására, így még 1989. szeptember 20-án¹³⁵ is az aktuális dolgokkal foglalkozott a vezetőség. Az előző

¹³² MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ó. e. Zsadányi Lajos MOP titkár: „Emlékeztető az 1989. szeptember 19-i összevont osztályvezetői és megyei parancsnoki értekezletről” 1989. szeptember 2.

¹³³ Szeptember 11-én nyitották meg a határt az NDK-s menekülteknek.

¹³⁴ MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ó. e. Zsadányi Lajos MOP titkár: „Emlékeztető az 1989. szeptember 19-i összevont osztályvezetői és megyei parancsnoki értekezletről” 1989. szeptember 2.

¹³⁵ A következő pozíciókban lévő személyek ismertek. Szabó János Csongrád, Dancs Péter Szabolcs, Szabó Sándor Szolnok, Kabai Zoltán Nógrád megyei helyettes, Kircz László és Szabóné Rózsás Éva Tolna megyei helyettesek. MOP: Pusztai Ferenc Fejlesztési osztályvezető, Zelles Sándor Munkásőr Parancsnoki Iskola helyettese, Perényi Sándor Munkásőr Iskola tanszékvezető, Pecsők János Hírközpont parancsnoka. (Emlékeztető a szeptember 7-i megbeszélésről MNL OL

napi beszámolóknak köszönhetően az év végi egységgyűlések lebonyolításáról, illetve a testület propagandájáról, az 1989. évi sajtónapról esett szó. Ugyanakkor a Munkásőr című lapot bárki számára terveztek elérhetővé tenni 1990-től. Az év végére tervezett egységgyűlésekről is szó esett.¹³⁶ A különfélék napirendi pont kérdései is azt bizonyítják, hogy a Munkásőrség továbbra is bújtatottan az MSZMP hadserege maradt. Mayer Pétert, a MOP pártbizottságának a titkárát a Budapesti Munkásőr Parancsnokság parancsnokának a helyettesévé nevezték ki, és helyette a MOP pártbizottságból más tartotta ezután kézben a pártügyeket. Ugyanakkor: „*A kerületi pártbizottság felé javaslattal kell élni a MOP PB feloszlására, és helyette az alapszervezeti titkárok koordinációs bizottságát javasolja létrehozni.*

– *A MOP pártszervezet aktuális ügyeit, adminisztrációs és nyilvántartási feladatait végző személy kapjon egy erre alkalmas külön helyiséget.*

– *az országos parancsnokságon működő párttagok számára javasolja az összevont párttaggyűlés összehívását.*” Tehát amíg arról folyt a vita, hogy a munkahelyekről tiltsák ki az MSZMP pártszerveit, többek között erről is elkezdődött 25-én az aláírásgyűjtés, addig a Munkásőrségnél azon ügködtek, hogy ezeket gyakorlatilag eldugják. Ennek két oka is lehetett. A pártos testület látzatát akarták elkerülni, és előre tudták, hogy az említett kérdésben törvény fog születni.¹³⁷

Ezt követően Borbély Sándor a napirend szerint az MSZMP kongresszus és a Munkásőrségre vonatkozó kormányzati döntés előkészítéséről számolt be. Ugyanakkor a Pest megyei Parancsnokság MOP vezetési központba történő telepítéséről döntött, ennek október 5-e volt a határideje. Az is kiderült, hogy Barta Gyula részt vett a kínai katonai attaséval egy tanácskozáson, a követségben.¹³⁸

Lényeges megemlíteni, hogy szeptember 25-én készült el Dósa István parancsnokhelyettes jelentése a testülettel kapcsolatban, ezt a nyár folyamán felállított Tárcaközi Bizottságnak készítette. Ebben megemlítette a továbbra is rendezetlen jogi problémákat, és a szervezet átalakítását javasolta. Ugyanakkor a testület területvédelmi feladatainak az átszervezését sürgette, és hangsúlyozta az állomány egzisztenciális bizonytalanságát is.¹³⁹

Másnap a Parancsnoki Tanács szeptember 26-i ülésén ismét foglalkoztak a kialakult helyzettel és a testület jövőjével is. „*Az Országos Parancsnok elvtárs a vitát megelőzően tájékoztatta a tanács résztvevőit, hogy az SZDSZ és a FIDESZ „frontális” támadást intézett a testület ellen. Plakátokon, szórólapokon, útszéli hangnemben szidalmazzák a testületet, ezen belül a kommunistákat. Jelenlegi információink szerint jelentős mozgolódás tapasztalható Sopronban, Gyöngyösön és Budapesten. Várható, hogy a Fegyveres Erők Napján a provokáció erősö-*

MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ő. e.) 1989 szeptemberében Gógös Miklóst a mopk. 1. helyettesének tanácsadójává nevezték ki. (MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ő. e.)

¹³⁶ MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ő. e. Feljegyzés 1989. szeptember 20-i VKÉ-ről

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ *Germuska Pál*: Odacsap a munkásököl? i. m. 439–482.

dik, több helyen tüntetést szerveznek, ezért minden figyelmet arra kell szentelni, hogy az összetűzés, a tettlegesség minden formáját elkerüljük.” Ezzel kapcsolatban nem szabad elfelejteni, hogy előző nap indult az aláírásgyűjtés!

A vitában a szimbólumokkal továbbra is foglalkoztak, ugyanakkor Borbély Sándor leszögezte, hogy a Munkásórség legitím szervezet, törvények garantálják a létezését, szégyellnivalójuk nincs, és nem bántottak senkit. *„Időközben, számunkra szokatlan választási harc fog elkezdeni az egyes pártok között, a hatalomért. A testület átmentése, a kollektívák együtt tartása, az egymásért érzett felelősség, a bajtársiasság megvédése komoly erőt fog igényelni. Várhatóan veszteségek is fognak érni bennünket, azt azonban mindenkinek saját magának kell eldönteni, hogy milyen politikai platformon marad.”* 1989 decemberére rendelték el az országos parancsnoki értekezlet összehívását. A szimbólumrendszer még 1989-ben meg akarták tartani.¹⁴⁰

Majd következett a fegyveres erők napja, szeptember 29-e, amelyre már korábban rendezvényekkel készült a Munkásórség. Ugyanakkor tartottak is tőle, hiszen tisztában voltak azzal, hogy a testület ellen több demonstráció is várható. Az objektumok elleni szervezett ellenzéki tüntetésekre is számítottak, így a fokozott objektumőrzést rendelték el. 1989. szeptember 29. 07.00 és október 2. 08.00 óra között hadműveleti ügyeleti szolgálatot kellett szervezni. Az egység parancsnokának kellett az őrköt felkészítenie, és fegyverrel ellátnia. A külső szolgálat ellátását kerülni kellett, belül a rejtett szolgálatot kellett érvényesíteni. A munkásőr objektumon kívüli erőszak megakadályozását a rendőrség feladatának tekintették. Ha behatolási kísérlet történt volna, akkor a következőket kellett volna tenni: *„A munkásőr objektumot ért erőszakos behatolást meg kell akadályozni, elsősorban testi kényszerrel, s ha ez eredményre nem vezet, más kényszerítő eszközzel. Fegyverhasználatra csak végső esetben és csak akkor kerülhet sor, ha az elhárítás más módon nem lehetséges.”* A rendkívüli eseményeket jelenteni kellett.¹⁴¹

Nem volt véletlen az óvatosság, hiszen szeptember 29. és október 2. között a FIDESZ a Munkásórség ellen tiltakozó gyűléseket szervezett.¹⁴² Mindez és az egyre több aláírás, ha még az MSZMP október 6-án összeülő utolsó kongresszusának döntéseire nem is, de e későbbi eseményekre mindenképpen hatással volt.¹⁴³

¹⁴⁰ MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ó. e. „Javaslat a testület szimbólumrendszerének módosítására” parancsnoki tanácsülés (PT) 1989. szeptember 26.

¹⁴¹ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Dósa István mopk. 1. helyettesének 0036/1989. sz. intézkedése 1989. szeptember 29. „Munkásőr objektumok biztonságának fokozása”

¹⁴² A Munkásórséggel kapcsolatban az eredmény előre borítékolható volt, ugyanis már 1989 márciusában a lakosság többsége a közvélemény-kutatók szerint úgy ítélte meg, hogy nincs szükség a testületre. Májusban már domináns volt ez a vélemény, mivel márciustól 60-ról 70%-ra nőtt a megszüntetést helyeslők aránya. Szeptemberre ez megmaradt, de azért, mert soknak tartották az ezzel kapcsolatos kiadásokat. 1989. november 13. és 20. között megkérdezettek azt mondták, hogy szerintük az emberek 77%-a fog a népszavazáson igennel voksolni a testület megszüntetésére. A közvélemény 1989-ben (Magyar Közvéleménykutató Intézet) In: Kutrán Sándor – Sándor Péter – Vass László: Magyarország politikai évkönyve 1990. AULA-OMIKK 432–464.

¹⁴³ *Salamon Konrád: Magyar történelem 1914–1990.* Nemzeti Tankönyvkiadó Bp., 1993. 302–307., Rubicon 2004/5–6. sz., *Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 487–498.* .

Tehát ha a népszavazásnak kevesebb is, de a kezdeményezésnek igenis nagy volt jelentősége a Munkásórség feloszlásával kapcsolatban.¹⁴⁴

A Munkásórség beszámolója szerint az ország több pontján, de kis létszámmal tüntettek, legtöbbször a MOP előtt, mintegy 5–600 fő. Ezzel kapcsolatban arról is beszámoltak, hogy hol és milyen hangvételi cikkek jelentek meg, nem csupán a tüntetések eseményeiről. A várakozásokhoz képest jóval kevesebben vettek részt a megmozdulásokon, ezt Németh Miklós korábbi parlamenti beszédével magyarázták, amelyben a Munkásórség átalakításáról beszélt, és a törvények betartásáról. Az ellenzék radikális fellépésének is tulajdonították sokak távolmaradását, ugyanakkor az országsszerte rendezett 300 munkásór rendezvényen állításuk szerint több tízezer részt vett.¹⁴⁵ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy sokan tarthattak a testület esetleges erőszakos megnyilvánulásaitól, ilyenre — eddigi ismereteink szerint — nem került sor.¹⁴⁶

Mielőtt a Munkásórség megszüntetésének az ismertetésére rátérnék, mindenképpen érdemes arról beszélni, hogy 89 őszén milyen lehetett a munkásóri állomány hangulata. Az állomány véleményét a területi szervezetek MOP-ra beküldött jelentései jól érzékeltetik. Őket leginkább az MSZMP és a pártállam léte mellett a saját munkájuk megtartása foglalkoztatta. Így az ellenzéki szervezetek megalakulása aggodalommal töltötte el őket. A munkásörök elfogadták a többpártrendszer kialakulását, a választásokra való felkészülést fontosnak tartották. A pártszakadástól félték, de az MSZMP-hez hasonlóan közöttük is többféle vélemény alakult ki, a párt szidalmazását elítélték. Ugyanakkor az 1956-os forradalommal kapcsolatban lévő szemléletváltás felháborította őket. Pozsgay kijelentéseit teljes mértékben elítélték, ezt nem tartották tudományo-

¹⁴⁴ Ennek a kezdeményezésnek Hans Dietrich Genscher sem örült, kockázatosnak tartotta, de a későbbiekben elismerte ennek jelentőségét. (Felgyorsult történelem 323–341.)

¹⁴⁵ Ólmosi Zoltán: A Munkásórség megszüntetése i. m. 189–226.

¹⁴⁶ Borbély Sándor a fegyveres erők napját követően, október 2-án a következőképpen értékelte a történeteket, és a későbbi teendőket. *„A tüntetés „békés” volt abban az értelemben, hogy tettlegesség egyik oldalról sem következett be. Az viszont figyelmeztető számunkra, hogy a tüntetők testületet mocskoló jelszavai, viselkedésük szélsőséges és agresszív volt. Eredeti szándékaik szerint a megmozdulás csak részben irányult a testület felé, jelentős mértékben a kormány és a párt lejárata volt a céljuk. A Munkásórség számára elkezdődött egy rendkívüli időszak, amely várhatóan hosszú lesz, és próbára tesz bennünket. Az állomány eddig csak nézője volt az eseményeknek, közbeavatkozásra nem volt szükség, hozzátéve, hogy a határozott fellépésre, pl. tömegoszlásra munkásöreink megfelelő felkészültséggel rendelkeznek. Fontos körülmény, hogy minden eszközzel és módon elejét vegyük az erőfitogtatásnak, az egyéni bosszúállás bekövetkezésének. A Munkásórséget ért megaláztatásért, a fenyegető, útszéli hangok kinyilvánításáért, most nem lenne célszerű nyilvános tiltakozási kampányba kezdeni, vagy ellentüntetést szervezni. Ugyanakkor le kell vonni a legfontosabb tanulságokat, egy hasonló helyzetre jobban fel kell készülni, és alkalmat kell találni, hogy nyilvánosan is elmondhassuk a véleményünket. A munkásórség még egységes és ütőképessé szervezet. A pártkongresszus nem dönthet a testület sorsa felől, legfeljebb kinyilváníthatja vele szemben elfoglalt álláspontját. A legfontosabb, hogy a Munkásórséget át tudjuk menteni, egy új politikai felállású vezetés legitim szervezeteként a baloldali erők segítésére és támogatására. A személyi állományt tájékoztatni kell a decemberi egységgyűléseken a testület tervezett reformjáról, hangsúlyozva, hogy amit teszünk, azt a nép, a nemzet érdekében és védelmére tesszük.”* A tüntetésekkel kapcsolatban Németh Miklóst szervezeték tájékoztatni, e mellett a Munkásór eskü azonnali módosítása is elsődleges feladattá vált, és a testület vezetésének az értekezletet is össze akarták hívni. (MNL OL MOP M-KS-295-1 374. d. 6. ő. e. Borbély Sándor 36/1989. sz. döntése, VKÉ 1989. október 2.)

san megalapozottnak, ugyanakkor a karhatalom, és legfőképpen a Munkásórség szerepének a tisztázása izgatta őket. Nagy Imre temetésén elhangzott beszédek felháborodtak. Kádár 1989. áprilisi felmentését nem helyeselték, őt magát továbbra is egyfajta szimbólumnak tekintették, és a temetésén megjelent tömeggel kapcsolatban igazolni látták ezt az álláspontjukat. Azt is meg kell említeni, hogy az egyenruhás munkásőröket már 1988-ban szidalmazták, a későbbiekben ez gyakoribbá vált. A romániai események is foglalkoztatták a testület tagjait, nem értették, hogy a szocialista országok miért nem avatkoznak ezekbe be. Ugyanakkor Nagy Imre temetését követően a fővárosban féltek a kilépésektől, és ez valóban itt vált a legjelentősebbé. A testületbe egyre kevesebben jelentkezték, mindenek ellenére azt remélték, hogy a milícia fennmaradhat.¹⁴⁷ Forró Dezső budapesti parancsnok a következőképpen látta az állomány helyzetét 1989. október 2-án, a Borbély Sándornak írt levelében. „Az oktan támadások középpontjába került testületünk helyzetét mutatja, hogy irányítással, biztatással eddig még sikerült a most nem igazán kívánatos indulatokat korlátok között tartani. Azonban kötelességemnek tartom jelenteni, hogy ez egyre nagyobb erőfeszítéseket igényel, főleg a hivatásos állománytól. ... Társadalmi állományunk eddig értetlenül, de türelmesen várta sorsa rendezését. Számos jel arra mutat, hogy türelmük fogytával egyre élesebben fogalmazzák meg szándékaikat és a vezetést illető véleményüket.”¹⁴⁸ Forrónak más forrás szerint is volt „élesen kritikus” megjegyzései.¹⁴⁹

Tehát a testület országos hangulata válságos volt, de önkéntes feloszlásról, vagy teljes demoralizáltságról nem beszélhetünk. Az MSZMP önfeloszlatási és átalakulási kongresszusa előtt Németh Miklós a Munkásórség vagyonáról egy vagyonleltár összeállítását kérte¹⁵⁰ Borbély Sándortól, aki ezt október 4-én levelben el is küldte neki: „... a Munkásórség 1957-óta felhasznált 11, 84 md forint költségvetési juttatást, ... ebből felhalmozott 9, 95 md értékű vagyon mennyiséget.”¹⁵¹ Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy a testület várható feloszlása esetén nehogy széthordják a vagyonát. A Munkásórségnél továbbra sem számítottak a feloszlásra, hiszen október 28-ára rendelték el híradógyakorlatot, a megyék beszámoltatását pedig 1989. október 9–30. között tervezeték végrehajtani. Ennek során az állomány erkölcsi helyzetét, politikai hangulatát, problémáit, a hadrafoghatóságát, a feltöltöttségét, állományépítés tapasztalatait, és a beindított vállalkozások pénzügyi hozamát tervezték felmérni.¹⁵²

Október 4-én a Minisztertanács ülése a Munkásórséggel is foglalkozott, ekkor döntés született a testület hadsereghez történő betagolásáról, ennek részleteit a honvédelmi miniszternek kellett kidolgoznia.¹⁵³ Ebből nem lett

¹⁴⁷ Ólmosi Zoltán: A Munkásórség hangulata 1989-ben. Információs jelentések a megyei parancsnokságokról www.archivnet.hu/phtml?cikk=326 2010. december 14.

¹⁴⁸ MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ó. e.

¹⁴⁹ A szerző interjúja Markovics Ferencsel, 2014. augusztus 25.

¹⁵⁰ Az Országgyűlés 1989. szeptember 26-án úgy határozott, hogy a pénzügyminiszternek az MSZMP, a Munkásórség és a társadalmi szervek vagyonáról leltárt kell készítenie. (Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 462.)

¹⁵¹ MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ó. e.

¹⁵² MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e.

¹⁵³ Ólmosi Zoltán: A Munkásórség megszüntetése i. m. 189–226.

semmi. Németh Miklós visszaemlékezése érzékelteti, hogy a háttérben, kormányon belül is óriási kötélhúzás mehetett, nyilván többen már korábban megszüntették volna a testületet, hiszen ennek a léte politikailag egyre kényesebbé vált, ráadásul elég sok pénzt is fölemésztett, ugyanakkor a pártban még 89 őszén is többen ragaszkodtak hozzá. *„A Munkásórség dolgában pedig mondom már nyáron, (született döntés) de mivel érződött, a Pozsgay a Horváth Pista javaslatát támogatta, háromszor vagy négyszer is behozta szegény Kárpáti, mert sokféle variációt dobott be, többek között ez a polgárórség – szereljük le őket, legyenek polgárőrök. Az is felmerült, hogy ezen a bázison csendőrség jöjjön létre, tehát minden variáció fölmerült. Ezek ott lesznek a papíroknak. A Pista meg azt mondta, hogy a határőrökkel szoros az együttműködés, miért akarunk mást. Az segítség és az, itt magyarán arról volt szó, hogy akinek több embere van meg több hatalma a pénz megszerzésre, az az én költségvetési fejezetembe kerüljön. Na, most ezért nekem itt nagyon gondosan ki kellett centizni, hogy mikor jön el az a pillanat, amikor mind a kettő észre veszi, hogy ez egyik se. Ez egyik se, hanem leszerelés lesz. K. D.: Ezért vártak októberig? N. M.: Nem, hát a folyamat, az, az ugye... hetente van kormányülés, ha egy kormányülésen van egy vita, és leveszik, azt a következő héten nem lehet behozni, hanem annak még egy hét. Mert át kell, menjen az új javaslat egy közigazgatási államtitkár szintű egyeztetésen. Tehát itt ennek munkafolyamat ritmusa is van, és nekem azt kellett kicentiznem, hogy egyiket sem megsértve, egyiket sem megbántva eljutni ahhoz a ponthoz, hogy ez egyik sem lesz jó. Se a tied nem lesz, se a tied nem lesz.”*¹⁵⁴

Az 1989. október 6-án összeülő MSZMP önfelszámolási és MSZP alakuló kongresszus napján¹⁵⁵ a következő intézkedést adta ki Dósa István. *„Az elmúlt időszakban bekövetkezett változások, események szükségessé teszik a MOP Vezetési Központ belső rendjének, biztonságának növelését, a fegyvereket, a lőszert, a robbanó és egyéb anyagot tároló helyiségek fokozott őrzését. ... Megparancsolom, hogy: 1./ A MOP hivatásos tiszti állomány részére... kerüljenek kiadásra az AMD géppisztolyok 5 db tárral, 150 db tölténnyel. Tárolásukról az illetékes vezető gondoskodjon.”* A hivatásos állományból „megerősítő szolgálatot” kellett szervezni, a harckészültségi és kiképzési osztályvezetőnek kellett kijelölni erre az állományt. A szolgálat tagjai a következők voltak: intézkedő parancsnok, ügyeletes parancsnok, híradó ügyeletes és helyettese, főügyeletes és helyettese, budapesti ügyeletes, és helyettese, aki Skorka Sándor volt. A Munkásőr Parancsnoki Iskola ügyeletes tisztje és az iskola ügyeletes, továbbá a helyettese, és a KGÜ ügyeletes tisztje, és a KGÜ ügyeletes. Továbbá az országos parancs-

¹⁵⁴ A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

¹⁵⁵ A népszavazás kérdése igencsak foglalkoztathatta őket, hiszen erről meghallgatták a miniszterelnököt is: *„Engem a kongresszus megkezdése előtti estén kiállítanak a küldöttek elé, és meggyaráznom kell a négy kérdést. Én mindegyikre kitérek, és elmondom a kormány döntését és a kormány véleményét, a köztársasági elnökre nem tudok mit mondani, mert mondtam, nekem meg a kormány többségének, más felfogásunk van az alkotmányos berendezkedésről, de nem ezt tárgyalta és nem ezt fogadta el a kerekasztal, úgyhogy ez most a népszavazás, már az aláírások függvényének kérdése lesz, úgyhogy a köztársasági elnök kérdésében nem foglaltam állást, de a pártok, a vagyon, a munkásórség, pártok munkahelyen ezeket, hát nem voltam népszerű, ezt. ... Dübörgő tapsot nem kaptam, hanem inkább kritikai bekiabálásokat, beszélásokat, aztán furcsa dolgok alakultak.”* (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

nok vezényelt egy őrparancsnokot és 3 fő beosztottat, e mellett a MOP és a BMP 3–3 fős megerősítő őrséget adott, az iskola 2 főt és egy gépkocsivezetőt.¹⁵⁶ Nyilvánvaló, hogy a kongresszus miatt történt mindez. Az is elgondolkodtató, hogy csak a MOP hivatásos állományának adták ki az AMD gépkarabélyokat, ráadásul 5 tárral. Egyelőre nem tudni, hogy mi lehetett ezzel a cél. A társadalmi állományban vagy nem bíztak, vagy titokban akarták tartani a közvélemény előtt ezt az intézkedést. Az tény, hogy a testület feloszlása később könnyen ment. Elképzelhető, hogy esetleg a testületnél arra számítottak, hogy párthatározat ellenére akarják majd őket feloszlítani? Puccsot ennyi emberrel nem lehetett volna szervezni. Vagy esetleg arra számítottak, hogy akármilyen határozat születik, támadás érheti az épületet?

Az október 6-án összeülő kongresszuson a következő történt. Már az első nap eldőlt, hogy nem az MSZMP-t fogják megreformálni, hanem egy új pártot hoznak létre. Az előbbi megoldást Grósz vezetésével a küldöttek 15%-a akarta csak. A 7-én megalakuló MSZP-nek több kérdésben kellett döntést hozni, így az új szervezeti és működési rendről, személyi kérdésekről, és azokról a kérdésekről, amelyekkel kapcsolatban a népszavazási aláírásgyűjtések folytak. Az MSZP megalakulását követően ki kell emelni, hogy a küldöttek nagy része elfogadta az új irányelveket, de a tagság 95%-a végül nem lépett át az új pártba. Lényeges, hogy az MSZP az állampárt jogutódjaként határozta meg magát. Ez azért is fontos, mert így foglalhattak állást a Munkásórséggel kapcsolatban, de a párt munkahelyi szervezetinek a megszüntetéséről nem döntöttek. A kongresszust követően az állampárt hetek alatt széthullott, de Thürmer Gyula vezetésével az MSZMP a későbbiekben újjáalakult.¹⁵⁷

A kongresszus a Munkásórségről végül, május 8-ához hasonlóan egy állásfoglalást adott ki. A javaslatot egy vita előzte meg, ennek során volt, aki nem tartotta jónak a témával való foglalkozást, hiszen attól tartott, hogy a testülettel kapcsolatos negatív megnyilvánulás esetén a munkásörök, ellenkező esetben az ellenzék bírálta volna az MSZP-t. Így felmerült, hogy a kormány foglalkozzon velük. Volt, aki a következőket javasolta: „... Következésképpen valakinek már ki kellene mondani, hogy kié is ez a Munkásórség, de még azelőtt, mielőtt valaki alkalmazni kezdi.” Volt, aki rávilágított az átalakítás problematikájára, azt kiemelve, hogy senki sem hiszi el a Munkásórségről, hogy a későbbiekben politikamentes polgárórséggé válik.¹⁵⁸

A vita során elfogadott állásfoglalásban gyakorlatilag szó sincs a testület teljes felszámolásáról, inkább az átalakításáról esett szó. Borbély reményei tehát nem voltak alaptalanok!

„A Magyar Szocialista Párt kongresszusának állásfoglalása a Munkásórségről

1. A Magyar Szocialista Párt elismerését és köszönetét fejezi ki azért, hogy a Munkásórség tagjai — az MSZMP megbízásából — évtizedeken keresztül es-

¹⁵⁶ MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ó. e. Dósa István mopk. 1. helyettese 010. sz. parancsa „A Munkásórség vezetési központja biztonságának a fokozása” tárgyában 1989. október 6.

¹⁵⁷ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 471–484.

¹⁵⁸ Kongresszus '89 Rövidített, szerkesztett jegyzőkönyv az 1989. október 6–9. között tartott kongresszus anyagából szerk.: Kimmel Emil. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1990. 238–240.

küjük szellemében, a társadalom nyugalalmát védve teljesítették szolgálatukat. Számítunk arra, hogy az MSZMP-tag munkásörök nagy többsége megerősíti tagsági viszonyát a Magyar Szocialista Pártban.

2. A Magyar Szocialista Párt szerint elfogadhatatlan és a demokratikus jogállamba való békés átmenettel összeegyeztethetetlen, ha a testület tagjait eddigi tevékenységük miatt bármilyen politikai vagy egyéb támadás éri.

3. A Magyar Szocialista Párt támogatja a kormány elgondolását, miszerint a politikai egyeztető tárgyalásokon részt vevők képviselőivel konzultálva, a polgári védelem és katasztrófa-elhárítás igényeit és követelményeit figyelembe véve kidolgozza egy új, nem fegyveres, önkéntes és pártsemleges testület felállításának alapelveit s az átalakulás módját. Ez az új testület a honvédelem integrált rendszerében, állami irányítással végzi feladatait. Pártunk a továbbiakban nem ad munkásőri feladatra pártmegbízatást.

4. A párt szükségesnek tartja, hogy az új testület működését törvény szabályozza. A törvénynek többek közt ki kell mondania az önkéntesség és a pártsemlegesség elvét, az alkotmányra történő eskütételt és azt, hogy a szervezetet nem lehet belső karhatalmi feladatokra felhasználni.¹⁵⁹

A forrással kapcsolatban a következőket mindenképpen ki kell emelni. Az első pont szerint az új pártban is számítottak a részvételükre. Ez azért sem lehetett mindegy, mivel láthattuk, a párttagság jelentős részét tették ki. A dokumentum harmadik pontjában az „átalakítás” szó látható, — ez jól kapcsolódik az MT október 4-i ülésén elfogadottakhoz — szó sincs a jogutód nélküli megszűnésről. Az mindenképpen pozitívum, hogy ezt az ellenzékkel konzultálva szertették volna elérni, de ez egy óriási politikai öngól volt, hiszen az ellenzék egy részének aláírásgyűjtő akciója elkezdődött a testület megszüntetésével kapcsolatban, így ebbe biztosan nem mentek volna bele. Ráadásul a vonatkozó népszavazási kérdés tartalma: „Feloszlassák-e a Munkásőrséget?” sem engedte volna meg ezt a variációt a későbbiekben. A 3. pontnak az utolsó mondata is érdekes, hiszen az MSZMP korábbi, május 8-a utáni, a Munkásőrséggel kapcsolatos nyilatkozatainak, hivatkozásai alapjainak ellentmond, de valós helyzetet ismételtelen szemlélteti. Összefoglalva a dolog lényegét, az MSZP továbbra is a testület átalakítása mellett foglalt állást, szó nem volt teljes felszámolásról. Ugyanakkor ez a korábbi NKA tárgyalásokon az MSZMP által adott javaslatához állt a legközelebb. Az MSZP alakuló kongresszusa megerősítette Pozsgay elnöki jelölését. Lényeges, hogy az új pártba kevesen léptek át, az átalakítás káoszba fulladt, de ennek ellenére még egy ideig a legnépszerűbb párt volt, 140 főnyi frakcióval is rendelkezett a parlamentben.¹⁶⁰

A kongresszus állásfoglalása tehát a testület számára elfogadhatóan alakult, hiszen a Munkásőrség állományának egy része is kész lett volna bizonyos változások végrehajtására. Azt se felejtjük el, hogy a kormány, annak ellenére, hogy a párttól függetlenítette magát, mégis az MSZP-hez kötődött, tehát joggal

¹⁵⁹ Kongresszus '89, 358.

¹⁶⁰ Ripp Zoltán — egyébként kiváló könyvében — téved, amikor azt állítja, hogy a kongresszus a testület felszámolását támogatta. (Ripp Z.: Rendszerváltás 479–481.)

láthatta a testület a jövőjét biztosítottak, ráadásul a közvélemény-kutatások is egy ideig kedvezően alakultak az új párt számára.

A kongresszussal kapcsolatban még egy dolgot ki kell emelni. 1994-ben Grósz Károly úgy emlékezett erre vissza, hogy volt egy olyan terve, mi szerint a balos ellenzék kivonul a kongresszusról, és a Budapesti Oktatási Igazgatóságon — amely erre a célra elő volt készítve — megszerveznek egy új kommunista pártot. Ugyanakkor azt is megemlítette, hogy a kongresszus ideje alatt egy „... *rendkívül foghíjas kormányülésen...*” Németh Miklós azt javasolta, hogy Grószt és társait tartóztassák le, mivel a küldöttek szálláshelyén puccsot szerveznek. Grósz elmondása szerint ilyenre nem készült, csupán a szálláshelyén több küldöttet fogadott. Németh javaslatáról őt Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter telefonon értesítette, mire ő odahívta, így Kárpáti láthatta, hogy nem készül semmilyen puccs. Majd a kormányülésre visszatérve telefonált, hogy letettek a letartóztatásukról. Kárpáti szerepe ebben a történetben tisztázatlan, hiszen minek telefonált oda, ha valóban puccsot sejtettek? A későbbiekben miről tárgyalhatott Grósszal? Grósz Károly a visszaemlékezést végül így fejezte be. *„Én arra gondolok, Németh fejében azért fogalmazódhatott meg ez az elképzelés, mert tudott róla, hogy van egy forgatókönyv rendkívüli állapot bevezetésére, csak nem tudta, hogy abban pontosan mi szerepel, s esetleg attól tartott, hogy mi ezt a tervet valóra akarjuk váltani.*”¹⁶¹ – Nyilván ez a forgatókönyv a KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai bizottságában készült. Az érdekes mindebben az, mint láthattuk, hogy ennek a honvédelmi és a belügyminiszter, és a munkásórség országos parancsnoka is tagja volt.

Németh Miklós a következőképpen emlékezett vissza: *„És ültek a kormánytagok a szünetbe, és jött egy hír, a Puja Frigyes, meg a Borbély Sándor és páran most mennek a Grószhoz. Vagy látták, hogy Grósz is... már az is furcsa volt, hogy ezek az emberek ott maradhattak. Legnagyobb furcsaság, hogy a kongresszus nem beszélte ki magát, Nyers lezárta a vitát idő előtt, és szavazást kért. A Berecz, meg a Grósz, meg ez a kör ez ugye ellenünk szavazott az MSZP megalakulásában. És ezek után ezek ott maradtak a teremben meg az épületben. Nem az volt, hogy megköszönjük a Grósz elvtársnak, és felolvassuk a névsort, hogy kik hagyják el, és addig szünetet rendelék el, mert ez a normális. És ott ülünk, és jönnek hírek hozzám, hogy a pártközpontból teherautószámra viszik a dokumentumokat, meg a műkincseket, hát műkincsek kerámiák, festmények, ilyen ajándéktárgyak. És hát mit csináljak vele, nekem semmilyen közöm a pártközpontoz. Szólnak, hogy intézkedjek, de hát nem a kormány raktárát meg archívumát fosztják ki. És akkor jött a másik hír, hogy Puja Frigyes és Borbély meg néhány társuk a Grósszal tárgyalnak. Hát akkor a Kárpáti mondta, hogy na, jó, akkor én odamegyek meg szétnézek, és a Puska-lövés nélkül című könyvét ha előveszi, akkor ez abba le lesz írva.”* Más forrásból sem hallott semmit: *„De nem, nem, többet nem tudok, titkosszolgálatról sem tudok és mást sem. Csak a Kárpátira támaszkodhattam ebben a tekintetben, tehát a titkosszolgálat, hát melyik titkosszolgálat? Borzasztó volt azokat látni. Már a magyar titkosszolgálato-*

¹⁶¹ Rendszerváltók a baloldalon 432–433.

kat.” A volt miniszterelnök még azt is megemlítette, hogy: „*Elterjedt a hír, hogy a Munkásőrség majd megszállja a kongresszust és letartóztatja a vezetőket...*”¹⁶²

Kárpáti Ferenc visszaemlékezése szerint a kormányülést abban az épületben tartották, ahol a kongresszus zajlott. Amikor elkezdték, telefonon keresték Némethet, és azt jelentették neki, hogy munkásőrök vonultak be az épületbe, és a vezetők Grósszal tárgyaltak. Ezt megdöbbenéssel fogadták. Kárpáti javasolta, hogy keressék meg Grószot, (előzetes telefonálásról és Grósz letartóztatását nem említette.) amit ő meg is tett. Ott Grósz Puja Frigyessel és pár munkásőrrel tárgyalt. Megkérdezte tőlük, hogy miről folyik a diskurzus, mire azt felelték, hogy a pártszervezésről tárgyalnak. „*Akkor megkérdeztem, mit jelent a munkásőrség bevonulása, mire körbementek, hogy „mi vagyunk azok”. Lehetek úgy négyen. Visszamentem a kormányülésre, beszámoltam arról, amit láttam, s ezzel az ügy le volt zárva. Letartóztatásról szó sem esett.*”¹⁶³ Kárpáti és Grósz visszaemlékezés ellentmondásos, hiszen Kárpáti nem említi a letartóztatás tervét. Ugyanakkor Grósz valakitől tudhatott az ülésen történekről, hiszen megemlítette.

A fentiekkel kapcsolatban még egy visszaemlékezést meg kell említeni. A BMP ügyeleti szolgálatban volt Skorka Sándor is, akivel interjút készítettem, ő 1989. október elejével kapcsolatban, napot nem nevezett meg, — de a kongresszus alatt ügyeletben volt — a következőket mondta el. Éjjel fél kettőkor a „K” (Közigazgatási) vonal megszólalt, ezen a minisztériumok, tanácsok, rendőrség, tűzoltóság érthette el a budapesti ügyeletet. Ezen a 2. kerületi zászlóalj parancsnoka jelentkezett be, és jelentette, hogy a feladatot végrehajtották, vagyis riadóztattak, amit a BMP ügyeletes parancsnoktól kaptak. Ezen az éjszaka riadóutasítást nem adtak ki a fővárosi parancsnokságról. A félreértés oka az lehetett, hogy parancs kiadását követően vissza kellett volna hívni a BMP-t, hogy valóban onnan keresték-e, vagy pedig sem, a parancsnok ezt azonban elmulasztotta. Ezt követően 10 perc múlva egy másik egység is hasonlóról számolt be. A harmadik alkalommal az „M”, minisztertanácsai telefon csörrent meg, ezen maga Németh Miklós jelentkezett be, aki azt kérdezte, hogy igaz-e, hogy a testület riadóztatása folyamatban van, ugyanis őt ellenzéki képviselők erről tájékoztatták. A volt miniszterelnök azonban nem emlékezett erre az esetre!¹⁶⁴ Majd ezt követően a többi kerület is bejelentkezett, hogy valaki riadóztatta őket a BMP nevében. Ők a feladat végrehajtása előtt nem felejtették el, hogy ebben az esetben vissza kell hívni a BMP-t, így nem riadóztattak. Azt, hogy a megyékkel kapcsolatban történt-e ilyen eset, nem tudta Skorka megmondani.¹⁶⁵

Kevés adat áll a rendelkezésünkre, de biztos, hogy valaki megpróbálta riadóztatni a fővárosi egységeket. Ezzel talán Grósz feltételezett letartóztatását akarták volna megakadályozni? Vagy a kongresszusra akartak nyomást gyakorolni? Az is elképzelhető, hogy egy esetleges „műbalhéval” még inkább a testület vagy Grósz ellen akarta valaki hangolni a közvéleményt. Ezzel kapcsolatban

¹⁶² A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

¹⁶³ Rendszerváltók a baloldalon 432–433.

¹⁶⁴ A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

¹⁶⁵ Interjú Skorka Sándorral, a hangfelvétel a szerző birtokában.

lényeges kiemelni, hogy a telefonálók tudták, hogy milyen szöveggel, és milyen számon kell az egységparancsnokságokat felhívni. Valaki(k) olyan(ok) tehető(ék) mindezt, aki(k) tisztában volt(ak) a testület működésével.

Nyilván nem lehetett véletlen az sem, hogy a kongresszust követően 8-án, október 31-i hatállyal Borbély Sándort saját kérésére, érdemei elismerése mellett felmentették.¹⁶⁶ Ezt követően ugyanakkor két dologra kell felhívni a figyelmet. Elindult egy burkolt költekezés, és október 12-én a MOP-on és a jelentősebb munkásőr objektumokban fokozottabb készenlétet rendeltek el.¹⁶⁷ Ez a testület elleni fokozódó nyomásnak, és az október 23-i ünnepnek, az aláírások összegyűjtésének is a következménye lehetett. A MOP ügyeleti központban ügyeletesi szolgálatot kellett működtetni. 1989. október 13-ától munkanap 16–08 óráig, hétfőig és ünnepnap is. Az ügyeletes parancsnoknak a MOP 238. számú polgári öltözetet kellett viselnie, tehát megint egyfajta rejtettséggel figyelhető meg, a hatfős MOP őrséget kellett irányítania, és a társszervekkel kapcsolatot tartania, a területi parancsnokságok jelentéseit fogadnia. Az országos parancsnok első helyettesének kellett jelentést tennie. Ugyanakkor a MOP osztályvezetőknek rögzíteniük kellett a hivatásos és a polgári állományúak tartózkodási helyét és elérhetőségüket, a saját tartózkodási helyüket és elérhetőségüket a főügyeletesnek kellett jelenteniük. A vezénylést október 13. és 31. között szabályozták, novemberre főügyeletes helyettesi szolgálatot vezényeltek. Zsadányi Lajos, Hölvényi Tamás, Ferenczy Ferenc, Bódi Lajos, Szabó József, Onger Vilmos, Szabó Károly, Gyurán Sándor, Novák Ferenc és Szilasi Imre lettek ebben az időszakban ügyeletes parancsnoknak vezényelve. A készenléti őrséget a MOP, BMP, a Parancsnoki Iskola és a Pest megyei parancsnokság adta.¹⁶⁸

A MOP mellett a különböző objektumokban a következőképpen szabályozták a készenlétet. Ahol fegyvert, lőszert tároltak, 17 órától, pénteken 16-tól másnap 08.00 óráig, munkaszüneti napokon 24 órában őrszolgálatot kellett szervezni, ennek jellegét és nagyságát a helyi körülményektől tették függővé. Az „... őrségekbe szakmailag jól felkészült, kiegyensúlyozott, önmérsékletet tanúsító fizikailag legalkalmasabb munkásőröket...” vezényeltek. A megyei, illetve az egységparancsnok helyetteseknek kellett a szolgálatok elvégzését végezniük. Az ünnep és a munkaszüneti napokon a hivatásos állomány látta el az ügyeletet. Ha ez nem volt megoldható, akkor az alkalmas társadalmi helyettes is bevonható volt a szolgálatba, vagy a területi szervtől lehetett hivatásos állományú személyt vezényelni. Az ügyeleteseknek a MOP-ra gyakrabban kellett bejelentkezniük. A hivatásos állomány elérhetőségét nyilván kellett tartani.¹⁶⁹

A megyei és egységparancsnokságoknak fel kellett venniük a kapcsolatot az azonos szintű rendőri szervekkel, akiket reggel és este tájékoztatni kellett a

¹⁶⁶ *Germuska Pál*: Odacsap a munkásökök? i. m. 439–482.

¹⁶⁷ Ugyanezen a napon az MSZP országos elnöksége megtartotta az alakuló ülését, a Munkás-őrségről a kongresszus állásfoglalását megerősítette. (Népszabadság 1989. október 12.)

¹⁶⁸ MNL OL MOP M-KS-295–1 370. d. 2. ó. e. Dósa István mopk. 1. helyettesének 042/1989. sz. intézkedése 1989. október 12. „MOP parancsnoki ügyeleti és készenléti őrség vezénylése”

¹⁶⁹ MNL OL MOP M-KS-295–1 370. d. 2. ó. e. Dósa István mopk. 1. helyettesének 041/1989. sz. intézkedése 1989. október 12. Az éberség fokozása, biztonság fenntartása tárgyában

helyzetről, tehát nyilván tartottak a testület számára kényelmetlen megnyilvánulásuktól, de azt nem ők akarták elrendezni. E mellett az illetékes területvédelmi és hadkiegészítési parancsnoksággal is kontaktust kellett kialakítani a területi szerveknek, az egységparancsnokságoknak a legközelebbi MN alakulattal. Tájékoztatniuk kellett őket a biztonsági helyzetről, meg kellett állapodniuk a kapcsolattartás módjáról, és a segítségadásról is, az objektum elleni támadást, stb. azonnal jelenteni kellett.¹⁷⁰

Fegyvert ugyanakkor nem lehetett kiadni, és a tartósan kint lévőket be kellett vonni, a lőszertárak, stb. kulcsát páncélszekrényben kellett tárolni. A kiképzést szüneteltetni kellett, a testületet riasztani, illetve magasabb harckészültségbe helyezni csak elemi csapás, ipari katasztrófa, az országot vagy a parancsnokságot ért támadás esetén lehetett. Az állomány hangulatát és feltöltöttségét figyelemmel kellett kísérni, erről minden nap a MOP Harckészültségi és Kiképzési Osztályra tettek jelentést.¹⁷¹

Az MSZP határozatát követően a gazdálkodás területén elkezdődött egyfajta osztogatás. Hirtelen lett keret a 13. havi bér gyors kifizetésére, amelyet október 9-én engedélyeztek is azoknak, akik október 31-én is munkaviszonyban állnak majd, és nem kaptak fegyelmet. Folyó hó 15-ig ki kellett fizetni őket. E mellett a ruházati normát is felemelték¹⁷² és a testület gépkocsijainak a „privatizációja” is elkezdődött, ezt tanúsítja Borbély Sándornak Beck Tamás kereskedelmi miniszternek írott levele is, amelyben öt darab autó feláras, soron kívüli értékesítésére kért engedélyt a hivatásos állomány helyzetének a rendezésére hivatkozva.¹⁷³

Az október 12-én való fokozottabb készenélt elrendelése mindenképpen azt jelenti, hogy a legtöbben nem számoltak a testület megszüntetésével és az említett kifizetések sem jelenthették feltétlenül ezt. Mindettől függetlenül a Minisztertanács foglalkozott a testülettel 1989. október 16-án. Ezen Kárpáti Ferenc ismét felvetette a tárcaközi bizottság javaslata alapján az „átalakítást”, a hadsereg mellett a milícia egy területvédelmi erő lett (a valóságban maradt) volna. A békében katasztrófavédelmi feladatokat láttak volna el. A fegyverük a hadseregnél lett volna elhelyezve, katonai kiképzésben akarták őket részesíteni. A következő elnevezéseket javasolták: Nemzeti Őrség, Népőrség, Önkéntes Védelmi Erő.¹⁷⁴ Békében a HM, háborúban a Honvédelmi Tanács, illetve a Ve-

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ A 0036/1989. sz. 1989. szeptember 28-i mopk. 1. helyettesének intézkedése hatályát vesz-tette. (MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ő. e. Dósa István mopk. 1. helyettesének 041/1989. sz. intézkedése 1989. október 12. Az éberség fokozása, biztonság fenntartása tárgyában

¹⁷² MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ő. e. Barta Gyula mopk. helyettesének 39/1989., és 40/1989. sz. intézkedése 1989. október 9.

¹⁷³ MNL OL MOP M-KS-295-1 369. d. 1. ő. e.

¹⁷⁴ A Népszabadság 1989. október 13-i számában tudósított a tervezetről. Több dolog érdekes ezzel kapcsolatban. Elképzelhetőnek tartom, hogy a kormány tagjainak nagy része sem volt tisztában a Munkásőrség feladataival, hiszen akkor a háborús területvédelmi, és a békeidőszakban lévő katasztrófavédelmi feladatokat nem úgy tállták volna nekik, mint ha ez a Munkásőrség számára teljesen új lenne. Az elnevezéseknél a MOP korábban összeszedett javaslatait vették elő. A Magyar Nemzet október 18-i számában arról írt, hogy sok munkásőr átlép az önkéntes területvédelmi erő-be. A fegyveres szerveknél bevezetett megerősített őrségről is tudósítottak.

zérkar irányította volna őket. A megyei hadkiegészítési és területvédelmi parancsnokság vette volna át a jelentkezőket, nekik katonai egyenruhát terveztek adni. A milícia-jelleget meg akarták tartani, de a hadseregre vonatkozó szabályok lettek volna rájuk is érvényesek. Ez nem valósult meg, később az országgyűlés sem fogadta el, ez a Munkásórség burkolt átmentését jelentette volna.¹⁷⁵

Végül az MT megszövegezte a 3292/1989. számú határozattervezetét¹⁷⁶ a testület megszüntetéséről, amit végül nem adtak ki,¹⁷⁷ de miután az 1989. évi XXX., a Munkásórség megszüntetéséről szóló törvényt a parlament elfogadta, a kormány megalkotott egy rendeletet a felosztás módjáról, amelynek bizonyos elemeit ez a tervezet is már tartalmazta. Így elképzelhetőnek tartom, hogy félhettek attól, hogy az országgyűlés nem fogadja el a törvényt, ezért inkább határozat formájában akarták kezdetben szólni az ereszteni a milíciát. Természetesen kérdéses, hogy ez mennyire lett volna kikezdehető, és így mennyire okozhatott volna felfordulást. Nyilván ezt ők is mérlegelték, így a törvény megalkotása mellett maradtak.

A MOP iratai között lévő dokumentum alapján az 1989. október 16-i dátum és Németh Miklós sajátkezű aláírása szerepel.¹⁷⁸ Ebben a HB vezetőjét tervezték megbízni a feladat végrehajtásával. A Munkásórség jogutód nélküli megszüntetése, vagyonának zárolása szerepelt ebben. A fegyvereket és az objektumokat a honvédség kezelte volna. Az is nyilvánvaló, hogy nem bíztak teljes mértékben a Munkásórségben. A felosztásban az is szerepet játszott, hogy az MSZMP összeomlása után rengetegen írták alá a népszavazási kezdeményezést, még október 5-ig csak 20 ezer aláírás gyűlt össze. Utána három nap alatt 60 ezer.¹⁷⁹ Az MSZMP-ben és a kormányban komoly viták lehetettek még ekkor is ezzel kapcsolatban, ezt a „törvénykezés” mellett Markovics visszaemlékezése is érzékelteti: „...mit beszéltek meg a Németh Miklós, meg a Grósz, meg tudom én, hogy milyen viták... Mert azokon én nem vettem részt. Nem hívtak meg, ma-

¹⁷⁵ Ólmosi Zoltán: A Munkásórség megszüntetése i. m. 189–226.

¹⁷⁶ A magyar Közlönyben nem jelent meg, és Kárpáti Ferenc visszaemlékezésében sem ír erről. (Kárpáti Ferenc: Puskalövés nélkül... Duna International Kiadó Bp., 2011. 155–156.) Markovics Ferenc valószínűleg ezt kaphatta meg Németh Miklóstól, mivel a kinevezéséről a parlamenti szavazás előtt értesült. A parlamenti folyosón Németh Miklós adott a kezébe egy okiratot. Markovics úgy emlékezett, hogy ez a XXX. törvény volt a Munkásórség megszüntetéséről, és ebben benne volt, hogy ő lesz a felszámolásért felelős kormánybiztos. Ez azonban nem lehetett, mivel ez nem tartalmazza Markovics kinevezését, erről az október 16-i, említett dokumentum rendelkezik, illetve az október 29-i 107/1989. sz. MT rendelet. Mindebből látszik, hogy a megszüntetést és a felosztásnak a módját titokban akarták tartani, ameddig lehetett. (Az MT 107/1989. sz. rendelete Markovics Ferenc kormánybiztosi kinevezéséről Magyar Közlöny 1989. október 29. 76. sz., Az 1989. évi XXX. tv. a Munkásórség megszüntetéséről, Magyar Közlöny 1989. október 21., A szerző interjúja Markovics Ferencsel, 2014. augusztus 25.)

¹⁷⁷ De nyilvánosságra került, a Munkásőrök még ezt követően is bíztak abban, hogy átalakítják a testületet, erre bizonyos körökben volt is szándék, bizonyítja ezt Kárpáti Ferenc tervezete. (Ólmosi Zoltán: A Munkásórség megszüntetése i. m. 189–226.) Lényeges, hogy az ellenzék egy része már október 13-ra összegyűjtötte az aláírásokat, a közvélemény kutatások alapján lehetett tudni, hogy milyen eredmény lesz borítékolható a Munkásórséggel kapcsolatban.

¹⁷⁸ MNL OL MOP M-KS-295–1 558. d.

¹⁷⁹ Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 496.

gyarul. *És tényleg nem tudom, hogy ott végülis ott, hogy zajlottak le a dolgok...*¹⁸⁰

A Minisztertanács döntéséről, mi szerint a Munkásörtség felosztatását javasolja, október 17-én tudósított a Népszabadság.¹⁸¹ Ezt követően a Parlament elé került a vita a testületről,¹⁸² végül október 20-án,¹⁸³ jelképesen a sarkalatos törvények előtt, a Munkásörtség megszüntetéséről szóló, 1989. évi XXX. törvény elfogadása következett.

A törvény október 21-én jelent meg a Magyar Közlönyben, így ekkor vált hatályossá.¹⁸⁴ Lényeges kiemelni, hogy a megszűnéssel kapcsolatban a törvény mindenféle kertelés nélkül kimondta, hogy a békés, demokratikus átmenet biztosítása érdekében van szükség minderre, tehát az ellenzék korábbi törekvései megvalósultak. A népszavazásnak ez utóbbi miatt is volt további megerősítő szerepe. A hadseregnek való feladatok átadásának (háterszágvédelem) a szabályozása ugyanakkor azt is megakadályozta, hogy a későbbiekben egy „jogutód nélküli torzszülött” jöhessen a világra. A fegyvereket és az objektumokat ideiglenesen a hadsereg kezelte, az állományról is gondoskodniuk kellett. Ezt az országgyűlés egyébként 274 igennel, 6 nemmel és 31 tartózkodással fogadta el.¹⁸⁵ Mindenképpen figyelemreméltó a magas igenek aránya, ez azt tükrözi, hogy a testület felszámolása erre az időszakra a kormánynak és az MSZP-nek is politikai szempontból nagyon lényeges volt. Ez számukra ekkor már egyfajta „tűzoltási kísérlet” volt, hiszen a népszavazási kampány és a népszavazás során erősödött meg az ellenzék egy része.

Borbély Sándor már 20-án rendelkezett a felszámolásig a teendőkhöz kapcsolatban. Ebben a feladatok további ellátását szabályozta. Ugyanakkor a dokumentum azt bizonyítja, hogy a törvény elfogadását követően azonnal értesült a felosztatásról, és a fegyverek gyors elvételére nem számított. *„A munkásörtség megszűnése tehát nem esik egybe az Országgyűlés törvényjavaslat feletti szavazásának napjával. Minderre tekintettel szükséges a munkásőri személyi állománya fegyelmét, rendjét, valamint a szolgálat ellátás feszességét, biztonságát a továbbiakban is biztosítani. Tekintettel arra, hogy a törvény hatálybalépését követően a Minisztertanács gondoskodik a megszüntetés részfeladatainak fegyelmezett végrehajtására, a személyi állomány tevékenységére szükség van.”* Így a fegyverek, objektumok őrzéséről részletesen rendelkezett.¹⁸⁶

¹⁸⁰ A szerző interjúja Markovics Ferencsel, 2014. augusztus 25.

¹⁸¹ Hasonló volt a helyzet a munkahelyi pártszervezetekkel kapcsolatban is, október 7-én a kongresszus még a megtartásuk mellett érvelt, az aláírások összegyűjtését követően 13-án Kulcsár Kálmán bejelentette, hogy javaslatot terjeszt be a kitiltással kapcsolatban. 1989. évi XXXIII. tv. címen el is fogadta az országgyűlés. (Népszabadság 1989. október 17.)

¹⁸² Népszabadság 1989. október 18, Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 461–452.

¹⁸³ A Reform 1989. október 20-i számában a MOP előtti tüntetésről tudósított, ennek során az egyik szomszédos villából filmezték a résztvevőket. A plakátokon a következő szövegek voltak olvashatók: „Ne lőjétek, inkább dolgozzatok!” „A Munkásokat nem kell őrizni!” „Vigyázz, pihenj, oszolj!”

¹⁸⁴ Magyar Közlöny 1989. október 21-i szám

¹⁸⁵ Kárpáti Ferenc: Puskalövés nélkül i. m. 155–156.

¹⁸⁶ MNL OL MOP M-KS-295 370. d. 2. 6. e. Borbély Sándor: MOP 4–44 /1989. sz. intézkedése 1989. október 20. „A munkásőri tevékenység folyamatosságának a biztosítása”

1989. október 21-én a MOP-on rendkívüli értekezletet tartottak, amelyen Németh Miklós mondott beszédet, kihangsúlyozta, hogy egy politikamentes Munkásórség nem lenne jó senkinek. Borbélyt ekkor mentette fel, Kárpáti is jelen volt, ő is köszönetet mondott a testületnek.¹⁸⁷ Németh Miklós mindezt eléggé kockázatosnak tartotta, hiszen korábban is értesült munkásőr szervezkedésekről,¹⁸⁸ és ezen a napon még kint voltak a fegyverek. *„Egy gyönyörű szép őszi nap volt, — emlékezett vissza — és a beszédemet még meg is tapsolták. Azt jelentettem be, ott ült az összes az országos parancsnokság... én azon a bizonyos késő őszi feloszlató parancsnokgyűlésen vagy minek nevezték, ahol nem csak az országos parancsnokság, hanem a megyei parancsnokok is mind-mind részt vettek és hát én a Kárpáti Feri bácsi kíséretében búcsúztam, búcsút mondtam nekik. Hát nem mondom, hogy nem volt izgalom bennem, mert volt. Én, amikor a csütörtöki kormányülésen megkérdeztem a kollégák közül, hogy ki tartana velem erre a gyűlésre, akkor egyetlen egy ember emelte fel a kezét, ez Kárpáti Ferenc volt. És ez nekem nagyon jól esett. Semelyik másik miniszter vagy kolléga nem érezte úgy, hogy itt valami nagyon jelentős történik majd, és esetleg valamilyen támogatást a jelenlétükkel adni kell a kormányfőnek. ... De a Kárpáti rögtön átérezte ennek a súlyát is, meg az ezzel járó felelősséget és hát nekem, ő, amikor*

¹⁸⁷ A miniszterelnök a következő szavakkal búcsúzott: *„... Tudom, hogy Önöknek különösen nehéz megérteni, megemészteni ezt a döntést. Bevallom, én magam is sokat töprengtem rajta. Végül az segített, hogy a múlt értékelése feletti vívódás helyett a jövő felé fordítottam tekintetem.”* Népszabadság 1989. október 23.

¹⁸⁸ Németh Miklós ezekre a következőképpen emlékezett: *„Hát több is volt ilyen, amikor önmagának az akkori parlamentben egy volt megyei tanácselnök, aki parlamenti képviselő is volt, az íróasztalára letesz egy levelet, aláírva. És beleírja, hogy ezt és ezt X és Y adta nekem ebből a megyéből, nem írja alá, mert fél a retorziótól, de szívesen találkozik velem. És én találkoztam is az illetővel. Aki hát bizonyos északkeleti magyarországi megyék bizonyos nagyvállalatai és munkásórségeinek rendszeres tanácskozásairól számolt be, ahol, ahol hát arról beszélgettek, hogy hogyan lehetne ezt a fordulatot megakasztani, és hogyan lehetne új irányt venni, már visszafelé fordítani a dolgokat.*

K. D.: És ez csak az északkeleti megyékben volt, vagy volt máshol is?

N. M.: Volt máshol is, de északkeleti megyéből volt konkrét felhívás vagy levél a kezemben.

K. D.: És a Münnich Ferenc Társasággal volt nekik kapcsolatuk? Vagy ezt nem lehet tudni.

N. M.: Én akkor, ez volt az egyetlen eset, amikor ez a találkozó a levelet nem aláírta, de a levelet a megyei tanácselnöknek átadó személlyel személyesen találkoztam, amikor valóban utasítottam a titkosszolgálatot bizonyos dolgokra. A telefonlehallgatások odáig mentek, hogy elegendő bizonyíték nem gyűlt össze arra, hogy tovább... mert csak ilyen foszlányok jöttek, hogy mi lenne ha! Mi lenne, ha az elektromos vezeték... Nem jött össze ahhoz elegendő bizonyíték, a telefon. ... utasítás arra ment, hogy lehagassanak bizonyos telefonokat. Bizonyos emberek bizonyos telefonjait. És hát a feltevésekben olyanok... vagy a telefonbeszélgetésekben feltételes módokban, hogy mi lenne ha...? Mit gondolsz, mi lenne a válasz? Tehát így telefonon ilyenekről beszélgettek. Ha az elektromos rendszerben valami probléma lenne, vagy a gázvezetékek elszabadulnának,... elszabadulnának a gázvezetékek. Hát miután a találkozók nyilvánvalóan szagot kaphattak arról, hogy a... Egyébként egy parlamenti beszédben virágnyelven el is mondtam ezt annakidején, egy hozzászólás keretében, hogy a találkozók, az összejövetelek elhaltak. Ez volt a vége, nem lett belőle további intézkedéscsomag vagy ügy. De a kérdésre, hogy a Münnich Ferenc Társaság és ezek meg a munkásőrök, hát nyilvánvaló, hogy egy töről fakadtak. A társaság, hát átfedés volt legalább kétharmados arányban a vezetés meg a személyi kapcsolatokat érintően, hát ez a munkásórségi leszerelés ez volt a másik eset, mondom, amikor maga a feleségem ijedt meg egy picit, mert ezeket a fenyegető telefon, még K vonalon is. Tudja mi volt az a K vonal?

*ahogy odaértem a gépkocsival és megjelent ennél, mert délelőtt 10 órára kellett menni ugye a Naphegyre...*¹⁸⁹

A Reform című lap tudósítása szerint október 23-án 10 órakor kapták meg a parancsot a honvédség napokkal korábban kijelölt alakulatai a munkásőr objektumok megszállására. Ungvár Gyula vezérőrnagy irányította az akciót, 180 objektumból kellett a fegyvereket begyűjteni, és a meghatározott közeli katonai raktárakba szállítani.¹⁹⁰ A Népszabadság szerint már a MOP épületét október 22-én 12 órakor katonák őrizték.¹⁹¹

Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök hivatalosan október 23-án jelentette be a testület feloszlását, ezzel kapcsolatban megemlítette, hogy az MN kommandós alakulatai megszállták a Munkásőrség 180 fegyverraktárát, és létesítményeit. Ennek során 60 ezer géppisztolyt, 53 ezer kézi lőfegyvert, 5300 géppuskát vettek el.¹⁹² Kárpáti Ferenc a már említett visszaemlékezésében azt írta, hogy 22-re begyűjtötték a fegyvereket.¹⁹³

Az akció megtervezője és koordinálója, Markovics Ferenc visszaemlékezése szerint szó sem volt kommandós alakulatokról, és a fegyverraktárak őrzését 23-án délelőttre sikerült átvenni a Munkásőrségtől. Az iratok tanulsága szerint ez nem minden esetben volt így, több helyről délután, pár helyről 24-i átvétellel kapcsolatban küldtek jelentést.¹⁹⁴

Markovics egy végrehajtási utasítást készített a lefegyverzéssel kapcsolatban: *„Hát ebben a végrehajtási utasításban, amit én annyira titkoltam, hogy tényleg én maximum a hogyhívjával akartam megbeszélni, a Horváth Pistával, meg a Kárpáti Ferivel, először, ebbe az volt a leglényegesebb, hogy pánikszerűen és rajtaütéssel kell a Munkásőrséget megszüntetni. Na, most ebbe az volt*

K. D.: Titkos, különleges (Pontosan: Közigazgatási)

N. M.: Hát, ami egy bizonyos beosztás a régi rendszerben fölött még a lakásába is felszerelték az embereknek az úgynevezett K vonalat, hogy mit rövidítettek, hogy különleges vonal, vagy nem tudom, és még a lakásom K vonalán is, hát nem tudom, akkor annak olyan beosztásúnak kellett lennie, aki K vonalról fenyeget meg engem. ... K. D.: És nagyságrendileg hány ember lehetett benne ebben a szervezkedésben? Ezt kiderítette az állambiztonság? NM: Hát ez több tucat, ennél többet nekem sem jelentettek. Több tucat ember, meg azoknak a beosztottjai, akik... hát, nyilván ha egy vezérigazgató megy, ott viszi a sleppjét, és akkor már az három ember legalább. Hogy aztán... ezek északkelet-magyarországi megyei vállalatok és vezetők voltak. De, mondom, ez elhalt.” (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.) Markovics Ferenc visszaemlékezése szerint: *„Hát nem is biztos, hogy minden munkásőr le akar szerelni, meg minden munkásőr át akarja adni a fegyverét, aztán iminnen-amonnan lehetett hallani ilyeneket. De ezek ilyen hallomás, nem kész tények, hallottam ilyet is.”* (A szerző interjúja Markovics Ferencsel, 2014. augusztus 25.)

¹⁸⁹ A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.

¹⁹⁰ A Reform 1989. november 24-i száma meg nem nevezett forrásokra utalva írta, hogy egyes sztálinista megyékben el akarták a munkásőrök a fegyvereket dugni. (Reform 1989. november 24.)

¹⁹¹ Népszabadság 1989. október 26.

¹⁹² *Tőkés Rudolf*: A kialakított forradalom 371–373. ., A Reform 1989. november 24-i számában közölt mennyiségek: 53004 pisztoly, 59044 géppisztoly, 4704 golyószóró, 609 géppuska, jelentős mennyiségű lőszer és kézigránát, 23 db. tehergépkocsi a fővárosban, országosan összesen 470 gépjármű. Budapesten október 25–27. kezdték meg az anyagok begyűjtését, 30-án vidéken is elkezdték a fegyverek elszállítását. A Honvédség 250–260 szállító járművét vonta be. A honvédség vezetői szerint a Munkásőrség vezetői minden szükséges információt megadtak. (Reform 1989. november 24.)

¹⁹³ *Kárpáti Ferenc*: Puskalövés nélkül i. m. 155–156.

¹⁹⁴ MNL OL XIX-A-98 260. d.

tulajdonképpen a fő dolog, amivel aztán hát ugye a Kárpáti nagy keservesen egyetértett, hogy a Dósával én megbeszéltem, ez is benne van, hogy éjjel, tehát egy éjszaka kell az egészet megcsinálni. Éjjel, mit tudom én, 11–12 között, a Munkásórség Országos Parancsnoksága, és megyei, és bármilyen parancsnokság között az összeköttetést megszüntetni. Tehát hogy ne tudjanak egymással kommunikálni. A Dósát arra kértem, az is le volt írva, minden bázishoz adjon egy embert, és valamilyen úton-módon, vagy vállalatától, vagy a munkásórség gépkocsiállományából szerezzenek személykocsikat, és tulajdonképpen álljon rendelkezésre egy ember, aki megmutatja az objektumot. A Horváth Pistát arra kértem, hogy adjon rendőrt, egy rendőrt minden ilyen kocsihoz, a Kárpáti Ferit pedig arra, hogy adjon kiskatonát, illetve nem kiskatonát, tisztet, vagy tiszthelyettest. És tulajdonképpen határozott felszólítással, hogy minden munkásőr objektumnál, ahol fegyver volt, ott ő is volt, na, most ezek azért géppisztollyal, meg mit tudom én mivel ellátva,... (A) végrehajtás után tényleg úgy történt, a Munkásórségtől, akit a Dósa kijelölt, az tulajdonképpen vitte magával gépkocsival a rendőrt, a tisztet, vagy tiszthelyettest és a katonát. Kimentek a helyre, az adott helyre, ahol a bázis volt, felszólították, hogy ilyen és ilyen törvény értelmében, tehát a XXX-as törvényre hivatkoztak, a XXX-as törvény értelmében a Munkásórséget lefegyverezzük, tegye le a fegyvert. És adjátok ide a fegyverraktár kulcsát! Most attól kezdve ott maradt vagy a katona, vagy a rendőr, és tulajdonképpen ő védte, de ez nagyon rövid ideig kellett, mert maximum egy vagy két nap. Most erre, még ugye a Kárpátitól azt kértem, hogy adjon nekem még két-három tábornokot, hát egyrészt olyat, aki felügyeli a gépjármű részleget, és gondoskodik arról, hogy az összes fegyvert, azonnal, ahogy lefoglaltuk, az összes fegyvert kezdjék el beszállítani. Döntsék el, hova, a honvédségi raktárakba, de hát leltár szerinti átvétellel... október 23-án már korán reggel nekem jelentették, hogy az ég adta világon mindenütt már le van foglalva a fegyver. A Munkásórség le van fegyverezve, és hát folyamatosan szállítja a honvédség egy tábornok vezetésével az összes fegyvert be a honvédségi fegyverraktárakba...¹⁹⁵

Skorka Sándor viszont a következőképpen emlékezett vissza. Az MN megszállta a főbb objektumokat, a Gellért-hegyen a Munkásórség és az MN is adott szolgálatot. Az akciójukat szerinte rosszul szervezték meg, mivel az üzemekben lévő bázisokat nem szállták meg. A testület eszközeit a főtí raktárba gyűjtötték össze. A gyakorlóruhát a rendőrség kapta. A fegyvereket úgy szállították el, hogy a MOP 1. emeleti bejáratról hólapáttal hányták le a földszintre, a Munkásórség fegyverei Táborfalvára kerültek, az MN objektumába. Skorka még azt is állította, hogy a későbbiekben nem a Munkásórség fegyvereit adták el Horvátországba, mivel azoknak szürke volt a markolatuk.¹⁹⁶

A visszaemlékezések és az iratok tanulsága alapján komolyabb incidensre nem került sor a lefegyverzés során. Németh Miklós szerint: „Voltak kiabálások, majd visszajövünk – ilyesmi, de különösebb, tehát verekedés, vagy ilyesmi semmi. Voltak, akik megcsókolták a fegyvereiket, voltak, akik törölgették a könnyeiket, ilyeneket kaptam jelentésbe, de zavartalanul, hiánytalanul — de hát

¹⁹⁵ A szerző interjúja Markovics Ferencsel, 2014. augusztus 25.

¹⁹⁶ Interjú Skorka Sándorral, a hangfelvétel a szerző birtokában.

a hiányba becsúszott egy kis folt, — de zavartalanul megtörtént. ...” Ugyanis: *„Egy 56-os ruhába öltözött úr van lent a kapunál, ismeri, lódenkabát kivágott címer, magyar zászlóval. Tehát felöltözött 56-os figuraként. És azt állítja, hogy Fót mellett, Fóton a raktárakban még van fegyver, és nem őrzi senki. Munkásőr.”* Ezt követően a miniszterelnök utasította Kárpáti Ferencet, hogy küldjenek embereket a raktár őrzésére is. Valamennyi fegyver maradhatott kint a munkásőröknél, hiszen a nyilvántartások nem voltak megbízhatóak.¹⁹⁷

Október 24-ére a MOP-ra berendelték a budapesti, a megyei parancsnokokat, a helyetteseiket és az ügykezelési előadókat a további teendőikkel kapcsolatban.¹⁹⁸ A Posta 1989. október 24-én adott értesítést a Munkásőr lap megszűnéséről.¹⁹⁹ A Munkásőrség felszámolásának a módjáról 1989. október 29-én született döntés.²⁰⁰ A népszavazást november 26-án tartották, a választók közel 95% az igenre, jelen esetben a testület feloszlatására voksolt.²⁰¹ 1989 végétől megkezdődött a testület ingatlanjainak és ingóságainak a hasznosítása, ezt azonban már egy másik tanulmányban fogom ismertetni.²⁰²

Látható, hogy a Munkásőrség feloszlatása nem ment egyszerűen, hiszen az MSZMP sokáig az átmentésére játszott. A párton belül voltak ezzel kapcsolatban véleménykülönbségek, ennek a pontos tisztázása további kutatásokat fog igényelni. Látható az is, hogy az átmentéssel kapcsolatos koncepció folyamatosan változott. Az 1989-ben Moszkvában megfogalmazott elvek az elnöki szocializmusról, Pozsgay terve a sajtóval kapcsolatban és a Munkásőrség esete minden bizonnyal összefüggésben volt egymással. 89 végére egyrészt a milícia léte politikailag kezdett egyre kényelmetlenebbé válni, másrészt viszont a feloszlatás a hatalmi pozíciók, a pénzügyi helyzet és a szavazóbázis gyengülése miatt is mérlegelés tárgyát képezte a hatalom részéről. Azt, hogy az MSZMP-n belül kik és milyen mértékben foglalkoztak egy esetleges puccs kérdésével, szintén további kutatásokat igényel. Ezzel kapcsolatban egyelőre inkább visszaemlékezések állnak a rendelkezésünkre. Csehszlovákiában és az NDK-ban felhasználták a milíciát a tüntetők ellen, a félelmek így nem voltak alaptalanok. Lényeges kiemelni, hogy a Munkásőrséggel kapcsolatban az egyetlen megoldás csakis a felszámolás lehetett, mivel ez a testület a felvételi elveknek köszönhetően az MSZMP párthadserege volt, és adott esetben maradhatott vol-

¹⁹⁷ *„Hát ez volt a Kárpáti nagy dilemmája is, mert a leltár... ő is azt mondta, hogy jó, de ne nyugodjunk meg 100%-ig, mert biztos, hogy van kint. Hát nézd meg! – azt mondja és mutatta nekem – Hát ezek... honnan tudjuk, hogy leadták-e a cserénél mindet, amikor cseréltek típust mondjuk. Ki tudja, mert a papírokból nem derül ki semmi.”* (A szerző interjúja Németh Miklóssal, 2014. augusztus 13.)

¹⁹⁸ MNL OL MOP M-KS-295-1 370. d. 2. ó. e. Dósa István mopk. 1. helyettes 46/1989. sz. intézkedése 1989. október 23.

¹⁹⁹ MNL OL MOP M-KS-295-1 558. d.

²⁰⁰ Az MT 107/1989. sz. rendelete Markovics Ferenc kormánybiztosi kinevezéséről Magyar Közlöny 1989. október 29. 76. szám

²⁰¹ Az Országgyűlés 41/1989. sz. határozata 1989. december 21. a népszavazás eredményével kapcsolatban Magyar Közlöny 1989. december 27. 97. sz.

²⁰² Az MT 1067/1990. (IV. 9.) sz. hat. a volt Munkásőrség egyes ingatlanjainak hasznosításáról Magyar Közlöny 1990. április 9. 32. sz. Grúber Nándor PM főosztályvezető kormánybiztos lett, a vagyon kezelése lett a feladata.)

na. A négyigenes népszavazással az ellenzék több pártja nem csak a népszerűségét tudta növelni, hanem nyomást tudott a hatalomra gyakorolni, hogy oszlassa fel a Munkásórséget. Ugyanakkor a szovjet csapatok ittléte, és az MSZMP hatalmi pozíciói miatt többen joggal tarthatták kockázatosnak a népszavazást, bár ez 26 éves távlatból visszatekintve helyes lépésnek bizonyult.

THE LAST MONTHS OF THE WORKMEN'S GUARD

by Dávid Kiss
(Summary)

One of the key points during the change of regime in 1989-90 was the suppression of the Workmen's Guard (Hung. Munkásórség), as its personnel consisted of members of the Communist Party or persons loyal to it. Although this did not mean that all its members would have been ready to take arms in defence of the "people's authority", even the mobilisation of only a part of the some sixty thousand members for an extreme leftish coup could have had serious consequences. From all this followed that the complete dissolution of the Guard became a question of crucial importance, for not even a transformation of this body would have meant a solution to the problems it represented, as more than two hundred thousand people had served there in the course of its existence. Nor was it indifferent for the Communist Party, preparing itself for the democratic transition, how the serving and retired personnel, and the members of their families would vote during the forthcoming elections. On the other hand, the reformist circles of the ruling party were aware that a standing party army would be incompatible with the conception of a modern leftish political force. In opposition to them, some played on the transition of the Guard into the new era.

The tug of war around the Guard was eventually decided by the success of the collection of signatures which preceded the referendum proposed by the political opposition on four questions. Then, before voting on fundamental legislation, the parliament passed act XXX of 1989 on the abolition of the Workmen's Guard. As the subsequent referendum was regarded as confirmatory, the Guard could not be reorganised under any pretext thereafter.

KÖZLEMÉNYEK

Völgyesi Orsolya

TÚLÉLÉS VAGY MEGÚJULÁS?

*Himfy Ferenc káplán és a katolikus alsópapság szerveződése
az 1940-es, 1950-es évek fordulóján*

Himfy Ferenc rákoskeresztúri káplánt 1958. március 19-én este állították elő, majd másnap előzetes letartóztatásba helyezték.¹ Az őrizetbe vételi határozat szerint, amelyet Gressa István, a BM egyházi reakcióval foglalkozó (II/5-c) alosztályának rendőrnyomozó főhadnagya készített, Himfy Ferenc csoportvezetőként részt vett az 1952 augusztusában letartóztatott, majd életfogytiglanra, illetve 15 éves börtönbüntetésre ítélt Bulányi György és Juhász Miklós piarista paptanárok által vezetett ifjúsági szervezkedésben.² Ezen tevékenységéért bírósági úton akkor nem vonták felelősségre – áll a dokumentumban. Az 1956. októberi „ellenforradalom” idején kiszabadult Bulányival és másokkal megbeszélést folytatott az illegális ifjúsági szervezkedés újraindításával kapcsolatban, valamint 1956. október 31-én részt vett a budapesti papok forradalmi nagygyűlésén.³ Az „ellenforradalom” alatt és azt követően különböző broszúrákat, „ellenforradalmi” beszédeket sokszorosított saját írógépén, s ezeket a dokumentumokat terjesztette is. Továbbá tudomással bírt az 1957 márciusa óta bujkáló Bulányi György és Juhász Miklós tartózkodási helyéről, és részt vett a fenti két személy országból való kiszöktetésének előkészítésében és megszervezésében. A rendelkezésre álló adatok szerint Bulányival és Juhással együtt ő maga is el akarta hagyni az országot. A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályá-

---

¹ Himfy Ferenc (1914–2001) Budapesten született, tanulmányait a Zrínyi Miklós Gimnáziumban végezte, s diákként bekapcsolódott a Regnum Marianumhoz köthető cserkészmozgalomba. A Váci Szemináriumban tanult, 1940-ben szentelték pappá. 1940–1944 között Abonyban káplán, 1944 májusától 1945 májusáig alapító lelkész Soroksár-újtelepen. 1945 májusában Kiskunfélegyházára került, ahol hitoktató és káplán volt. 1951 decemberétől 1957 szeptemberéig káplán Kispesten a Jézus Szíve plébánián, majd 1958 márciusáig Rákoskeresztúron. 1957 márciusában őrizetbe vették, de hamarosan szabadon engedték. 1958. március 19-én ismét előállították, 1958 novemberéig előzetes letartóztatásban volt, majd közbiztonsági őrizetbe került Tökölre, innen 1959 júniusában szabadult. 1964 és 1967 között Szentesen káplán, 1967 és 1970 között Tiszavárkonyban, majd 1970 és 1995 között Szolnokon a Jézus Szíve templomban plébános.

² 1957 decemberétől a BM II. főosztály 5. osztálya foglalkozott elsősorban a belső reakció elhárításával, az egyházakkal szembeni állambiztonsági munkát a II/5-c alosztály végezte. *Vörös Géza*: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. Szerk. Bánkúti Gábor–Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’ Harmattan Kiadó, Bp. 2010. 281–333.

³ A nagygyűlés jegyzőkönyvét l. ÁBTL 3.1.9.-V-146695/1 Werner Alajos és társai

nak (II/8) jelentése azonban még egy pontot tartalmazott, e szerint Himfy Ferenc alaposan gyanúsítható államtitoksértéssel, mivel 1957 márciusában a BM II/5 Osztálya ügynöknek beszervezte, ő azonban beszervezését felfedte Sík Sándor piarista tartományfőnök előtt.⁴

A nyomozás elrendeléséről és a Himfy Ferenc előzetes letartóztatásáról szóló határozat 1958. március 22-én született meg Berki Béla rendőrnagy vezető kezdeményezésére, az előzetes letartóztatást többször is meghosszabbították, s az egészen 1958 novemberéig tartott.⁵ Himfyt végül nem állították bíróság elé, 1958 novemberében közbiztonsági őrizetbe vették, Tökölről aztán 1959 júniusában szabadult: az internálás indoka pedig a következő volt: „nevezett éveken keresztül fiatalok összejöveteleit szervezte meg, ahol hitoktatás ürügyén keresztül a munkáshatalom ellen igyekezett nevelni a fiatalokat.”⁶

Az alábbiakban a Himfy Ferenc ellen felmerült vádpontok részletes ismertetése mellett az 1940-es, 1950-es évek fordulóján meginduló, katolikus egyházon belüli kisközösségi mozgalmak — mindenekelőtt a Bulányi György, Juhász Miklós, Török Jenő piarista szerzetesek által létrehozott kiscsoportok és az azokat irányító papi közösség — néhány jellegzetességét szeretném bemutatni, felhasználva a Himfy Ferenc 1990 februárjában készített életútinterjút is.⁷

A kisközösségek vizsgálata különleges nehézséget jelent a kutató számára, hiszen a rájuk vonatkozó fontosabb forrástípusok: az állambiztonsági dokumentumok, a bírósági iratok, másfelől a szubjektív források, naplók, visszaemlékezések és az oral history értelmezése és felhasználása igen eltérő módszertani problémákat vet fel. A tanúvallomásokkal, kihallgatási jegyzőkönyvekkel kapcsolatos, egyébként jól ismert nehézségeket egy Bulányi Györgytől vett idézettel érzékeltetném. A piarista szerzetes, miután 60 napon keresztül napi 10 órán át vallatták, a kihallgatási jegyzőkönyvek aláírásakor — 1992-ben megjelent visszaemlékezése szerint —, a kihallgató tisztnek a következőket mondta: „Két hónap után aláírták velem a mintegy tizenöt–húsz oldalnyi jegyzőkönyvet. Némileg rossz lelkiismerettel tettem meg, mert nem az általam használt kifejezések szerepeltek benne. Én csoportösszejöveteleket említettem, illegális államellenes találkozót írtak. Nem ezt mondtam, közöltem vele, mire megnyugtattott: nem számít, a bíróság előtt majd mindent elmondhatok.”⁸ Az állambiz-

⁴ Himfy Ferenc vizsgálati anyagát l. ÁBTL V-144182 és V-144182/1

⁵ Az 1958. május 5-én elkészült vizsgálati terv szerint a következőket kellett Himfy ügyében tisztáznunk: „**A** Felderítényi Himfy Ferenc György által 1948-ban létrehozott és 1953-ig vezetett és irányított ifjúsági szervezkedésben való tevékenységét, a szervezkedés tagjait, azok tevékenységét. **B** Felderítényi Himfy Ferenc György tevékenységét a Görög Lenke volt szerzetesnő által létrehozott ifjúsági szervezkedésben. A szervezkedés tagjait, azoknak ellenséges tevékenységét. **C** Felderítényi Himfy Ferenc György árulását, a vállalt titkos együttműködés alatt kifejtett dezinformatív tevékenységét, valamint az áruló tevékenységét dokumentálni. **D** Felderítényi, hogy az illegálisban élő Bulányi György és Juhász István [!] elítéltek nyugatra kiszöktetését, hogyan segítette elő, milyen előkészületi tevékenységet hajtott végre. **E** Felderítényi, hogy Himfy Ferenc György mikor és milyen formában fejtette ki demokráciaellenes izgató tevékenységét.”

⁶ ÁBTL 2.5.7. 148. kötet (Tököl) 1. rész 7032.

⁷ Az interjút 1990 februárjában Szolnokon a Jézus Szíve plébánián készítette Völgyesi Orsolya és Szilágyi Márton. A szöveg a szerző birtokában van.

⁸ „Akik az üldözésből jöttek” Bulányi György. Közreadja: Elmer István. Vigilia 1992/7. 544–545.

tonsági iratok tehát a hatalom nyelvén szólnak, s a hatalom szempontjai szerint konstruálják meg a valóságot. A csoportmunkában résztvevők visszaemlékezései, illetve a velük jórészt már a rendszerváltás után készített interjúk viszont nyilvánvalóan a csoport életének csak egy bizonyos időszakát elevenítik fel, s az általuk elmondott párhuzamos, olykor pedig egymásba kapcsolódó történetek töredékesen és mindenekelőtt az egyéni életutakba ágyazva rajzolják meg a vizsgált közösségek mindennapjait.⁹

Mezey András PhD-disszertációja hívta fel a figyelmet arra, hogy tudomása szerint eddig egyedül Kamarás István tett kísérletet a földalatti ifjúsági pasztoráción belüli időhatárok kijelölésére, alapul véve Tomka Miklósnak az 1945 utáni magyar egyháztörténetre vonatkozó korszakolását. E szerint 1949 és 1956 között az ütközés időszakáról beszélhetünk, ekkor jöttek létre az első kisközösségek; 1956 és 1976 között az elszigetelődés évei köszöntöttek be, 1976 után pedig a dialógus korszaka érkezett el. Ehhez képest Mezey már öt korszakot különböztetett meg: az első 1946–52 közé esik (a vallási egyesületek feloszlásától az első kisközösség elleni perig), a második 1952 és 1961 közé tehető (folytatódnak a kisközösségek elleni perek, de a hatalom még a „földfeletti egyházra” koncentrálnak), a harmadik 1961-től a 60-as évek végéig tart (kisközösségek jégkorszaka, Fekete Hollók 1961-es ügye, majd az 1964/65-es perek után sok kisközösség feloszlik), a negyedik az 1960-as évek végétől 1976/77-ig (új baloldali diák mozgalmak, II. Vatikáni Zsinat megújító hatása, új lelkeségi mozgalmak jelentkezése), s az ötödik és egyben utolsó az 1976/77-ben kezdődik, ekkor a Helsinkiben megtartott Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia hatására 1976 áprilisában Magyarországon is törvénybe iktatják az ENSZ 10 évvel korábbi közgyűlésén elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmányát.¹⁰

A katolikus ifjúsági csoportok szervezésével kapcsolatban Himfy Ferenc vizsgálati anyagából kiderült, a kiskunfélegyházi tanítóképző hittanáraként, majd az iskolák államosítása után káplánként — a tanítóképző magyar-történelem szakos tanárának, Magó Filoména Julianna kalocsai iskolánővérnek a közreműködésével — 1948 és 1951 decembere között összesen 17, különböző korcsoporthoz tartozó hittancsoportot vezetett, amelyekben 130 fiatal tevékenykedett.¹¹ Ezek létrejöttéről az 1990-ben készült interjúban Himfy így beszélt: „Na, itt az iskolák államosítása után nem nekem jutott eszembe, hogy valami másfajta módon adjam tovább az egyház tanítását az ifjúságnak, hanem a gyerekek jöttek azzal a kéréssel, hogy: – Atya, se hittanóra, se kongregáció, se semmi. Egyedül marad a prédikáció, de az nem nekünk szól. Kellene valamit

⁹ L. bővebben *Mezey András*: Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1946 és 1980 közt, a pártállam és a hivatalos egyház vonatkozási keretében http://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/Mezey%20Andr%C3%A1s_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf 27–31. (Letöltés ideje: 2015. ápr. 15.)

¹⁰ Vö. *Mezey A.*: Katolikus kisközösségek i. m. 12–26.

¹¹ A tanítóképzőben 10 csoport volt kb. 85 fővel. Az általános gimnáziumban 1 fiú és 1 leány csoport működött kb. 15 fővel. A tanítónőképző mellett működő gyakorló általános iskolában 4-5 csoport volt kb. 30 fővel, 6-12 éves korú fiúkkal és lányokkal. Velük középiskolások foglalkoztak, így Zsolnai Erzsébet, Lajos Erzsébet, Király Irén és Fazekas Ilona.

csinálni. S akkor úgy lassan alakult ki az a mondhatnám végső megoldás, hogy osztályonként létrehoztunk egy-egy kiscsoportot. Ez akkor nem volt veszélytelen, mert ezt a fajta csoportosulást, aminek összejöveteleit részben a plébánián, a főnök által rendelkezésünkre bocsájtott helyiségben, nagyobb részt családoknál tartottuk, az állami hatóságok úgy kezelték, hogy ez államellenes szervezkedés. Próbáltuk mi ezt nagyon óvatosan csinálni. Nem is engedtem olyanokat be, akik csak úgy jelentkeztek, hanem mindig a gyerekek közössége döntötte el, hogy ezt vagy azt a személyt bevonjuk-e a csoportba vagy sem.”

A vizsgálati anyag szerint miután Himfy Ferencet 1951 decemberében a fővárosba, a kispesti Jézus Szíve plébániára helyezték, a csoportok még nagyjából egy évig működtek. Himfy időnként leutazott hozzájuk, illetve megkért még egy Kiskunfélegyházán élő tanítónőt, Bajáki Reginát, hogy alkalmanként foglalkozzon a csoporttagokkal. A szerzetesrendek feloszlata után ugyanis Magó Filoména is elkerült Kiskunfélegyházáról, Dányba helyezték, így a csoportok vezető nélkül maradtak, és Himfy vallomása szerint 1953-ra teljesen megszűntek működni. Ezzel szemben a vele csaknem öt évtized múltán készült interjúban a következőket mondta: „Zavart a gondolat, hogy vajon a félegyházi csoportjaim élnek-e még: 2-3 havonként lementem Félegyházára is inkognitóban, és a csoportok vezetőinek egy kis eligazítást tartottam. Úgyhogy a csoportok élete majdnem zavartalanul ment még vagy 5 esztendeig. Aztán a gyerekek lassan kinőttek a csoportokból, újak nem alakultak, ezek elkerültek vidékre tanítónak, tanítónőnek. De hogy a csoportmunka megérte, az abból következik, hogy a legtöbbjükről még ma is tudok. Ezek végig hűségesek maradtak az egyházhoz és a hitükhöz.”¹² Hogy Kiskunfélegyházán ilyen eredményes volt 1948 után az ifjúsági pasztoráció, az nagy mértékben köszönhető volt az ottani plébános, Vedres Béla személyének is, aki feltétlen híve volt Mindszenty Józsefnek, s igen jó kapcsolatokat ápolt a Mindszenty politikáját követő Péteri József váci püspökkel is.¹³ Egy 1951 áprilisában készült jelentés szerint a Vedres mellé beosztott papok közül azok, akik esetleg szimpatizálnak a demokráciával, nem mertek ezen véleményüknek nyilvánosan hangot adni, mert Vedres azonnal elhelyeztette őket. Papjait vasárnaponként a tanyavilágba küldte, hogy ezzel el-

¹² A kiskunfélegyházi csoportmunkáról további részleteket árult el Magó Julianna 1958. június 30-i tanúvallomása: Magó elmondta, hogy 1945-ben ismerkedtek meg Himfyvel, aki hittanár, míg ő magyar-történelem szakos tanár volt az ottani tanítóképzőben. A szerzetesnővér vezetésével működött már egy végzett tanítónőképzősökből álló kongregáció is, amelynek papi vezetője Himfy Ferenc volt, így közeli munkatársak lettek. 1951 decemberében azonban Himfyt Kiszestre, Magó Juliannát pedig Dány községbe helyezték, ahol azóta is magyar tanárként dolgozik. Amíg Himfy Kiszesten működött, többször is felkereste, Rákoskeresztúrra helyezését azonban kapcsolatuk megszakadt – áll Magó Julianna vallomásában. A kiskunfélegyházi csoportok létrejöttével kapcsolatban megerősítette Himfy vallomását: az iskolák államosítása után többen is kérték az iskolán kívüli csoportos hitoktatás megszervezését, a jelentkezőket ekkor kisebb csoportokba osztották. Magó szerint 1951 végére 10 ifjúsági csoport volt kb. 80 fővel – a csoportmunkában részt vevők számát tehát kisebb létszámban határozta meg, mint Himfy. Voltak csoportok a tanítóképzősökből, gimnazistákból és a tanítóképzőhöz tartozó gyakorló általános iskolából. Munkájukat tanítónőképzős hallgatók segítették, akik a csoport tagjaival közvetlenül foglalkoztak, s a csoportokat összetartották. Himfy és Magó Julianna közvetlenül ezekkel a csoportvezetőkkel foglalkoztak hetente egyszer-kétszer a plébánián, vagy Himfy édesanyjának Klapka utcai lakásában.

¹³ ÁBTL 3.1.9 V-96674/8 P. Vezér Ferenc és társai

lensúlyozza a párt népnevelő munkáját. Az alkotmány ünnepe alkalmából a magyar katolikus papok demokratikus szövetsége felhívást intézett a papokhoz, hogy augusztus 20-i beszédekben méltassák az alkotmány jelentőségét. Vedres az ezt megelőző napon összehívta a helyi papságot, és azt határozta, hogy miután az állam üldözi az egyházat, a miséken nem fogják szóvá tenni az alkotmányt és nem fogják méltatni jelentőségét sem. Vedres széles körben végzi a hitoktatást, — szól a jelentés — főleg Himfy Ferenc hitoktatón keresztül szervezi meg a fiatalokat, s rendszeresen családlátogatásokat is végeznek. Vedres a kecskeméti esperesi kerület vezetőjénél, Baranyi László apátplébánosnál tartott vacsorán elmondta, hogy nála miképpen van megszervezve a hitoktatás. 6–7 nagyobb lány minden héten összejön Himfy Ferenc lakásán, aki hallgatást tart számukra. A lányoknak saját csoportjaik vannak, a Himfytől hallottakat a csoportokban továbbadják. A csoportok mindig más házaknál jönnek össze, hogy tevékenységük ne legyen feltűnő. A fiatalabb tanítónők is be vannak szervezve a csoportokba. Elmondta azt is, hogy Farkas Mária Blandina, a volt kalocsai szegény iskolánővérek főnöknője az ő segítségével és támogatásával még ma is összetartja 51 volt apácáját, akik Kiskunfélegyházán magánházakban vannak elhelyezve. Himfy ifjúsági csoportjai tehát — hasonlóan más debreceni¹⁴ és szegedi csoportokhoz — rendszeresen felkeresték a környező tanyavilágban élő fiatalokat, akikkel nemcsak vallási kérdésekről beszéltek, de kulturális műsorokat, előadásokat is tartottak nekik, ezzel pedig kivívták a pártvezetés rosszallását, hiszen ezen egyházi csoportok tevékenységében erős konkurenciát láttak.¹⁵

Az ifjúság vallásos nevelését először még az Actio Catholica (AC) keretein belül próbálták megszervezni s átalakítani. Az még az iskolák államosítása előtt többek számára világossá vált, hogy az eddigi gyakorlatot felül kell vizsgálni, nemcsak a megváltozott politikai helyzet, hanem a korábbi oktatási formák kiüresedése miatt is. Éppen ezért Török Jenő piarista — a kiscsoportok szervezésének egyik kulcsfigurája — még 1946-ban megbeszélést folytatott rendtársával, Bulányi Györggyel, valamint a szintén piarista Lénárd Ödönnel és Szappanos Bélával, az AC akkor titkáraival.¹⁶ Elhatározták, hogy az Emmanuel Celestin Suhard francia bíboros érsek és Joseph Cardijn belga kanonok által kidolgozott elvekre támaszkodva mozgalmat indítanak. Alapul vették még a

¹⁴ Az akkor a debreceni piarista gimnáziumban tanuló, Bulányi György kiscsoportjában tevékenykedő Kállay Emil, későbbi piarista szerzetes így emlékezett: „1946 nyarán a piarista atyák regös cserkészként vittek bennünket különböző hajdúsági, szabolcsi, bihari falvakba, és esténként előadást tartottunk. [...] A műsor célja az volt, hogy felkeltsük a falusi emberek érdeklődését a népi kultúra iránt, amely biztos, hogy nagyon mély és nagyon hiteles volt. Este tehát műsort adtunk, aztán másnap délelőtt a piarista atyák meghallgatták a plébános által összeszedett tehetséges falusi gyerekeket, és ezekből kiválasztották azokat, akiket aztán a kollégiumokban ingyen arra képeztek, hogy majd a jövő Magyarországnak vezetői legyenek.” Az úton becsületesen végig kell menni. Kállay Emil volt piarista tartományfőnökkel beszélget Gianone András. Kairoz, Bp. 2010. 28–29.

¹⁵ ÁBTL V-700/47 Mindszenthy-ügy

¹⁶ Lénárd Ödön és az AC tevékenységéről l. *Gianone András: Lénárd Ödön és az Actio Catholica*. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk. Forgó András. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 2010. 655–663. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 6.)

Franciaországban alkalmazott JEC (Középiskolák Ifjúsági Elitképző Mozgalom) szervezeti alapelveit is. A mozgalom tehát még a legálisan működő AC keretei között kezdett körvonalazódni, és 1946 augusztusában szervezték meg Tokajban a Katolikus Ifjúsági Nyári Hetet, ahol az ország különböző részeiről érkezett 60 egyetemista és középiskolás korú, csoportvezetésre kiszemelt fiattal foglalkoztak: „A háború után a debreceni piarista atyák kisközösségeket hoztak létre. A kisközösségek vegyesek voltak, tehát leányok és fiúk is voltak benne. Az Actio Catholica keretében történt mindez. 1946 nyarán, Tokajon volt egy nagy Actio Catholica tábor az ifjúság számára. Egy országos katolikus tábor, ahol nagyon jeles előadók voltak. Az egyik Lénárd Ödön volt, aki nagyon mély nyomott hagyott bennem, a másik Szappanos Béla, az Actio Catholica titkára, aki szintén egy nagyon hiteles ember volt. Annyi fiatal vett részt ebben a táborban, hogy nem is tudtak mindenkit Tokajban elszállásolni.” – emlékezett vissza Kállay Emil atya.¹⁷ A következő években Gyulán, Szolnokon, Vácott, Veszprémben, Sopronban és az ország több nagyvárosában voltak hasonló jellegű összejövetelek. Török Jenő egyébként a Vigiliában 1948-ban megjelent, Új utak középiskolai valláspedagógiánkban című írásában éppen ennek az új módszernek a fontosabb elemeit ismertette, amely a csoportok önszerveződésen s a kisközösségek egyfajta önkormányzatiságán alapul, a tudnivalók átadása pedig viták során, párbeszédes formában valósul meg, s itt sajátítják el a csoporttagok a világi apostolkodás gyakorlatát is. Török a liturgia szerepét is hangsúlyozta, s azt, hogy a fiatalok ezen keresztül érezzenek meg valamit az ősegyház szelleméből és lelkületéből is.¹⁸ Vizkelety András akadémikus visszaemlékezése szerint 1948 nyarán — mikor még maga is piarista diák volt Tatán — Bánáss László veszprémi püspök segítségével összehívtak a dunántúli piaristák közül kb. 25–30 tanuló egy egyhónapos lelkigyakorlatra, ahol az iskolák államosítása utáni időkre próbálták meg felkészíteni őket. Az egyháztörténeti előadásokat Szentgyörgyi András tartotta, Bulányi György, Török Jenő és Juhász Miklós pedig lelkesen ismertették elképzeléseiket a kiscsoportos munkáról, beszéltek a francia munkáspapokról s különösen két könyvre hivatkoztak: Maxence van der Meersch¹⁹ Emberhalászok és Kuehnelt-Leddihn Erik Jezsuiták, nyárspolgárok, bolsevikik című műveire.²⁰ „A programnak persze nagyon erős hitbuzgalmi része volt, a »lelkigyakorlat« nemcsak fedőnévként szolgált. Minden reggel misét hallgattunk, reggel, este közösen elimádkoztuk a zsolozsmából a prima ill. a kompletorium rövidített magyar változatát. A kísérő elmélkedések a kereszténység társadalmi elkötelezettségét, az apostolkodás egyetemes feladatát hangsúlyozták. Az előadások ismertették Suhard kardinális, Párizs érsekének körleveleit, a *Mission de Paris* mozgalmat, a francia és belga munkáspapok szerepvállalását, kiemelték a szolidaritásvállalás és az egyéni meggyőzés

¹⁷ Az úton becsületesen i. m. 33.

¹⁸ Török Jenő: Új utak középiskolai valláspedagógiánkban. Vigilia 13. (1948) 1. 8–17.

¹⁹ Népszerű francia író (1907–1951), 1937-ben Goncourt-díjat kapott.

²⁰ Ez utóbbi politikai filozófiájáról l. *Megadja Gábor*: Szabadság vagy demokrácia? – A modern demokratizmus és a totalitarizmus problémája Kuehnelt-Leddihn politikai filozófiájában. Kommentár 2008/1. 64–76.

fontosságát. Ajánlott olvasmányok között szerepelt Maxence van der Meerschnek *Emberhalászok* című könyve és Erik Kühnelt-Leddihn *Jezsuiták, nyárspolgárok, bolsevikik* című, rendkívül érdekes, többségében bizonyára fiktív regénye egy német nagypolgári családból származó fiatalemberről, aki végül a Szovjetunióban jezsuita szervezésben folyó térítők munkájában vesz részt. Ezek a könyvek később Tatán kézzől kézre jártak közöttünk. A kapcsolattartás fedőszervének, aminek létrehozására beszélgetéseink vezetői felhívták a figyelmet, nálunk Tatán eleinte erre a célra bevált a rendkívül sikeres néptáncscsoportunk.”²¹

A földalatti kisközösségek (s majd a Bokor-mozgalom) eredettörténetének fontos, már-már mitikus eleme mindezek mellett az a mozzanat, amely szerint 1945 elején a debreceni piarista rendházban szállást kapott egy Kolakovics néven bemutatkozó horvát jezsuita szerzetes, aki egy hónap alatt négy kiscsoportot hozott létre munkásfiatalokból, diákokból és felnőttekből, s távozása után az ő csoportjait vette át Bulányi György. Kolakovics minden bizonnyal azonos az 1906-ban született Stjepan Tomislav Poglajennel, aki beutazta a szovjet blokk országait, s XII. Pius tudtával, igaz, csak magánemberként, de a Szovjetuniót is megjárta. Tevékenységének további vizsgálata azért is fontos lehet, mert megvilágíthatja annak a hátterét, hogy a szovjet megszállás alá kerülő országokban kibontakozó egyházi földalatti mozgalmak a Vatikán tudtával, hallgatólagos támogatásával kezdték-e meg működésüket. A Belgiumban is tanult Poglajen módszerének, tájékozódásának egyébként lényeges eleme, hogy nagy hatással volt rá Joseph Cardijn bíborosnak a munkáspasztoráció terén végzett tevékenysége, ami ilyen formán akár ösztönzője is lehetett a Bulányiék által választott csoportszervezési metódusnak.²²

Mindebből nyilvánvaló, hogy Himfy Ferenc a kiskunfélegyházi kiscsoportok szervezésével egy országos mozgalomba kapcsolódott be. 1948 nyarán Magó Juliannával közösen egy 30 főből álló ifjúsági csoportot vittek a Balaton-partján lévő Jankovics-telepre, a Szent Sarolta lelkigyakorlatos házba. Magó Julianna javaslatára meghívták előadónak Bulányi Györgyöt is, akivel Himfy itt találkozott először. (Bulányi egyébként a Himfy ügyében tett tanúvallomásaiban az első találkozást egy évvel későbbre datálta.) Bulányi elmondta, hogy neki is vannak Debrecenben hasonló ifjúsági csoportjai, Himfy még ugyanebben az évben megismerkedett a mozgalom többi meghatározó személyiségével: Juhász Miklós és Török Jenő piarista szerzetesekkel és a Szegeden működő Lakos Endrével, Bulányit és Juhászt 1950-ben és 1951-ben meghívta egy-egy lelkigyakorlat megtartására, Kiskunfélegyházára. Vallomásából az is kiderül, hogy Bulányiékkel 1949 nyarán Budapesten, a piarista rendházban tárgyaltak elő-

²¹ *Vizkelety András*: A tatai piarista gimnázium utolsó évei 1945–1948. In: A piarista rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Kiadója, Bp. 2010. 370–376. Az idézetet l. 375–376.

²² L. erről http://www.bulanyi.hu/images/onrajz/aki_dudas_akar_lenni_10.pdf 67–68. (Letöltés ideje: 2015. jún. 20.) A kérdésről legújabban l. Benyhe Bernát: Bokor-állam-egyház. A Bulányi György-féle Bokor-közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia. 264–270. http://www.institutumfraknoi.hu/katolicizmus_magyarorszagon_ii_vatikani_zsinat_koraban_0 (Letöltés: 2015. okt. 28.)

szőr az ifjúsággal való foglalkozás módszereiről. Ezután rendszeresen tartottak megbeszéléseket és lelkigyakorlatokat a különböző korosztályhoz tartozó fiataloknak és az ifjúsági csoportok papi vezetőinek is. Mindebből arra következtethetünk, hogy Himfy kiskunfélegyházi csoportjait Bulányiékától függetlenül hozta létre, de egy idő után szorosán együttműködött velük, sőt a mozgalom egyik meghatározó alakjává vált: „Talán annyit mondanék még el, hogy már félegyházi korszakom idején kiderült, naiv vagyok, amikor azt hiszem, hogy egyedül csinálom ezt az egészet az országban. Egy év lefogása alatt fény derült arra, hogy vagy 25-en vagyunk, akik az ország különböző területén ugyanazt csináljuk, ugyanazzal a szervezéssel, nagyjából ugyanazzal a tartalommal. Össze is jártunk, minden évben kétszer 25 pap. Egyik alkalommal egy napos értekezlet volt, amikor is gyakorlati dolgokat cserélgettünk, ki hogy csinálja, mint csinálja, téma módszer, stb. és volt egy másik alkalom, amikor három napos lelkigyakorlatot tartottunk. Nem választottunk vezetőt vagy elnököt, de valahogy a dolog természetéből jött az, hogy mindenki elismerte Bulányi atya vezető szerepét. Nagyon jó hangulatú társaság volt ez. Egyszer Hunya Dániel,²³ egyszer pedig Endrey Mihály tartotta a lelkigyakorlatot, és megbeszéltük a további pedagógiánk módszerét és tartalmát.” Az 1952 augusztusában letartóztatott Juhász Miklós ugyanakkor így jellemezte Himfy akkori tevékenységét valómásában: „Azt már akkor is láttam rajta, hogy nem híve a tömegmozgalomnak, és inkább a mélységi nevelésre törekszik. Azt is tapasztaltam rajta, hogy nem reakciós felfogású. Ő is elítélte azt, hogy sokan csak politikai szempontból lelkesednek Mindszenty primásért. Elmondta a csongrádi Mária napok egyik epizódját, hogy amikor a primás valami olyan kitételt tett, amit a földre lehetett értelmezni, nagy volt a közönség lelkesedése, de rögtön lelohadt ez a lelkesedés, amikor az egykéről és a gyermekáldás elleni védekezésről volt szó. Ezen a kurzusokon tapasztaltam nála azt is, hogy szívesen alkalmazza előadásaiiban az ankétot, vagyis nem mond el mindent, hanem szinte megbeszéli hallgatóságával együtt a problémákat. Felveti a nehézségeket. Igyekszik csapdába vinni hallgatóságát, hogy annál élményszerűbben jöjjön ki a valódi tartalom. Ez is olyan módszer volt, ami a csoportmunkában nagy szerepet kapott.”²⁴ Lakos Endre kihallgatási jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a dél-magyarországi régióban Himfy, Lakos, Sófalvi Márton és Tóth Mihály békéscsabai papok tartottak szorosabb kapcsolatot, rendszeresen találkoztak és kicserélték a csoportmunka kapcsán szerzett tapasztalataikat.²⁵ Az is bizonyos, hogy az 1950-es évek elején Himfy Barlay Ödön cisztercita szerzetes csoportjairól is tudott, sőt előadást is tartott náluk, Barlay is kapcsolatban volt Bulányiékkel: azt bizonyosan lehet tudni, hogy Barlay jelen volt 1952 augusztusában az utolsó papi összejövetelen. Továbbá Etele György, Szentgyörgyi András, Miskolczi Kál-

²³ Hunya Dániel (1900–1957) jezsuita szerzetes, 20 éven át a Glattfelder Gyula csanádi püspök által 1930-ban alapított Egyházmegyei Papnevelő Intézet spirituális volt, 1955-ben letartóztaták, de rossz egészségi állapota miatt szabadon engedték. Tevékenységéről l. ÁBTL 3.1.5.-O-8881 P Hunya Dániel

²⁴ ÁBTL 3. 1. 9. V-140907/1 Bulányi György és társai

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-140907/2 Bulányi György és társai

mán, Divald István, Ludmány Antal, Mándoki István, Maklári Lajos, Medgyes János, Veszprémi Tibor piaristák, Kerkai György, Váczi Jenő és Pap József, Szabó István jezsuiták, Patonai Rudolf kapucinus szerzetes, Ágoston Julián ciszter szerzetes, Orosz Árpád miskolci világi pap volt még hosszabb rövidebb ideig kapcsolatban Bulányiékkel.²⁶

A Himfy Ferenc kapcsolatrendszerében szintén fontos szerepet játszó Görög Lenke szociális testvérrel 1946-ban került kapcsolatba, mikor az a Katolikus Leányok Országos Szövetsége (KLOSZ) kiskunfélegyházi csoportját ment meglátogatni. A szerzetesnő aztán több alkalommal is megkérte, hogy a szervezet tanulmányi hetein, lelkigyakorlatain tartson előadást. Pestre jövele után Himfy aktívan bekapcsolódott a Görög Lenke vezetésével működő korábbi KLOSZ-csoportok tevékenységébe is, s ott egyfajta szellemi irányítóként működött. Bulányiék vizsgálati anyagából kiderül, hogy Görögéket Endrey Mihály egri segédpüspök, az Actio Catholica országos igazgatója és Sík Sándor piarista tartományfőnök is igyekezett integrálni a Bulányi, Juhász és Török nevével fémjelzett mozgalmába, s ennek érdekében még 1950 januárjában megbeszélést hívtak össze az Alverna Szent Erzsébet lelkigyakorlatos házba mintegy 30–40 apáca jelenlétében, ahol elsősorban a középiskolás lányok hitoktatásának megszervezéséről tárgyaltak. Főként Török Jenő közreműködésével ugyanakkor együttműködtek a Jolsvai Hedvig irányításával működő Dolgozó Nők és Leányok Országos Szövetségével (DL) is. 1950 áprilisában az Actio Catholica székházában tartott gyűlésükön, ahol egyébként Himfy is jelen volt, arra jutottak, hogy az országot hét részre, úgynevezett decentrumra osztják, ezek élén egy-egy szerzetesnő állt volna, s ők fogták volna össze a lányok képzését az adott területen. Endrey jóváhagyásával kijelölték azokat az anyagokat, jegyzeteket is, amelyeket a csoportmunkában fel kívántak használni. Mindez azonban a szerzetesrendek feloszlása miatt kudarcba fulladt, s alapvetően a papoknak kellett a területi koordinálást megoldani, főként az egyetemi városokból. A helyzetet az is nehezítette, hogy a mozgalom így az összejöveteleknek otthont adó intézményi háttérrel, s az infrastruktúra egy jelentős részét is elvesztette. Bulányi vallomásaiban 1950 nyarát azonban abból a szempontból is fordulópontnak tartotta, hogy az ekkor megszervezett összejövetelen már kizárólag csak azok a papok vettek részt, akik csoportmunkával foglalkoztak, eddig ugyanis az Actio Catholica keretein belül, annak az égisze alatt zajlottak a megbeszélések és itt értelemszerűen a papság szélesebb köre volt jelen.

Bulányiék 1952 augusztusában bekövetkezett letartóztatása után a szabadlábban maradtak egy ideig szünetet tartottak a csoportmunkában Érdekes megjegyezni, hogy a Bulányiék ügyében 1952. május 23-án készült őrizetbe vételi javaslat még a letartóztatandók nagyobb körével számolt, többek között Himfy Ferencével is, végül aztán Bulányit, Juhászt, Törököt, Lakos Endrét, Ikva Lászlót, Sigmond-Strecke Ernőt, Sótér Tibort, Braun Istvánt, Jolsvai Hedviget és Vadas Évát vették őrizetbe.²⁷ Fekete Gabriella hitoktató volt az,

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-140907 Bulányi György és társai

²⁷ A Bulányiékkel foglalkozó Lombardisták fedőnevű csoportdossziét az Államvédelmi Hatóság I/2-b alosztálya 1951. október 26-án nyitotta meg, a letartóztatások közvetlen előzménye pedig Zana Albert és Sándor István 1952. júliusi őrizetbe vétele volt.

aki Bulányiék letartóztatása ellenére sem volt hajlandó abbahagyni a fiatalokkal való foglalkozást, ekkor külön is vált Görög Lenkéétől. Görög Lenke azonban 2 hónapra Tiszaigarra utazott, így az általa irányított csoportmunka csak 1953-ban indult újra. Himfy 1953 őszén kezdett el újra előadásokat tartani a feloszlátott KLOSZ csoportjainak. Minderre így emlékezett vissza: „1952-ben Bulányit és még nyolc más kollégát (nem is biztos, hogy mindet fel tudom sorolni): Török Jenő, Váczi Jenő, Boros Pista, Kerkai Jenő, Kerkai Gyuri (ők testvérek voltak) – ezeket elvitték.²⁸ Letartóztatták őket, és súlyos büntetést kaptak azon az alapon, hogy ez államellenes szervezkedés. A legnagyobbat Bulányi kapta: valahogy megérezték az ő vezető szerepét, ezért életfogytiglant kapott. De csak úgy röpködtek a 15, 14 évek, azt hiszem 8 esztendő volt a legkisebb. Természetesen ez bennünket is befolyásolt, és ekkor egy ideig rendkívül lapultunk, csöndben voltunk, nem csináltunk összejöveteleket.” Bulányiék letartóztatása után — az ő vallomása nyomán — az államvédelem „Katolikus Lányok” címen nyitott dossziét,²⁹ és többek között Görög Lenkét és Fekete Gabriellát figyelték meg, letartóztatásukra és elítélésükre két külön perben azonban csak később került sor: Feketét 1955 decemberében, Görögöt pedig 1956 januárjában vették őrizetbe.³⁰ Feketéék perét egykorúan a hatóságok egyébként második Bulányi-perként is emlegették.³¹

Miután 1956 októberének végén megnyíltak a börtönök, a Bulányi-per elítélteit is szabadlábra kerültek. Ezt követően 1956 novemberében a piarista rendházban több megbeszélést is tartottak, Himfy Ferenc vizsgálati anyagában mindezekről fontos részleteket olvashatunk. Himfy úgy emlékezett, a feltehetőleg november 12-i találkozón rajta kívül Kerkai György, Ikvay László, Juhász Miklós, Eglis István és Bulányi vett részt. Kerkai arról beszélt, hogy az AC-t és a katolikus ifjúsági szervezeteket milyen elvek alapján kellene újjászervezni, ennek kapcsán Kerkai egy hatoldalas tervezetet olvasott fel.³² Arról is beszéltek, hogy a kormány és a püspöki kar közötti tárgyalások keretében milyen kívánások merülhetnek fel az egyház részéről: a szerzetesrendek részbeni visszaállítása, kórházi lelkészségek szervezése, katolikus ifjúsági szervezetek működésének jogi feltételei, egyetemi lelkészségek újbóli felállítása, katolikus nyomdák létrehozása. Miután ezeket a követeléseket megszövegezték, úgy határoztak, eljuttatják Grósz Józsefhez. Himfy úgy emlékezett, a tervezetet Bulányi tisztázta le, és 1957 januárjában ketten vitték el Grószhoz (és Csávossy Elemérhez, a jezsuita rend tartományfőnökéhez) egy körlevéltervezettel együtt.³³ A körlevélben a püspöki kar a hívek tudomására hozta volna a kor-

²⁸ Kerkai György és Váczi Jenő jezsuitákat, akik egyébként szintén bekapcsolódtak Bulányiék munkájába, csak 1955 őszén tartóztatták le. Őket a Tamás János és társai perben ítélték el (I. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XXV.4.f:1957-2943), Kerkai Jenőt pedig már jóval korábban 1949-ben elítélték.

²⁹ ÁBTL 3.1.5.-O-10202 Katolikus lányok

³⁰ Gerstner Ida és társai peranyagát I. BFL XXV. 4.f.-1956-006107

³¹ Fekete Gabriella és társai peranyagát I. BFL XXV. 4.f. -1956-0060999

³² Himfy vallomása szerint ennek egyik eleme volt, hogy a szerzetesrendek által létrehozott és irányított mozgalmak nem lennének alárendelve az AC-nak.

³³ Feltehetőleg ezt a dokumentumot közli Koltai András. L. A magyar piaristák 1956-ban. Forrásgyűjtemény. In: A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Új Ember, Bp. 2006. 209–210.

mánnyal való tárgyalási szándékát, és azt, hogy milyen témákat vetetnének napirendre. Grósz — Himfy elmondása szerint — átvette a dokumentumokat, beolvasott, majd azt mondta, ő maga is ilyen kérdésekkel foglakozik. A már ismét letartóztatott Juhász Miklós a Himfy Ferenc ügyében 1958. június 19-én tett vallomásaiban is megerősítette, hogy 1956 novemberében–decemberében készült egy olyan tervezet, amely az alsópapság kívánságait és javaslatait foglalata össze, s ezt Himfy és Bulányi elvitték Grósz Józsefhez. Bulányi ugyanakkor ebben a vonatkozásban megtagadta a vallomástételt. Ezt a mozzanatot a hatóság oly mértékben fontosnak tartotta, hogy még az 1961-es letartóztatások alkalmával is visszatértek e dokumentumok keletkezésének körülményeire pl. Ikvay László, Lénárd Ödön kihallgatásakor.³⁴

A Grósz József hagyatékában lévő, immár kiadott iratgyűttes (Kísérőlevél a budapesti papságnak a püspöki karhoz intézett beadványához, A budapesti papság javaslata a püspöki karhoz egy papoknak szóló körlevél tartalmáról, A budapesti papság javaslata a püspöki karhoz egy híveknek szóló körlevél tartalmáról, A budapesti papság hívekhez szóló körlevéltervezete, A budapesti papság témajavaslata a püspöki karhoz az egyház és állam viszonyának rendezése ügyében) Kálmán Peregrin feltételezése szerint a Regnum Marianum papjainak körében készülhetett.³⁵ Amennyiben feltételezését elfogadjuk, valószínűsíthető, hogy 1956 késő őszen a budapesti alsópapság körében több csoport is foglalkozott az állam és egyház viszonyának a közel jövőben történő újraszabályozásával.³⁶

Bulányiék 1956 őszén tehát nemcsak követték az eseményeket, hanem igen határozott koncepcióval rendelkeztek, ennek előzményei pedig legalább 1951-ig vezethetőek vissza. Ekkor keletkezett ugyanis a Papi rekollekciós elmélkedések című dokumentum, amelyet szerzői bizonyosan az 1951. július 21-i

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-146786/14 és ÁBTL 3.3.5.-O-12893/4 Konspirálók

³⁵ Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából, 1956–1957. Kiad. Kálmán Peregrin. Szent István Társulat – Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, Bp. 2011. 287–294.

³⁶ Kálmán Peregrin a Werner Alajos és társai ügy vizsgálati anyaga alapján feltételezi, hogy 1956 nyarán Emódi László kezdeményezésére készült egy tervezet, amely a katolikus egyház követeléseit foglalta össze. A regnumista atyák aztán megszervezték, hogy az Esztergomi Főegyházmegye őszi korónáin minden esperesi kerületben felolvassák és megtárgyalják ezt a dokumentumot. (Grósz József i. m. 32–33.) Ezen a ponton érdemes Rózsavölgyi László vallomását idézni: „A gyűlés előtt hetekkel Emódi — aki akkor valamelyik üzemben munkásként dolgozott — elkészítette, illetve legépelt azokat a kérdéseket, amelyekről, úgy tartotta, hogy a korona-gyűlésen fel kell vetni. Ezt egy regnumi közösségi találkozón meg is beszéltek. Tudomásom szerint a többi regnumos is ismerte az Emódi által kidolgozott kérdéseket és azokkal egyet értett. A közösségi megbeszélésen megállapodtunk abban, hogy a regnumos papok saját esperesi kerületükben a korona-gyűlésen hasonló szellemben fognak felszólalni. A dél-budai esperesi kerületben engem bíztak meg a megbeszélte kérdések felvetésével. Úgy tudom, hogy Csiszér Ferenc — aki más esperesi kerületbe tevékenykedett — is elkészült az elmondandó felszólalásával.” (BFL XXV. 4.f. 1961–9228. 264. doboz 1287.sk.) Rózsavölgyit a vallomástétel alkalmával szembesítették az „Előljáróban” kezdetű dokumentummal, amely a peranyag bizonyítékai közt is megtalálható. Ez a szöveg nem azonos a Grósz hagyatékban talált iratgyűttes egyikével sem, sőt még csak nem is emlékeztet azokra, ez persze nem zárja ki Kálmán Peregrin feltételezését, hogy a kalocsai érsekhez eljuttatott és 2011-ben közreadott dokumentumok megszövegezői a Regnum közösségéhez tartoztak, de a vizsgálati anyagban olvasható vallomások nem erre az iratgyűttesre vonatkoznak.

eskütétel után vetettek papírra.³⁷ A dokumentum saját bevallása szerint közös megbeszélések, elmélkedések eredménye, egy közösség alkotása: egyfajta helyzetkép a magyar egyház állapotáról, mulasztásairól és lehetőségeiről. Szerzői Bulányi, Török Jenő, Juhász Miklós, Eglis István (Himfy szerzősége kérdéses: Török Jenő vallomása szerint részt vett a megszövegezésben, Juhász szerint azonban nem, éppen ezért tudott közvetíteni az Endrey Mihály és köztük kialakult feszültség feloldásában, Endrey ugyanis sérelmezte a szóban forgó munkában leírtakat).³⁸ Az írás mottója Máté evangéliumából származik: „Keressétek először az Isten Országát és az Ő igazságát...”³⁹ (Az Isten országa kifejezés kulcsfogalom lesz majd később Bulányi és a Bokor-mozgalom teológiájában.) A dokumentum, bár a legnagyobb tisztelet hangján szólt a püspöki karról, mégis komoly kritikát fogalmazott meg vele szemben: „Amikor fiúi engedelmisségben vagyunk főpásztoraink iránt, mégsem mellőzhetjük a közelebbi és távolabbi egyházpolitikai ténykedések bíráló boncolgatását, az említett alapszempont és kizárólag teológiai (szentírási, szenthagyományi) szempontok szerint, egyes egyedül a levonandó tanulságok kedvéért — még mindig nem egészen késő — és természetesen eleve alávetve minden szavunkat az egyedül illetékes Szent-szék ítéletének. Addig azonban saját lelkiismeretünk szavára kell hallgatnunk.”⁴⁰ Az írás abból indul ki, hogy az elmúlt hetek drámai eseménysorozatával új szakasz kezdődött a magyar egyháztörténelemben. Az új szakasz nyitánya véleményük szerint az Állami Egyházügyi Hivatal felállítása és Kossa Istvánnak a hivatal élére történt kinevezése. Első felvonás a Grösz-per, a második az első vikárius generálisi (általános helynöki) kinevezések: Beresztóczy Miklósé Esztergomba, Szécsi Antalé Csanádba, valamint az új irodaigazgatóké. „Okulva a csehszlovák szakadást kiküszöbölő lengyel példán püspökeink, igen helyesen simán kinevezték azokat az előterjesztett jelölteket, akik ellen kánoni

³⁷ A dokumentum megtalálható: BFL XXV. 4.f. 1961-9237. Kertész Tivadar és társai bizonyítékai között. Török Jenő vallomása szerint 1951 augusztusában az általuk vezetett papi csoport a piarista kápolnában gyűlt össze, ahol Halász Piusz ciszter szerzetes tartott számukra lelkigyakorlatot, majd másnap az örmény kápolnában Török tartott beszámolót az aktuális helyzetről, beszámolóját a Papi rekollekciós elmélkedések alapján tartotta, tehát ekkor ismertette először szélesebb körben annak főbb állításait. BFL XXV. 60. e. 1953-002191.

³⁸ „Egyébként az u. n. »papi csoport« munkájába is bekapcsolódott és gyakran megjelent összejöveteleinken. Több alkalommal elmélkedést, előadást is vállalt. Ezek — már említett érdeklődési körének megfelelőleg — pedagógiai tárgyúak voltak. Tudom, különösen az u. n. »nehéz esetekkel«, a nehezen kezelhető emberekkel foglalkozott ilyen előadásaiban szívesen. 1952 tavaszán egyik egyetemistákból álló csoportom vezetésére is megkértem, mert nem tudták velem összeegyeztetni idejüket. Ezzel a csoporttal többször szobámban is találkoztam. Egy másik csoportjáról is tudok. Mindannyiunk közül Endrey A.C. igazgatóval ő volt a legbarátiabb kapcsolatban. Tőle tudom azt is, hogy Endrey nagyon rossz néven vette a »Tájékoztató« című egyházpolitikai brossúrát, és igen kemény kifejezéssel illette annak szerzőit. Himfy diplomata, egyeztető természetének megfelelően igyekezett Endreyt kiengesztelni velünk, több alkalmat teremtett arra is, hogy baráti találkozás formájában én is közelebb kerüljek hozzá. Ezekben a találkozásokon azonban, minthogy mások is voltak jelen, nem esett szó a csoportmunkáról. Inkább csak a személyes jó viszony elmélyítését szolgálták. Himfy annál is inkább tudott közvetítő szerepre vállalkozni Endrey és az említett brossúra szerzői között, mert ő nem vett részt azon a megbeszélésen, amelyiken vázlata és gondolata megszületett.” ÁBTL V-140907/1 Juhász Himfyvel kapcsolatos vallomását l. 61. skk.

³⁹ Papi rekollekciós i. m. 1282.

⁴⁰ Uo. 1282.

kifogás nem volt emelhető. Azt sem lehet mondani, hogy kényszer forgott fenn, mert a csanádi püspök ugyan házi őrizetben volt a kinevezéskor, de pl. a veszprémi püspök nem.”⁴¹ Harmadik felvonásnak, s egyfajta fordulópontnak az 1951. július 3-i püspökkari konferenciát tartották, s a konferencia egyik legsúlyosabb eseményének a papi békemozgalmat legalizáló püspökkari nyilatkozatot tekintették.⁴² „Itt a punctum saliens és nem másutt! Hiányzott a börtönben ülő két érseken kívül a háziőrizetben tartott székesfehérvári, csanádi és váci püspök, viszont jelen volt a két új vikárius generális (az esztergomi és a csanádi). Az elnöklő egri érsek »beláthatatlan következmények elhárítása érdekében« kérte az előterjesztett nyilatkozat aláírását. Ennek a nyilatkozatnak három mozzanata volt: a) az előző évi egyezményt lényegileg megújító hűségnyilatkozat a kormányzat, illetve az alkotmány felé, annak kijelentésével, hogy az állami törvények nem ellenkeznek az isteni törvényekkel. b) Az előző egyházi per bűnöseinek elítélése c) A papi békemozgalom ajánlása és ezzel legalizálása (eddig u. i. a helytelenítés többnyire azon a címen történt, hogy nem a hierarchiától kiinduló papi szervezkedés). A nyilatkozat aláírása tiltakozás nélkül megtörtént.” — foglalta össze a történéseket a dokumentum.⁴³ Negyedik felvonás — folytatódik a helyzetértékelés — a konferenciát követő új rendelkezések: az aulákban megjelentek az ÁEH és államvédelem képviselői s elfoglalták helyüket. Szétküldött kérdőívek alapján megtörténik a plébániákon működő papság és szerzetesek összeírása; a jelentésnek felelősség terhe mellett ki kell terjeszkednie az egyházközség területén tartózkodó, esetleg papi vagy szerzetesi mivoltukat titkoló szerzetespapokra, azzal az ígérettel, hogy amennyiben a jövőben tudnak ilyenekről, jelenteni fogják. (E perctől kezdve tehát a papi működésre engedélyt nem kapott szerzetesek az államvédelmen kívül a plébánosaiktól is tarthatnak. Felmentenek kitűnő buzgó plébánosokat, mint pl. a legjobban vezetett budapesti plébánia, a cisztercita plébánia vezetőjét és a váci egyházmegye egyik legkiemelkedőbb papi egyéniségét, Vedres prelátust; hasonló nyugdíjazások sorozata indul meg – szól a dokumentum. Végül az ötödik felvonás az állami hűségeskü letétele és Badalik Bertalan veszprémi püspök július 22-én a Magyar Nemzetben megjelent cikke, amely megindokolta a püspökök eme lépését a nyilvánosság előtt is.⁴⁴ Ezzel kapcsolatban a dokumentum így fogalmazott: „A záróakkord-szerű Badalik-cikkben a magyar episcopátus egyik legnépszerűbb és legintranszigenesebb tagjának elvi nyilatkozatával és a püspöki kar eskütételének gyakorlati tényével mind elvileg, mind gyakorlatilag megtörtént a visszavonulás a »külső várból« a »belső várba«; a már régóta jogosulatlanul

⁴¹ Uo. 1281.

⁴² A magyar püspöki kar tanácskozásai 1949 és 1956 között. Dokumentumok I. kötet. Borovi József gyűjtésének felhasználásával összeállította Balogh Margit. Jegyzetek: Balogh Margit, Gárdonyi Máté, Rosdy Pál. ME/TEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány és a Szeged-Csanádi Püspökség, Bp. 2008. 354–360. A békepapi mozgalommal kapcsolatos nyilatkozatot l. uo. 359.

⁴³ Érdekes adalék mindehhez a Baba fedőnevű ügynök jelentése, e szerint 1951 júliusában a Bulányi-féle mozgalom papi vezetői is kiértékeltek a helyzetet, s arra jutottak, hogyha a püspöki kar olyan határozatot hozna, hogy a funkcionáló papoknak be kell lépniük a papi békemozgalomba, ezt megtagadnák és illegálisba vonulnának. ÁBTL O-11959/1a Lombardisták

⁴⁴ *Badalik Bertalan*: Eskütétel után. Magyar Nemzet. 1951. júl. 22. VII. év. 169. szám

tartott politikai és közjogi régióból, az attentizmus és belső emigráció világából az egyházat jogosan megillető hitéleti és lelkipásztori régióba, a »nem evilágból való ország« sajátos működési területére.⁴⁵

Az elmélekedések szerzői úgy látták, a püspökök túl sokáig és túl mereven ragaszkodtak az egyház korábbi közjogi és társadalmi pozícióihoz, másfelől a vallásszabadságot, a hitélet gyakorlását akadályozó lépések, vagy éppen a természeti és isteni törvényekkel egyaránt ellenkező intézkedések, így a kitelepítések ellen nem szólaltak fel, inkább a hallgatást választották. E tekintetben a lengyel egyházi vezetés magatartását tekintették mintának, amely szerintük világos és határozott választóvonalat húzott annak kapcsán, hogy hol lehet engedményeket tenni egy ateista államnak és hol van az a pont, ahol már nem szabad engedni. Úgy látták, a magyar püspöki kar még mindig „intézményekben, keretekben, külső intézkedésekben, tömegben és nem minőségben [gondolkodik], lehetségesnek tartja a néhányéves átmeneti szünetelést, a jövőt nem a mai kevesek hősi helytállásából, tanúságtételéből, szűk körű de annál mélyebb apostoli munkájából gondolja szervesen kinőni, hanem a »változás« után a »rossz álmot« elfelejtve, nagyjából a régi keretek és intézmények között, immár nagy tömegekkel újrakezdeni. Pedig nincs egy éve, hogy a legközelebbi szomszédságunkban, a passauai katolikus nagygyűlésen kimondották a közelmúlt tapasztalatai alapján, hogy a fő feladat a családi pasztoráció mellett az elit, az öntudatos keresztények minőségi és nem mennyiségi kinevelése. Pár hónapja pedig a Bécsben megjelenő Wort und Wahrheit c. kitűnő kat. folyóirat a csehszlovák helyzet drámai rajza kapcsán sajnálkozik, hogy a tanulságokat sajnos a legközelebbi szomszédok (!) sem vonják le, majd így folytatja: »Legalábbis az a tanulsága megvan minden modern egyházüldözésnek, hogy az egyház igazi ereje nem a szervezetben, a gépezetben, a külső művekben és a pontos közigazgatásban rejlik. Ezt szétrombolhatják, vagy — mint a csehszlovák példa mutatja — átvehetik az ateista kormányzat emberei, hogy felhasználják, visszaéljenek vele a rezsim szellemében. Az egyház igazi ereje belül van: a hívek szívében, lelkiismeretében, a kegyelemben.«⁴⁶

A dokumentum részletesen foglalkozott Mindszenty József alakjával és tevékenységével is: „Az évek távlatában egyre markánsabban áll előttünk e nagy egyéniség alakja, fény- és árnyoldalaival, működésének nagy erényei és nagy tévedései, amely utóbbiak azonban a legteljesebb jóhiszeműségből, őszinte meggyőződésből fakadtak.” – fogalmaztak a szerzők.⁴⁷ „Mint zászlósúr minden gyökérszálával a régi magyar hagyományban gyökerezett, az apostoli királyság eszménye hevítette, mint politikus kimondottan konzervatív volt. Mint főpap külföldi megítélői szerint is a VII. Gergely fajából való, fajtájából a hatalmi egyház, a hierokrácia képviselője. Elképzeléseiben Krisztus Királysága úgy valósul, ha a papság hatalmi úton közvetlenül szerez érvényt az isteni törvénynek – nem pedig a lelkek útján közvetve. Ezért az egyház és állam elválasztását szörnyűségnek, Krisztus királyi jogai elárulásának tartotta. Mint pap szentéle-

⁴⁵ Papi rekollekció i. m. 1284.

⁴⁶ Uo. 1285–1284.

⁴⁷ Uo. 1295.

tű, Krisztus szíve szerint való pap, aki a lelkek gondozásában mind a maga, mind a mások számára csak a hősi helytállást képviselhette.”⁴⁸ Az írás tehát elismerte Mindszenty hősies helytállását, de az általa képviselt elveket és eszméket, a bíboros egész szerepfelfogását már idejétmúltaknak tekintette, és semmiképp nem tartotta célravezetőnek.

A szöveg a továbbiakban kritikusan szólt a katolikus egyháznak a múlt rendszerben betöltött szerepéről, a hatalmi egyházzól, s leszögezte az egyháznak az államtól függetlenül kell léteznie, s támaszát a hívekben megtalálnia. Ez a gondolat elsősorban Török Jenőhöz köthető, hiszen a piarista szerzetes doktoriját Szekfű Gyulához írta az Eötvös József minisztersége alatt zajló katolikus autonómiamozgalmakról,⁴⁹ s az egyház és állam különválasztását, s a meg nem valósult autonómiatörekvéseket a jelenkorban is elérendő célnak tekintette: „[...] mi lett volna, ha a visszavonulás akkor történik, amikor a történelmi változás ránk köszöntött, és még épen állott a belső vár, anno 1945? Háborítatlan templomi pasztoráció, zavartalan hitoktatás, katolikus iskolák, lelki-gyakorlatos házak, Actio Catholica, kat. nyomdák és könyvkiadók – csak a nagybirtok elvéve, és ezzel az egyház és állam megkezdett szétválasztásának következetes folytatása és befejezése már előre vetette árnyékát. Nem egy világosan látó ember látta és jelezte ezt... Micsoda kitűnő külső példáink voltak arra, hogy függetlenül az államtól híveinkre építsünk lelkileg is, anyagilag is – gondoljunk csak a francia, belga, amerikai példákra. Mi lett volna, ha akkor is, az idézett lengyel sorokhoz hasonlóan élesen meghúztuk volna a világnézeti határvonalat, a Badalik cikkhez hasonlóan leszögeztük volna az államhoz való viszonyunkat, és Széchenyivel »kebelünkbe nyulva« kis bűnbánatot tartottunk volna a múltakért és így láttunk volna neki a belső vár kiépítéséhez. És pedig annak főerődítményeit megerősítve: templom, egyházközség, család. Papjainkat anyagilag is híveinkre támasztva (1000 hívő kitűnően elláthat egy papot), világi munkatársakat nevelve francia–belga mintán – és a tömegnek is a bűnbánat, ellenségszeretet, eleven hit szellemében való nevelésével, vagyis a belső várat megtöltve minél több elevenhitű, keresztény hívővel. Változásra spekulálás, terminusokban gondolkodás, átmentés helyett.”⁵⁰

A dokumentum szerint a nagyobb közösség kisebbekből épül fel, nem elég tehát az egyházközségi és egyházmegyei keretekben gondolkozni, a világegyházra kell figyelni, illetve meg kell találni, meg kell teremteni azokat a kisközségeket, amelyek az egyházközségeket élővé, nem jogi, hanem liturgikus egységgé, eleven hitű hívők közösségévé teszi. Mintának tekintették a francia, belga, holland egyház Szentszék által is elismert törekvéseit, s a belga-francia munkáspapok tevékenységét. Ezt egyébként a gyakorlatban is megkísérelték megvalósítani, együttműködtek az ekkor már feloszlott KIOE papi vezetőjével, Ikvay Lászlóval és a DL mozgalom irányítójával, Jolsvai Hedviggel is, akik

⁴⁸ Uo. 1295–1296.

⁴⁹ *Török Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez.* Stephaneum Nyomda, Bp. 1941. (Palaestra Calasanctiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 33. szám)

⁵⁰ Papi rekollekciós i. m. 1294.

aztán szintén a Bulányi-per vádlottjai lettek. Továbbá Bulányi debreceni csoporttagjai is megpróbálták bekapcsolódni a munkáspasztorációba, sőt közülük többen is — felkerülve a fővárosba — az 1952 júliusában letartóztatott, majd kivégzett Sándor István szalézi szerzetessel is felvették a kapcsolatot Rákospalotán.⁵¹ Ami feltűnő, hogy a dokumentum a követendő minták között hazai előzményekre nem hivatkozott, e tekintetben a jelent valami radikálisan új kezdetének tekintette, amelynek előzményei nem találhatók meg a magyar katolikus egyházban. A magyar püspökök közül is egyedül Bánáss Lászlót említik egyértelműen pozitív kontextusban, aki kisebbségi sorból érkezett és — véleményük szerint — a suhardi vonalat képviselte az itthoni katolikus egyházban.⁵² Ugyanakkor Bulányiék környezetében több olyan személy is volt, aki az 1945 előtti katolikus egyesületi-mozgalmi élet meghatározó alakja volt (Eglis István EMSZO, Jolsvai Hedvig DL, Ikvay László KIOE) így személyük, s az általuk képviselt szellemiség nyilvánvalóan hathatott és alakíthatta közös munkájukat.⁵³

A Papi rekollekciós elmélkedésekben megfogalmazódó történelemszemlélet jellegzetességei már a dokumentum második egységében, az Elmélkedési anyag című részében olvashatóak: „sokszor az evilági köztörténet katasztrófáiból bontakozik ki az Isten Országá fejlődése, máskor pedig az u.n. aranykorok

⁵¹ ÁBTL O-11959/11 Lombardisták. Minderre Bulányi így emlékezett vissza: „Egy alkalommal találkoztam Sándor Pistával is. Szaléziánus dolgozó testvér, szerzetes volt ő Rákospalotán a Klarisszeumban. A debreceniek utat találtak hozzájuk. A Kolakovics-féle munkásfiú és munkásleány csoportok folytatásai: Orth Miska, az asztalos, aki majd szakérettségi után egyetemre került és mérnök lesz. És Szabó Magdi, egy tündérszép szőke leány, aki majd a felesége lesz. És besegítettek nekik Bigi (Balássy Géza) és Berényi Dini. Ők is jártak Rákospalotára. Sándor Pista nagymenő volt. Sokszorosította broszúráinkat, amiket mi csak gépelni mertünk. Amikor a munkás-fiataljait elviszik katonának és kék ávóssá teszik őket (palotaőrök, akik majd vigyáznak az ávó rabjaira), akkor is vissza-visszajárnak Pistához. Papokat a kommunisták csak agyonverik, tárgyalásos akasztás nem lehet a sorsuk. De Pista nem pap, csak dolgozó szerzetestestvér, őt nyugodtan fel lehet akasztani: 1953 június 28-án 21 óra 10 perckor hajtották végre a halálos ítéletet. Nem akarom elvitatni őt a szaléziánus testvérektől. De a Bokornak is ő az első vértanúja. Egy hónappal korábban viszi el őt az ávó, mint minket...” http://www.bulanyi.hu/images/onrajz/aki_dudas_akar_lenni_15.pdf (Letöltés ideje: 2015. június 17.)

⁵² A „suardi vonal” kifejezés (utalva Párizs érsekének, Emmanuel Célestin Suhardnak a tevékenységére) minden bizonnyal Bánássnak az egyház szociális tanításával s különösen a munkáskérdéssel kapcsolatos elkötelezett álláspontjára vonatkozik. L. erről Petrás Éva írását: „Clara pacta, boni amici” – Bánáss László veszprémi püspök 1946 karácsonyi körlevelének háttérre <http://barankovics.hu/cikk/clara-pacta-boni-amici-banass-laszlo-veszpremi-puspok-1946-karacsony-korlevelenek-hatterre> (Letöltés ideje: 2015. október. 10.)

⁵³ Az 1945 előtti katolikus mozgalmak és egyesületek hatása a háború után megalakuló kisközösségekre még további vizsgálatot igényel. A két világháború közötti katolikus megújulási törekvések továbbélésére — Vida István szerint — az 1956-os felkelés iránya, tartalma és méltósága adott kellő bizonyítékot. *Vida István*: Egy korszak mérlegéhez. In: Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény humanista megújulása? A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok gyűjteménye. Róma 1990. 9–18. A hivatkozott hely: 15–16. Mezey András már idézett disszertációjában a következőképpen fogalmaz: „Mindezt figyelembe véve az 1946-os feloszlásnak áldozatul eső egyesületekre, vagy abból egyelőre kimaradt hitbuzgalmi csoportokra úgy fogok hivatkozni, mint előzménytörténetre, hiszen nagyon sok közvetlenül utánuk megjelenő bázisközösség nemcsak szellemiségében, de sokszor tagságában is kontinuitást mutatott fel velük.” Mindezek mellett is a szerző Bulányi első debreceni kiscsoportjait tekinti az első igazi magyarországi bázisközösségeknek. *Mezey A.*: Katolikus kisközösségek i. m. 10.

lehetnek az I. O. legsötétebb fejezetei (pl. a liberális éra »aranykora« nálunk, a Napkirály kora stb.). Így tehát a mai korfordulón, annak súlyos megpróbáltatásai és fájdalmas operációi közepette bizó optimizmussal tekint a hívő és hitből élő ember a megtisztulás, megújuló jövő elé – a jelen szorongatásait hasonlóknak érzi azokhoz a szülési fájdalmakhoz, amelyekről az Üdvözítő beszél az Evangéliumban.”⁵⁴ A szerzők fontosnak tartották, hogy álláspontjukat Róma is megismerje, a francia követségen keresztül ki is juttatták a dokumentumot, de 1952 tavaszán ugyanezen a csatornán jött meg a válasz, amelyet Walter János, a piarista rend generálisának asszisztense írt, e szerint Róma nem tartja időszerűnek, hogy szervezkedésükkel vagy a békepapi mozgalommal kapcsolatban nyilvános nyilatkozatot adjon ki.⁵⁵ Nem sokkal Bulányiék letartóztatása után aztán Eglis István juttatott ki egy összefoglalót a katolikus egyház helyzetéről a Magyarországról távozó nagyköveten keresztül Belgiumba.⁵⁶

A szóban forgó papi csoport s az általuk vezetett kisközösségek egykorúan tehát nem az üldözök és üldözöttek narratívájában helyezték el magukat. Sokkal inkább új utakat, új megoldásokat kerestek, s ezzel együtt megkíséreltek létrehozni egy ellennyilvánosságot, s egy alternatív magatartás- és életformát, amely ekkor még nem pusztán az ellenállásra vagy az elzárkózásra alapult, hanem arra (is), hogy a maguk nyelvén kommunikálva jelenhessenek meg a nyilvánosság (vagy annak egy szűkebb szelete) előtt, s ne csak a hatalom által uralt médiumokon keresztül láttassák tevékenységüket, egy olyan, főként az állambiztonság által alakított retorikába foglalva, amely kizárólag csak a nép és az állam ellenségeként mutatja be őket.⁵⁷ A mindennapok nyilvánosságában való jelenlétre jó lehetőségnek tűnt az üzemekben, gyárakban dolgozó, létszámfeletti papok és elbocsájtott szerzetesek működése, s ilyen eszköz lehetett volna az 1947-es *Provida Mater* pápai enciklikán alapuló világi szerzetesség intézménye, amely a külső jelek nélkül működő, világban élő szerzetesekre bízta volna a megváltozott körülmények között az apostolkodás feladatát.⁵⁸ A mozgalom Magyarországon Shvoy Lajosnak, a székesfehérvári egyházmegye püspökének a támogatásával, és a Dunabogdányba száműzött Kisberk Imre segédpüspök irányításával működött, a szervező munkát Kertész Tivadar pomázi káplán végezte, aki szoros kapcsolatot tartott Bulányiékkel is, bár volt közöttük némi feszültség is: a providás csoportok kifejezetten egyházközségi kereteken belül

⁵⁴ Papi rekollekciók i. m. 1309–1310.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-140907/1 Bulányi György és társai. Juhász Miklós vallomása

⁵⁶ Eglis még egy 1952. aug. 21-i találkozáson beszélt a belga nagykövet megkereséséről paptársainak, Bulányinak, Török Jenőnek, Szappanos Bélának (Barlay Ödön és Juhász Miklós késve érkeztek) ÁBTL 3.1.9. V-140907 Bulányi György és társai, az ügyről l. még Eglis kihallgatási jegyzőkönyvét BFL XXV. 4. f. 006099 Fekete Gabriella és társai. A dokumentumot l. uo. a per bizonyítékai között.

⁵⁷ Az 1950-es évek katolikus ellennyilvánosságáról l. *Árpád von Klimó*: Nonnen und Tschekisten. Vorstellungen der ungarischen Staatssicherheit von einer katholischen Gegenöffentlichkeit in der frühen fünfziger Jahren. In: *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen partei-staatlicher Selbstinszenierung und kirchlichen Gegenwelten*. Herausgegeben von Gábor T. Rittersporn, Malte Rolf, Jan C. Behrends. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2002. (Komparatistische Bibliothek Band 11.) 307–334.

⁵⁸ *Bertalan Péter*: *Provida Mater*: Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete. Human Exchange Emberi Erőforrás Fejlesztő és Tanácsadó Alapítvány, Győr 2009.

működtek, szemben a piarista szerzetesek által létrehozott közösségekkel, amelyek iskolatípushoz kötve, korosztályi alapokon szerveződtek.

Az így megalakult kiscsoportok s az általuk képviselt szemlélet és magatartásforma az egyházon belül is a megújulás lehetőségét hordozta, s egy személyes döntésen alapuló elkötelezett kereszténységet vállalását jelentette.⁵⁹ Az alig egy hónappal Bulányiék letartóztatása előtt tartott debreceni lelkigyakorlatról egy Hódmezővásárhelyről érkezett, Gizella fedőnevű ügynök számolt be, jelentésében ennek a magatartásformának néhány fontos elemét mutatta be, főként a Juhász Miklós vezette elmélkedéssel kapcsolatban. Juhász arra hívta fel a figyelmet, hogy a csoporttagoknak óvakodni kell a „szektás magatartástól”, ami annyit tesz, hogy nem tarthatják magukat különbnek a többi kereszténynél. Óvakodni kell az olyan magatartástól is, mint amikor Pesten az áldozni akarók egyszerűen kivonultak, amikor meglátták, hogy Horváth Richárd közismert békepap áldoztat. Nem lehetünk antibolsevisták sem — idézi a jelentés Juhász szavait —, mert a keresztény ember nem gyűlölhet senkit. Vagyis Juhász mind az egyházon belül, mind azon kívül elutasította a demonstratív szembeállítás s elkülönülés gesztusait.⁶⁰

Visszatérve Himfy Ferenc vizsgálati anyagára és a többi vádpontra: Himfy Ferencet az 1957 márciusában végigsöprő letartóztatási hullám során több más egyházi személlyel együtt őrizetbe vették, Himfy elmondása szerint a házkutatás alkalmával megtalálták nála a Sátán Birodalma című írás fordítását, amelyet ő és egy szalézi szerzetes fordítottak.⁶¹ Amikor pedig ugyanezt Török Jenő letartóztatásakor megtalálták — emlékezett vissza —, az ÁVO-s állítólag azt mondta Török előjárójának: ez az írás önmagában 15 év. Ennek ellenére a Himfynél házkutatást végző — elmondása szerint — rendkívül rosszarcú „pu-fajkás” beleolvasott a szövegbe, lassan összehajtotta, visszarakta a borítékba, és a fiókba tette. Ez a németből fordított szöveg standard darabja volt az 1950-es évek egyházi szamizdat irodalmának, csakúgy, mint a különböző pápai beszédek és enciklikák, a francia munkáspapok írásai, a külföldi katolikus folyóiratokból készült fordítások (ezeket főleg Török és egyik segítőtje, Haranginé Boross Vilma készítették).⁶² De maguk a kisközösségi mozgalomban résztvevők (Bulányi, Himfy, Eglis, Juhász) is készítették a kiscsoportoknak szánt szociológiai, pszichológia, valláserkölcsi, dogmatikai jegyzeteket. Előadásukat pedig a

⁵⁹ L. erről *Máté-Tóth András*: Bulányi und die Bokor-Bewegung. Eine pastoraltheologische Würdigung. Wien 1996. 22.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5.-O – 11959/2 Lombardisták

⁶¹ *Gotthard Montesi*: Das Reich des Satans. Dokumente. Zweimonatschrift im Dienste übernationaler Begegnung 5. Jg. (1949) 4. Heft. 332–356.

⁶² Marx Gyula pécsi orvostanhallgató visszaemlékezésében hasonló mozzanat szerepel az 1955-ös esztendőből: „December 16-án éjjel megjelent három ávós, és házkutatást tartott nálunk. Végignézték a könyveinket, lemezeinket. A gépelt anyagokból egy halomra valót összegyűjtöttek; különösen érdekelték őket minden olyan írás, melyben előfordult Mindszenty József neve. Ekkor már éreztük, nagyon meleg a helyzet, s óriási feszültségben éltünk. Többek között elvitték azt a *Stimmen der Zeit*-ből fordított tanulmányt is, mely A Sátán birodalma címet viselte.” *Elmer István*: A Sátán birodalma. Katolikus kisközösségi élet az 1950-es esztendőkből. <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2005.01.23/0801.html> (Letöltés ideje: 2015. május 3.)

hallgatóság lejegyezte és sokszorosítva szétszította.⁶³ „Kispesti tartózkodásom alatt rengeteg gépelt irodalom került a kezemhez, magam is gyártottam ilyeneket, és egymásnak osztogattuk.” – emlékezett 1990-ben Himfy Ferenc. A szamizdat létmódjának egyik fontos ismérve a továbbadás, az ajándékozás s a további csere lehetősége, a reprodukált textus pedig magán viseli a létrehozó személy vagy csoport nyomait is – a katolikus kisközösségek által létrehozott és használt szamizdat-irodalom tanulmányozása még további lehetőségeket rejt magában, ezek jelentős része ma a BFL-ben a peranyagokhoz csatolt bizonyítékok között található.⁶⁴ Tanulmányozásuk azért is érdekes lehet, mert ezek a jegyzetek, brosrák egy nagyon határozott társadalomképet is közvetítenek, amelynek egyik fontos eleme a munkáskérdés volt. A szamizdat jelentőségéről évtizedekkel később Lénárd Ödön piarista is megemlékezett: „Ilyen biztos, szívs és kemény jelek voltak a keresztény szamizdatok. A nagy közvélemény alig tud ezekről [...]. De a keresztények az ötvenes évektől kezdve mindvégig úzték ezt az ipart, hogy elkerüljék a lelki-szellemi megfulladást, újra és újra gépelve a számukra hozzáférhető ócska masinákon, a sok ügyességgel megszerzett indigóval és kalappapírral esetenként legfeljebb 7–8 példányban az életükhöz nélkülözhetetlen régi klasszikusokat és új írásokat, vagy a világegyház aktuális mondanivalóit [...] És tényleg mekkora jel volt ez! Fegyvereket nem is kerestek nálunk, dollárt általában ott találtak, ahová ők hoztak magukkal, de »brosúrák«! Másra valójában nem is voltak kíváncsiak, de azt ők is képtelenségnek érezték, hogy egy kereszténynek tudott ember lakásában ne találjanak ilyet. Ez volt a házkutatás fő célja, s egyúttal az államellenes összeesküvés elégséges bizonyítéka is. [...] Ezek szellemi robbanóanyagoknak számítottak, minden puszkapornál veszedelmesebbnek.”⁶⁵

Ami az 1956-al kapcsolatos irodalmat illeti, a vizsgálati anyagból kiderül: Himfy a november 2-i Irodalmi Újságból másolt és sokszorosított szövegeket, Németh László Emelkedő nemzet című írását, Illyéstől az Egy mondat a zsarnokságról és Tamási Lajostól Piros vér a pesti utcán című verseket találták meg nála, és feltehetőleg Benjámín László Elesettek c. költeményét, de birtokában volt az Élünk egy stencilezett példánya is. Bulányitól pedig megkapta lejegyezve Mindszenty beszédét és a Demokrata Néppárt programvázlatát. Az 1958-ban folytatott vizsgálati anyagból az is kiderül, 1957-es letartóztatása alkalmával a BM II/5 osztálya Himfy Ferencet beszervezte. Saját maga évtizedekkel később így beszélt erről: „Végül aztán ’57. március 12-én MUK-ügyben letartóztattak: ezen az estén vagy éjszakán vittek el, amikor a házkutatás megtörtént. Ekkor töménytelen embert vittek be a Gyűjtőfogházba. Mi magunk kilencen voltunk egy kétszemélyes cellában. Természetesen nemhogy aludni, de ülni alig lehetett. 9 napig voltam bent. A nyolcadik napon hivatott egy rendőr-

⁶³ Himfy A lelkiélet alapjai és a Kegyelemtan c. jegyzeteket készítette el, ezeknek azonban eddig nem sikerült a nyomára bukkanni, meglétükről főként Fekete Gabriella és Görög Lenke vallomásaiból tudhatunk.

⁶⁴ *Danyi Gábor*: Cenzúrán túl, nyomtatáson innen. A szamizdatok textualitása és történeti előzményei. In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok 2. Szerk. Csörsz Rumen István. Reciti, Bp. 2013. 317–327. különösen: 320–321.

⁶⁵ *Lénárd Ödön*: Erő az erőtlenségben. Kairosz, Bp. 2008. 3. kiad. 120–121.

tiszt, és rá akart beszélni, hogy legyek spicli. Nem is olyan általános spiclinek akartak alkalmazni, pusztán három emberre állítottak volna rá: Endrey Mihály püspökre, Sík Sándorra és Radó Polykarp egyetemi tanárra. Hogy honnan tudták, miszerint én ezekkel jóban vagyok, mai napig sem tudom. Én ki akartam szabadulni minden körülmények között, mert a szamizdat irodalom a padlásomon volt összerakva egy hatalmas csomagban, azon kívül anyámról is gondoskodnom kellett, tehát nekem a végleges letartóztatásomat valami módon késleltetni kellett. Így aztán úgy tettem, mint aki vállalja ezt a feladatot – nagy rábeszélésre természetesen. Elvállaltam, de nem teljesítettem. Ennek aztán az lett a következménye, hogy '58. március 19-én véglegesen letartóztattak.” A vizsgálati anyag is megerősíti, miután dekonspirálta magát, immár tudatosan készült arra, hogy államtitoksértés miatt bármikor ismét őrizetbe vehetik. Nagyon hasonló módon mesélte el beszervezését és azzal kapcsolatos reakcióját egy 2014 áprilisában készült interjúban Juhász Miklós egyik fővárosi leánycsoportjának vezetője, F. M., akit 1953. március végén, április elején idézték be Szegedre tanúkihallgatásra, az egyetemista lány azonban nem tudott elutazni, az állomáson már várták: „[...] kimentem az állomásra, ahol az állomás lépcsőjén lekapcsoltak, és bevitték. Nem tudom, hova, mert egy csomót utaztunk lesötétített autóban. Egy éjszakát állítottak a falnak fordulva, nem tudtam, mi van mögöttem. És akkor reggel fölvittek kihallgatásra, és hát a Juhász Miklósról meg ezekkel kapcsolatban kérdeztek. És én megdöbbenem, hogy mennyi mindent tudnak. S azt mondtam, hogy nekem innen minden áron ki kell jönnöm. És akkor ráállítottak a Himfyre. És én akkor a Pogányhoz [Pogány Józsefhez] jártam a piaroknál, mert ugye a Juhász Miklóst elvitték, és ő kijárt vasárnaponként Kispestre misézni. És elmondtam neki mi történt, és mondtam, hogy mondja meg a Himfynek, hogy keresni fogom, de ne mondjon nekem semmi olyat, amit nem akar. És így kerültünk kapcsolatba. S aztán három hónap múlva megszűnt az egész, amikor a Nagy Imre-kormány visszajött. Kéthetente értem jöttek, nem emlékszem, hogy írtam-e valamit, a kocsiba kérdezgettek, és azóta szóval semmi.” F. M. az interjúban azt is elmondta, hogy korábbi környezetével megszakított minden kapcsolatot, így információi valószínűleg kevésbé voltak értékesek, és ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy személye már nem volt érdekes az állambiztonság számára.

Himfy újabb letartóztatásának az volt a közvetlen előzménye, hogy az 1957 márciusa óta bujkáló Bulányi és Juhász Himfyvel együtt megpróbált Nyugatra szökni. Himfy nem tudta, hogy a két piarista hol rejtőzik, az 1956 októberében szintén börtönből szabadult Fekete Gabriellán keresztül tartotta velük a kapcsolatot, s igyekezett őket szorult helyzetükben anyagilag is segíteni. Kállay Emil, aki gimnazistaként 1945 és 1947 között tagja volt Bulányi debreceni csoportjának, majd maga is jelentkezett a rendbe, de mint „létszámfölötti” végül az esztergomi főegyházmegye papja lett,⁶⁶ úgy emlékszik, mikor még nyitva voltak a határok, maga Sík Sándor javasolta Bulányiéknak, hogy hagyják el az országot, ők ekkor még mindenképpen maradni akartak. Feltehetőleg valamikor

⁶⁶ Kállay Emil csak 1989 februárjában tett örökfogadalmat, 1991-ben költözött be a piarista rendházba, 1995-ben pedig a rendi káptalan tartományfőnökké választotta.

1957 végén, látván helyzetük kilátástalanságát, Bulányiék Fekete Gabriellán keresztül jelezték megváltozott szándékukat. Himfy Ferenc ezt követően egy kiskunfélegyházi születésű, fiatal apáca segítségével vette fel a kapcsolatot a nő egyik munkatársával (mindketten a Bányászati Építő Vállalat Tervező Irodájában dolgoztak), aki vállalta, hogy előkészíti Himfy és Bulányiék külföldre távozását. Azt azonban egyikük sem tudta, hogy a férfit, akit 1949-ben már egyszer elítéltek tiltott határátlépés miatt, 1957 júliusa óta a BM II/3 osztálya megfigyelte hírszerzés gyanúja miatt, az ügyet egyébként a Baltigh György és társai vizsgálati dosszié tartalmazza.⁶⁷ A fiatalembert 1958. március 6-án fogták el tiltott határátlépés közben, s az ő letartóztatása és kihallgatása volt Himfy Ferenc március 19-én bekövetkezett őrizetbe vételének közvetlen előzménye. Minderre Himfy így emlékezett vissza: „Találtam is egy fiatalembert, aki 8 év börtön után éppen akkor szabadult, s aki azt mondta: ha ő maga ki tud jutni Svájcba, akkor biztosítja ennek a két piaristának a kijutását. Úgy egyeztünk meg, hogy ha kijutott Bécsből egy semmitmondó levelezőlapot fog nekem küldeni, amit arról fogok fölismerni, hogy a bélyeg mellett egy gombostűvel átszúrja. Ez hitelesíti a lapot. Nekem fogalmam sem volt arról, hogy ezt a szerencsétlen pasast menekülés közben elfogták, s kiverték belőle a feladatot. Én megkaptam tőle az átszúrt levelezőlapot, és éppen azon törtem a fejem, hogy találjam meg Bulányit és Juhász Miklóst, amikor letartóztattak: hatan jöttek értem este 10 órakor, közben Rákoskeresztúrra költöztem, ott tartóztattak le. Nem vittek börtönbe, hanem fölvittek valahol a János-hegy oldalában egy magánháza, és minden áron azt akarták tudni, hol lakik Bulányi meg Juhász. Tényleg nem tudtam, hogy hol laknak, mert annyi eszünk nekünk is volt, hogy közvetítőn keresztül érintkeztünk, személyesen nem találkoztunk. A közvetítő után nem érdeklődtek, én meg váltig mondtam, nem tudom, hol laknak. Itt az ellenpárja az előbbi sötétarcú pufajkásnak, mert a hat pasas között, aki letartóztatott, egyetlen egynek volt emberi arca. Nagyon jóképű, harminc körüli, jó megjelenésű fiatal férfi volt. Azért mondom, hogy ellenpárja, mert ettől kaptam egy akkora pofont, hogy leestem a székről, és egy hónapig nem hallottam a jobb fülemre. Azért mert állítólag tagadtam, hol lakik Bulányi. De én nem tudtam! Jó, jó, ha tudtam volna, sem mondtam volna meg, egy pofon még nem elég ahhoz... Akkor hajnalban bevittek a Fő utcába, ott létszámba vettek, és 8 boldog hónapot töltöttem el itt.” Az előzetes letartóztatásról szóló visszaemlékezésében Himfy részletesen szólt a Berzenczey utcai – Ferenc téri felkelőcsoport halálra ítélt tagjáról, Onestyák Lászlóról, akivel már az ítélethirdetés után került egy cellába: „Még egy érdekes jelenetet kell elmondanom. Egyszer csak belöktek hozzám egy 19 éves forma fiút, akiről rövid idő alatt megtudtam, hogy Onestyák Lászlónak hívják és cigány származású. '56-os események miatt halálra volt ítélve, most a siralomházból hozták fel, hogy tanúskodjon valaki ellen. Na, aztán megmondta szépen magyarul, hogy mit fog csinálni, nem tanúskodni!... Sok minden érdekes dologról beszélgettünk, természetesen tegező formában, mert ott a börtönben mindenki tegeződik. [...] Aztán ki is végezték. Most, amikor a

⁶⁷ ÁBTL 3.1.9. V-143634 Baltigh György és társai

Nagy Imre temetése volt, föl is olvasták a nevét. Pedig nem is volt nagykorú. Amikor az úgynevezett bűncselekményt elkövette: megvárták, amíg 18 éves lesz, akkor ítélték halálra, és aztán 19 éves korában ki is végezték.”⁶⁸

Himfy ügyében a Vizsgálati Osztály által 1958. július 8-án készített jelentés szerint a határátlépés előkészítésében szerepet vállaló fiatalembert, miután megállapítást nyert, hogy a hálózati osztály kezdeményezése volt a Nyugatra való kiszöktetése, szabadlábba helyezték. A vele kapcsolatban álló apácát pedig kompromittáló adatok alapján a BM II. osztálya beszervezte és foglalkoztatta. Himfyt a tiltott határátlépés ügyében tehát nem lehetett felelősségre vonni anélkül, hogy a két említett személyt ne kapcsolják az üggyhez. A jelentés szerint Himfyt az egyesülési szabadsággal való visszaéléssel sem lehet megvádolni, mert a korábban letartóztatott Görög Lenkét is csak csoportosan elkövetett izgatás büntette miatt ítélték el, s az egyesülési szabadsággal való visszaélés vádpontja alól felmentették. Az államtitoksértés büntettségében a Legfőbb Ügyész a bírói úton történő felelősségre vonást nem engedélyezte, így ellene a nyomozást megszüntették, és 1958 novemberében Himfyt közbiztonsági őrizetbe vették. 1959 júniusában történt szabadulása után egészen 1964-ig nem kapott papi hivatalt, ez idő alatt Budapesten a Szolidaritás Háziipari Szövetkezetben dolgozott.⁶⁹ Egy ideig unokanővérénél, Darvas Annánál lakott a VI. kerületben, a Benczúr utcában s nem messze a lakástól, a Szent Család templomban a reggeli órákban misézett, majd 1963 végétől a Thököly úti domonkos templomba került. A róla rendszeresen jelentő, Hajdú fedőnevű ügynök szerint Himfynek a Szent Család plébánián tartott miséi teljesen más hangulatúak voltak, mint a lakóhelyén, Budaörsön tartott miséknek, ráadásul a Szent Család plébánia reggeli szertartásain csaknem mindenki áldozott.⁷⁰ Az 1961. februári letartóztatási hullám során Himfy Ferencnél is házkutatást tartottak, s az év augusztusában kihallgatták, de az ellene indított nyomozást végül 1961 novemberében megszüntették.⁷¹ A katolikus egyház elleni akció azonban két, vele szorosabb kapcsolatban álló személyt is súlyosan érintett: Gáldi Zoltánt és Tihanyi Margitot is több évre ítélték a Palos Bernardin György, illetve a Kiss László és társai elleni perekben. Gáldinak 1957, Tihanyinak pedig kb. 1946–47 óta Himfy Ferenc volt a lelkiatyja.

⁶⁸ Onestyák László rövid életrajzát l. *Eörsi László*: Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai. 1956-os intézet. Bp. 1997. 191–192.

⁶⁹ A Pintér fedőnevű ügynöknek Holl Bélával kapcsolatos jelentése az internálásból szabadult Himfy helyzetét is érintette. Ebből megtudni: Himfy és Holl barátsága még 1952/53-ra tehető, mikor Holl a kispesti főplébánián, Himfy pedig a volt jezsuita templomban volt káplán. Mindketten nagy zenerajongók, akik együtt jártak Stadler Frida összejöveteleire is. Himfy évtizedek óta kapcsolatban áll a KLOSZ-szal, Stadleren kívül Görög Lenkével, Fekete Gabriellával és a papi irányítókkal, a piaristákkal, elsősorban Sík Sándorral, korábban Bulányival, Törökkel és Juhással. Himfy az internálásból való visszatérés után is többször találkozott Holl-lal, s mivel Pestet nem hagyhatta el, Holl intézte ügyeit, ő eszközölte ki számára a néhány száz forintos segélyt az egyházmegyei hatóságtól. A jelentés szerint Himfy nagyon bánja, hogy még nem engedélyezték Pestről való távozását, pedig Gyömrőre lett volna egyházi beosztása. ÁBTL 3.1.2.- M-20887

⁷⁰ ÁBTL 3.2.1.-M- 34608 „Hajdú” 1962. okt. 24-i jelentés

⁷¹ ÁBTL 3.1.9.- V-146835/14 Pallós Gáza és társai

Himfy a hatvanas évek elején, közepén is foglalkozott fiatalokkal, s az ekkor készült ügynökjelentésekből tudjuk, hogy vidékre kerülése után is igyekezett bizonyos rendszerességgel felutazni a fővárosba „lelki gyermekeihez.”⁷² Mindezt a vele készített interjú is megerősíti: „Szabadulásom után még négy évig nem engedtek vissza dolgozni az egyházmegyébe, ezért elmentem a Szolidaritás nevű szövetkezetbe trógernak. Ez egy pesti szövetkezet tulajdonképpen egy angolkisasszony létesítette apácáknak és kirúgott papoknak, főleg szerzeteseknek. Elég szépen működő szövetkezet volt, egy fehérnemű részleggel, egy kesztyű részleggel, egy kötő részleggel, meg még egy párral. Innen Szentesre kerültem, egy békepapnak a szárnyai alá, nyilván azért, hogy ellenőrizze, mit csinálok. Szentesen nem szerveztem csoportot, de a pesti csoportjaimat fenn tartottam, még újakat is csináltam, és úgy kéthavonként egyszer három napra föl-fölmentem Szentesről. A pesti utazásaim ellen ez a békepap nem emelt kifogást, de hiába is emelt volna, mert nem nagy korkülönbség volt, csak négy-öt évvel volt idősebb nálam, korábban nagyon jó viszonyban voltunk egymással, sokszor meghívott lelkigyakorlatra, előadásokat tartani, így nem tudott azzal a teljhatalommal fellépni, ami egy átlag-plébánost egy átlag-káplánhoz fűz.”⁷³ Himfy Ferenc kiscsoport-szervező tevékenységéről ebből az időszakból több konkrétummal egyelőre nem rendelkezünk, a hatvanas évek első felében létrejövő katolikus kisközösségek azonban már jelentősen megváltozott feltételek között tevékenykedtek, új fejezetet nyitva a hazai kisközösségek történetében.

Ami pedig a kisközösségek működésének kezdeti szakaszát illeti: Tomka Miklós A vallás mint változó rendszer című írása szerint a konfrontáció időszakában (vagyis 1949 és 1956 között) a katolikus egyházon belül voltak olyanok, akik úgy gondolták az egyház életben maradásának garanciáját az állam által engedélyezett kereteken túl kell keresni.⁷⁴ Összességében azonban Tomka úgy látta, az erre irányuló kísérletek elszört törekvések maradtak, nem alakult ki „földalatti egyház”, legfeljebb annak a csírája. „Ily módon a hivatalosan engedélyezett egyházszerkezet mellett egy »párhuzamos struktúra« keletkezett, a hivatalos egyházzal azonos (!) identitással és célkitűzéssel. Talán még bizonyos munkamegosztás is kialakult. Amit az egyháznak szabad volt tennie, annak az engedélyezett keretben kellett történnie. Ami tilos volt (mint az ifjúsággal való foglalkozás, a vallási továbbképzés, a társadalmi kérdésekkel való foglalkozás és mindennemű karitatív tevékenység) ahhoz más csatornákat kellett találni.” – fogalmazott Tomka, hangsúlyozva azt is, hogy az egyházon belül az egység a hivatalos egyház és a létrejövő csoportok között megmaradt, s szakadás a békepapi mozgalom megjelenésével sem következett be. (Tény, hogy Bulányiék Sík Sándor piarista tartományfőnök, Endrey Mihály, az AC országos igazgatója és Pintér László debreceni püspöki helynök is támogatta, erkölcsileg és anyagilag is. Mikor pedig Bulányi 1948 decemberében felkereste Mindszentyt és beszámolt neki tevékenységéről, s arról, hogy paptársai közül sokan kockázatosnak tartják a kiscsoportok szervezését, a primás Bulányi elmondása sze-

⁷² L. erről pl. a Csilla fedőnevű ügynök 1965. júl. 25-i jelentését. ÁBTL 3.1.2.-M-30281

⁷³ Minden bizonnyal dr. Sulyok Béla szentesi plébánosról van szó.

⁷⁴ Tomka Miklós: A vallás mint változó rendszer. Szociológia. 1990. 3–4. sz. 155–184.

rint így válaszolt: „Az ősegyház történetét nem azért tanultuk, hogy a régiség-tani ismereteinket gyarapítsuk. A párttitkárok sem a múltban, sem a jelenben nem határozhatták és nem határozhatják meg az egyház magatartását.”)

Tomka tanulmányában a továbbiakban arra is kitér, hogy a konfrontáció időszakában hiányzott az egyházból a megújulási potenciál, s csupán az „átmentésre” gondolt, így nem tudott felkészülni az „azutánra” sem, amikor a társadalom többsége immár beletörődik a fennálló viszonyokba. Nem vitatva Tomka Miklós megállapítását, fontos hangsúlyozni, hogy az itt bemutatott papi csoport már 1951-ben is világosan látta, hogy az „átmentés”, s egy, az egyház számára kedvezőbb politikai helyzetben való bizakodás nem reális lehetőség. Ez a történelmi periódus mindezek ellenére azonban komoly esélyt rejtett magában, — ahogy ők fogalmaztak — kedvezett a minőségi munkának, egy kis létszámú, de elkötelezett keresztény elit kinevelésének.

A papi közösség tagjai, melyhez Himfy Ferenc is tartozott, zömében az 1910-es években születtek, s elsősorban rájuk hárult a feladat, hogy legaktívabb életszakaszukban, harmincas-negyvenes éveik derekán megtalálják azokat az új formákat és új csatornákat, amelyek a katolikus hitet, valamint a diktatúra keretei között is képviselendő hiteles magatartásformát és társadalomszemléletet közvetítik a fiataloknak. Az ötvenes években azonban csaknem valamennyiüket bebörtönözték vagy közbiztonsági őrizetbe helyezték, és szabadságra kerülve sem folytathatták ott, ahol abbahagyták, hiszen a papi működéstől is jó időre eltiltották őket, s a hivatalos egyház részéről is megtapasztalták a gyanakvást, az elutasítást és a szolidaritás hiányát. Az erre a traumára adott egyéni válaszaikat (emigráció, belső visszavonulás, a megváltozott körülmények közötti óvatos újrakezdés) nagymértékben befolyásolta eltérő személyiségük és teherbíró képességük, de az a kollektív tudás is, amely a megszakíttóságokban bővelkedő magyar történelem által felkínált magatartásminták ismeretéből és azok tudatos vagy tudattalan követéséből is fakadt.

SURVIVAL OR RENEWAL?

Chaplain Ferenc Himfy and the Organisations of the Catholic Lower Clergy at Turn of the 1940s and 1950s

*by Orsolya Völgyesi
(Summary)*

The aim of this study is to present, based mainly on the investigation material of chaplain Ferenc Himfy (1914-2001), who was arrested in March 1958, some of the features of the small-community movements which emerged within the Roman Catholic church at the turn of the 1940s and 1950s, before all the groups established by the Piarist friars György Bulányi, Miklós Juhász and Jenő Török and the clerical communities which directed them. The author also used the career interview which had been recorded with Ferenc Himfy in February 1990. These groups, which at first emerged within the framework of the Actio Catholica, and enjoyed the support of church leadership, did not simply aim to respond to the new and unwanted situation created by the Communist takeover, for the clerical leaders of the small communities perceived the possibility of educating in the face of ever more obvious attacks against the Church a small but determined christian elite which would then be able to meet the challenges presented by the modern times. Most

of the members of the clerical group to which Ferenc Himfy belonged were born in the 1910s, and it was basically their responsibility, then in the most active phase of their lives, to find those new forms and channels which would mediate both Catholic faith and an authentic way of behaviour and social view towards the new generations under the circumstances of a totalitarian state. In an ever more menacing atmosphere, these small groups created the germs of a rival publicity, which aroused the attention of the state security, leading to the arrest and trial of Bulányi and his companions.

Keresztes András

„TÜKÖR ÁLTAL...”

Nagy Töhötöm együttműködése az állambiztonsági szolgálatokkal

2015 elején jelent meg Petrás Éva írása a *Betekintő*¹ és a *Századok*² folyóiratokban „*Álarcok mögött*”. *Nagy Töhötöm élete* címmel.

Petrás Éva dolgozata rövid áttekintést nyújt annak a rendkívül kalandos sorsot megélt egykori jezsuita szerzetesnek az életéről, aki *Kerkai Jenő* páter mellett fő szervezője és „motorja” volt a múlt század kiemelkedő jelentőségű katolikus agrárfjúsági mozgalmanak, a KALOT-nak; aki 1944 végén életét kockáztatva szökött át a frontvonalon, hogy a szovjet hadvezetéssel tárgyalva biztosítsa a mozgalom túlélését; majd 1945–46-ban többször is határokon átszökve vitt és hozott híreket Vatikán és Magyarország között; a pápa szóbeli megbízásával titkos tapogatózó tárgyalásokat folytatott az oroszokkal a Szentszék és a szovjetek közötti kapcsolatok esetleges rendezéséről; akit rendje vezetése Mindszenty ösztönzésére 1946 végén Dél-Amerikába „száműzött”, s aki rendjét 1948-ban szentszéki engedéllyel elhagyta, majd Argentínában megnősült; 1952-ben a szabadkőművesek közé lépve ott a legmagasabb fokozatokra jutott; 1963-ban spanyol, 1965-ben magyar nyelven kiadta a *Jezsuiták és szabadkőművesek* című könyvét; majd 1966-ban hazalátogatott, 1968-ban pedig visszaköltözött Magyarországra.

Petrás Éva írása az első olyan publikáció, amely az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) nemrég kutathatóvá vált dokumentumok alapján a széles olvasóközönség előtt nyilvánvalóvá teszi: az Argentínából visszatért Nagy Töhötöm 1966-tól egészen 1979-ben bekövetkezett haláláig kapcsolatban állt a magyar állambiztonsági szervekkel.

Ezen a ponton mindjárt meg kell említenünk, hogy bár a Szolgálat valóban először mint „ügynököt”, majd mint „titkos megbízottat” tartotta számon Nagy Töhötömöt, ő mégsem szokványos ügynöki szerepet töltött be. Az ügynevezett beszerzési nyilatkozata sem a megszokott formulát tartalmazza³. A

¹ *Betekintő*. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata. 2014.4. sz. http://www.betekinto.hu/2014_4_petras. Hozzáférés: 2015. 02. 28.

² *Századok* 149. [2015: 1. sz.], 203–212.

³ „*Beszerzési nyilatkozata*” csupán ennyit tartalmaz: „Felelősségem tudatában kijelentem, hogy a Magyar Népköztársaság állampolgárának tekintem magamat, s mint ilyen teljes elvi meggyőződésből és szabad elhatározásomból végleges hazatérésem idejéig is, külföldi tartózkodásom alatt a Magyar Népköztársaság érdekeiért kívánok dolgozni és tevékenységem kapcsán a Magyar Népköztársaság illetékes képviselőivel fennálló kapcsolataimat titokban tartom.” (ÁBTL Bt-1584/1 57/1).

Szolgálat ugyan ellátja fedőnévvel, de lehet, hogy Nagy Töhötöm erről nem is tudott: ő maga soha nem használt fedőnevet, ha jelentését aláírta, azt mindig a „rendes” polgári nevével tette. Annak ellenére, hogy hazatérését követően igen sok személlyel tartott élénk kapcsolatot, köztük számos olyannal, akik egyébként az állambiztonsági szervek célkeresztjében álltak, magyarországi személyekről nem „jelentett”. Feltételezhetően nem vállalt volna ilyen feladatot, de lehet, hogy ezt nem is kérték tőle. Amint Petrás Éva írásából is tudhatjuk, a titkosszolgálat célja az volt, hogy rajta keresztül dezinformálják a Szentszéket és Jezsuita Rend központi vezetését.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelhető, Nagy Töhötömmel kapcsolatos anyag olyan terjedelmes és olyan érdekfeszítő, hogy bizonyosra vehető, a következő hónapokban, években többen is kutatni fogják.

Éppen emiatt fontosnak tűnik, hogy felhívjuk a témát kutatók figyelmét egy nem elhanyagolható szempontra:

Annak, aki időt és fáradságot nem sajnálva beleássza magát a témába, és nem csupán az ÁBTL-ben őrzött több száz oldalra rúgó dossziék tartalmával ismerkedik meg, hanem elolvassa a Nagy Töhötömtől származó és a róla szóló írásokat, elsősorban Nagynak az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK) őrzött jóval terjedelmesebb hagyatékát, annak óhatatlanul eszébe kell hogy jusson *Pál apostol* sokat idézett mondásának parafrázisa: „*most még csak tükör által homályosan látunk*”, „*most még töredékes a tudásunk*”⁴. Hiszen amit Nagy Töhötöm életének utolsó másfél évtizedéről (1966–1979) tudunk, azt szinte kizárólag az állambiztonsági iratokból ismerjük. Vagyis csak egyfajta „tükrön” keresztül látjuk személyét és tevékenységét: az állambiztonsági iratok tükrén keresztül.

Annak, aki szeretné megismerni az „igazi” Nagy Töhötömöt, számolnia kell azzal, hogy jelenleg nem tudható, mi van a „tükrön” túl: leginkább azt, hogy mit őrzött meg a Vatikáni Titkos Levéltár és a Jezsuita Rend központi levéltára Nagy Töhötöm tevékenységével kapcsolatban.⁵

Vagyis a kutatás jelen állapotában nem tudhatjuk, hogy Nagy Töhötöm utolsó másfél évtizedét „tükrön által homályosan” megismerve helyes-e a kép, amely élénk tárul. Nemcsak az jelent nehézséget, hogy ez a „tükrön” esetleg torzít (ami az állambiztonsági iratok esetében nem számít ritkaságnak), hanem az is, hogy egy tükrön keresztül csak azt ismerhetjük meg, amit a tükrön is lát. Ami a tükrön elől el van takarva, azt mi sem láthatjuk a tükrön.

A dolgok jelenlegi állása szerint nem tudjuk, hogy amit Nagy Töhötömről e „tükrön” keresztül megismerünk, az *torzítva vagy torzítatlanul*, illetve *teljesen vagy csak töredékesen* mutatja-e be a valóságot. Nem tudjuk, képletesen szólva, hogy Nagy Töhötömnek volt-e „másik arca”, amit nem fordított a „tükrön” felé. Lehet, hogy ez a tükrön valóságnak megfelelő képet mutat, de az is lehet, hogy nem. Lehet, hogy Nagy Töhötöm pontosan azt a szerepet játszotta el, amit a „szervek” neki szántak, de lehet, hogy nem. Lehet, hogy tevékenysége kimerült abban, hogy a magyar állami szervek szája íze szerint informálja, pontosabban

⁴ 1 Kor 13,12

⁵ A Vatikáni Titkos Levéltár iratai jelenleg csak 1939-ig bezárólag kutathatók.

deinformálja az egyházi vezetést, de az is lehetséges, hogy csak megjárta a szervek felé azt a szerepet, amit elvártak tőle. Nem tudjuk, hogy valójában mi történt Rómában. Vajon azokat és csak azokat az információs anyagokat adta-e le a Vatikánban és a jezsuita kúriában, amelyeket az állambiztonságiak az Állami Egyházügyi Hivatallal egyeztetve véglegesítettek, vagy pedig ezek helyett, esetleg ezek mellett más, a valóságos helyzettel jobban egybevágó információkat (is). Míg meg nem ismerjük a vatikáni és a jezsuita központi levéltár vonatkozó iratait, nem tudhatjuk biztosan, kit és mit szolgált valójában Nagy Töhötöm: a szocialista államot vagy az egyházat. Esetleg, a *modus vivendi* megvalósításának célját követve, mindkettőt?

De joggal felvethető, van-e egyáltalán valami alapja annak a feltételezésnek, hogy Nagy Töhötöm netán nem az egyház és nem egykori rendje elárulója volt, hanem az „ügynök”, majd a „tikos megbízott” álarca alatt esetleg egyházi érdekeket (is) szolgált? Volt-e képessége, volt-e készsége, volt-e belső indíttatása arra, hogy egy ilyen rejtett vagy kettős szerepet eljátsszon? – Az alábbiakban ezekre a kérdésekre próbálunk választ adni Nagy Töhötömtől származó dokumentumok alapján.

Ami a szellemi *képességet* illeti, annak, aki egy kicsit is ismerte, vagy megismeri őt, tudja, hogy kiemelkedő intellektusa egyértelműen alkalmassá tette őt egy ilyen szerep eljátszására.

Ami a *készségét* illeti, korábbi tevékenységét megismerve joggal állíthatjuk, egyáltalán nem volt idegen számára egy ilyen (kettős) titkos-ügynöki szerep eljátszása. Nem csupán az illegális határátlépésekre, átszökésekre, az oroszokkal történő tárgyalásokra kell gondolnunk, amelyek eddig is ismertek voltak. Kevésbé vagy egyáltalán nem közismert tény, pedig az OSZK-ban őrzött zsebnaptár-, illetve naplóbejegyzései egyértelműen tanúsítják, hogy 1945–1946-ban Rómában, illetve szökései alkalmával Ausztriában közvetlen kapcsolatba került az amerikai titkosszolgálat embereivel is. Bizonyítékul e napló-bejegyzések közül idézek néhányat:⁶

1945. júl. 7. (Udine): „Délben egy ezredes vár és információt kér az oroszokról. Felajánlja autóját Bolognáig.”

1945. aug. 15. (Róma): „D.e. volt nálam az U.S.A. elnökének személyi Secrit Service [sic!] egyik embere, aki itt Rómában a magyar ügyeket figyeli és referálja. Kaptak jelentést, hogy én a napokban érkezem. Az orosz ellen kért információt. ...”

1945. aug. 16. Róma: „...»Signor Stephano« felkeres. Hírt kaptak az amerikai vonalon, hogy jövök. Ő az elnök információs szervezete magyar vonalának a vezetője. A Szentatyának adott relációról azt mondotta, hogy eddig még messze a többi felett a legintelligensebb, kimerítőbb és rendszeresebb.”

⁶ Nagy Töhötöm hagyatéka az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában, f. 216/19. (Megjegyzés: A naplóból több oldal hiányzik. Feltehetőleg maga Nagy Töhötöm távolíthatta el a hiányzó lapokat, annak kényes jellegű, a titkosszolgálati kapcsolatokra vonatkozó további bejegyzései miatt.)

1945 aug. 18. Róma: „Stephano-val hosszasan beszéllek. Ő tárgyal Bariban a magyarokkal a legnagyobb fejesek nevében. Igen érdeklik a magyar ellenállási mozgalmak. Igen alapos elemzést írok neki. ...”

1945. aug. 19. : Róma: „Páter Mócsyval átbeszéltem a helyzetünket. Igen nagy jelentőségű, hogy összeakadtam Sgn. Stephano-val. A béketárgyalásokra is befolyással van. ...”

1945. nov. 30.: „Reggel amerikai egyenruhában Linzen át Bécsbe.”

1945. dec. 2.: „Misén amerikai egyenruhában.”

1946. IV. 19.: „Nagypéntek. Aradival és egy másik amerikaival sokat és alaposan beszélgettünk az én orosz ügyeimmel kapcsolatban. Az amerikaiak hallatlan izgalommal nézik ezt a játékot. Természetes, hiszen nekik talán legfőbb érdekük, hogy a szovjet belülről bomoljon és lassan igazi béke legyen.”

Nem tartozik szorosan a gondolatmenethez, mégis érdemesnek tűnik idézni egy másik bejegyzést a fenti időszakból. 1945. július 23-án írja naplójába⁷:

„Rendkívül világosan látom életem precízen körülhatárolt, hatalmas nagy célját: a bolsevista ateizmus elleni nagy küzdelemben egy frontszakaszon a harcot ... Hová törpül el emellett minden, de minden ezen a világon! Mindent csak ezen a célon keresztül kell és szabad látnom...”⁸ [A kiemelés tőlem. – K.A.]

1948 elején, amikor már a Rendből történő kilépését fontolgatja, és keresi a jövődő megélhetési lehetőségeket, akkor az őt az amerikaiakhoz beszerző Aradi nevű ügynöktől kér segítséget. 1948. január 4-i levelében írja:⁹

„A segítséget azért is remélem tőletek [mármint Araditól és »Stephanótól«, az amerikai titkosszolgálat vezető beosztású tisztviselőjétől – K.A.], mert igazi jóbarátaim vagytok, aztán együtt is dolgoztunk sokat...” [Kiemelés tőlem. – K.A.]¹⁰

Bár Nagy Töhötöm ezekben az években az egyház fő ellenfelének az ateista kommunizmust tekintette, mégis, praktikus okokból, a *modus vivendi* kereste, még akkor is, ha emiatt kollaboráció vádjával illetnék. Ezzel kapcsolatban néhány idézet a naplójából:

1946. júl. 29. (Róma):

„Az elmúlt napokban valósággal rendszeresen gyűjtöttem híveket a *modus vivendi* gondolata mellett. Sorban felkerestem az itteni jelentősebb pátereket és hosszán beszélgettem velük. Kételyeiket eloszlattam és felsorakoztattam elgondolásaink érveit. Legfőbb nehézségük az, hogy az orosz becsap és hazudik. Ezt mi is feltételezzük, de nem erre építünk. Ezt lehet számításba

⁷ uo.

⁸ Ez utóbbi sorok is erősítik azt a vélekedést, hogy amikor a háborút követő két évben Nagy Töhötöm és Kerkai páter a kommunistákkal és az oroszokkal való együttélés lehetőségeit, a „*modus vivendi*”-t keresték, akkor nem az elvtelen megalkuvás volt a céljuk, hanem az, hogy a lehetőségek határáig elmenve, képviselhető kompromisszumokkal, a lehető legtöbb előnyt ériék el az Egyház számára.)

⁹ Nagy Töhötöm hagyatéka, OSZK Kézirattár, f. 216/192

¹⁰ Amerikai részről is van nyoma annak az Interneten, hogy Nagy Töhötömnek kapcsolatban állt az Office of Strategic Services-szel, például itt: <http://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-226-oss/entry-214.html> (hozzáférés: 2015.06.18.)

venni, de nem lehet ezen elindulni, haladni és megfenekleni. Ha majd nyilvánvalóvá lesz, hogy hazudik, még mindig lesz időnk szakítani vele, addig azonban nem adok neki előnyt.”¹¹

Aug. 3. (Róma):

„P. Vicarius Generalis (...) azt kérdezte, hogy mi lesz velünk, ha mégis beállna egy fordulat, akárcsak évek múlva is, és minket felelősségre vonnának az oroszokkal való együttműködésért. Féltő, hogy a francia kollaboránsok, Petain marsall és társai sorsára jutnánk.

Azt válaszoltam, hogy először is mi nem az evilági politika kedvéért tárgyalunk az oroszral, hanem az Isten ügyéért, a vallás szabadságáért, a katolikus egyesületek létéért, másodszor mi nem a kollaborációt keressük, hanem a modus vivendit, és ez sokkal kevesebb, mint az előbbi. Továbbá az is igazolni fog bennünket, hogy Őszentsége tudott a mi «kollaborációnkról», és én dokumentumokkal fogom tudni igazolni, hogy Ő ezt helyeselte is. Mi tehát csak a szentszék oroszok felé tapogatózó politikájának szerény exponensei vagyunk. Végül, még azzal is előjöhettünk, ami ma még a legnagyobb titok, hogy mi tulajdonképpen amerikai szolgálatban állunk. Én bizonyos információkat adok nekik, engedem, hogy bepillantsanak a szentszék és a magyar katolicizmus bizonyos kártyáiba, ők helyeslik ezt a stílusú és minőségű játszmát és helyeslésükkel azzal is kifejezést adnak, hogy engem messzemenően segítenek útjaimban, annyira, hogy nélkülük nem tudnám, vagy csak óriási nehézségek árán tudnám megtenni ezeket a hosszú és igen fárasztó utakat. Utolsó megjegyzésem pedig az, hogyha ezek ellenére mégis elítélnének bennünket és akár fel is akasztanának, nyugodtan halnánk meg, mert tudjuk önmagunkról, hogy az igazságot kerestük és sokat töprengtünk a járandó út felett... Mi nem a pillanatnyi népszerűségért vagy a közeli évek elismeréséért dolgozunk, hanem az igazságért, amelyet sok esetben csak évtizedek múlva méltányolnak.”¹²

Nagy Töhötömnek gyakorlata volt abban, hogy *másnak mutassa magát*, mint amilyen valójában. Erre is egy példa a naplójából:

1946. szept. 5.

„Ma találkoztam egy *Hvezdane* nevezetű úrral, akit már egy régebbi találkozásból kifolyólag ismertem, s aki most valósággal erőszakkal meghívott lakására vacsorára. Még régebben ő maga mesélte el nekem, hogy csak 3 éve tartózkodik Magyarországon, azóta tanult meg magyarul is. (...) apja lengyel, anyja cseh. (...) Már remek lakása van, vezető szerepet tölt be a Kisgazda pártban, megnősült, és állandóan szidja a kommunistákat és igazi reakciós. Szóval, ilyenek mutatja magát, de még legjobb ismerősei is figyelmeztettek engem, hogy ügyeljek nyilatkozataimra, mert még előttük is gyanús ember. Egy elejtett megjegyzéséből, amelyet *Gurkin* orosz őrnagyra tett, aki az NKDV egyik fontos vezetője, azt láttam, hogy ezekkel kapcsolata volt, és így igen valószínű, hogy ma is van. Nem oly könnyű egy ilyen nemzetközi hazátlannak egy Gurkin őrnagy kezéből kikerülnie. Gyanúm, hogy orosz szolgálatban áll, csak megerősödött a

¹¹ Nagy Töhötöm hagyaték, OSZK Kézirattár, f. 216/20, 2.

¹² Nagy Töhötöm hagyaték, OSZK Kézirattár, f. 216/20, 4.

mai estén. Részletesen kikérdezett, hogy hogyan vagyunk a Prímással, kik vannak a bíboros mellett, mi az én felfogásom. Közben azt is hosszasan fejtegette, hogy nekünk angol kapcsolatokat kellene kiépítenünk, mert azoké a jövő s bizonyára már nekem vannak is. (...)

Én adtam a bután őszinte embert, akinek van egy nyersen megfogalmazott, érdekekkel alátámasztott orosz orientációja, amelyért már üldözést is szenvedett hazai egyházi részről, s aki épp ezért mintegy fel is égetett minden hidat maga mögött és valláserkölcsei elvei megőrzésével a teljes és bizalommal fűszerezett orosz-barátság kiépítésén dolgozik. Ennek érdekében futkos Rómába, és ennek érdekében okos előrelátásból tartózkodik minden olyan kapcsolattól, amely őt gyanúba hozhatja az oroszoknál, mert tudja, hogy őt felelősségre vonhatják és így egész politikai elgondolása veszélybe juthatna. Igyekeztem magam tökéletesen beleélni ebbe a beállítottságba, amely őszinte és egyenes, s Hvrezdának úr számos kérdésére következetesen ebben a szellemben válaszolni. Kihangsúlyoztam előtte, hogy a szlávokért egyáltalán nem lelkesedem, de leszámoltam azzal, hogy orosz érdekerület vagyunk s levontam ennek minden következményét. Így beszélgetésünk alatt egész állásfoglalásom valószínű, logikus és az orosz számára kedvező volt.

Hvrezdának úr gyorsan megtehetette jelentését, mert már másnap délután hivott magához *Osztyukin*¹³ követségi tanácsos, az NKDV közép európai feje.”¹⁴

Miután láttuk, hogy Nagy Töhötömtől egyáltalán nem volt idegen, hogy valóban „álarcok mögött” próbálja céljait elérni, választ kell keresnünk arra a kérdésre is: Találunk-e a hazatérése előtti években, a hatvanas évek közepén keletkezett írásaiban olyan utalásokat, gondolatokat, amelyek megvilágítják, mi lehetett Nagy Töhötöm *indítéka a hazatérésre, a kommunista rendszerrel való együttműködésre*. Lehettek-e olyan indítékai, amelyek arra intenek, hogy ne zárjuk ki eleve tevékenységének vagy legalább szándékának pozitív értelmezését?

E cikk szerzője úgy véli, léteznek ilyenek. Az alábbiakban majd ezek közül szeretnénk, a teljesség igénye nélkül, néhányat megidézni.

Előjáróban azonban fel kell hívunk a figyelmet arra a tényre, hogy ez az időszak a hatvanas évek második fele és a hetvenes évek voltak, amikor még senki sem sejtette, hogy egy-két évtized múlva megszűnik Európában a „létező szocializmus”, a kommunista ideológiára építő hatalmi rendszer. Ellenkezőleg: akkortájt sokak szemében úgy tűnt, még hosszú évtizedekig fenn fog maradni, sőt világviszonylatban is egyre inkább terjeszkedni fog. Számosan voltak, akik úgy hitték, a társadalmi rendszerek harcában a szocializmus, a kommunizmus lesz a jövő nyertese, a fejlődés útja. Ha nem is az egykori bolsevista, véres kommunizmus, hanem annak megszelídült, humanizált formája. (Gondoljunk csak az 1968-as prágai tavaszra, amely egy időre remény adott az „em-

¹³ Helyesen: Oszokin (teljes nevén: Borisz Pavlovics [Ogyincov]-Oszokin, 1945–46-ban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyettes politikai tanácsadója; magas pozíciót töltött be szovjet katonai hírszerzésben.) – A Jezsuiták és Szabadkőművesek című könyvében részletesen ismerteti Nagy Töhötöm az oroszokkal folytatott tárgyalásait; az orosz titkosszolgálati levéltárak azonban egyelőre, sajnos, nem kutathatók.

¹⁴ Uo. szept. 5-i naplóbejegyzés

berarcú szocializmus” megvalósíthatóságára.) Ha pedig ez a helyzet, akkor az egyháznak is, és a kommunista államoknak is meg kell találniuk az együttélés lehetséges módjait, a „modus vivendi”-t,¹⁵ ahogy az egyház korábban is megtalálta az együttélés módját mind a feudális, mind a kapitalista társadalmakkal. Az ilyen gondolatmenetre alapot nyújthattak a II. Vatikáni Zsinat határozatai is. Ezekben kiemelt szerep jutott a különböző „dialógusoknak”, amelyeket, a zsinati atyák többsége szerint, nemcsak az egyházon belül kell folytatni, hanem a protestáns egyházakkal és a nem hívőkkel egyaránt: vagyis minden jóakarátú emberrel. A világi politikában is ezek voltak az „olvadás” éve, amikor enyhülni látszott a korábbi hidegháborús éveket jellemző merev szembenállás. Nagy Töhötöm, hosszú távon gondolkozva, úgy vélhette, most megnyílt annak a lehetősége, hogy e megváltozott körülmények között több eséllyel tevékenykedjék azért az ügyért, azért a bizonyos „modus vivendiért”, aminek eléréseért 1945/46-ban, P. Kerkaival együtt, eredménytelenül fáradozott.

Nagy Töhötöm hagyatékából tudható, hogy hazalátogatásának ötlete, illetve a kommunistákkal való *modus vivendi* újbóli keresésének a témája már 1963 őszétől egyre konkrétebb formában fogalmazódik meg. A hagyatékban például négy olyan Magyarországról érkezett, légiposta-papírra írt levél található 1964-ből, amelyben feladóként *dr. Takáts Ágoston* szerepel. A levelek tartalmából azonban teljesen egyértelműen kiderül, hogy a négyből háromnak az írója valójában Nagy régi „harcostársa”, a KALOT-mozgalom elindítója, *Kerkai Jenő*, aki, félve postájának ellenőrzésétől, nem merte saját neve alatt feladni e leveleket, ezért barátja, Takáts Ágoston segítségét kérte. Péter Kerkai többek között ezt írja egyik levelében, ahogy maga említi, „lelke felének”:

„Vigyázz, Sándorom idegerőd frissességére, a koncentráló készség töretlenségére, s a komolyan alkalmazott subsidiarius elvére munkáidban. Hazalátogatásod megsokszorozná hatóságodat. (...) Az utóbbi húsz év kikristályosodott anyagát tudnám nyújtani Neked. Eredményei közé tartoznék a kommunista-katolikus dialógus új perspektívájának a feltárása.

Tehát nem húgod öröme, sem pedig magam megrozzant állapotára ismétlem: Jöjj mielőbb!

Hazajövedlek meg fogod tapasztalni a nyugatiak fecsegésének üres voltát. Egyenesen felfelé csalódsz majd!”¹⁶

Ugyancsak a Kerkai Jenővel folytatott levelezéséből értesülünk, hogy már 1963 végén, nem sokkal a *Jezsuiták és szabadkőművesek* spanyol nyelvű megjelenését követően, foglalkoztatni kezdte egy újabb könyv megírásának a gondolata, „de azt már valóban meg kell, hogy beszéljük bőven: ott a legvégső szintézist szeretném merészen kihozni és megírni, hogy kik és milyenek lesznek az új világ felépítői, de ezt otthon is meg tudom meg tudom majd írni...”¹⁷

¹⁵ Az akkortájt zajló keresztény-marxista világnézeti párbeszédekben szívesen használták a *koegzisztencia* kifejezést, gazdasági-társadalmi fejtegetésekben pedig divatosak lettek a *konvergencia-elméletek*, melyek a kapitalista és kommunista rendszerek közeledését, jövőbeli egymásba olvadását vizionálták.

¹⁶ Nagy Töhötöm hagyaték, OSZK Kézirattár, f. 216/430; az 1964. VII. 30-án kelt levélből

¹⁷ Nagy Töhötöm levele Kerkai Jenőhöz, 1963. dec. 19., Nagy Töhötöm hagyaték, OSZK Kézirattár, f. 216/236/31

Feltehetőleg e tervezgetés gyümölcseként jelent meg végül 1968 elején Nagy Töhötöm második könyve, spanyol nyelven, *Iglesia y comunismo*, azaz *Egyház és kommunizmus* címmel.¹⁸ Ez a mű a II. Vatikáni Zsinat elképzelt 5. ülésszakának fiktív jegyzőkönyve¹⁹; teljes egészében az egyház és a kommunizmus együttműködésének a lehetőségeit tárgyalja.

Már az egyik bevezető mottója (idézet XXIII. János pápa enciklikájából) is beszédes:

„Lehetséges, hogy néhány gyakorlati terv, amelynek megvalósítása a mai napig lehetetlennek vagy meddőnek látszott, a jövőre nézve már reális előnyöket hozhat vagy legalább is ilyeneket ígérni tud.” (Pacem in Terris)

Nagy Töhötöm e könyvében püspökök szájába adja az egyház és kommunizmus kapcsolatára vonatkozó gondolatokat, köztük saját gondolatait. Ezek közül idézünk most néhányat, a szokásosnál talán nagyobb terjedelemben, mivel így jobban megismerhetjük Nagy Töhötöm gondolatvilágát, cselekedeteinek lehetséges mozgatórugóit:

*Német püspök felszólalása:*²⁰

„Nem elvi megegyezésről van itt szó, mert a dolgok ennyire elmérgesedett formájában erről már szó sem lehet. Csak egy „modus vivendi” megtalálásáról tárgyaljunk. Ezt a modus vivendit a történelem folyamán csaknem mindig kerestük mint végső lehetőséget, mint egyetlen utolsó mentséget, mert, sajnos, a római birodalomtól megörököltük az ellenfél teljes legyőzésének az elvét és gyakorlatát is. Mivel már álmodni sem lehet teljes legyőzésről, legalább az együttélés módját meg kell keresnünk.

(...) Most még alakíthatunk rajta, de holnap talán már csak végleges tényleket leszünk kénytelenek tudomásul venni. Már így is abba a sajnálatos helyzetbe kerültünk, hogy országok álltak talpra, rendezkedtek be egy új életformára teljesen nélkülünk...

(...) Nem szabad senkit, legkevesbé önmagunkat egy szellemi gettóba zárunk csak azért, mert különböző politikai vagy szociális meggyőződést vallunk. Az a tény, hogy a kommunisták ateista világnézetet vallanak, egy okkal több, hogy felvegyük velük a kapcsolatokat.

(...) Ha sikerült az alapelvek feladása nélkül és nagyon sokszor azok feladásával évszázadokig feudálissá lennünk, akkor a legkevesebb, amit elvárhatunk egy kommunizmussal szemben, hogy leüljünk párbeszédet folytatni vele,

¹⁸ Ez a mű magyarul csak a szerzőjétől származó kézirat, pontosabban két kissé különböző kézirat formájában érhető el, részben az OSZK Kézirattárában, részben a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának állományában. Az itteni idézetek forrása az utóbbi példány.

¹⁹ Az 1962-től 1965-ig, több mint kétezer püspök részvételével tartott tanácskozás négy ülészaka alatt tizenhat dokumentum született, melyekben a zsinat bevezető szakaszában felvetett, megtárgyalásra javasolt kérdések zömére választ adtak a zsinati atyák, de nem minden kérdésre. A fontosabb megválaszolatlan kérdések közé sorolta Nagy Töhötöm a kommunista országokkal való együttműködés lehetőségeinek a megtárgyalását. Ezt „pótolta” egy képzeletbeli 5. ülésszak megírásával, munkájához számos szakirodalmi forrást felhasználva.

²⁰ Egyház és kommunizmus, az SZTE állományában őrzött kézirat, 20–32.

hogy lássuk, mit is akarnak ők maguk tulajdonképpen, és ne csak azt lássuk, hogy mit tételezünk fel mi róluk, és [lássuk] hogy van-e a fejlődésnek valamegyes ígérete a rendszerükben, amely a közeledést majd lehetővé teszi.

(...) A történelem fejlődése és új erőik születése (...) megtanított bennünket leülni tárgyalni. Az előző [zsinati – K.A.] ülészakon megtettük ezt a protestáns és ortodox testvérekkel. Most legalább kíséreljük meg ugyanezt harmadik testvérünkkel szemben is, mert ne felejtjük el, az előző ülészakok után őket is testvéreknek kell tartanunk (...)

*Holland püspök felszólalása:*²¹

„(...) miért félünk velük szóba állni? Ők is Isten házanépe és nagyon sok jel szerint ez a háztípus az, amelyet a történelem fejlődése [mely mögött Isten áll]²² számunkra tartogat. Sokat kell még rajta alakítani, más tetőt tenni rá, több ablakot nyitni rajta, de az alapokat a történelem fejlődése vetette meg, vagyis Istennek része volt benne, mert nélküle itt e földön senki alapokat nem rakhat le. Ne lopjuk meg Istent azzal, hogy a mai óriási szociális fejlődést csak Marxnak és Engelsnek a számlájára engedjük írni.”

*Afrikai püspök:*²³

„Szeretjük azt mondani, hogy az őskeresztények korukat messze megelőzve egy ideális kommunizmust gyakoroltak. .. Szent Péter maga, aki csak ismerhette az evangéliumok szellemét, gyakorolta és gyakoroltatta az ideális kommunizmust (...) Nem logikus-e, hogy amikor majd a *valóságos* kommunizmus is megjelenik a színpadon, az egykori idealisták odaálljanak a realisták mellé és ideálissá tegyék a nélkülük véres elferdülésekbe sodródott nagy eszmét az emberiség egyenlőségéről?

(...) Ha a népi demokrácia valóban az új társadalomnak a formája és ígérete a jövőnek, nem lehetett-e volna megismételni a Nagy Konstantin féle szövetséget és együtt indulni el vele? Az evangéliumok szabadon hagyják a társadalmi formák kiválasztását, csak a szabadságot igénylik. És miért ne kaptuk volna meg a teljes szabadságot, ha a segítségükre megyünk, amikor oly szociális elvekért indítottak harcot, amelyek belefértek dogmarendszerünkbe? Ezek ma már csak elgondolások, utólagos belátások, de alapot adhatnak a jövőbeli magatartásunk számára.”

*Olasz püspök felszólalása:*²⁴

„... mégis le kell ülnünk tárgyalni, mert a lehetetlenül nehéz helyzetek lehetetlenül vakmerő vállalkozások után kiáltanak...”

²¹ Uo.: 58.

²² A szövegelőzményből fakadó értelemszerű beszűrés

²³ Uo.: 103.

²⁴ Uo.: 117.

*Angol püspök felszólalása:*²⁵

„Az előttem felszólaló portugál püspöktársamnak [aki elutasította a kommunistákkal folytatandó egyezkedést – K.A.] tökéletesen igaza van akkor, ha mi a kommunizmussal elvekben akarnánk megegyezni. Egy közös nevező keresése valóban elképzelhetetlen, de ki beszél itt erről. Mi egy modus vivendit akarunk megteremteni. Egyszerűen élni akarunk és dolgozni a lelkek javára, s mivel a vasfüggöny mögött ők az urak, bebocsájtást kérünk és megkérdezzük a feltételeket. Feltételek nélkül mi sem bocsájtunk be senkit a saját területeinkre. (...) Nem elveket teszünk mérlegre, hanem fizikai értelemben vett működési lehetőségeket és ezekhez az utakat keressük... Ne higgyük, hogy a kommunistáknak ez nem okoz legalább is annyi fejtörést, mint nekünk. Ők egy zárt ideológiai tömb, féltékenyen őrzött határokkal, s mi keressük a réseket, ahol be lehetne oda hatolni, ahol a mi keresztényi felfogásunknak helye volna. Erre szolgál a dialógus. (...) Maradtunk lényegünkben azok, akik voltunk, de már nem annyira azt keressük a másokban, hogy mit lehetne benne még elítélni, hanem mi az, ami — hála Istennek — jó benne.”

*Örmény püspök:*²⁶

„(...) A humanizmus — csak így egyszerűen, jelzők nélkül kimondva — az az ajtó, amelyen keresztül kölcsönösen meglátogathatjuk egymást, sőt közösen tervezgethetünk is, és sok mindent meg is valósíthatunk. Hogy nem mindent, az természetes. (...) De így megverve nehézségekkel és megáldva reménységekkel, bízhatunk benne. Ezzel valószínű a jó eredmény, e nélkül biztos a rossz eredmény. A választásunk nem lehet kétséges.”

„(...) És ha valaki felemeli a szavát a század egyik legnagyobb ügye érdekében, akár itt vagy akár ott, a sorsa azonos: valamelyest bélyeget kap a homlokára, amely őt a másik táborban naggyá, de a sajátjában kicsinnyé teszi. Néha menekülni is kénytelen.”

*Argentín püspök:*²⁷

„(...) Ez a beépülés vagy kimaradás, akármelyiket választjuk is, mindkettő óriási nehézségekkel jár. Hogyan épülünk bele egy rendszerbe, amelyik ateistának vallja magát, és hogyan maradunk ki abból, amiben híveink milliói várnak bennünket? Nem közeledhetünk az új rendszerhez, mert régi szövetségeseink ezt sohasem tudnák megbocsájtani nekünk; viszont ez a „soha” szó a történelemben csak percekét jelent, mert hamarosan lesz idő, amikor senki sem fogja igényelni egy elfelejtett rendszer bocsánatát; viszont mi élni fogunk és fenn fog állni evangéliumi küldetésünk: figyelni az idők változását és kiegészíteni azt Krisztussal. Bemenni botrányos ma. Kimaradni botrányos holnap. Az

---

²⁵ Uo.: 133.

²⁶ Uo.: 218–219.

²⁷ Uo.: 223., 232.

átmeneti idők a legnehezebbek: mikor és hol van az az időpont, amikor már lehet, sőt amikor már kell a fejlődés kerekén forгатni egyet? Van kivezető út ebből a dilemmából?”

”Ami ma botrány, az holnap könnyen haladást jelenthet. Ezért nem félünk a botrányoktól. Még akkor is ki kell mondanunk az igazságot és megvédenünk azt, ha ezzel alkalmi ellenségeket szerzünk magunknak vagy pedig megbotráncoztatunk másokat.”

*Egyesült görög püspök:*²⁸

„(...) az ideális egyház meg tudna egyezni egy szintén ideális kommunizmussal, s így már nem egyedül, hanem kettesben lennének képtelenek valaha is reálissá válni. Legalább annyi praktikus következtetés mégis marad a kezünk között, hogy az ideák magasságában, elvben nem ellenségek, hanem fegyvertársak is lehetnének néhány közös ellenséggel szemben. Közös ellenség az egyéni gazdagság, amely a többséget elnyomva tartja, közös fegyver pedig a vagyon egy részének közös birtoklása és gyümölcseinek közös felhasználása. .... ezért érdemes leülni és foglalkozni a kommunizmussal, hátha van annak egy olyan fejlődési lehetősége vagy olyan formulája, amely megenged egy kedvező együttélést. Többet mi nem akarunk, és azt hiszem, a kommunisták sem.”

*Horváth püspök:*²⁹

„(...) Ezen történelmi példán okulva nem lelkesednek a kommunisták az Egyházzal való belső együttműködésért, mert tudják, hogy az evangéliumokban minden alap megvan ahhoz, hogy az Egyház hozzájuk beépüljön és akkor már csak idő kérdése, hogy mikor fog itt az új helyzetben is hatalmi túlsúlyra jutni, amint tette a tőle sokkal idegenebb feudalizmusban. Az a paradox helyzet állhat most be, hogy amikor én amellett hozok fel érveket, hogy az Egyház bekapcsolódhatik a kommunista társadalomba, az igazi meggyőződéses kommunisták engem veszedelmes ellenfélnek fognak minősíteni, aki a rendszerüket alapjaiban veszélyeztetem.”

*Német püspök:*³⁰

„(...) Ne felejtjük el, hogy a kommunizmus már nem mint ideológia és nem mint ateizmus áll velünk szemben, hanem mint önálló és megszilárdult állam új házigazdánk és szállásadónk. Ezek történelmi tények, amelyekkel nem számolni végzetes rövidlátás volna. Egy ember még be tud menekülni egy idegen követség védelme alá, de hol van az a követség, ahová maga az egész Egyház be tud vonulni. Itt nincs kiút: le kell ülnünk és tárgyalnunk kell.”

²⁸ Uo.: 266–267.

²⁹ Uo.: 286.

³⁰ Uo.: 334–8. (sic!)

Az *Egyház és kommunizmus* című könyvben természetesen elhangzanak a közeledést ellenző vélemények is, mivel azonban a párbeszéd, a modus vivendi keresése mellett érvelő gondolatokban találhatunk rá azokra az indítékokra, amelyek Nagy Töhötömöt hazatérésre és „együttműködésre” sarkalhatták, most csak az utóbbiakból idéztünk.

Amikor állambiztonsági iratokat olvassuk, rendszeresen találunk Nagy Töhötömtől olyan megjegyzéseket, amelyekben erős kritikát gyakorol az egyház felett vagy pedig a szocialista Magyarország iránti hűségét bizonygatja. Ennek, természetesen, nem lehet túl nagy jelentőséget tulajdonítani, se pro, se kontra, hiszen ha esetleg nem gondolta komolyan, akkor sem mondhatott mást.

A Szolgálat részéről többnyire megbízhatónak tartják Nagyt, de azért az egyik tartótiszti értékelésben például ilyen bejegyzést is lehet olvasni:

„[Nagy Töhötöm] Jelentésében *mindkét oldalon* [a Vatikán és az Állambiztonság felé is - KA] »jó« *akar maradni, keresi a középutat*, magatartási vonalon jó lenni, a szépséghibája csupán az, hogy *ő maga is így akarja, következetes meggyőződéssel csinálja*. Bárhogyan is akarja az egyház megreformálását, azt nem akarja észrevenni, hogy ez a luxushajó, amin utazik, a víz alatt már léket kapott, és lassan, de biztosan elsüllyedőben van.” (Pál Andor szds.) – [A dőlt betűs kiemelés tőlem. – K.A.]³¹

Vagyis, ha a fenti, szövegkörnyezetéből kiragadott idézet nem lenne elégé egyértelmű: a tartótiszt sajnálattal állapítja meg, hogy a titkos megbízott az egyház javát *is* akarja „következetes meggyőződéssel”.

Nagy Töhötöm belső indítékait kutatva, fentiekén kívül még két dolgot érdemes talán megemlíteni:

Nagy Töhötöm nemhogy nem tagadta, sőt írásban és szóban számtalanszor hangoztatta, hogy bár elveszítette a hitét és elhagyta a Jézus Társaságot, mégis a Jezsuita Rend maradt első igazi és örök nagy szerelme.³² A hagyatékában pedig megtalálható a *Dél-amerikai katekizmus*³³ című befejezetlen írása, mely — tartalmi szempontból — kifejezetten egy hívő teológus írásának felel meg, és a benne olvasható utalásokból kiderül, hogy keletkezési ideje a II. Vatikáni Zsinat utánra, valószínűleg az 1970 körüli évekre tehető.

A másik dolog, amit Nagy Töhötöm motivációit keresve meg kell említenünk: Szintén többeknek megjegyezte: szeretné majd kibővített formában megjelentetni életrajzi könyvét, amelyben már a jezsuiták másik fő ellenfelei, a kommunisták is szerepet kapnak. A könyv új címe ennek megfelelően ez lesz: *„Jezsuiták, szabadkőművesek, kommunisták”*. Ahhoz, hogy e tervének eleget tudjon tenni, állította, ugyanúgy belülről szeretné megismerni a kommunizmust, ahogy korábban (őszinte szándékkal) a szabadkőművességet is megismerni igyekezett.

³¹ ÁBTL 3.1.2. M-37054 dosszié, 230–231.

³²Amikor egyes szabadkőművesek azzal támadták őt a *Jezsuiták és szabadkőművesek* megjelenése után, hogy még most is minden bizonnyal jezsuita, és mint ilyen, alattomosan férközött soraikba, kifürkészni titkaikat, többek között azzal a frappáns mondattal vágott vissza: „Sokkal rosszabb a helyzet: Nem én vagyok benn a Jezsuita Rendben, hanem a Jezsuita Rend van bennem.”

³³ OSZK Kézirattár, f. 216/187. Online-elérhetősége megtalálható a Wikipédia Nagy Töhötöm-ről szóló szócikkében.

Röviden összefoglalva az eddig leírtakat: A jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani Nagy Töhötöm igazi szándékát és valódi tetteit.

E sorok írója hajlik arra — de egyelőre ez is csak bizonyíthatatlan *feltételezés!* —, hogy a fentebb idézett tartótiszt jól látta meg a lényegét. Egyébként más szavakkal majdnem ugyanezt fogalmazta meg korábban Nagy Töhötöm egyik egykori közeli munkatársa, *Vida István*,³⁴ aki egy Németországban élő barátjának írt levelében (amit szervek titkosszolgálati levéllel ellenőrzés során lemásoltak, s Nagy Töhötöm anyagához csatoltak):

„[Nagy Töhötöm] Talán sok hibáját kinőtte vagy levetkőzte, és megtalálta a saját útját: benyitni minden ajtón, ahol az ember fölemelését hirdetik, megkeresni mindenütt a legigazabbakat és egymással összekapcsolni. Utópista vállalkozás? Don Quiote is beírta a nevét a világtörténelembe, sőt voltak don-quijoték, akik sok jót tettek. Az biztos, hogy képességei meg adottságai folytán egyike a hídverésre alkalmas keveseknek.”³⁵

Néhány év vagy évtized múlva, amikor már kutatható lesz a Vatikáni Titkos Levéltárban ez az időszak, talán majd fény derül arra is, hogy Nagy Töhötöm milyen tényleges szerepet játszott ebben a hídverési kísérletben.

Egy kisé talán hosszú utószó

Nem sokkal az után, hogy a szerző befejezettnek vélte fenti dolgozatát, egy olyan igencsak érdekes levélrészletre bukkant az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Nagy Töhötöm-hagyatékban, amelyet nem lehet említés nélkül hagyni.

A szóban forgó levelet³⁶ 1948 júniusában küldte Nagy Töhötömnek *P. Hunya Dániel*, akkor, amikor a levél címzettjét már hónapok óta foglalkoztatta a rend elhagyásának gondolata, az egyházba vett hite elvesztése miatt. Péter Hunya, aki hosszú éveken át lelki vezetőként, gyónatóként fontos szerepet játszott P. Nagy addigi életében, egy igen különös, merész ötlettel állt elő ebben a levélben. Íme, a levélrészlet (a lényegét az idézett rész második fele tartalmazza; az aláhúzással történő kiemelés az eredeti levélből van átvéve):

„...Bennem is támadtak sokszor bíráló és vádló gondolatok, élmények, főleg az Egyház vezető rétegével kapcsolatban.

Az Egyház tisztítását Isten nagyon különféleképpen végezte történelme folyamán. A nagy egyházellenes mozgalmakban is mindig volt tisztító hatás az Egyházra nézve. Isten csodálatos szándékai húzódnak meg a forradalmak mögött is.

³⁴ Vida István (Komárom, 1915.–Budapest, 1996.): jogász, szociálpolitikus, társadalmi szervező, antikvárius, könyvtáros. 1936-tól aktívan részt vett különböző keresztény-szociális mozgalmakban, fontos szerepet játszott a KALOT, az EMSZO, és a Hivatásszervezet kibontakoztatásában. 1944-ben a nyilasok, később pedig a kommunisták üldözését kellett elszenvednie.

³⁵ Vida István levele dr. Cserjes Sándornak, 1966. szept. 4. ÁBTL 3.2.1. Bt-1584/1 dosszié, 108-as boríték

³⁶ P. Hunya Dániel levele Nagy Töhötömnek; Nagy Töhötöm hagyatéka, OSZK Kézirattár, f. 216/348/3

Most íme itt van évtizedek óta a nagy marxista-szocialista forradalom. Bármennyire is a sötétség hatalmában van ennek motívum-világa és célvilága, világosan látom évek óta, hogy Istennek nagy tervei vannak vele. Éspedig az Egyház megtisztítása és szociális kibontakoztatása irányában. Az egyetemes embertestvériség és Krisztus gyakorlati szeretetparancsa akar érvényesülni a jelen kor nagy vajúdasai árán.

De hát mi egyháziak alig vagy nagyon nehézkesen akarjuk megérteni Isten szándékát még a vörös forradalom ostorcsapásai alatt is. Itt nálunk is sem az egyházi vezetőség, sem az igehirdetők nem látszanak ezt érteni, mert a szószékeken édes keveset hallunk a szociális igazságokról ma is. Legalább a szociális pápai körlevelek keretében volnának komoly és hangos hivatalos meghirdetések a nagy szociális igazságokról és feladatokról. De mintha eziránt ma még kevesebb érzelme lenne az egyházpolitikának, mint évekkel ezelőtt.

Január vége óta motoszkál a lelkemben olyan élmény-féle, hogy segíteni kellene az elvtársakat helyesebben eltalált, célirányosabb munkára: az Egyház megtisztítása és szocializálása felé. De hogyan? Próbáltam valamit. De ez alig több a semminél. S ha egyházi személy az ilyen kezdeményező, nem igen menekülhet meg attól, hogy be ne húzzák a napi politikájuk sodrába – fölhasználni akarván az illetőt saját összes álláspontjuk bizonyítására az Egyházzal szemben. Természetesen magam fajta ember nem sodródhatik ebbe bele.

Itt van azonban az Ön lélektani helyzete. Mintegy arra destinálva, hogy közejük elegendő hatalmas tisztító és szocializáló mozgalmat indítson, hogy segítsen az egyházi bajok és szennyek meg antiszociális dolgok tisztogatására. Persze nem hamis és becsstelen, hanem igaz és becsületos alapon. Ami természetes.

Este még úgy gondoltam, hogy Ön látszólag megszűnik jezsuita lenni, pap lenni, sőt az egyház felé létezni is. De nem úgy, hogy kilép a rendből és redukálhatja magát ad statum laicalem. Hanem úgy, hogy marad, aki volt – és mint Krisztus: *formam servi accipiens, habitum inventus est ut homo*³⁷ – mintegy számkivetésbe megy önkéntesen a testvérek közé.

A jelszót így láttam a szentpáli fogalmak szerint: *Factus sim anathema pro fratribus*.³⁸

Erről persze csak pld. a Generális atyának lett volna szabad tudni. Mások csak annyit tudtak volna, hogy Ön eltűnt. A Társaságban is így lett volna elkönyvelve.

Ön aztán új életformában, új alakban, új névvel, felismerhetetlenül élt és dolgozott volna, amíg ezt célszerűnek látta volna. Aztán talán öreg korában megkerült volna, de lehet, hogy csak a túlvilágon került volna meg a Társaság számára.

A *de Nobili*³⁹ vállalkozását messze túlhaladó zseniális nagy koncepciót láttam ebben. A feladat persze szinte emberfölötti — nem is fizikai, hanem erköl-

³⁷ Krisztus szolgálai alakot öltött és hasonló lett az emberekhez. (Fil 2,7)

³⁸ „[Nagy az én szomorúságom és szüntelen az én szívem fájdalma.] Inkább azt kívánám testvéreimért, hogy magam legyek átkozottként távol Krisztustól ...” (Róm 9,3)

³⁹ *Roberto de Nobili* (1577–1656) jezsuita misszionárius. 1606-ban kezdett Indiában téríteni. Pál apostol elve szerint “mindenkinek mindene kívánt lenni”, s elhatározta, hogy egész külső életmódjában minden áldozat árán is alkalmazkodik a hindukhoz. Arra törekedett, hogy a helyiek nyelv-

csi és vallási oldala miatt. A Sátán ugyanis mindent elkövetett volna, hogy Önt tervében meggátolja, főleg azért, hogy le akarta volna húzni az erkölcstelen-ségbe és hitetlenségbe — hogy valódi pokoli támadást vezethessen az Egyház ellen!

Magam azzal is foglalkoztam, hogy mint Önnek régi ismerője, s mintegy távoli gyóntató-féléje — *pro foro interno*⁴⁰ — ezt az önkéntes számkivetést erkölcsileg lehetőknek deklaráljam.

Aztán megkapva levelét Buenos Airesből, kicsit mellbe vágva éreztem magam. Sokkal jobban szeretem ugyanis Önt, semhogy nyugodtan tudnám nézni ezt a formáját számkivetettségnek, amelyet Ön közben már folyamatba tett a R. P. Generálisnál (a 2. levél sértetlenül megjött; ti. az Öné és a G-i másolat [azaz a Generálisnak írt, amelyben kérte a laikus állapotba helyezését – KA]).

Nem így gondoltam én. (...)

Vagyis, röviden összefoglalva, ez volt P. Hunya tanácsa:

A Jezsuita rendből csak látszólag lépjen ki, titokban maradjon meg jezsuitának (erről csak a rend legfőbb vezetője tudjon), majd belépve a kommunista mozgalomba, ott becsületesen olyan tevékenységet fejtsen ki, amellyel hosszú távon az egyháznak is hasznára van. Vállalja azt az áldozatot „testvéreiért”, hogy rendtársai esetleg árulónak („kitaszítottnak”) tekintik, és vállalja azt, hogy netán csak öreg korára térhet majd vissza a rendjébe, sőt az is előfordulhat, hogy csak halála után „kapja őt vissza” a Jézus Társasága.

Bár bizonyosnak tűnik, hogy Nagy Töhötöm akkor, 1948-ban, nem ezt az utat választotta, de — írásai és gondolatai ismeretében — nem zárható ki, hogy későbbi élete során (egyrészt, amikor belépett a jezsuiták egykori fő ellenfele, a szabadkőművesek közé, másrészt pedig amikor kapcsolatot keresett a kommunistákkal) mégiscsak jelentősen befolyásolhatta, inspirálhatta őt egykori lelki vezetőjének merész javaslata. Ezért méltánytalan lenne vele szemben, ha csupán az állambiztonsági iratok alapján úgy tekintenénk rá, mint aki bizonyosan elárulta rendjét és egyházát, és nem tartanánk fenn más értelmezés lehetőségét is, mindaddig, míg nem állnak rendelkezésre egyértelmű bizonyítékok az egyik vagy másik értelmezési mód mellett.

„THROUGH GLASS-” THE COLLABORATION OF TÖHÖTÖM NAGY
WITH THE STATE SECURITY SERVICE

by András Keresztes
(Summary)

As a Jesuit friar, Töhötöm Nagy (1908-1979) was one of the fellow organisers of the KALOT, the greatest argarian youth organisation of Hungary in the twentieth century. After WW II, he tried to mediate between the Vatican and the Soviet, and in 1948 he left his Order and joined the Freemasonry in South America. In the second half of the 1960s he returned to Hungary. The

vén (az európaiak közül elsőként megtanulta a szankszrit, tamil és telugu nyelvet) és a hindu filozófia fogalmainak segítségével ismertette meg az ott élőkkel a kereszténységét. Missziós tevékenysége igen eredményes volt.

⁴⁰ *Pro foro interno*: belső fórumon, vagyis lelkiismereti szinten, nem nyilvánosan (erkölcstani szakkifejezés)

documentation related to him and preserved in the Historical Archives of the State Security Services became accessible early in 2014. These documents reveal that Töhötöm Nagy was in connection with the State Security, which wanted to use him as a channel to disinform the Vatican and the Jesuit headquarters at Rome. Based on original documents emanating from both Töhötöm Nagy and others, the author of the present paper aimed to draw attention to the fact that an exclusive reliance on the documentation of the State Security (the period is still closed off for the research in the Vatican Secret Archives) makes it impossible to decide whether Töhötöm Nagy had in fact become a full-hearted agent of the Communist regime, or he (at least partly) wanted to serve by that means the interests of the Church.

DOKUMENTUMOK

Gecsényi Lajos

EMIGRÁCIÓS ÚTKERESÉSEK

A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez

1947 őszén a néhány hónappal korábban Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba menekült, az emigráns léttel ismerkedő hazai pártvezetők, nemzetgyűlési képviselők, diplomaták, újságírók számára mind nyilvánvalóbbá vált, hogy politikai létfenntartásuk és bármiféle tevékenységi formájuk kialakítása érdekében elkerülhetetlen céljaik meghatározása, működési lehetőségeik, befolyási körük felmérése. Az Egyesült Államokban tartózkodó egykori kisgazda vezér, az 1941-ben emigrált Eckhardt Tibor, a nemzetgyűlés 1946-ban megválasztott elnöke Varga Béla, az 1947 júniusában erőszakkal eltávolított miniszterelnök Nagy Ferenc és a két jelentős polgári párt vezetői Sulyok Dezső és Pfeiffer Zoltán vállalkoztak arra, hogy megteremtsék az emigráció egységét. Ettől a céltól vezettetve adták közre 1947. november 18-án Chicagóban keltezett felhívásukat.¹ Ebben rögzítették a demokratikus Magyarország elbukásának, a szovjet támogatással megvalósult kommunista diktatúra létrejöttének a tényét. Passzív ellenállásra szólították fel az ország lakosságát és bejelentették, hogy a nemzet felszabadításáért vívott harcot a pártpolitikai ellentétek félre tételével, a demokratikus emigráció vállalja magára.

A manifesztáció fontos lépés volt a kezdődő szervezkedésben, ám számos kérdés várt tisztázásra, hiszen az emigráció nem csupán az 1947-ben hazájukból elmenekült politikusokból és értelmiségiekből állt, hanem annál jóval szélesebb körből, így a világháború előtt külföldre kerültekből, de mindenekelőtt az 1945-ben Ausztriában és Németországban menedéket talált civilekből és katonákból, közöttük a konzervatív jobboldal és a szélsőjobb számos exponenséből.

Tisztázni kellett, hogy kik azok, akik helyet kaphatnak az emigráns politika kialakításában, szükség van e egy központi irányító testületre, milyen tartalmú programot adjanak közre az emigránsok és az otthon maradtak számára, hogyan közvetítsék ezt hazafelé. Nem lényegtelen eldöntendő kérdés volt (ami még a későbbi években is sok vitát váltott ki), hogy hol legyen az új szervezet székhelye: Európában (ahol ekkor az emigránsok jelentős része tartózkodott), vagy az Egyesült Államokban, melynek vezető szerepe a bontakozó két pólusú világban mindinkább vitathatatlaná vált. Meg kellett állapodni arról

---

¹ „Kiáltvány a magyar néphez!” Lásd *Kádár Lynn Katalin*: Eckhardt Tibor amerikai éveit 1941–1972 (L'Harmattan, Bp. 2006) c. munkája 235. lapján fakszimilében.

is, hogy mennyiben érvényesüljenek az 1945–1947 közötti hazai pártkeretek, mennyiben vegyék azokat figyelembe a megalakítandó Magyar Nemzeti (vagy egy korai változat szerint Függetlenségi) Bizottmány összeállításánál. Mind-ezen felül is még számos — elsősorban a programot érintő — kérdésben kellett konszenzust teremteni.

Az első lépésekről folytatott konzultációkban fontos szerepet játszott a háttérben néhány olyan diplomata, akik felkészültségükkel, kapcsolataikkal, széles látókörükkel és legfőképpen demokratikus elkötelezettségükkel az emigráns politikai elit minél szélesebb körű (csupán a totalitárius szélsőséget kirekesztő) integrációjára, mozgósítására törekedtek. Közéjük tartozott mindenekelőtt Szegedy-Maszák Aladár a háború alatti magyar külpolitika egyértelműen angolszász orientációjú vezető diplomatája, akit a német megszállás idején a dachau koncentrációs táborba hurcoltak, majd 1946-ban a demokratikus Magyarország első washingtoni követévé nevezték ki. Miután 1947 júniusában, a Nagy Ferenc miniszterelnök eltávolítását követő napokban, lemondott követi posztjáról aktívan bekapcsolódott az Egyesült Államokba érkezett menekült politikussal folytatott megbeszélésekbe, kiterjedt levelezést folytatott az Európában maradtakkal. Annak érdekében, hogy minél jobban megismerjék a demokratikus kötődésű emigráns közvélemény álláspontját a tervezett csúcshoz vezető szervezet illetően, 1947. december végén levelet küldött számos ismerősének, elsősorban politikusoknak, újságíróknak, diplomatáknak, de „névtelen” értelmiségieknek is, akik a következő hetekben szép számmal válaszoltak a kérdéseire.² A beérkezett vélemények hozzájárulhattak ahhoz, hogy Varga Béla 1948. június 10-én bejelentette a konkrét előkészületeket egy elméletileg emigráns (ám soha össze nem hívott) parlamentnek szánt Bizottmány megalakítására, majd egy évvel később deklarálta is annak létrejöttét. Sokban meghatározta ugyanakkor annak a programnak a mondanivalóját, amit 1950 nyarán tettek közzé a Bizottmány feladatairól.³

Sajátos módon azonban ez a „kérdőív akció” volt az, amely komoly összeütközés forrása lett a bontakozó szervezkedés egyik meghatározó személyisége, Eckhardt Tibor és Szegedy-Maszák között. Eckhardt válasz nélkül hagyta a kérdőívet és láthatóan nem értett egyet a megszólítottak széles körével és összetételével. Noha jelenleg nem ismerjük a pontos részleteket, több, mint valószínű, hogy Szegedy-Maszák e konfliktus következményeként lépett vissza a Bizottmányban való aktív részvételtől és keresett más elsődleges tevékenységi formát, éppen az Amerika Hangja Rádió magyar adásának vezetőjeként.⁴

² Bartók László levele Szegedy-Maszák Aladárhoz 1948. január 6. Ebben értesíti, hogy több kérdőívet átadott Sulyok Dezsőnek és át fog adni Peyer Károlynak is. Lásd *Gecsényi Lajos: Iratok a magyar emigráció történetéhez*. Bartók László bécsi követ és Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követ levélváltása (1947–1948) In: *Levéltári Közlemények* 85. (2014) 131. A levélhez fűzött lábjegyzetben (130) a kérdőívet tévesen azonosítottam egy 1947. december elején ugyancsak szétküldött kérdőívvel, amely a magyarországi viszonyokra vonatkozott.

³ A Bizottmány történetére lásd *Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985* (Európai Protestáns Szabadegyetem 1985) 83–89. *Kádár Lynn Katalin*: i. m. 145–157.

⁴ Szegedy-Maszák levele Bartók Lászlónak 1948. február 3-án. Lásd *Gecsényi Lajos*: I. m. 138.

A „kérdőív akció” anyaga, ha nem is teljes körűen, Szegedy-Maszák Aladár hagyatékában maradt fenn.⁵ Az általa készített levél fogalmazványán 21 név szerepelt címzettként. Közülük Dessewffy Gyula, Soós Géza, Auer Pál képviselők, az 1945-ben megválasztott nemzetgyűlés tagjainak, Kertész István követ, Borsody István diplomata, újságíró, Bartók László követ, Hardy Kálmán és Hennyey Gusztáv tábornokok, Czakó József közgazdász, Kövér Gusztáv 1940-ben Erdélyből behívott országgyűlési képviselő válasza maradt fenn.⁶ További 18 személy válaszát is ismerjük: tizet nem lehet azonosítani, mert a nevük minden bizonnyal a kísérőlevélen volt olvasható vagy olvashatatlan. (Kettejük válaszára azt írták, hogy „fiatal nyugatos vezérkari tiszt”.) A többiek Fábián Béla és Saláta Kálmán egykori kispapok, nemzetgyűlési képviselők, Apor Gábor követ, Csopely Dénes követségi tanácsos, Somssich László, Pallavicini Hubert, Perczel Tamás, Kállay Kristóf követségi titkárok, Gerencsér István piarista tanár, Magyary Gyula katolikus pap.

Ebből Dessewffy Gyula szerkesztő, kispap, parlamenti képviselőnek (majd 1951-től a Szabad Európa Rádió magyar osztályának vezetője, a Magyar Nemzeti Bizottmány tagja), Hennyey Gusztáv vezérezredesnek, a Lakatos kormány külügyminiszterének (a Bizottmány későbbi nyugat-németországi képviselőjének), Kertész Istvánnak a Külügyminisztérium béke-előkészítő osztálya vezetőjének, későbbi római követnek és a körkép teljessége érdekében egy ismeretlen (láthatóan jól tájékozott) katonatisztnek a válaszát közöljük.⁷ Arnyalataiban eltérő, de az alapkérdéseket tekintve, miként a többi levélíróé is, egyértelmű vélemények a magyar politikai emigráció majdani (1950–1956 között működött) irányító szervének feladatairól, saját szerepükről, azaz arról, hogy mi a menekült politikusok, értelmiségiek, közéleti emberek teendője külföldön és miként alakuljon a hazához fűződő kapcsolatuk. Talán nem volt véletlen, hogy ebben volt a legteljesebb egyetértés: az emigráció — vélekedtek a válaszadók — a magára maradt hazai magyarság iránymutatója, melytől odahaza a kommunista uralomtól való megszabadítást várják. Mondanivalójuk fontos hozzájárulás az emigrációba kényszerült politikai elit nézeteinek (ami emigrációs tevékenységük alapjait is jelentette) jobb megismeréséhez.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fond 483. Szegedy-Maszák Aladár gyűjteménye. Rendezetlen. „Az ember ősszel visszanéz 2.” címkével ellátott dobozban, piros irattartóban lévő „kérdőív akció” feliratú dosszié. Köszönettel tartozom Katona Ferenc barátomnak, aki kutatásai során rátalált a kérdőívekre és átengedte számomra ezek feldolgozását. Köszönet illeti továbbá Csorba László főigazgató urat, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Szegedy-Maszák gyűjtemény kurátorát, aki számomra a közlést engedélyezte.

⁶ A többi címzett, aki nem válaszolt (vagy a levelük nem maradt meg): Kornfeld Móric, Eckhardt Tibor, Bakách-Besseney György, Hógye Mihály, Doblhoff Lili, Nemestóthy Dénes, Radvánszky Antal, Kovács Imre, De Rivo Szarvas Zoltán, Haubert Kamilló, Bobula Ida.

⁷ A válaszok érthetően gyakran elnagyoltak, vázaltszerűek, célszerű a kérdésekkel együtt olvasni őket.

1.

Szegedy-Maszák Aladár kísérőlevele a magyar emigráció feladatairól szóló kérdőívhez

Washington, 1947. December 21.

Szíves elnézésedet kérem, hogy ezúttal csak ilyen röviden és sokszorosítva írok, de aránylag sürgősen kellene véleményedet a mellékelt kérdőíven felsorolt kérdésekről megtudni. A magyar emigrációs tevékenység aktiválására ugyanis a közel jövőben nyilván szükség lesz és ezért fontos volna a közös ügy érdekében, hogy néhány lényeges pontban sorstársaink véleményét megismerjük. Meg vagyok győződve arról, hogy különböző magánlevelekben egyes kérdésekről véleményedet már leszögezted, mégis arra kérnélek, hogy ezúttal is vedd Magadnak a fáradságot, hogy álláspontodat közölni szíves légy.

A válaszokra természetesen nem nekem egyénileg van szükségem, hanem azokat itthoni közös barátaink elé szeretném terjeszteni egy megbeszélés folyamán. Mellékelek a kérdőívből néhány fölös példányt is azzal a kéréssel, hogy azt barátaiddal megválaszoltatni szíves légy. Oly személyekre gondolok, akik a közelmúltban jöttek ki Magyarországról, vagy akikkel még nem volt alkalmunk a személyes kapcsolatot felvenni, mozgalmunkkal rokonszenveznek és indiszkréciót nem követnek el.

2. lap

2.

Kérdőív az emigráció tervezett központi szervének feladatairól

- 1.) Szükségesnek és sürgősnek tartja-e a magyar függetlenségi bizottmány, mint az egységes nem totalitárius magyar emigráció központi szervének és az önrendelkezési jogától megfosztott magyarság képviselőjének megalakítását?
- 2.) Milyen elvi és személyi keretek között tartaná szükségesnek a megalakítást?
- 3.) Megalakulás esetén általános kommunistaellenes és függetlenségi programot tart szükségesnek vagy valamivel részletesebb állásfoglalást belpolitikai és társadalmi kérdésekben ?
- 4.) Általános rövid program esetén mire helyezné a fősúlyt?
- 5.) Részletesebb program esetén milyen természetű kérdések kidomborítására helyezi a fősúlyt?
- 6.) Mit tart a Bizottmány legsürgősebb teendőjének?
- 7.) Mi legyen a Bizottmány további munkaprogramja?
- 8.) Egyetért a száműzött politikusok eddigi működésével?
- 9.) Mit kifogásol?
- 10.) Mit hiányol?
- 11.) Mit tart mellőzendőnek?
- 12.) Értesülése vagy véleménye szerint otthon a közvélemény hogyan ítéli meg az emigrációt?

- 13.) Véleménye vagy értesülése szerint az otthoni közvélemény mit vár el elsősorban az emigrációtól?
- 14.) Értesülése vagy véleménye szerint az otthoni közvélemény hagyná magát vezetetteti az emigrációtól, vagy csak kíváncsisággal figyel?
- 15.) Véleménye szerint a hazafelé irányuló propagandának vagy megnyilatkozásoknak milyen vonalon kellene mozogniok?
- 16.) Milyen mértékben kellene programmatikus elemeket kihangsúlyozni?
- 17.) Mily mértékben kellene a magatartásra nézve tanácsot vagy útbaigazítást adni?
- 18.) Mily méretben tartja szükségesnek az otthoni pártkeretek fenntartását külföldön?
- 19.) Hol volna a legcélszerűbb az emigrációs központot felállítani?
- 20.) Esetleges megjegyzések vagy javaslatok a fentiekben nem érintett kérdéseket illetőleg?

2–3. lap

3.

Desseffy Gyula gróf kispalota politikus, a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt volt országgyűlési képviselőjének a válasza
1948. január 3.

Kedves Aladár!

Mellékelve pontokként válaszolok a feltett kérdésekre.

- 1.) A Magyar Függetlenségi Bizottnmányt azonnal megalakítandónak tartom. Célja a.) Az önrendelkezési jogától megfosztott magyarság képviselése. b.) Az egységes magyar emigráció összefogása és irányítása. Minden halogatást komoly mulasztásnak tartanék. A legutolsó nemzetközi események: Markos kormány⁸, közép- és kelet európai kommunista jellegű blokk a nemzetközi légkört alkalmassá teszi.
- 2.) A Bizottnmánynak az otthoni megfojtott magyarságot kell elsősorban képviselnie. Ebből kifolyólag összeállításánál mind azokat az erőket szerepeltetni kell, amelyek hazai viszonylatban számot tevők. A kommunista és nyilas kisebbség kizárásán kívül minél egységesebb és teljesebb képviselést kell biztosítani a némaságra kárhozottatott közvéleménynek.
- 3.) Általános kommunista ellenes és függetlenségi nyilatkozatot tartok szükségesnek, a részletes program csak a hazatérés után válik szükségessé. A magyar tömegek szellemi és lelki fejlődésének figyelembe vétele nélkül végleges terv nem készíthető. Arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy gazdasági és társadalmi kérdésekben nem vagyunk hivatottak a nép nélkül dönteni. Célunk és feladatunk a felszabadítás!

---

⁸ Markos kormány: 1947. december 24-én „Markos tábornok” (M. Vafiadis) vezetésével Szabad Görögország Ideiglenes Demokrata Kormányára néven görög ellenkormány alakult. A kormány tagjai a volt ellenállók és a Görög Kommunista Párt vezetői.

Megnyilatkozásainknak mindig telítve kell lenni a szabadság és emberi jogok szellemével, haladó gondolatvilágról kell tanúbizonyságot tennie, aprólékos részletek elkerülése mellett.

- 4.) A felszabadítás gondolatára.
- 5.) A Roosevelttel emberi jogaira. (!)
- 6.) Megalakulását a nemzetközi közvélemény és a hazai magyarság felé nyilatkozattételt. Hazafelé a propaganda elindítását, a közép és kelet-európai államokkal a kontaktus felvételét.
- 8.) A legteljesebb mértékben.
- 9.) Hiányolom az aktivitást, fájdalom, hogy az európai emigrációval az együttműködés szervessé tétele lassan halad előre.
- 10.) Még a tudat alatt lappangó ellentétek kiküszöbölését is.
- 11.) A múltból visszamaradt pártversengést és személyi ellentéteket.
- 12.) A közvéleményt állandó rágalomokkal próbálják az emigráció ellen hangolni. A paraszti tömegekben ennek semmi hatása sem észlelhető, sőt kialakulóban van a népmese, messze Amerikában küzdenek egy jobb világért. A magyar nép hajlamos ilyenre, nagymértékben fokozható benne ez az egészséges jelenség helyes propagandával. Az intellektuális körökben rosszabb a helyzet, nagyon érezhető propagandánk hiánya. Bizonyos nyilas körök módját ejtik, hogy híreket juttassanak haza, ez is rontja megítélésünket. Egyeseknél azt a látszatot kelti, hogy jobbra toltunk, mások tétlenséggel vádolnak. A munkás tömegeknél nélkülözhetetlen, hogy a szociáldemokrata párt jelentkezzen. Általában fokozott várakozással tekintenek felénk.
- 13.) Határozott kiállást, elnyomatásának kihangsúlyozását, a magyar kérdés helyes beállítását egy nemzetközi változás esetére.
- 14.) Nem érzem az emigráció feladatának vezetni a magyar közvéleményt. Passzív rezisztenciára kell buzdítani, elhamarkodott lépésekről lebeszélni, ilyen értelemben hagyja magát befolyásoltatni. A szabadság és igazi demokrácia eszméjét (!) ébren tartani feladatunk.
- 15.) Világos és határozott propagandára van szükség. Ami egyrészt leleplezi a hazugságokat, informálja közvéleményünket, úgy a nemzetközi eseményekről, mint a világ szociális és gazdasági irányzatainak jelenségeiről. A látókör kiszélesítése, küzdelem az egyoldalú butító szovjet és kommunista propaganda ellen első feladatunk. Fenntartása a nyugati világ eszméinek, képviselői az igaz magyar szellemiségnek, reménynek és hitnek adása kötelességünk. Propagandánknak nem szabad lázítóknak sőt erőszakosnak lenni. El kell térnie az otthoni hangnemtől, ellentétes eszközökkel kell dolgoznunk. Mindég a hazai hangulatból, realitásokból kell kiindulnia, nem szabad elszakadnia azoktól, akiknek szól.
- 16.) Nem program érdeklődik az embereket, politikai attitűdünk fontos, ez csak haladó szellemű lehet. A programot velük együtt kell majd a felszabadulás után megfogalmazni.
- 17.) Mérsékelt, de erős hang, mellyel a meggondolatlan cselekedetek ellen kell szólni.

- 18.) A pártkeretekre külföldön semmi szükség nincs. Akaratlanul is versengést, személyi vetélkedést fognak magukkal hozni. Ha a népet akarjuk képviselni, akkor hazai pártkeretekre, amelyek a múlt megrögzítését jelentik nincs szükség. Sajnos a legrosszabb, ha egy párt már megalakult, mert ennek természetes fellépése a párton kívüliekben mellőzöttség érzetét kelti, a párt tagjaiban az aránytalan vezetés igényét ébreszti. Későbbi váltságok (!) magja rejtőzik ebben a tényben.
- 19.) Emigrációs központ egyedül Amerikában lehet. A propagandának Európából kell technikai (!) okokból sugároznia, ez azért is szükséges, mert állandó kapcsolatra az otthonnal szoros kontaktusra van szükség. Ez teszi fontossá, hogy európai relé állomás is létezzen, az amerikai központnak alárendelve.
- 20.) Számos levelemben megtalálható!

*Szeretettel üdvözl mindenkit
Gyula sk.
Címem: 26 Bvd. Gouwion, St.Cyr*

20–25. lap

4.

*Hennyey Gusztáv vezérezredes, volt külügyminiszter válasza
München, 1948. január 29.*

- ad 1.) Szükségesnek és sürgősnek tartom a Magyar Függetlenségi Bizottmány megalakítását, mely mint központi szerv képviselné az otthoni és az emigrációban lévő magyarságot. Ellenkormány alakítása, egyelőre nem jöhet tekintetbe. Ennek időpontját a nagyhatalmakra kell bízunk. Egy kormány alakítás jelenleg többet árthat mint segíthet.
- ad 2.) A Bizottmánynak széles demokratikus alapon kell megalakulnia, melyben — kivéve a két szélsőséges pártot — minden politikai rétegnek képviselve kell lennie. Szükségesnek tartom, hogy ebben a Bizottmányban az Európában lévő magyarság is képviselve legyen, tekintettel arra, hogy az emigráció zöme itten van.
- ad 3.) Általános kommunistaellenes és függetlenségi programot tartok szükségesnek. Részletesebb állásfoglalásra csak később, a világpolitikai fejleményekkel haladva, kerülhet sor. A már most esetleg felvetendő részletek a pillanatnyilag legszükségesebb egység megbontására vezethetnek, ami minden módon kerülendő. Fontosnak tartom, hogy az első program létesítésénél a Bizottmány oly elvekkel lépjen a nyilvánosság elé, melyek meggyőzőek és a magyarság többségénél helyeslésre találnak. Ezeknek kimondottan demokratikus alapon kell mozogniuk.

- ad 4.) a.) Külpolitikailag bekapcsolódás a nyugati hatalmak politikájába és Duna konföderáció gondolatának propagálása. b.) Belpolitikailag: az igazi demokrácia elveinek kihangsúlyozása.
- ad 5.) Szabadságjogok és a magántulajdon kihangsúlyozása. Ebben nagy szerepet kell, hogy játsszon a földreformra vonatkozó álláspont.
- ad 6.) a.) Elsősorban a nagyhatalmakhoz való kapcsolatok kiépítése, továbbá a hazai körökhöz (mindkét oldali tájékoztatás céljából). b.) Az emigráció feszes megszervezése és annak megsegítése, számszerű regisztrálása. c.) Az US Külügyminisztérium útján az UNO-hoz fordulni a politikai szándék bejelentésével.
- ad 7.) Az előbb mondottak szélesebb alapon való megszervezése. Alapvető fontossággal bír: az emigrált magyarság széthúzásának megakadályozása; az extrém elemek leválasztása; a kivándorlás intézményes megoldása, amennyiben a Bizottmány a nagy helyzet alapján ezt a megoldást látja helyesnek.
- ad 8.) Oly messze vagyunk az említett politikusoktól, tevékenységükről nem vagyunk tájékozva, hogy egyelőre véleményt nem mondhatunk.
- ad 9.) és 10.) Hiányoljuk, hogy az emigrált magyarsággal nem vette fel a kapcsolatot. Nem tudjuk ennek következtében megállapítani, hogy igyekezett-e rajtunk segíteni és ügyünk egyáltalában hogyan áll. Egyelőre nem tudjuk megállapítani, hogy Magyarország érdekében mit tettek, elsősorban propaganda terén, ami rendkívül fontos. Örömmel vettük tudomásul a „Central Office” megalakulását, de hiányoljuk, hogy kéréseinkre nem válaszolt és vele a konkrét kapcsolatunk nincsen meg.
- ad 11.) Mellőzendőnek tartom az otthoni magyarságot aktív tevékenységre felszólítani. Ezért helyeslem a november 18-i chicagói kiáltványnak alapgondolatát.
- ad 12.) Ezt innen megítélni nem tudom, nincsen elegendő híryanagom. Értésülesem szerint azonban az otthoni közvélemény komoly várakozással néz az emigráció felé, mert a kommunista nyomás oly nagy, hogy az ettől való megszabadulást csak kívülről remélheti. Véleményem szerint pedig a mai emigráció álláspontját az otthoni közvélemény nagyobbik része vallja.
- ad 13.) Mindenek felett egység! Egységes nemzeti, de nem felhőkben mozgó politikát. Az otthoni kényszerhelyzet megértését. A jövő előkészítése, mint ahogyan azt a cseh politikusok annak idején oly kiválóan megoldották. Belevinni a nemzetközi közvéleménybe, hogy mi a magyar probléma. Konkrét tervek kidolgozása a jövőre.
- ad 14.) E téren megoszlott a vélemény. Úgy érzem, hogy az otthoni közvélemény hagyná magát vezetni, ha a bizottmány helyes és egyben eredményes munkát tud felmutatni. Ezért oly fontos az egység létesítése és a jól vezetett felvilágosító propaganda.
- ad 15.) Munkás és paraszt osztályhoz mérni, szociális elveket és terveket kihangsúlyozni. Kitartásra és passzív ellenállásra buzdítani. A hazafelé irányuló propagandánál továbbá a felvilágosítás és reménykeltés vona-

lán kellene mozognia, hogy az otthoni közvélemény a mai állapotot ne tekintse véglegesnek és így csak opportunizmusból minél kevesebb magyar álljon át a kommunista kisebbség — sajnos egyelőre növekvő — táborába.

- ad 16.) Mérsékelt nacionalizmus telítve demokratikus, szociális jelszavakkal. Keresztényi gondolatok propagálása. Gyakorlati síkon mozogni. „Nyugati demokrácia”, ebben bent foglaltatik minden.
- ad 17.) Ez már benne foglaltatik az előbbi pontokban, de mindenesetre a fennálló helyzethez kell mérni.
- ad 18.) A pártkereteket amennyire csak lehet ki kell kapcsolni. Mindent meg kell tenni, hogy külföldön egységes demokratikus gondolkodású réteg fejlődjék ki. Ahogy a pártpolitikának helyt adunk, megbontjuk az egységet és problémáink megoldása rendkívül nagy nehézségekbe fog ütközni. Ezt itten Németországban volt alkalmam megtapasztalni. Az otthoni pártkeretek fenntartását a Bizottmányban 1–1 taggal tartom képviselendőnek csak jelképesen.
- ad 19.) Bármennyire is előnyös lenne a központot Európában létesíteni (Magyarország közelsége, a magyarság zöme itten van) a jelen viszonyok között az Egyesült Államokat tartom célszerűnek.
- ad 20.) Fontosnak tartom, hogy a Bizottmány időnként személyes kapcsolatot vegyen fel az Európában lévő emigrációk (!) vezetőivel, pl. Párizsban, ami döntő fontossággal bír az ügyek vezetésénél és a magyarság megszervezésénél. A személyes kapcsolatokat semmi sem pótolja!

Hennyey sk.

8–10. lap

5.

Kertész István volt római magyar követ válasza

- ad 1.) Szükségesnek és sürgősnek tartom. Ennek azonban laza és rugalmas szervnek kell lennie, hogy a nemzetközi helyzet változásainak megfelelően át tudjon alakulni.
- ad 2.) Egy negatív és egy pozitív kritérium szem előtt tartását tartom szükségesnek.

Negatív kritérium: semmiféle szerephez nem juthat a Bizottmányban és a mögötte álló mozgalomban olyan személy, aki bármilyen formában (náci, nyilas vagy kommunista) is az ötödik hadoszlop szerepét játszotta Magyarországon. Minden e téren tett engedmény alá ásná a Bizottmány erkölcsi tekintélyét. A megbocsájtás politikája majd annak idején érvényesülhet azokkal szemben, akik nem érdekből, hanem csak rövidlátásból szolgáltak idegen érdekeket, de ez nem mehet addig, hogy ma bármilyen politikai szerepet játszassanak.

Pozitív kritérium: vezető szerep volna nyújtandó olyan politikusoknak, akik a magyar közvélemény széles rétegeit képviselik és lehetőleg hűen adják vissza a

magyar közhangulatot, amely otthon nem juthat kifejezésre. Nézetem szerint ilyeneknek tekintendők azok az emigráns politikusok, akik az összes nagyhatalmak által elismert demokratikus választáson 1945. nov. 4-én jelentős számú szavazatot nyert pártokat képviselnek. E választás eredményét lényegében megerősíti az 1946. aug. 31-i választás is. Tekintetbe kell azonban venni azt is, hogy mindkét választás idegen megszállás alatt történt és hogy már 1945-ben sem minden párt indulhatott. Ismeretes, hogy akkor megakadályozták a kat[olikus] néppártot és általában a polgári demokratikus pártoknak komoly formában való indulását. Ezért a Bizottmány összeállításánál megfelelő korrektívumokkal lehetne élni.

- ad 3.) Jelenleg általános rövid programot tartanak kívánatosnak, amely minél kevesebb kontroverziára ad alkalmat. E programnak magába kellene foglalnia a modern demokratikus Magyarország felépítéséhez szükséges alapelveket. Mindenek előtt deklarálni kellene az állampolgári szabadságjogokat, összhangban a megfelelő nemzetközi okmányokkal. Hasonlóképpen állást kellene foglalni a széles néprétegek nevezetesen a produktív földművelő és munkás rétegek jólétét szolgáló szociális reformok mellett. A kommunista-ellenesség helyett elvileg kívánatosabb volna általában a totalitárius államforma és a rendőrállam rendszere ellen állást foglalni. A program megfogalmazásánál arra is figyelemmel kell lenni, hogy abból ne legyen kiolvasható egy új ellenforradalmi irányzat inaugurálása. Külpolitikai téren hangoztatni lehetne az Atlanti Chartában és az Egyesült Nemzetek alapokmányban foglalt elvekhez való ragaszkodásunkat, valamint eltökéltségünket a szomszéd államokkal való együttműködésre. – Nem tartanám helyesnek, ha a programnak bármiképpen is orosz-ellenes éle volna. Sőt megmondhatnánk, hogy Oroszországgal szoros együttműködést kívánunk létesíteni, de ezt mint szabad és független állam és nem pedig mint vazallus-depedencia akarjuk megtenni.
- ad. 4.) 5) Legcélszerűbb valószínűleg az volna, hogyha a Bizottmányba delegált politikusok kidolgoznának egy általános rövid és egy részletesebb programot. Ez a mai helyzetnek megfelelően amalgamizálná a különféle politikai nézeteket. A nyilvánosságra hozandó általános program úgy volna fogalmazható, hogy abba beilleszthető legyen a részletes program.
- ad 6.) a) Általános szervezési feladatok. b) Bizonyos fokú elismertetés szerzése külhatalmaktól s elsősorban az Amerikai Egyesült Államoktól. Alkalomadtán emlékeztetni lehetne illetékes köröket arra, hogy a háború alatt a magyar Külügyminisztérium futárja közvetítette Budapest és Lisszabon között a londoni lengyel kormány lengyelországi postáját. Úgy ez, mint a százezret meghaladó lengyel menekültek asyllum és megélhetés nyújtása akkor történt, amikor Magyarország a III. Birodalom kénye-kedvének ki volt szolgáltatva. Hasonlóképpen járt el Magyarország a német fogolytáborokból területére menekült francia, angol, amerikai és holland hadifoglyokkal is, holott a nemzetközi jog előírásai és közvetlen politikai érdekei nem tettek volna szükségessé számára ilyen magatartást. – Jelenleg az USA-nak viszont politikai érdekei is azt kívánják,

- hogy a demokrata eszmékért személyes kockázatot vállalt magyar emigráns-politikusok komoly és eredményes működést tudjanak kifejtetni. c) Minimális anyagi bázisról gondoskodni kell, mert e nélkül a Bizottmány munkája egy szűk körre korlátozódó elméleti tevékenység lesz. d) A külföldre szorult magyar tömegekről való rendszeres gondoskodás, hogy ne kallódjanak el és ne vesszenek el a nemzet számára. Erről a kérdéstről minél előbb memorandumot kellene eljuttatni az U.N.O. megfelelő szerveihez és a demokratikus külhatalmakhoz, mert az ő segítségük nélkül ez a probléma nem oldható meg. – Személyes tapasztalatból tudom, hogy az Olaszországban élő cca. 2000 magyar olyan nyomorban van, hogy közöttük a bűnözők száma mind nagyobb lesz és 1–2 dollár értékért bármi szolgálatot hajlandók megtenni kommunista ágenseknek.
- ad. 7.) A további munkaprogram függ a) a nemzetközi viszonyok alakulásától, b) a külhatalmak politikai támogatásának mérvétől, c) és a rendelkezésre álló anyagi eszközöktől. Legsürgősebb teendő annak megszervezése volna, hogy a Bizottmány az otthoni helyzetről pontos és tárgyilagos értesüléseket kapjon.
- ad 8.), 9.), 10.), 11.) Nem ismerem kellőleg a száműzött politikusok működését s így e tekintetben állást sem tudok foglalni.
- ad 12.) Az otthoni közvélemény mindenekelőtt a mostani állapotokat utálja s az emigrációt szintén abból a szempontból ítéli meg, hogy tud-e az segíteni a fennálló helyzeten és hogy mennyiben tudja előkészíteni egy jobb jövő útját. Külföldön történő hetyke kiállások tapasztalatom szerint inkább ellenszenvet váltanak ki, mondván, hogy „Könnyű kint szónokolni.” – Az egyes emigrációs csoportoknak egymás elleni áskálódásai szintén a legnagyobb averziót váltják kis az otthoni közvéleményben.
- ad 13.) A művelt rétegek tisztában vannak azzal, hogy a száműzött politikusok tevékenységének sikere szoros összefüggésben áll a nemzetközi helyzet alakulásával. Ezért inkább nemzetközi megbecsülés szervezésére alkalmas komoly munkát vár tőlük, mint felszínes propagandisztikus tevékenységet.
- ad 14.) Nehéz volna külföldről vezetni a politikai rendőrség által figyelt és sakkban tartott honi közvéleményt. Kétségtelen, hogy az emberek elkecseregését egy adott esetben konkrét célra kanalizálni lehetne. Azonban mindehhez szervezet kellene. Márpedig minden kívülről irányított szervezkedés az otthon maradt legértékesebb elemek létét veszélyeztetné. Ezért nagyon felelősségteljes lelkiismereti kérdés, hogy ezt mikor és miért szabad megtenni.
- ad 15.) Csakis a realitások vonalán. Az otthoni közvélemény úgyis túlságosan optimista, különösen az amerikaiaktól várható támogatás tekintetében. Illúziókat semmiképpen sem szabad táplálnunk. Egyetlen reális megvalósítható propaganda-munka lehet az otthoni közvélemény rádió útján való felvilágosítása a való helyzetről. Ebből a célból megfelelő összeköttetés volna kiépítendő elsősorban az amerikai és angol rádió-központokkal.

- ad 16.) A 3.), 4.) és 5.) pontokra adott hozzászólás alapján elkészülő alapelvek egyelőre elég programatikus elemet nyújtanak. Ezek részletezése csak ellentétek felidézésére volna alkalmas.
- ad 17.) Egyelőre passzivitást és óvatosságot ajánlanék. A továbbiak a nemzetközi helyzet alakulásától függnének.
- ad 18.) Az otthoni pártkeretek bizonyos indikációt adhatnak a széles néprétegeket képviselő politikusok kiválasztásánál, amint erre a 2. pontban utaltam. Felhasználhatók továbbá nemzetközi összeköttetések kiépítése céljából. Ez utóbbira alkalmas pl. a kiscgazda párt, a szociáldemokrata párt és valamilyen katolikus párt. Egyébként a pártkeretek túlzott kihangsúlyozása külföldön anakronizmussá válhat. – Mindenesetre felesleges volna az emigránsokat általában pártkeretbe kényszeríteni. Az 5. ponttal kapcsolatban kidolgozandó részletes programba éppen azt is be kellene iktatni, hogy a köztisztviselői állásoknak párt-alapon való betöltését meg fogja szüntetni a valóban demokratikus magyar kormányzat. Ez olyan mértékben és módon sehol nem érvényesül, mint nálunk történt a koalíciós kormányzat alatt. A magyar közvélemény talán csak a politikai rendőrségtől undorodott meg jobban, mint a párt-alapon megszervezett állami apparátustól. Kezdetből fogva világos volt, hogy ennek a rendszernek a bevezetése elsősorban a legális kommunista térfoglalás megkönnyítését célozza.
- ad 19.) Az emigrációs központot ma az USA-ban kellene felállítani. A központ feladata volna azután expozitúrák létesítése a fontosabb államokban. Hírszerzési és szervezési szempontból Európában valószínűleg Ausztria és Franciaország volnának ma a legfontosabbak.
- ad 20.) A Bizottmány létesítésétől függetlenül is fontos és sürgős feladatnak tartom a „Nyugati Hírnök”⁹ támogatását, hogy legalábbis nyomtatott hetilapként való megjelenését lehetővé tegyék. Ez elengedhetetlenül szükséges a külföldi magyarság tájékoztatására.

[aláírás nélkül]

26–27. old.

6.

„*Fiatal nyugatos vezérkari tiszt*” válasza

Dátum nélkül

- 1.) Igen azonnal.
- 2.) Szélsőséges elemek nélkül, az egész emigrációban lévő magyarságot ölelje magába. A Bizottmány elsősorban politikusokból és diplomátákból álljon, de a katonákat is célszerű a vezetésbe bevenni, egyrészt ál-

⁹ Nyugati Hírnök: „Szabad és független magyar közlöny”, amelyet Mikes Imre (Gallicus) alapított Párizsban 1947 augusztusában és szerkesztett, kiadott 1952 októberéig. A „negyvenhetes” emigránsok orgánumának tekintette magát és a demokrata írókat, újságírókat, politikusokat juttatta közlési lehetőséghez. Kezdetben havonta kétszer, majd egyszer jelent meg. 1947-től sokszorosított formában, 1950-től nyomtatásban látott napvilágot. Főleg politikai tanulmányokat, kommentárokat, cikkeket, híreket közölt.

általános szervezési szempontból, másrészt azért is, mert az európai emigráció zöme katona.

- 3.) A program ne tisztán kommunistaellenes és függetlenségi legyen, hanem részletesebb állást kell foglalni a nyugati demokrácia elvei és szelleme szerint a magyar nép politikai és kulturális fejlődésének megfelelően kialakítandó életforma mellett.
- 4.) Célkitűzés: a nyugati értelemben vett demokrácia megvalósítása a jobb és baloldali totalitás kizárásával. A függetlenségi gondolat állandó felszínen tartása; ezzel a függetlenségre és önállóságra érzékeny magyar népben az ez utáni vágyat még erősebbé kell tenni és így az elnyomó erőkkel szemben (szovjet, kommunizmus) a nép lelki ellenállását a legmagasabbra fokozni.
- 5.) A magyar nép és ezen belül a parasztság és munkásság érdekében hozott reformok feltétlen fenntartása. (földbirtokreform, széleskörű politikai jogok,) sőt, esetleg a nyugati demokrácia szellemében való továbbfejlesztése. A múlt hibáinak és demokratikus elmaradottságunk szenvedélyektől mentes megszüntetése. A személyi és általános szabadságjogok kihangsúlyozott megvalósítása, hogy így a jelenlegi helyzet ily szempontból való tarthatatlansága minél szembeötlőbb legyen (személyi szabadság, gazdasági élet, sajtó, igazságszolgáltatás).
- 6.a.) Az emigráció szellemi egységének megteremtése, a teljesen differenciálódott, idegileg megviselt lelkek felrázása, egy táborba hozása (ezen belül minden, a múltból származó totalitárius behatás és felfogás megszüntetése, a közelmúlt és a jelen reális valóságának feltárása közismertté tétele).
- 6.b.) Az ezután is még megmaradt fantaszták és kalandorok elszigetelése.
- 6.c.) A franciaországi és belgiumi régebbi emigráció kommunista befolyásának megszüntetése.
- 6.d.) Az amerikai magyarok emigráció iránti érdeklődésének és támogató készségének felkeltése.
- 6.e.) Az említett szellemi összekovácsolással egyidejűleg az emigráció anyagi alapjainak megteremtése, a minden támasz nélkül élő emigrált magyarság részére megélhetési bázis biztosítása. Anyagi alátámasztás nélkül az embereket nem lehet irányítani, vezetni.
- 6.f.) Minden hazulról irányuló propaganda, valamint felderítő tevékenység (emigráció és az angolszászok ellen) megakadályozása (def[enzív] szolgálat). Egyidejűleg az otthoni kommunista ellenes erőkkel való állandó kapcsolat biztosítása.
- 7.) A belső egység megteremtése után: a) Az emigráció USA-ban megalakult legfelső irányítása részére szélesebb vezetői és végrehajtói keret megalakítását kell előkészíteni az Európában élő emigránsok közül. Ez a keret csak előkészítés egy — a politikai helyzet változása és az emigráció előkészítése — a politikai helyzet változása és az emigráció hazatérése esetén működő szélesebb vezetői törzshöz. b) Az emigráció külső elismertetése. Szereplés a nyilvánosság előtt s ezzel a tulajdonkép-

peni pozitív emigrációs munka megkezdése. Utóbbi azonban gyakorlatban és teljes egészében valószínűleg csak az ún. vasfüggöny lezárása, vagyis a diplomáciai kapcsolatok részbeni vagy teljes megszakítása után valósulhat meg. c) Szoros és barátságos kapcsolatot kell felvenni a többi emigrációs csoporttal (lengyel, jugoszláv, román, stb.) a jövő együttműködés kiépítése céljából.

- 8.) Csak nagy vonásokban ismerem és ezzel egyetértek.
- 9.) Az emigráció megszervezését célzó komoly tevékenység az USA-ból csak most kezd megindulni. Ez irányban eddig semmi nem történt.
- 10.) Az emigráció vezető politikusaitól eddig semmi irányítás nincs. Az itteni vezető számba jövő emberek is teljesen tájékozatlanok. Az anyagi alátámasztás kérdése döntően fontos.
- 11.) Minden, az államformára és közjogi természetű kérdésekre vonatkozó tervet, vitát! – Ennek eldöntésére csak otthon, a teljes magyar nép befolyás mentes akaratnyilvánítása alapján kerülhet sor.
- 12.) Nem vagyok tájékozva, de úgy gondolom, a magyar nép annyira le van zárva nyugat felé, hogy tájékozatlansága folytán ítéletet sem alkothatott. A közvélemény irányítására elsőrendű fontosságú az otthonnal való kapcsolatok mielőbbi kiépítése és az innen (USA) meginduló propaganda, mely az otthoni propagandát is hivatott minden időben ellensúlyozni.
- 13.) Az otthoni közvélemény az emigrációtól a jelenlegi kommunista államvezetéssel szemben a tiszta és függetlenségi magyar eszméknek az angolszász hatalmi csoport melletti képviselését, továbbá a nyugati értelemben vett demokratikus államberendezés előkészítését várja el, mely utóbbi az „összeesküvés” leleplezése¹⁰ után otthon már lehetetlen.
- 14.) Érdeklődéssel és a nagy tömeg vágyakozással figyelné, de nyilatkozni úgy sem merne, erre lehetőség nincs.
- 15.) A propaganda egyelőre csak tájékoztató és lelki erőt adó, de semmi esetre sem mozgató jellegű legyen. Ez utóbbi véres következményeit az emigráció nem vállalhatja. Az emigráció célkitűzéseinek megfelelően a széles néprétegek érdekében hozott reformokhoz nem szabad nyúlni, annál inkább foglalkozni kell a megsemmisített szabadságjogokkal, az igazságszolgáltatás diktatórikus és szenvedélyekkel telt formájával, a gazdasági élet minden területén uralkodó orosz és kommunista elnyomással és terrorral.
Állandó tájékoztatást kell adni a világpolitikai helyzetről, az erőviszonyok alakulásáról és így az emigráció helyzetéről és lehetőségeiről. Részletesen foglalkozni kell az egyházak és a hitélet helyzetével.
- 16.) Mindig olyan mértékben és rugalmasan azt, amit a pillanatnyi világpolitikai helyzet a legkézenfekvőbbé és az otthoni orosz elnyomás a legfájdalmasabbá tesz.
- 17.) Egyezik a 15. ponttal.

¹⁰ Utalás az ún. „köztársaságellenes” összeesküvésre, melynek során letartóztatták Kovács Bélát a Kisgazdapárt főtitkárát.

- 18.) Tekintve az emigráció teljesen differenciálódott és kiegyensúlyozatlan voltát, a pártkeretek fenntartását, különösen a szellemi egység megteremtése előtt, veszélyesnek és végzetes hibának tartanám.
- 19.) Washingtonban, de európai alközpontokkal. A szoros személyi, valamint technikai kapcsolatok (posta, esetleg rövid hullámú rádió, telefon) elengedhetetlenek.
- 20.) Az alábbiakban az európai emigrációról szeretnék rövid keresztmetszetet adni. Az itteni emigráció összetételénél fogva teljesen vegyes, mondhatni zilált képet ad.

Zömét a két világháború közötti időben kialakult intelligencia, az úgynevezett középosztály képezi, ezen belül túlsúlyban a katonák. Ez a réteg minden elvesztve lehetetlen körülmények között inkább nyugaton nyomorog (sokan családjuktól elszakítva) mintsem otthon kipusztulásra ítélve internálótáborokban fejeznék be életét. Ezzel a múltban elkövetett hibáiért erősen veszekel. Hogy ily súlyos körülmények között és úgy-ahogy megállják helyüket, csupán nevelésüknek és kulturáltságukból nyert lelki erejüknek köszönhető.

A szélső jobboldal még itt maradt különböző elemei teljes lelki káoszban élnek. Volt álláspontjuk helyességét ma nevetségesnek feltűnő okoskodással (Nyugat védőbástyája) görcsösen bizonygatják. Magatartásuk az összességre veszélyes és megfélemező. Ide sorolható a háborús bűnösség mértékét megütő egy-két személy, valamint a pángermán irányzat élharcosai. Utóbbiakkal ellentétben a franciaországi és belgiumi — még a háború előtti emigráció természetéből kifolyóan — erős kommunista befolyás alatt áll.

A legszomorúbb képet a nyugatra kitelepített katonai alakulatok alacsonyabb rendfokozatú vagy egyszerűbb képzettségű még itt maradt tagjai mutatnak. Ezek jelentős része — megfelelő erkölcsi és lelki erő hiányában — kalandorokká, szélhámosokká vált.

Az itt ismertetett heterogén tömeget lelkileg összehangolni, egységessé tenni az emigráció egyik legnagyobb és legsürgősebb feladata. Erre a feladatra — tekintélyénél és szervezettségénél fogva — a római katolikus papságot tartom egyedül hivatottnak. Az emberek már mindenkivel szemben bizalmatlanok, tekintélyt nem tisztelnek. Egyedül a katolikus egyház rendelkezik még avval a tekintéllyel, amellyel az emberek még vezethetők. E szellemi munkát a Vatikáni Missiónak kellene irányítani. Ehhez azonban vagy Rómából vagy a magyarországi egyházi főhatóság (hercegprímás) által e feladatra hazulról külön kiküldött, minden tekintetben felkészült papokat (esetleg jezsuita szerzetest) kellene az európai emigráció Vatikáni Missiói élére állítani. (Esetleg még papokat is kiküldeni.) A protestáns egyházak mai otthoni helyzetüknél fogva e feladatra most alkalmatlanok. (A szervezésükből kifolyólag az egyházak világi irányítói eminens kommunista személyek.) Az emigránsok között felmerült esetleges felekezeti nehézségek a Vatikáni Missió helyes irányítása mellett könnyen elsimíthatók, megoldhatók.

A továbbiakban meg kell állapítani, hogy a 30-35.000 embert kitevő fent ismertetett tömeget mily mértékben kívánja az emigráció védőszárnyai alá venni, kikre lehet feltétlenül építeni, kiknek a működése kívánatos, kiké nem, és kiket kell végül mindenképpen kizárni. Ez utóbbiak számát azonban a minimá-

lisra kell szorítani, hogy a gyűlölködést végre kikapcsoljuk. Ezt az elbírálást olyan embereknek kell végezni, kik alapos tájékozódottságuk mellett szenvedélyesség nélkül tudnak ítélni, s kik a zűr-zavaros időkben minden szélsőséges behatástól mentsen végig egyenes, becsületes magyar úton haladtak.

[aláírás nélkül]

64–66. lap

EMIGRATION AT CROSSROADS

On the Prehistory of the Hungarian National Committee

by Lajos Gecsényi
(Summary)

The present source publication gives an insight into the political ideas of the Hungarian political elite which was forced to emigrate after WW II. Before the establishment of the Hungarian National Committee, the leading body of the emigration, Aladár Szegedy-Maszák, former Hungarian ambassador at Washington, circulated a questionnaire in which he inquired among his fellow emigrants about the program, location and organisational basis of the future committee. Four among the twenty-eight answers sent back to him are published here, which represent the various political views of the different groups within the Hungarian emigration.

FIGYELŐ

Karády Viktor

TÁRSADALOMPOLITIKA ÉS A ZSIDÓ VAGYON A HORTHY-KORSZAKBAN A SOÁ-IG

Ungváry Krisztián könyve kapcsán¹

A könyvet a legfontosabb összegzési kísérletek egyike gyanánt olvastam a Világháborúk közötti kor társadalom- és politikatörténetének tárgyában, melyek fókuszában a zsidóság magyarországi helyzete található. Lényeges előzményként legfőképp Randolph L. Brahm nagymonográfiáját a magyarországi zsidó népirtásról (1981), Andrew C. János összegzését (*The Politics of Backwardness*, 1982), Gyurgyák János politikai eszmetörténeti szintézisét (2001), Götz Aly és Christian Gerlach alapművét az itteni Holokauszt társadalomtörténeti összefüggéseiről (2002) vagy Komoróczy Géza monumentális magyarországi zsidóságtörténetét (2012) említhetném. Ezeknek a külön-külön saját jogon több szempontból úttörő kutatásoknak sorában sajátos helyzetet foglal el Ungváry munkája, melynek témája szigorúan a zsidóellenes társadalompolitika alakváltozásai köré szerveződik 1919 és 1945 között, visszanyúlva a liberális monarchia évtizedeire. Minden bizonnyal igazat lehet adni a szerzőnek, aki bevezetőjében részletesen utal témája szempontjából majdnem minden fontos kortárs szerzőre (bár A. C. Janos-ra nem, míg Komoróczy műve már Ungváry könyvének lezárása után kerülhetett a könyvpiacra), hogy „A társadalompolitika és a faji alapú kirekesztés közötti összefüggéseket szinte egyetlen magyar szociálpolitikával foglalkozó szerző sem tárgyalta” (7.). Csak Ferge Zsuzsa 1986-os könyvét említi kivételként. Márpedig ezek az összefüggések Ungváry számára elengedhetetlenek ahhoz, hogy a zsidó népirtás a Bibó-féle „rossz társadalmi összehangolódás” alapuló szociológiai elmélethez kapcsolódva (9. o.) integrálható lehessen az ország történelmébe másképp mint valami rendhagyó, értelmezhetetlen, irracionális beütés.

Ez az alapkoncepció — melyet a Holokauszt irodalomban a ‘funkcionalista’ nézettel lehet rokonítani —, azonban csak tematikus vezérfonalát nyújtja a könyvnek, anélkül, hogy a szerző az uralkodó elit politikai mezőjében a zsidósággal kapcsolatos álláspontokat, terveket, akciókat és lépéseket megpróbálná szigorúan valami leegyszerűsített sémára erőltetni. Ellenkezőleg, előadása finomra hangolt, pontos politikatörténeti helyzetképet nyújt a témába vágó s do-

---

¹ A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon (Pécs–Budapest, OSzK – Jelenkor kiadó, 2013).

kumentálható elképzelésekről és történésekről, a különböző hatalmi csoportok, rétegek és személyiségek magatartását és elképzeléseit árnyaltan igyekszik bemutatni, akkor is amikor ezek nem vagy nem teljesen felelnek meg annak az alap-tézisnek, hogy a korabeli hatalmi elitek (az államhatalom birtokában vagy azon kívül, gyakran annak ellenzékeként) szociálpolitikai törekvéseiket rendre a zsidóság kárára s a zsidó vagyonokból tervezték megvalósítani.

Ehhez az összefogott, rövid de globálisan pozitív értelmezéshez azért máris több kritikus megjegyzés kínálkozik.

Egyrészt hiányolom azt, hogy Ungváry igen aprólékos politikatörténeti elemzéseiből majdnem teljesen hiányzik a zsidó népesség és értelmiség oldaláról származó válaszreakciók bemutatása. (Vázsonyi Vilmos például csak egyszer, Vázsonyi János, aki mintegy örökölte apja terézvárosi parlamenti mandátumát, egyszer sem szerepel a szövegben.) A korabeli zsidó értelmiségi és politológiai tárgyú folyóirat irodalomból alig idéz. Ilyen értelemben a bemutatott s állandóan változó politológiai helyzetkép egyoldalú marad.

Ennél sokkal fontosabb az, hogy a könyv címe kétszeresen is félrevezető. A korszak mérlegéről csak a zsidóellenes diszkrimináció szempontjából van itt szó – mint ilyen, ez a ‘mérleg’ legfeljebb alcímként jelenhet meg a könyvön. Holott e mögül a kissé grandiózus főcím mögül majdnem teljesen hiányoznak az utalások a népességfejlődésre, az egészségpolitikára, a korszakban kiemelt állami befektetésekhez jutó iskoláztatásra, a városiasodásra, a sportra, a szekularizációra valamint az Európai nemzetállamok között továbbra is egyedülállóan sokfélekezetű (csak Lettországhoz hasonlítható) ország egyházpolitikai viszonyaira, stb. stb.

Még szerencsétlenebbnek tartom a mellékcímben a ‘szociálpolitika’ kiemelését. Bár egyes szélsőjobb korifeusok már a ‘keresztény kurzus’ elején terveztek szociálpolitikai (azaz a keresztény osztársadalmat, elsősorban a legszegényebb rétegeket előnyhöz juttató) törvényes lépéseket a vagyonos zsidóság rovására, ezeket a törekvéseket a Bethlen-kormány, sőt a Gömbös-kormányig bezárólag a később hatalomhoz jutó elitcsoportok is leszerelték vagy ignorálták – mint ahogy ezt a szerző részletesen be is mutatja. A zsidók etnicista jogfosztásához, diszkriminációjához köthető ‘szociálpolitikai’ törekvések tulajdonképpen nyíltan csak a zsidótörvények alatti években jelentek meg, hogy aztán (legalább a IV. zsidótörvénnyel kezdődően) osztársadalmi méretet öltsenek, majd a német megszállás alatt már a szervezett kisajátítás, kollektív fosztogatás és közhatalmi rablás formáját vegyék fel. Ha korábban is léteztek részben a zsidó vagyon kárára megvalósított ‘szociálpolitikai’ próbálkozások, pl. Ungváry által e tekintetben kiemelt (131–132 o.) Nagyatádi-féle (kb. 25%-ban zsidó birtokokat érintő) 1920-as földreform, ezek sem kizárólag, de még döntően sem sorolhatók a korszak utolsó éveiben alkalmazott vagyon- és jogfosztó zsidóellenes szociálpolitikai célzatú aktusok sorába.² Sokkal igazoltabb lett volna a könyv

² Annak ellenére, hogy az 1920 és 1930 között a népszámlálás adatai szerint a zsidó vallású nagybirtokos réteg tagsága közel felére (52,4%-ra) csökkent : a 1000 hold feletti birtokosok száma 137-ről 51-re, a 200–1000 holdas birtokosoké 528-ról 343-ra, a 100–200 holdasoké 361-ről 212-re és a 100 hold feletti bérlőké 1030-ról 472-re, azaz az összes nagybirtokosé 2056-ról 1078-ra. L. Magyar statisztikai közlemények 72, 315 és uo. 96, 9.

címében diszkriminációs — ha nem is mindig kirekesztő — ‘társadalompolitikát’ említeni. Ennek nem lényegtelen elemei ugyanis már a zsidóság emancipációja után (s még a zsidó felekezet tényleges kollektív státusz-emelkedését biztosító 1895-ös ‘receptió’ ellenére is) eleve szervesen beépültek a honi zsidó népeség több szempontból messzemenően sikeres társadalmi integrációjának folyamatába. Közhivatalba vagy közipari állásba zsidó szakembereknek kezdettől fogva igen nehéz volt bekerülni, akárcsak zsidó érettségizetteknek az Eötvös Kollégiumba vagy Selmechányán a Bánya és Kohómérnöki főiskolára, ha ugyan gyakorlatilag nem kizárt, mint a Ludovika Akadémiára vagy a Selmechányai iskola erdőmérnöki szakára. Ha a dualizmus felfutó évtizedeiben nem egy zsidó egyetemi tanár nyert katedrát Magyarországon, feltűnő azonban, hogy 1900 és 1910 között már számszerűen is, de főképp arányaiban (10%-ról 6,5%-ra) igen csak lecsökkent (persze természetesen opportunista ‘kitérések’ miatt) a zsidó vallású főiskolai oktatószemélyzet.³ Tudni lehet, hogy aztán 1919 után zsidót már egyáltalán nem, ‘kitértet’ is csak egészen rendkívüli esetben neveztek ki honi főiskolára. Ezek száma is tudommal mindössze háromra szorítkozik. Ádám Lajos beszélt és Frigyesi József nőgyógyászt a fajvédő hallgatóság heves tiltakozása és sajtópolémiaiáknak ellenére nevezte ki Bethlen.⁴ Hóman Bálint 1932-ben kezdődő kultuszminisztersége alatt már csak egy ilyen kivétel esett meg König Dénes (fizikus) személyében a Műegyetemen.⁵

A társadalmi érvényesülés ilyenfajta konszenzuális ‘zárt számai’ (esetenként *numerus nullus* formájában) Németországban és attól keletre mindenütt jellemezték a törvényes egyenjogúságot nyert zsidóság társadalmi integrációját a hosszú 19. században, szemben a liberális nyugati és dél-európai modellel. Mégis, a törvényesített zsidóellenes ‘társadalompolitika’, főképp a középosztályok belső erőviszonyainak, mobilitási és érvényesülési esélyeinek erőszakos állami átrendezése formájában nálunk csak 1919 után jut érvényre úgy, hogy aztán a ‘keresztény kurzus’ egész korszakát jellemezze. Kezdődött ez, közismerten, a brutális zsidóellenes erőszakkal járó fehérterrorral, az egyetemi ‘zsidóverésekkel’ (melynek jegyében például a budapesti orvosi karra zsidó érettségizőket 1919 őszén egyáltalán engedtek beiratkozni), majd az 1920-as *numerus clausus*-sal. Mindennek folyamatai a nyilas rezsimig bezárólag tartottak, bár változó felhangokkal és gyakorlati következményekkel, mint ahogy ezt a szerző is hangsúlyozza, többek között a ‘bürokratikus antiszemitizmus’ rendszerré válása révén (pl. 114. o. vagy 151 o. és folyt.). Így a címben is a ‘társadalompolitika’ felemlítése lett volna megfelelőbb, még akkor is, ha a könyv nagyobbik része (körülbelül a Gömbös érának szentel 5. fejezettől kezdve – 159. o.) azt a — az olasz és egyéb dél-európai fasizmusokkal szemben igen méltánytalanul — ‘fasizálódásnak’ nevezett folyamatot tárgyalja, melyben Magyarországon a zsidóellenes politikának egyre nagyobb szociálpolitikai hoza-

³ Magyar statisztikai közlemények, 64, 314.

⁴ Kovács I. Gábor: Magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok sorsa a holokauszt erőterében 1930-tól 1945-ig, Múlt és jövő, 2014, 4, 91–95, különösen 91.

⁵ Hargittai István: Hetvenéves fehér folt, Magyar Tudomány, 1913/9, 1035–1045, különösen 1043.

mot biztosított az állam. (A szerző egyébként gondosan elkerüli a nácizmussal szövetségre lépő Horthy-rendszer 'fasisztának' való minősítését, melyet a bolsevik kor történetírása honosított meg – igencsak dehonesztáló módon a Mussolini féle, az 1935–1938-as évekig semmifajta 'fajvédelemmel' — különösen zsidóellenességgel — nem vádolható rezsimmel szemben.)

A könyv felépítése jól áttekinthető s lényegileg időrendi. Témáját következetesen követi a honi liberalizmus századvégi értékvesztésétől (1. fejezet) a népirtás 1945-ös végéig bezárólag, egy kivétellel. Ezt a kivételt 2. fejezet első két, mintegy negyven oldalas része képviseli, amely a magyar zsidó lakosság helyzetét, nevezetesen sajátos társadalmi rétegezettségét és ehhez kapcsolódó gazdasági helyzetét tárgyalja. Ezek a fejezetrészek a könyv tematikus logikájában annyiban is fontosak, hogy magyarázni hivatottak a korabeli antiszemita szociálpolitikusok elképzeléseit a zsidók gazdasági kisajátításával a keresztény népesség számára elérhető előnyökre nézve. Az 'örségváltásra' már közvetlenül 1919 után kidolgozott s több téren (először a *numerus clausus*-szal) gyorsan meg is valósított majd 1937 és 1944 között a közpolitika fókuszába kerülő társadalompolitikai programok mind a zsidó népesség feltételezetten kiemelt szakmai pozícióinak, aránytalanul nagy vagyonának és magas jövedelmének önkényes és erőszakos állami újraosztására voltak alapozva. Ungváry tehát értehetően érezte magát indítva, hogy a könyv törzsét alkotó politikatörténeti elemzéseit a zsidóság társadalmi helyzetének az egész korszakra jellemző bemutatásával vezesse be. Én azonban úgy látom, hogy munkájában véghezvitt érveléséhez és történelmi demonstrációihoz minderre egyrészt ilyen formában tulajdonképpen nem lett volna szüksége, másrészt adatainak bemutatása több kérdést vet fel, mint amennyire választ ad. Kezdjük az utóbbival.

A szerző igazi leleménnyel zsúfol össze és kommentál statisztikai adatokat, megállapításokat és közelebbről nem mindig alátámasztott korabeli becsléseket a zsidóság szakmai rétegezettségéről és vagyoni helyzetéről, érintve demográfiai fejlődését (különösen vándormozgalmait), iskolázottságát, felekezeti tagoltságát, urbanizációját, társadalmi integrációját (illetve ennek hiányait és gyengeségeit), politikai orientációját, nyelvi viszonyait és az 'asszimiláció' olyan paradigmáit mint a névmagyarosítás, a nyelvváltás, a vegyes házasságok vagy az áttérési mozgalom keresztény egyházakba, utalva mindezek időbeli dinamikájára is. El kell ismerni a szerző abbéli tehetségét hogy mindezeket a zsidóság társadalmi helyzetének alakulása szempontjából valóban lényeges témaköröket az olvasó számára összefüggően summázza. Ez a summázás azonban — rövidege okán is mondhatni szükségszerűen — történelmileg rendre reflektálatlan marad (tehát kiszakítva jogi, gazdasági, mentalitástörténeti, stb. összefüggéseiből és konjunktúráiból). A vizsgált jelzések részben az ország egész zsidó népességére, részben a fővárosra, részben más helyi vagy regionális egységekre vonatkoztak, melyek általánosíthatósága így sokszor problematikus elemlyültebb elemzések híján. E mellett zavaró, hogy az 1919 előtti és utáni viszonyok közötti sok szempontból igen jelentős eltérésekre így nem lehetett érdemben kitérni, bár a szerző erre is tett több kísérletet. Bármilyen részlegesek s néha (főleg a felhasználható adatok minősége miatt) esetlegesek is Ungváry e

téren végzett demonstrációi, több továbbgondolást érdemlő megállapításra is jut. Ezekhez tartozik például a zsidó és nem zsidó középosztályban egyaránt meglévő konkurenciafélelem (29. o.), az 1929 utáni válság alatti vagyoni egyenlőtlenség fokozódása (53. o.), a zsidó tőke rendkívüli koncentrálttsága, ami különösen feltűnt egy alultőkésített szabadpiaci gazdaságban (51. o.), az, hogy „egyes zsidó tőkésék, mint pl. Weiss Manfréd és utódai, élenjártak a szociális gondoskodásban” (52. o.) vagy a nagyszámú zsidó ügyvédnek a kényszer-árveréseknél jutó sokszor rossz szakmai szerepe (54. o.) – ami csak hozzájárulhatott „a már többször említett szerencsétlen társadalmi találkozásokhoz” zsidók és nem zsidók között.

Mindezek a problémák talán elkerülhetetlenek voltak az altémának szentelt, a munka szövegének csak töredékét kitevő fejezetrészekben. A könyv máris több, jórészt elismerő méltatást kapott, de egy nem tudományos fórumon súlyos kritika is érte, mely nem a fentiekre vonatkozott, hanem a zsidóság anyagi helyzetét bemutató statisztikai megállapításokra. A kritika célzata kettős volt. Egyrészt a szerző rosszul értelmezte volna a rendelkezésére álló adatokat s ez hibás következtetésekhez, elsősorban a zsidók vagyonosságának túlbecsléséhez vezetett. Másrészt a zsidóságnak a keresztény népeiséghez viszonyítottan lényegesen jobb vagyoni és jövedelmi helyzetének tézise (vagy feltevése) már eleve hamis statisztikai utalásokon, ellenőrizhetetlen becsléseken alapult volna, ezért elvetendő, legalább is kétségbe vonható. Ezek szerint a meglévő s a szerző által felsorakoztatott jelzések sokasága sem elégséges a zsidóság globális előnyhelyzetének demonstrálására a korabeli társadalmi térben. Ez a kritika egyenesen kétségbe vonta a vonatkozó becslések relevanciáját, melyek például — igaz sokszor, de nem mindig (így a zsidó származású Fellner esetében biztosan nem) antiszemita szakírók számításai alapján — az 5%-ot kitevő zsidó népeiségnek a nemzeti vagyon 21–28%-ának birtoklását tulajdonították (57. o.). Pedig akadtak még ennél is túlzóbb, bizonyíthatóan ideológiailag előítéletes korabeli becslések is (melyekből a szerző az 58. oldalon idéz). Ezek a mostani kritikusknál értelemszerűen felhasználhatók az előbbi, mérsékeltbb becslések hiteltelenítésére is. Az ilyen kritikában az is beleérthető, hogy szerzőnket antiszemitának bélyegezze kizárólag azért, mert bizonyítottan tételezte a Holokauszt előtti évtizedek honi zsidóságának viszonylagos polgárosodottsági előnyhelyzetét. Ez utóbbi vélelemmel mint nemcsak méltánytalannal, de módszertanilag obskurantistával is a magam részéről nem foglalkoznék. Ha adatokkal alátámasztott megállapításokat azért cenzúrázunk, mert ezeket történelmileg zsidóellenes politikai programokban és diskurzusokban is felhasználták, a témakörben való kutatás jogosságát vonjuk kétségbe és lehetőségeit csorbítjuk. Ráadásul az ilyen kritikák mögött az a bolsevik ideológiai képzet tűnik fel, mely a polgári vagyont egyenesen kriminalizálta, azaz a tehetséggel, munkával, vállalkozói leleménnyel és szervezőképességgel, kockázatvállalással és hozzáértéssel elért gazdasági sikert ördögtől való morális anatómia alá helyezte... A többi kritikus pontra viszont érdemes reflektálni annak előzetes hangsúlyozásával, hogy Ungváry főbb konklúzióival e téren teljesen azonosulok, bár egyes részleteivel nem.

Mindenekelőtt én is több szempontból kérdésesnek tartom a szerző statisztikai kompetenciáját a kvantitatív elemzések terén. E kritika részleteibe azonban a magam részéről nem mennék bele. Gazdaságtörténelmi szempontból ugyanis fontos és érdekes lenne megbízható jelzőrendszer kidolgozása a korabeli társadalom anyagi egyenlőtlenségeinek objektivációja végett, nevezetesen a könyv témájában releváns zsidó, német háttérű és egyéb — közöttük az eltérő helyzetű egyházi közönségek által definiálható — népesség-részlegek gazdasági ereje, hatalmi pozíciói, jövedelme és életszínvonala vagy életminősége szempontjából. Mindettől, sajnos, eleddig tudomásom szerint a gazdaságtörténelmi irodalom ódzkodott. Történeiszéink még mindig valóságos tabu alatt tartják a felekezeti jellegű egyenlőtlenségek kutatását (egyébként demográfusainkhoz és más társadalomtudósokhoz hasonlóan, talán a folkloristák kivételével). A szerzőt ért idézett kritika vehemenciája talán éppen ennek a megsértésére is reagál. A könyv konkrét tárgyát illetően azonban majd' hogy nem közömbös, hogy a pl. zsidóság 1930-ban a nemzeti vagyon 15, 20 vagy 28%-a felett rendelkezett. Ezek a becslési arányok egyébként nagyságrendileg pontosan megfelelnek a zsidóság részvételi arányainak a polgári középosztályra jellemző — ettől mintegy elvárt — elitképzésben részesülő diákságban. 1910-ben a gimnáziumi érettségizettek között 21,8% és a reáliskolákban végzettek között 23,4% volt zsidó.⁶ Az egy negyed és egy ötöd közé eső becslés teljesen valószínű, ha például azt vesszük számításba, hogy a zsidó diákok ugyanilyen arányt tettek ki az egyetemre járók között is a *numerus clausus*-t, megelőző évtizedekben. 1919 után ezek az arányok az érettségizőkre nézve is kissé lecsökkentek, holott ezek növekedésére is lehetett volna számítani, tekintettel arra, hogy a Trianoni országban maradt zsidóság — akárcsak a népesség többi része — a Kárpát-medence gazdaságilag, műveltségi és modernizációs szint szerint is fejlettebb központi régióit foglalta magába. Ebben a viszonylagos csökkenésben már nagy súllyal nyomott a latba egy sor 'külső' tényező. Ilyen volt a születésszámnak a demográfiai átmenettel járó gyors zuhanása 1900 után – mely a hazai zsidóságban (s ott is elsősorban a polgári rétegekben) megelőzte a társadalom többi szegmenseit, a szintén mindenek előtt a zsidó középosztályokat érintő 1919–20-as 'kitérési láz'⁷ és a valószínűleg nem kisebb mértékű korabeli kivándorlási trend, melyet aztán tovább duzzasztottak a *numerus clausus* fiatal menekültjei. A zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségek természete így eléggé egyértelmű, ha ezek mértékéről lehet is vitázni.

Ezeknek az egyenlőtlenségeknek ugyanis tudtommal semmiféle ismert adat nem mond ellent. Minden kemény statisztikai vagy egyéb jelzés – legyen az közvetlen jellegű (mint az adózásra, a szakmai-társadalmi rétegezettségre, a virilizmusra, a városokon belüli lakásminőségre, 1919 előtt a tartalékos tisztikarra, stb. vonatkozók) vagy közvetetten értelmezhető (ide sorolhatók a városi

⁶ Magyar statisztikai évkönyv, 1910, 371.

⁷ Engedtessek meg, hogy erre nézve utaljak itt nemrég kiadott részletes elemzésemre: Jewish Conversions in Modern Hungary from the Multi-Ethnic Nation State to Socialism (1896–1960), in Andrei Cornea, Mariuca Stanciu (eds.), To be or not to be a Jew. On Conversion to or Renouncing Judaism, Bucarest, Editura Universitatii din Bucuresti, 2014, 159–180.

fogyasztási szokásokra, az iskoláztatásra, a halálozási viszonyokra, a morbiditásra — betegségekre —, a születésszám alakulására, magára az urbanizációra vonatkozó mutatók) – rendre és egyértelműen a világháborúk közötti zsidóságnak a többi népességi részlegeket lényegesen felülmúló polgárosodottsági szintjére és egyben — általában — ennek megfelelő életszínvonalára és vagyoni ellátottságára utal. Bizonyításképpen álljon itt két statisztikai összeállítás Budapestre nézve nemigen kifogásolhatóan megbízható forrásból. Az első a lakásvi-szonyok minőségére vonatkozik a legalább 2, illetve 3 szobás lakások lakóinak arányrésze szerint a zsidó és a nem zsidó népesség a korban alkalmazott fontosabb réteg-kategóriáinak %-ában.⁸

Legalább 2 vagy több szobás	Zsidó 1930	Más 1930	Zsidó 1941	más 1941
Munkás	40,5	11,5	39,7	12,9
Közzszolgálati altiszt	35,4	16,7	51,9	23,6
Piaci árus, kofa	42,9	15,8	39,7	17,8
Legalább 3 vagy több szobás				
Iparos	35,2	13,1	31,8	15,3
Kereskedők	50,6	23,1	39,7	24,6
Kereskedelmi alkalmazott	23,0	7,2	16,3	5,6
Magántisztviselő	42,1	29,0	53,4	42,9
Köztisztviselő	43,1	36,0	45,9	37,6
Szabadfoglalkozású	76,4	60,6	69,1	56,2
Nyugdíjas, vagyonából élő	54,4	36,6	?	?
Egyéb és ismeretlen	32,3	13,9	21,4	5,3
Földbirtokos, bérlő			67,4	57,1
Önálló közlekedési vállalkozó			22,1	9,3
Tőkepénzes, háztulajdonos			53,4	42,9
Nyugdíjas tisztviselő			44,1	45,2
Nyugdíjas segédszemélyzet			14,2	4,0
Általában 3 és több szobás	36,2	14,6	29,1	15,5
Általában 2 és több szobás	75,4	41,2	69,3	40,2

Nincs itt helye ennek a korabeli nemzetközi statisztikai irodalomban is minden bizonnyal egyedülállóan gazdag adatszolgáltatásnak a részletes értelmezésére. A tárgyalt kérdéskör szempontjából legyen itt elég néhány tételes megfigyelés. A táblázat teljesen igazolja azt a feltevést, hogy a mind a zsidótör-

⁸ Forrás : Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 68/1, 170–171, (1930-ra) és Statisztikai értesítő, Budapest székesfőváros statisztikai havi füzetek melléklete, IV. évfolyam, 1942 július, 149, (1941-re).

vények előtt, de még azok érvényességének első éveiben is (!) a fővárosi zsidóság minden rétege (gyakorlatilag kivétel nélkül⁹) lényegesen jobb lakáskörülmények között élt, mint nem zsidó rétegtársai. A kétfajta megfigyelés éve között a zsidók lakásviszonyai kimutathatóan romlottak, bár nem minden adattal dokumentált foglalkozási kategóriában, így például a magántisztviselőknél és az igencsak kisszámúvá olvadt köztisztviselői, illetve közhivatali altiszti csoportnál láthatóan javultak. Ezzel szemben a keresztény lakosság lakhatási jelzései az elites csoportokra vonatkozóan (akik 3 szobás vagy annál nagyobb lakásokban éltek) valamelyes (igen szerény) javulást mutatnak, azonban a legalább két szobás lakásban lakók arányai még csökkentek is. A zsidótörvényekkel beálló 'órségváltás' tehát a keresztény középosztálynak kedvezett kissé a lakáspiacon, de a többi kategóriának egyáltalán nem. A keresztény lakosság többsége — három ötöde — továbbra is szoba-konyhás vagy akár csak egy szobás lakásokban húzta meg magát, és 1935 és 1941 között még a keresztény szabadfoglalkozásúak és kereskedelmi alkalmazottak lakáspiaci helyzete is hanyatlást mutatott fel.

A másik igen objektív jelzésrendszer, mely közvetlenül mutatja a fővárosi zsidóság korabeli anyagi helyzetét, az 1930-as évek végén kiadott adóstatistikákból ered. Itt is ki lehetne mutatni a legtöbb foglalkozási kategóriában — akárcsak fentebb a lakásnagyság kapcsán —, hogy a zsidó adóalanyok rendre gyakrabban fizettek adót és mindezt magasabb összegben, mint keresztény szakmátársaik, de legyen most elég néhány összesített s a lehető legegyszerűbb formájára csupaszított kulcsadat ezen a területen. A százalékszámok itt azt mutatják, hogy a zsidók a különböző adófajtákból milyen arányban voltak megterhelve a fővárosban 1937. évre, szemben számarányaikkal az össznépeességben és az aktív lakosságban.

Zsidó vallásúak arányai Budapesten

Össz-lakosságban 1935 és 1941 ¹⁰	Aktív népességben (1935) ¹¹	Vagyonadó-t fizetők között 1937 ¹²	Vagyonárnyak összértékéből 1937 ¹³	Jövedelemadó-t fizetők között 1937 ¹⁴	Jövede-lem értéke szerint 1937 ¹⁵	Általános ke- reszeti adót fizetők között 1937 ¹⁶	Általános kereseti adó értéke szerint 1937 ¹⁷	Adózó keresetek átlaga 1937 zsidó/keresztény ¹⁸
19,0% és 15,8%	18,5%	42,7%	42,5%	43,6%	44,2%	42,2%	51,6%	2301/ 1576

Ha a lakásokra vonatkozó adatok azt mutatták, hogy a fővárosi zsidó népesség átlagosan kétszer gyakrabban lakott 'polgárinak' számító, legalább há-

⁹ Az egyetlen jelentéktelen kivételt 1941-ben az egyébként csekély létszámú nyugdíjas tisztviselő képezte – hiszen itt érdemlegesen azonos szintű volt a zsidó és nem zsidó résztvevők ellátottsága.

rom szobás lakásban mint keresztény pályatársai, az adózási jelzések szerint inkább két és félszer vagy háromszor többen fizettek közülük s értékben is ugyanannyiszor több adót minden adónemben. A budapesti zsidóság vagyoni és jövedelmi többletére vonatkozó becslések mértéke tehát megközelíti a túliskolázásra vonatkozó jelzések nagyságrendjét. Mindezeket az indikátorokat azonban biztosan meg lehet a valóságban emelni pontosabb becslés érdekében, tudván, hogy a legnagyobb zsidó háttérű adófizetők nem jelentéktelen része — a Weiss Manfréd leszármazottak, a Chorinok, stb. — már nem zsidóként jelennek meg ezekben a felekezeti alapú statisztikákban. Már az 1929-ben kiadott *Magyar Zsidó Lexikonban* külön cikkel szereplő nagypolgárok 20%-a sem volt zsidó hitközség tagja és ez vonatkozott az ott említett politikusok 41%-ára és az értelmiségiek 19%-ára – akik jórészt feltehetően a nagyobb adófizetők és a nagyobb lakásokban élők sorait dústították. (Az összes bemutatott személyiség 16%-a volt átlagosan 'kitért').¹⁹ A módosabb 'kitért' fővárosi zsidó lakók és adófizetők arányai az 1930-as években csak tovább emelkedhettek, hiszen az 1941-es népszámlálás már a teljes törvényesen zsidó minősítést kapó fővárosi lakosság 17%-át minősíti keresztény felekezetűnek.²⁰

Felvethető persze, hogy a fővárosi zsidóság nem azonosítható az egész magyarországi zsidósággal, annak ellenére, hogy e korban — 1920-ban — népességszáma az összes felét közelítette meg s ez később csak az egyenlőtlen kitérésű és kivándorlási mozgalommal csökkent. Nincs azonban olyan adat, ami arra utalna, hogy vidéken – ahol az egész szegényparaszti és proletársorsú bányász népesség, valamint az ipari proletáriátusnak is jelentős (bár kisebbségi) hányada élt (elenyésző zsidó részarányal) merőben más lett volna a helyzet. Sőt a vidéki városi közegben még olyan modernizációra és jólétre utaló jelzések is vannak, melyek egyes vidéki nagyvárosok zsidóságának jobb helyzetére mutatnak a budapestiekkel szemben is. Ilyenek például az elitiskolázás adatai. 1910-ben a Duna-Tisza közének önálló törvényhatósági jogú városaiban a 25–29 éves zsidó férfiak 37,5%-ának volt érettségije (Szegeden 40,1% !) — szemben az azonos korú katolikusok 5%-ával —, míg Budapesten 37,2% – szemben a katolikusok

¹⁰ Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1944 február, 27. [A 10-18. jegyzet az előző oldal szövegéhez tartozik, tördelési okok miatt került ide! K.V.]

¹¹ Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve 1936, 69.

¹² Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1939 március, 42.

¹³ Uo.

¹⁴ Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1939 április, 66.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1939 február, 18.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Teljeskörű felmérési eredmények Nagy Péter Tibor forrásösszegző publikációja alapján. L. Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa, Budapest, Wesley János Lelkészépző Főiskola, 2011.

²⁰ L. A zsidó népesség száma településenként (1840–1941), Budapest, KSH, 1993, 27.

13%-val... A vidéki zsidó férfiak *viszonylagos* műveltségbeli előnyhelyzete tehát sokkal markánsabb lehetett mint a fővárosban. Budapest e korban az érettségizett fiatal zsidók rangsorában csak a 5-ik volt, míg a 4-6 középiskolát végzettek között mindössze 9-ik a nagyvárosok közötti összehasonlításban.²¹ Mindez azt valószínűsíti, ha nem is bizonyítja közvetlenül, hogy a vidéki zsidóság polgárosodottsági szintje s elképzelhetően viszonylagos jövedelmi és vagyoni előnyhelyzete nem maradhatott el lényegesen a fővárosi mögött.

Lehet azonban olyan egyszerű adatokat is kiválogatni a korabeli rétegezettségi statisztikákból, amelyek közvetlenül bizonyítják a zsidóság erős túlképviselettségét az ország vagyonos osztályaiban. Álljon itt például néhány jelzés a zsidók százalékos arányáról egyes éppen vagyonuk által meghatározott kategóriában vagy olyanban mely feltételezhetően együtt járt vagyonnal, illetve a vagyonszerzést és a magas jövedelmet egyaránt lehetővé tette:

Zsidók%	Aktív férfinépességben (1930) ²²	5,5%
„	Önálló szabadértelmiségben, közszolgálatban (1930) ²³	40,6%
„	Földbirtokosok, bérlők között 100 hold felett (1930) ²⁴	10,5%
„	Városi ipartelep tulajdonosok, bérlők között (1936) ²⁵	51,1%
„	Önálló bányatulajdonosok között (1930) ²⁶	30,0%
„	Önálló hitelintézet tulajdonosok között (1930) ²⁷	71,1%
„	Önálló kereskedők között (1930) ²⁸	51,3%

Itt az egyenlőtlenségek általános rendszeréről van szó, s természetesen nem arról, hogy — triviálisan — ne tudnánk, hogy voltak szegény proletársorsú zsidók is, ahogy ezt a szerző is kiemeli : „A zsidók *többsége* a parasztság iszonyú szegénységéhez képest volt módosabb, relatív 'gazdagságuk' tehát inkább kisebb szegénységként definiálható.” (43. o.). (Ugyan Magyarországon a *Luftmenschen* köztudottan nem képezték olyan széles réteget, mint például a korabeli Lengyelországban). Ezekre az egyenlőtlenségekre a szerző egyébként további részleges, de forrásbiztosnak ható, igen pontos adatokat szolgáltat az 1939 utáni árjásítási folyamat döbbenetes eredményeinek bemutatásánál (421–433 o.).

²¹ L. újabb tanulmányom 2. táblázatát : A zsidó 'túliskolázás' Szegeden. Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában, in *Zsidóság Szeged társadalmában*, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2014, 39–69.

²² Magyar statisztikai közlemények 96, 24–25.

²³ Uo. id. hely.

²⁴ Uo. 8–9.

²⁵ *Illyefalvy Lajos*: Csonka hazánk városai a statisztika tükrében, Budapest, 1940, II. kötet, 376–377.

²⁶ Magyar statisztikai közlemények, 96, 16–17.

²⁷ Uo. 24–25.

²⁸ Uo. id. hely.

Kérdésesebb már az ehhez kapcsolódó állítása, mely szerint „a magyar zsidóság relatív és abszolút gazdagsága Európában minden bizonnyal egyedülálló volt” (59. o.). Különösen a relatív arányok ilyen minősítése vitatható részletes kontextuális kutatások nélkül. Pl. az uo. felemlített adat, mely szerint az 1% alatti népességi arányú német zsidóság a magánbankok 20%-át kezelte és a jogászok 16%-át adta (bármennyire bizonytalanul definiált is az utóbbi kategória), hasonló vagy még nagyobb mértékű viszonylagos egyenlőtlenségekre mutat, mint Magyarországon. Azt sem hinném, hogy ez a tétele a korabeli nyugat-európai zsidóságra érvényes lenne, ha erre megfelelő adataink lennének. Példaképp utalnék itt az olasz zsidóság rétegzettségére 1938-ban, amikor a Mussolini-féle rezsim is 'faji' törvényt vezetett be s ennek kapcsán külön cenzust tartottak. Ennek eredménye szerint a korabeli 17 117 főt kitevő aktív itáliai zsidó lakosság rétegek szerinti megoszlása a következő volt az össz-népességgel szemben²⁹:

	Birtokos	Szabad-foglalkozású	Kézműves	Főhivatalnok	Alkalmazott	Bérmunkás	Összesen	'Polgári közép osztály'%
Zsidók	33,8	9,3	1,6	4,1	40,9	10,3	100,0	47,2–89,7
Összes	8,6	0,6	39,2	0,3	7,8	43,5	100,0	9,5–56,5

Az olasz zsidóság e szerint mért polgárosodottsági szintje tehát a magyarországi becsléseket láthatóan számottevően meghaladta, amennyiben pl. a minősített proletárok (a bérmunkások) aránya közöttük negyed annyit sem ért el mint az össznépességben. Ezzel szemben az igazolt elitcsoportok arányai (szabadfoglalkozásúak és főhivatalnokok) az össznépességben találhatókénak több mint tízennégyszeresére rúgtak. Ezek a számok Európai összehasonlításban is egy jórészt régóta megtelepedett (tehát nagy tömegű új kelet-európai bevándorlóval nem felfrissült) zsidó népességre jellemző kiemelkedő polgárosodottság képzetét mutatják. Az asszimilációt kevésbé szorgalmazó vagy tűrő s a modernizációban elmaradt Kelet-Európában (Romániában, a volt Orosz birodalom utódállamaiban s a Balkánon) elképzelhetően sokkal szerényebb polgárosodottsági jelzéseket lehetett találni, míg Nyugaton magasabbakat, bár ott is a keletről érkező bevándorlás mértékének és jellegének függvényében. Az is előfordulhatott, hogy általános gazdasági-társadalmi alulfejlettség és elmaradottság körülményei mellett, melyek a zsidó polgárosodásra is korlátozóan hatottak, a zsidók és a keresztény többség közötti modernizációs *különbségek* hasonlóknak vagy esetenként akár még nagyobbaknak is bizonyulhattak mint Magyarországon. A világháborúk közötti Bulgáriában például, ahol a zsidóság az össznépességnek éppen 1%-át tette ki s az 1934-es cenzus még több mint negyedüket (27,3%) írástudatlannak találta,³⁰ azért a diplomás értelmiség egyes kategóriái-

²⁹ Az adatokat idézi *Michele Sarfatti: The Jews of Mussolini's Italy, From Equality to Persecution*, Madison, The University of Wisconsin Press, 2006, 39.

³⁰ *Jews in the Bulgarian Hinterland, An Annotated Bibliography*, compiled by Jacques Eskenazi, Alfred Krispin, Sofia, International Center for Minority Studies and International Relations, 2002, 119. A férfiaknál azonban az írástudatlanságnak ekkorra már elenyészőnek kellett lennie, hi-

ban számarányuk a népességi arány sokszorososa volt (az orvosok 8,2%-a, a fogászok 8,7%-a, a patikusok 13,2%-a³¹). Ezen a téren is, mint egyebütt, óvakodni kell az empirikusan nem igazolható általánosításoktól.

Minderre nézve támpontul szolgálhatnak egyes számszerű összeállítások a zsidóság rétegezetségére különböző országokban az 1930 körüli években. Ezek eléggé egyöntetű képet mutatnak a zsidók és nem zsidók közötti markáns szint-különbségekre nézve — mindenütt a zsidóság javára —, de az államok közötti összehasonlítás már eléggé paradox eredményekhez vezet, melyek horde-rejét sajnos erősen behatárolják a statisztikai adatközlés bizonytalanságai, nevezetesen a rétegek meghatározásának és az 'egyéb' kategóriák volumenjének egyenlőtlenségei. Simon Kuznets klasszikus tanulmányában például a 'fizikai munkásként' definiált aktív népesség aránya a helyi zsidóságon belül Magyarországon (32,3% + 7,4% 'egyéb') és Romániában (30,8% – 'egyéb' nélkül³²) szerepelt legmagasabb gyanánt, elhanyagolható arányú 'egyéb'el'. Ezzel szemben Csehszlovákiában csak 11,8% 'proletár zsidó' volt, de 17,8% 'egyéb', míg Németországban mindössze 7,8% 'proletár', de 20,5% 'egyéb'. A Szovjetunióban 19,1% proletárt és 9,1% 'egyéb' kategóriást, míg Lengyelországban már 26,8% 'fizikait' és csak 2,8% 'egyéb'hez' tartozót találni az ottani zsidóságban.³³ Mindezek a példák ellentmondanak Ungváry idevágó feltevésének. A honi zsidóság polgárosodottsága mindenképp a 'nyugat-közép-európainál' lényegesen alacsonyabbra becsülhető. A kelet-európai zsidóság helyzetével való összeméréshez fontos s itt hiányzó adalék lenne az 'önállók' – Lengyelországban többségi (62,2%) és Romániában is igen magas (47,4%), míg Magyarországon alacsonyabb mértékű (35%) kategóriájának pontosítása pl. az alkalmazottak száma, a vagyon és a jövedelem nagysága szerint...

De tegyük mindehhez hozzá, hogy az egyenlőtlenségek valós statisztikai mértéke tulajdonképpen közömbös is a szerző kutatásai és a könyvben végig vezetett érvrendszer szempontjából. Elég arra emlékeztetni — és ehhez Ungvárynak nem esik nehezére rengeteg cáfolhatatlan jelzést mozgósítani —, hogy a korabeli antiszemita politikai közvélemény (együtt a zsidógyűlöletben nem osztozókkal) – tényként kezelte a zsidóság vagyoni és jövedelmi fölényét. Ennek a — ha úgy tetszik kollektív képzetrendszernek — tagadhatatlan megléte párosult azzal az antiszemiták számára döntő koncepcióval, hogy a zsidóság polgárosodottsági felsőrendűségéhez fűződő vagyon és jövedelem illegitim, főképp pusztán azért, mert a zsidók 'idegeneknek' tekinthetők, illetve tekintendők. Nem részei az 'igazi' vagy — a korabeli, az 1930-as évek végén még a statisztikába is beférkőző frazeológiával — 'törzsökös magyar' nemzettestnek. Ezt az ideológiai konstrukciót egészítették aztán ki — de csak mintegy pótlólag — a zsidók polgárosodásával és vagyonosodásával kapcsolatos, legtöbbször primér

szen a katonai sorozáson már 1897-ben is csak a zsidók 16%-a minősült ilyennek (l. uo. 353) és 1902-ben mindössze 5%-a (uo. 355).

³¹ Uo. 419–420.

³² Ez azonban 1913 évi adat.

³³ *Simon Kuznetz: Economic Structure and Life of the Jews*, i. L. Finkelstein (ed.), *The Jews*, New York, Harper, 1960, vol. 2. 1617.

módon antikapitalista és anti-modernista fantazmák. Ezek révén jutottak az antiszemita társadalompolitika az időben egymást követő verziói a keresztény társadalom széles köreiben politikai legitimációhoz. Márpedig ha ez így volt, nem is érdemes a felhasználást, esetleg kétes hitelű statisztikai kákán csomót keresni. Elég konstatálni, hogy a kortársak messzemenően, majdnem konszenzuálisan hittek abban, hogy 'a zsidóknak a bőrük alatt is pénz van'. Ezt ugyanis a hitlerájjal való szövetség égése alatt ezután jó keresztény lelkiismerettel lehetett kisajátítani és 'újraosztani' (magyarul – elrabolni). Ez, tudjuk, és a könyv részletesen be is mutatja, először módjával, törvényesen (az 'arányosítást' megcélzó 'zsidótörvényekkel') történt. De majdnem egy időben megindult az érintettek fizikai kiiktatásának folyamata is (pl. újvidéki katonai tömegmészárlással 1942 elején, vagy tömeggyilkosságra kiképzett náci kommandóknak való kiszolgáltatással, mint 1941 nyarán Kőrösmezőn). Véleményem szerint tehát a könyv argumentációja és politikatörténelmi demonstrációja akkor is érvényes maradna, ha a zsidó vagyont tárgyaló fejezetrészek nem is szerepelnének benne.

A továbbiakban — helyhiány miatt csak utalásszerűen — összefoglalnék néhány, az előbbieknél kíváncsózó, általános vagy egyes történelmi részekre vonatkozó problémát, melyekre a munka újabb kiadása esetén érdemes lenne reflektálni. Végül kiemelném a könyv számomra legfontosabbnak vagy legújabbnak tűnő kutatási eredményeit.

Ungváry Krisztián itt elsősorban oknyomozó politikai tényértörténész. Talán ezért sem mélyed el elméleti elemzésekben, amikor — igen helyesen — témája felvezetésében felvázolja a honi liberalizmus válságának következményeit, a nemzeti ellenségkép átalakulását, melyben — különösen a Világháború alatt — a zsidóság kollektív bűnbak szerepet kap az uralkodó keresztény közvéleményben. Helyesen köti össze ezt a folyamatot a modernizációs egyenlőtlenségekkel, anélkül azonban, hogy ezeknek a legminimálisabb reflexiót szentelne. Részleteiben általában helytálló fejtegetéseiben így a zsidó polgárosodás intenzitása valamiféle természeti adottságként jelenik meg, s egyáltalán nincs utalás arra, hogy miért vált a modernitás fő hordozójává az 'asszimiláns polgárság', beleértve a németet is (14. o.). Nincs érdemi magyarázata annak, hogy „Az...1867 után felgyorsuló gazdasági fejlődés...leginkább a zsidóságnak kedvezett, hiszen szemben a magyar lakosság többségét kitevő, röghöz kötött földművesekkel, az ő mobilitásuk volt a legnagyobb” (20 o.). Az ilyen tétel nemcsak hogy majdnem tautologikus, ami súlyosabb, ignorálja mindazokat az egyrészt alkulturális, másrészt társadalmi helyzeti alapozottságú kollektív készség- és kompetenciabeli különbségeket, melyek a modernizációs fejlődés feltételeit az 'asszimilánsok' javára alakították. Ha semmi kísérlet nincs legalább utalásszerűen arra például, hogy történelmi perspektívába helyeződjön a bevándorló zsidóság írástudása, tanulási kultusza, vallási intellektualizmusa, előpolgári gazdasági gyakorlata és szakmai szerkezete, az ettől nem független munkamorálja, a felekezeti kötelekhez kapcsolódó életmódbeli racionalitása, általános életfegyelmé – melynek a korban egyik lényeges alkotó eleme volt az alkoholizmus hiánya, helyzeti adottsághoz köthető önreflexió és környezetéhez való alkalmazkodási készsége, határok nélküli (felekezeti) kapcsolati tőkéje, többnyelvű-

sége és nyelvi mobilitás-készsége, nem beszélve az esetenként ellenséges vagy bizalmatlan fogadó társadalmi közegek fenntartásainak legyőzését szolgáló 'kompenzációs kényszerről', egyes betelepülő 'asszimilánsok' kiemelkedő gazdasági és mobilitásbeli sikerei könnyen értelmezhetők valamiféle illegitim, nem jogos vagy egyenesen erkölcstelen előnyszerzésnek. Az, hogy a zsidó vagy — ha kialakult — nem tarthatott igényt ugyanolyan társadalmi jogosultságra, elismertségre vagy tekintélyre (annak ellenére, hogy kialakítása, megszerzése a korabeli társadalomban a nemzetépítő elit által is propagált érdemelvek jegyében történt), mint a kizárólag örökkelssel (tehát nem egyéni teljesítménnyel) szerzett nemesi birtok, kezdetektől fogva a judeofób közbeszéd kánonjának részét képezte. Ugyanezt aztán az 1870-es években szerveződő politikai antiszemizmus ideológiai tételeiben is megfogalmazta. Röviden, mindazt amit Ungváry az egyenlőtlen modernizáció, az asszimiláció és a polgárosodás alapvető összefüggéseiről felvezetésekként mond, fontos ugyan, de súlyosan alulértelmezett és történelmi kontextusát illetően elégtelenül reflektált. Félrevezetőnek is minősíthető például egy olyan látszólag logikus megállapítás hogy a 20. század elejei zsidó vállalkozó réteg domináns szerepe összefügghetett „...azzal a ténnyel, hogy a ...18. században bevándorló zsidóság első csoportjai korántsem a szegények köréből kerültek ki.” (43. o.) Mintha döntően a feudális kor gazdagjaiból (ilyenek bőven találtak a szabad királyi városok patrícius polgárai és persze az arisztokraták között) kerültek volna ki a szabadversenyek kapitalizmus tőkés vállalkozói.

A könyv történelmi ténymegállapításai között is lehet néhány problematikus passzust találni.

Ungváry igazoltan vezeti vissza témáját az 1919 előtti kor antiszemita kezdeményezéseire, szembeállítva a zsidóellenesség erőre kapását a társadalmi és politikai közvéleményben az állam és az uralkodó politikai elitnek többé-kevésbé következetesen zsidóbarát politikájával. Ez az elemzés sok szempontból finomításra szorult volna. Számba vehette volna többek között (mint fentebb már erre utaltam) a zsidó jelöltek kizárásának vagy igencsak diszkriminatív befogadásának rendszerét a közületi szektor pozícióiban és kedvezményeiben, például a főiskolai kinevezéseknél. Míg az egyetemi oktatók között zsidó szakemberek viszonylag ritkán nyertek kinevezést, a századforduló egyetemi diákságának harmada-hatoda (karok szerint változóan) zsidó volt. Az értelmiség és a középosztályok társadalmi jövőképekének belső megosztottsága — mely a keresztény kurzus alatt az uralkodó elitben antiszemita konszenzushoz vezetett — a századforduló utáni években kezdett intézményes formát ölteni, pl. a Galilei kör és a Társadalomtudományi Társaság, valamint a katolikus diákmozgalmak és értelmiségi társaságok szembenállásával. 1900 után megkezdődött a zsidó tanulók szegregációja a középiskolai piac katolikus szektorában³⁴, de egyes

³⁴ Erre nézve álljon itt példaként a zsidók befogadása szempontjából kifejezetten nyitott, ősi (1717-ben alapított) budapesti Piarista gimnázium statisztikája a zsidó érettségizők számarányának változásairól: 1850–1900 között 14,7%, s ez az arány megmaradt a jórészt még a 19. században induló 1901–1910 között érettségizőknél is (14,1%). 1910–19-ben azonban már csak 5,3% s később 1920–29-ben mindössze 3,3%, majd 1930–1943-ben 1,4% volt csak a zsidók aránya. A szocializmus előtti kor érettségiző osztályaira Nagy Péter Tiborral közösen szervezett prozopográfiai felmérés adatai (az Európai Kutatási Tanács ELITES08 programja támogatásával).

állami főiskolák, mint már jeleztem, már azelőtt is elzárkóztak a zsidó diákoktól. A kiadók és a sajtó megosztottsága a háború előtti s főképp alatti években markánsná vált. A zsidó tőkével működő sajtó egy része igencsak kritikusan viszonyult a politikai téren 1918-ig filoszemita beállítottságú államvezetéssel szemben. Ezek csak egyedi példák arra, hogy a helyzetkép e téren sokkal bonyolultabb, mint ahogy a szerző bemutatta.

Ebben az összefüggésben érdemes felvetni a folytonosság kérdését, melyet a szerző több formában tárgyal, anélkül, hogy teljesen egyértelmű választ adna rá. Az 1919 előtti és utáni helyzet közötti folytonosság kevésbé tartozik a könyv központi témájához. Annál perdöntőbb lenne a keresztény kurzus gyászos kezdete (melyet a véres fehérterror, a rendszerre váló mindennapos zsidóellenes atrocitások és agitáció, valamint a *numerus clausus* fémjeleztek) és a zsidótörvények, majd a Holokauszt közötti kapcsolat lehetőségének értelmezése. A magam részéről e szempontból erős összefüggést látok s az 1919-ben csúcsponttá hágó judeofób hisztériának és erőszakhullámnak a *Soá* szempontjából is precedens értéket tulajdonítok. Ungváry inkább egy köztes álláspont felé hajlik. Egyrészt részletesen bemutatja azt, hogy a zsidóság általános jogfosztását és gazdasági-társadalmi degradálását célzó törvénytervezetek 1919 után már a parlament nyilvánosságában is napvilágot láttak (94–96 o.). Ugyanakkor sok szempontból jogfosztó rendelkezések is érvénybe léptek, pl. a moziengedélyek bevonása, a trafikjogosítványok diszkriminatív kiadása, a kényszernyugdíjazások, vagy — mint Endre László korai tevékenysége mutatta — az iparengedélyek szelektív osztásával is illusztrált 'bürokratikus antiszemitizmus' (101–106 o.). A 'fajvédelem' és az 'ör ségváltás' ideológiai toposzai is az 1920-as években alakultak ki az ezt terjesztő militáns mozgalmakkal és szervezetekkel együtt (97–100. o.). Ungváry ennek megfelelően kritikával is illeti a kontinuitást elvető szerzőket. „Az 1920–1938 között elkészített és részben be is terjesztett törvényjavaslatok, valamint a 'társadalmi egyensúlyra' hivatkozó zsidótörvények indoklásának tükrében viszont leszögezhető, hogy ezek ugyanannak az antiszemita politikának a termékei voltak” (115. o.). Ugyanakkor konklúziójában Ungváry már azt hangsúlyozza, hogy „a korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében, de ebből még nem következik a rendszer szempontjából is a folyamatosság” (608. o.).

Az egész könyvön végig napirenden marad az antiszemita politikában résztvevő elitcsoportok felelősségének kérdése. A szerző kiemeli a népiirtás felé ható szélsőséges, de a fékező erőket is (az utóbbiak között különösen Bethlen, Kállay, Keresztes-Fischer, sőt Horthy szerepét is – 548. o.). A különböző kormányok mérlegének árnyalt értékeléséből végül azt a következtetést vonja le, hogy „A sorban a fő felelősség elsősorban Imrédyé és Telekié” (610. o.). Ami a 'végső megoldást' illeti, a szerző nem mulasztja el tételesen szembesíteni egymással Horthy hazugságait a deportálások mögötti szörnyű valóság ismeretére nézve, hogy konklúziójában a kormányzó magatartását „morális csődként” értelmezzék a német megszállás alatti hónapokban (553–555 o.). Hasonlóan minősíti Sztójay kitalációt a 'zsidókérdés' magyarországi megoldásának sürgetésére állítólagosan kifejtett „német nyomást” illetően (369, 451. o.). Ehhez a témához

kapcsolódik az egyházak által közvetített antiszemita üzenetek gondos tárgyalása is, különösen Prohászka, Bangha és Ravasz idevágó s súlyosan terhelhető ténykedéseinek bemutatása (239–249 o.). Mindszenty azonban egyáltalán nem kerül be a képbe, bár szó esik a veszprémi ferences templomban 1944. június 25-én a nyilas főispán kezdeményezte *Te Deum*-ról, hálából a város zsidótlanításáért. (564. o.) Mindez érzésem szerint értékes támpontokat nyújt a megosztott felelősségről folyó vitához, anélkül hogy ezt nyugvóponttra juttatta volna.

Álljon itt még néhány számomra kirívóan vitás részmegállapítás. A szerző visszautasítja azt — Romániára és Oroszországra hivatkozva —, hogy a *numerus clausus* a század első zsidótörvényének minősítsék. (86. o.) E két ország volt az egyetlen az európai államok között, melyekben világháborús részvételük végéig elmaradt a zsidók polgárjogi egyenlősítése. Ezeket tehát nem lehet Magyarországgal hasonlítani, ahol az emancipáció már a 19. században viszonylag korán megvalósult (kezdve az 1840-es 'félemancipációs' törvénnyel és a forradalmi nemzetgyűlés egyik utolsó, 1849-es július végi szimbolikus hatályú voksával). Az emancipációt a 19. században megvalósító európai államok viszonylatában az 1920-as *numerus clausus* ténylegesen a legelső 'zsidótörvény' volt. A szovjetizált Oroszországra nézve egyébként nemigen állítható, hogy „...a zsidók diszkriminálása továbbra is létező gyakorlat volt”, legalábbis a bolsevizmus első évtizedében. A szerző ugyan felemlíthetett volna a zsidó beiratkozások ritkítását célzó helyi kezdeményezéseket német vagy osztrák egyetemeken, mint ahogy utal lengyelországiakra is, ezek azonban nem állami szintű, törvényes megkülönböztetések voltak. Utószavában szintén Romániával kapcsolatban helytelenül hangsúlyozza a szerző, hogy a gyilkos zsidóellenes atrocitások megkímélték volna az 1941 előtti államterületet (608. o.), holott a román hadsereg háborúba lépését éppen moldovai városokban (többek között Jászvásáron) rendezett s a magyar nyilvánosságban is nagy visszhangot keltett tömegmészárlások kísérték. Erre egyébként másutt a szerző maga is utalt (529. o.). Ungváry helyesen emeli ki, hogy az 1930-as évek végén a hivatalos statisztikákban is általánossá vált a zsidó és nem zsidó népességek szembeállítása mint külön globális statisztikai kategóriák, ami a zsidóság egyfajta statisztikai megbélyegzését implikálta (171. o.). Nem igaz azonban, hogy „A korábbi évek statisztikai közleményei mentesek voltak ilyen jellegű nyílt utalásoktól” (uo.), amennyiben például az 1910-es népszámlálás összesített eredményeit közlő 1920-ban kiadott kötetben már ugyanezt meg lehet találni.³⁵ Feltűnő, hogy Ungváry nem kommentálja — legalább nem alaptézisével szembeállítható gyanánt — azt a tényt, hogy a világháborúk közötti években „a földadó minden évben a dupláját tette ki a társasági adónak” (122 o.), hiszen ez utóbbi sokkal inkább a zsidó ipari és banktőkét sújtotta, míg az előbbi túlnyomóan keresztényeket érintett. Ugyan ezt összeköti a kis- és középbirtokos réteg elszegényedésével és ennek ezáltal is növekvő antiszemitizmusával (123. o.), de nem értelmezi azt, hogy a hagyományos s többségileg keresztény földbirtokos réteg védelme miért nem jelent meg a 'keresztény kurzus' adópolitikájában.

³⁵ L. például Magyar statisztikai közlemények, 64, 204*-208* vagy 278–281.

Szaktörténész kollégáimnak bizonyosan sok megfigyelésük akad Ungváry Krisztián számomra rengeteg újdonságot hozó politikatörténeti részlemezéseiben. Ezek között én inkább csak néhány általánosabb érvényű és nagyobb horderejűnek ítéltető eredményre hívnám fel a figyelmet, feltéve ha ezek kiállják a szakszerű forrás- és adatkritika próbáját.

Talán nem teljesen új, de fontos a könyvben a Bethlen-kormány működésétől kezdve egészen a Kállay-kormányig annak a kétfrontos politikának benyomásait szerint igen elmélyült tárgyalása, amelyet a kormányzó horthysta elit gyakorolt liberális ellenzékével, de főként az állandó próteuszi átalakulásban lévő s egymást erőszakosságban és radikalizmusban túllícitáló szélsőjobb mozgalmakkal szemben. Ez a helyzet talán — paradox módon — éppen a második zsidótörvényt benyújtó Imrédy-kormány alatt érte el paroxizmusát, amikor „A hagyományos politikai elit...érezte, hogy kicsúszik a lába alól a talaj” annyira, hogy egyes prominensei statárium bevezetését, sőt „meghatározott idejű diktatúra” létesítését javasolták „a demokrácia értékeinek megőrzése érdekében” (231 o.). Ebben az összefüggésben fontosaknak tűnnek Ungváry elemzései a náci típusú judeofóbia és politikai antiszemitizmus erős hazai gyökereiről, szemben a német hatás elsőbbségének vagy dominanciájának vélelmével. „...A fajvédelmi gondolat Magyarországon már korán jelentkezett és hazánk az 1920-as években más szélsőséges mozgalmak példaképe volt”. (271. o.). Igazoltan bírálja azt a szocialista kor történetírásában népszerűsített tézist, hogy a nyilas mozgalom német támogatással erősödött volna fel. (233 o.). A ’guruló márka’ narratíváját, mint a nyilas mozgalom éltető elemét, mások után Ungváry is a legendák kategóriájába sorolja. (373. o.). Talán szintén nem teljesen eredeti, de igen fontos fejtegetésekkel mutatja be Ungváry a honi ’fajvédelem’ már Szabó Dezső fellépésétől datálható, de a világháborúk között egyre erősödő német-ellenes vonulatát, melyben ismét csak paradox módon olykor találkoztak a fajvédő németellenesség és a liberális antinácizmus képviselői, mint pl. zsidó tőke által támogatott *Magyar Nemzet*-ben. „Pethő és szerkesztősége ...a németellenes harcot összekapcsolta a zsidó imperializmus rémképével” (275 o.). A zsidó- és németellenes ’kétfrontos harc’ több ponton kötötte össze a kormányellenes népies tábor, konkrétan a Nemzeti Parasztpártot (melynek prominenseinek pályájáról Ungváry pontos helyzetfelmérést kísérel meg) többfajta szélsőjobb kezdeményezéssel (259. o.).

Továbbgondolásra és –kutatásra érdemesek Ungváry fejtegetései a nyilas típusú szélsőjobb autentikusan forradalmi programját illetően is. „A XX. század magyar történelmének paradoxona, hogy az egyetlen tömeges támogatottságot szerző párt, amely...a rasszista ötletekkel szemben tényleges társadalmi forradalmat hirdetett, a nyilaskeresztes párt volt” (315 o.). Több utalás van ezekben a értelmezésekben a nyilas mozgalom alapvetően proletár jellegére, sőt arra is, hogy „a marxi álláspontot bizonyos mértékig maguk a nyilasok is átváltalták”, (319. o.) és sokan nem vetették el a kommunista mozgalommal való rokonságot sem radikális antikapitalizmusuk értelmében (316–320 o.). Igen tanulságosak a szerző fejtegetései a fajvédő szélsőjobb irányultság és a kommunista mozgalmak közötti sok esetben és formában azonosítható kapcsolódásokról s nem ritkán a meg is valósított átjárás lehetőségeiről. Erre többek között

példát nyújtott a kaszáskeresztes Böszörményi (321. o.), Omelka Ferenc (319. o.), a Rajk testvérek (324. o.), az előbb imrédista, később sztálinista majd kádár-rista miniszterhelyettes tervező Csikós-Nagy (328. o.), nyilas-marxista Málnási Ödön, aki ebbeli nézeteit még az emigrációban is terjesztette (329. o.). Ennek megfelelően érdemes lenne tovább követni Ungváry téziséit, mely szerint „a nyilas párt 1940-től tartó folyamatos válsága” abból fakadt, hogy „a magyarországi szélsőjobboldal politikájában együtt élt a proletár tőkeellenesség és a teljes állami irányítástól idegenkedő szalonfasizmus” (uo.). Végül fontosnak tartom sok egyéb politikatörténeti részmegállapítás mellett azt, hogy Ungváry szembeállítja egymással az 1939-es választásokon sikeres nyilas vezetőréteget „az 1944. október 15. után megjelenő pártszolgálatos söpredékkal” (312. o.). Saját empirikus kutatásai szerint „Az 1939-es nyilas értelmiségiek jelentős része 1944-ben már nem szimpatizált a nyilas mozgalommal. 49 szélsőjobboldali képviselőből 1944 októberé után csak kettő vállalt részt a fegyveres terrorban, ezzel szemben heten az antifasiszta ellenállásban tevékenykedtek” (321–322 o.).

A könyv szövegének megfogalmazása nem irodalmi igényű ugyan, de korrekt s mindig szabatos. Az íráshibák ritkasága gondos szöveggondozói munkára vall. A nyomtatásról már ez nem állítható. Például a baloldali oldalakon sokszor hiányzik a lapszám s a jegyzetekben előfordulnak illogikus számozási hibák is (így a 215-ként megjelenített jegyzet a 369. oldalon valójában a 25.).

Mindent összegezve Ungváry Krisztián könyvét a honi történelem e minden bizonnyal letragikusabb kimenetelű korszakára nézve egyes fogyatékos-ságai ellenére alapműnek tartom. Ez a nagy horderejű, sok szempontból eredeti és rendkívüli volumenű kutatási anyagot mozgósító munka, még ha további vitákat is gerjeszt a történész szakmában, mindenképp csak elősegítheti annak a kornak jobb megismerését, mely a ma még élő idősebb nemzedékek történelmi tudatát és a közhatalmak ezzel kapcsolatos emlékezetpolitikáját is döntő módon meghatározza.

Rab Virág

GERARD VISSERINGNEK ÉS KAPCSOLATAINAK SZEREPE AZ EURÓPAI GAZDASÁG ÚJJÁÉLESZTÉSÉBEN, (1919–1925)¹

Bevezetés

A két világháború politikai konfrontációkkal terhelt időszakában a gazdasági és pénzügyi szakemberek szerepe sokkal meghatározóbb volt, mint azt korábban feltételeztük.² Többek között azért, mert a szakértők az első világháborút követően gyorsan felismerték, hogy az országhatárokon túlnyúló gazdasági problémákat kizárólag nemzetközi szinten, együttműködés útján lehet megoldani. S miután az ehhez szükséges feltételek — az intézményrendszer és a nemzetközi szabályozások is — hiányoztak, kooperációt szorgalmazó interakcióikat főként nem hivatalos csatornákon keresztül bonyolították. Az első megbeszélésekre 1919 őszén Gerard Vissering holland bankelnök házában került sor, aminek nyomán egy évvel később a Népszövetség égisze alatt megrendezték a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciát.³ A hivatalos fórum jelentősége abban jelölhető meg, hogy vagy száz győztes és vesztes nemzet szakembere ismerhette ott meg egymást alaposan.⁴

Korábbi kutatásaim során az európai gazdaság általános vonásaira és összefüggéseire koncentráltam, céloom az események leírása és rekonstrukciója volt új források bevonásával. Ez alkalommal korábbi következtetéseim relevanciáját az egyén — mint történelmi szereplő — szempontjából vizsgálom. Így a történelmi valóság egy szeletének mikroszintű vizsgálatára teszek kísérletet, ne-

---

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

² A megállapítást —, amely a politikusokkal összevetve értendő — több tényező is alátámasztja. Az egyik, hogy a szakemberek közgazdasági ismereteik nyomán értettek a háborút követően felmerülő többnyire gazdasági vagy gazdasági jellegű problémákhoz. Másrészt a győztesek és vesztesek között feszülő ellentét döntően nem befolyásolta szakmai kapcsolataikat.

³ A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián (1920. szeptember 24.–október 8.) 39 nemzet — köztük Németország és a többi vesztes állam — gazdasági és pénzügyi szakértői vettek részt. Négy témakörben (államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi kereskedelem, nemzetközi hitelek) születtek javaslatok és megállapodás a nemzetközi összefogás szükségességéről. A program végrehajtásának egyik legfontosabb feltétele, a politikusok támogatása azonban hiányzott. Ők csak 1922-ben Genovában fogadták el az együttműködés gondolatát.

⁴ *Rab Virág: Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után. Gondolat, Bp. 2010. 181.*

vezetesen ugyanannak a helyzetnek eltérő összefüggéseire fókuszálok. Elemzésem tárgya az individuum, akinek tulajdonságain túl társadalmi kontextusát is interakcióin keresztül szemlélem; cselekedeteinek feltételeit, szubjektív tudását, interpretációit és érdekeit is interakcióinak elemzésével, másoktól való függésében rekonstruálok.⁵ Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen szerepe lehetett Gerard Visseringnek és kapcsolatainak az európai gazdaság háború utáni újjáélesztésében?

Elmélet és gyakorlat

A hálózatkutatás jelenleg az egyik legdinamikusabban fejlődő terület. Az utóbbi évtizedekben a legkülönbözőbb tudományterületek kutatói fedezték fel a hálózatok (komplex rendszerek) jelentőségét.⁶ Kutatási eredményeik ismerete tudományterülettől függetlenül is lényeges, hiszen nagymértékben elősegítik a hálózatokról való és a hálózatalapú gondolkodást egyaránt. Ez utóbbi alapjait az 1990-es évek legvégén Barabási Albert-László magyar származású fizikus, hálózatkutató fektette le.⁷

A hálózatokról, más néven gráfokról való gondolkodás története egészen a 18. századig nyúlik vissza, amikor Leonhard Euler svájci matematikus és fizikus egy matematikai fejtörő megoldása során megalkotta a gráfokat.⁸ Innentől kezdve használjuk a gráfelmélet egyes fogalmait, úgymint csúcsok, élek, fokszámok, izoláltság és összefüggőség. Euler felismerése azért nevezhető forradalminak, mert elsőként tett egy problémát adott relációk viszonylatában megfoghatóvá. Ezzel igazolta, hogy a világ leírható, egyúttal az ehhez szükséges eszköztárat is rendelkezésre bocsátotta.

⁵ Ennek a vizsgálati szempontnak az alkalmazását nagymértékben inspirálta Juliane Brandt következő tanulmánya: *Juliane Brandt: Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet mikro- és makrolépték között? Rendi társadalom – Polgári társadalom. Mikrotörténelem: Vívományok és korlátok.* Szerk. Dobrossy István, Miskolc (2003: 12. sz.) 98.

⁶ 2014-ben a Századvég című folyóirat e tanulmányt is ösztönző értékes írásokat közölt hálózat témakörben: *Szvetelszky Zsuzsanna: Tudjuk, hogy tudjátok, hogy tudjuk. A hálózattudat mint az elméleti csoportszintű kiterjesztése. Századvég, új folyam (2014:72. sz.) 5–21., Balázs Géza: Hálózatkutatás, közösség, nyelv. Uo. 23–42., Szűts Zoltán: Irodalmi hálózatok, hálózati irodalom. Az új publikációs paradigma és a közösség által létrehozott tartalom. Uo. 45–61., Szalai Zoltán: „Koncentrált komolysága emberi testet kölcsönzött a filozófia démoni alakjának”. A Szilasi Vilmos és Martin Heidegger közötti hálózatok történetéről. Uo. 63–80., Jordán Ferenc: Biológiai hálózatok: rész és egész viszonya molekuláktól ökoszisztémáig. Uo. 83–100, Németh Luca Anna: Hálózattudomány és tankönyvírás a komplexitás századában. Uo. 101–109., Zöldi Blanka: Bonyolult, de megmagyarázható. Megnyugtató felfedezőút a tinik online világában. Uo. 111–120.*

⁷ *Barabási, Albert-László–Albert Réka: Emergence of scaling in random networks. Science, 286. (5439.), 1999. 509–512. (Letölthető: http://www.barabasilab.com/pubs/CCNR-ALB_Publications/199910-15_Science-Emergence/199910-15_Science-Emergence.pdf); Barabási, Albert-László: Linked: The New Science of Networks. Perseus, Cambridge, 2002., magyarul: *Barabási Albert-László: Behálózva – A hálózatok új tudománya.* (ford. Vicsek Mária) Helikon Kiadó, [h.n.] 2013. 320 (első megjelenés: 2003.).*

⁸ A poroszországi Königsbergben hét híd ívelt át a várost átszelő Prégel folyón, érintve a folyó két szigetét is. Königsberg lakói azt kívánták megtudni Eulerától, vajon végig lehet-e menni az összes hídon úgy, hogy mindegyiken csak egyszer haladjanak át, és vissza is érjenek a kiindulópontba. Euler a folyó partjait és a szigeteket is csomópontoknak, a hidakat pedig éleknek fogta fel. Az így létreho-

A hálózatkutatás nemcsak a hálózatokról való gondolkodás okán lényeges, hanem azért is, mert információkat nyújt a gráfok tulajdonságairól, s azokról a törvényszerűségekről is, melyek irányítják azok megjelenését és szerkezetét. Ezek a kérdések csak a 20. század dereka táján kerültek a matematikusok érdeklődésének középpontjába,⁹ amikor Erdős Pál (1913–1996) és Rényi Alfréd (1921–1970) megalkották a véletlen gráfok modelljét (Erdős–Rényi random network modell¹⁰). Ennek alap gondolata a csomópontok *véletlenszerű* összekapcsolódása volt, s az, hogy a pontok teljesen egyenlők, következésképpen minden egyes pontnak (csúcsnak) ugyanakkora az esélye egy másikkal való kapcsolatra.¹¹

Jelenleg a hálózatok univerzális tulajdonságai közül leggyakrabban az ún. kisvilág tulajdonságot emlegetik, amely szerint bárki más csak néhány kézféra van tőlünk. Érdekes, hogy erre a jelenségre Karinthy Frigyes¹² ösztönösen mutatott rá, jóval azelőtt (1929-ben), hogy Stanley Milgram, amerikai szociálpszichológus 1967-ben igazolta volna azt.¹³ A jelenség magyarzatát 1999-ben Barabási Albert-László adta meg. Egyik legnagyobb felismerése az volt, hogy a hálózatok az Erdős–Rényi modellel szemben skálafüggetlenek,¹⁴ vagyis az egyes csomópontok¹⁵ nem egyenlők. A sok kis csomópont mellett ugyanis van néhány óriási. Ezek az összekötők, az úgynevezett hubok vagy erősen csatolt csomópontok. Barabási szerint ezeknek az összekötőknek a léte határozza meg a háló működését. Ezek idézik elő a kisvilág tulajdonságot, mivel rajtuk keresztül bármelyik pontba el lehet jutni, vagyis bárkit el lehet érni. A pontok kapcsolódása pedig nem véletlenszerű. Ez azt jelenti, hogy a hálózat

zott csomópontok és élek egy gráfot határoztak meg. Euler rájött, hogy a problémát az így létrehozott gráf csomópontjainak fokszámára lehet visszavezetni. A csomópont fokszáma nem más, mint az adott csomópontozat csatlakozó élek száma. Königsberg hídjai esetében a hidak elhelyezkedése alapján megalkotott gráfban három pontnak három volt a fokszáma, egynek pedig öt. Euler bebizonyította, hogy akkor és csak akkor lehetséges az adott gráfban a hidakon pontosan egyszer végighaladni, ha minden csomópont fokszáma páros. Ebből következik, hogy Königsberg hídjai esetében, ahol a csomópontok fokszáma páratlan, ez lehetetlen.

⁹ Korábban a kutatások fő célja a hálózatok tulajdonságainak megismerése és azok kategorizálása volt.

¹⁰ Az Erdős Pál és Rényi Alfréd magyar matematikusok által alkotott modellben a csomópontok száma változatlan. A modell statikus.

¹¹ Ha 1 él jut átlagosan minden csomópontra, úgy bármelyik pontból kiindulva eljuthatunk bármelyik pontba. Ez egy olyan gráf, aminek minden pontja össze van kötve. Egy hálózat összekapcsoltságához a kritikus érték a pontonként egy kapcsolat. Ha megnő az egy, úgy az átjárhatóság könnyebb. Ha kevés éllel rendelkezik egy hálózat, szétesik, ha elég él van, minden elérhető.

¹² Karinthy protekciós játéknak nevezte azt a tevékenységet, melynek során két, három, legfeljebb öt láncszemmel próbált kapcsolatot találni személyek, esetenként dolgok között. „Tessék egy akármilyen meghatározható egyént kijelölni a Föld másfél milliárd lakója közül, bármelyik pontján a Földnek – ő fogadást ajánl, hogy *legfőljebb* őt más egyénnel keresztül, kik közül az egyik *neki személyes ismerőse*, kapcsolatot tud létesíteni az illetővel, csupa közvetlen — ismerettség — alapon, mint ahogy mondani szokták: „Kérlek, te ismered X.Y-t, kérlek szólj neki, hogy szóljon Z.V-nek, aki neki ismerőse...stb.” *Karinthy Frigyes: Láncszemek*. In: Minden másképpen van. Kossuth Kiadó, [Budapest] 2012. 76. Első megjelenés Atheneum, 1929.

¹³ Felmérte az USA-ban két tetszőleges ember közötti távolságot. Kutatásai során Wichita – Omaha városok lakosai között keresett személyes kapcsolatot.

¹⁴ Belső skála hiányában beszélhetünk skálafüggetlenségről. Ezeknek a hálózatoknak nincsenek jellemző átlagai, de vannak kiugróan fontos középpontjai.

¹⁵ A csomópontok száma nem változatlan.

csomópontjai közül az újonnan létrejövők nagyobb valószínűséggel és szívesebben kapcsolódnak a nagyobb csomópontokhoz. Lényeges körülmény, hogy a komplex rendszerek akkor is működőképesek, ha csomópontjaik 95%-a véletlenszerűen megsemmisül. Ebből következik, hogy a hálózatok, legyenek azok digitális, szociális vagy biológiai hálózatok, a véletlen hibákkal szemben rendkívül ellenállóak. Ezzel szemben a nagy csomópontok ellen irányuló tudatos támadásokkal szemben roppant érzékenyek.¹⁶

Ami a gyakorlatot illeti, az emberi társadalmak különböző vetületei iránt érdeklődő társadalomtudósok számára a hálózatelemzés legfőbb vonzerejét az adja, hogy megteremti az explicit modellalkotás lehetőségét.¹⁷ Ezáltal nemcsak a kutatási eredményhez vezető logikai lépések végigkövetését teszi lehetővé, de elősegíti az egymásnak gyakran ellentmondó nézőpontok ütköztetését és esélyt teremt a szakmai párbeszéd kibontakozására is. Mindezekon felül védhetőbbé teszi a kutatási eredményeket.

Magyarországon a kapcsolatháló elemzés terén a legtöbb tapasztalattal a szociológia rendelkezik. Angelusz Róbert és Tardos Róbert munkásságának köszönhetően már az 1980-as évek vége óta ismert az a megközelítés, amely az egyes társadalmi jelenségeket a vizsgált közösség tagjai között fennálló kapcsolatok aspektusából magyarázza. Azt feltételezi, hogy az egyének kapcsolatainak mintázata kikényszeríthet, illetve lehetővé tehet bizonyos a csoportra jellemző viselkedésformákat, attitűdöket és társas észlelésmódokat.¹⁸

Az utóbbi tíz-tizenöt évben a kapcsolatháló elemzés meglehetősen új megközelítést hozott a hazai történeti kutatásokba is. Kiemelendő az Albert Fruzsina, Dávid Beáta és Kőrösi Zsuzsanna nevével fémjelzett alapkutatás, amelynek keretében a szerzők az 1956-os Intézet Oral History Archívumában található életútinterjúk egy részét dolgozták fel a kapcsolathálózati módszer segítségével. Kutatásuk többek között rámutatott arra, „*hogy a nagy történeti változások idején valójában nem intézmények, váratlan események, emberi érzések stb., hanem a társadalmilag beágyazott szereplők háttérben működő kapcsolatai „veszik át az irányítást”.* A kapcsolathálózatok kialakulása, újratermelődése, átalakulása jelenti azt az összefüggést, amelyből az egyéni és kollektív cselekedetek, végső soron az események kimenetele magyarázható.”¹⁹ [kiemelés tőlem, R.V.]

Kutatásom során ezzel a megállapítással tökéletesen egybecsengő következtetésre jutottam, ami arra ösztönöz, hogy alkalmazzam a módszert. Mivel a

¹⁶ A hálózatalapú gondolkodás alapját jelentő Barabási-féle megfigyelések mellett számos jól használható kutatási eredményt találunk a különböző tudományterületeken. Ezek közül a közösségek hatékonyságára, a hierarchikus csoportdinamikára és kollektív döntéshozatali folyamatra vonatkozó (Vicsek Tamás fizikus munkái), a távoli kapcsolatokban rejlő legnagyobb lehetőségek elmélete és az a megfigyelés, miszerint a gyenge kapcsolatok stabilizálják a hálózatokat (Mark S. Granovetter szociológus és Csermely Péter biokémikus munkái) voltak számomra a leghasznosabbak.

¹⁷ Erről bővebben lásd: Csányi Gábor–Szendrői Balázs: Szociális hálózatok. http://beszelo.c3.hu/04/0708/12_5csanyi.htm, 2015. február 16. Eredeti megjelenés: Beszélő 9. (2004:7–8.sz.) 133–139.

¹⁸ Albert Fruzsina–Dávid Beáta–Kőrösi Zsuzsanna: Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a358.pdf>, 2015. február 16. 1. Eredeti megjelenés: 1956-os Intézet Évkönyv VIII. Bp. 2000. 323–337.

¹⁹ Uo. 3.

kutatás jelenlegi fázisában — mindenekelőtt a relatív adathiány miatt — arra nincs lehetőségem, hogy pontos hálózati modellt készítsek, ezért a módszert mint megközelítési módot alkalmazom.²⁰ A birtokomban lévő, hagyományos értelemben gazdag forrásanyag jelenleg biztonsággal arra elegendő, hogy felvázoljam Vissering kapcsolathálózatát és igazoljam annak jelentőségét a háború utáni gazdasági rekonstrukcióban.

Munkám során használni fogom a módszer fogalmait és a hálózatok jellemzőit egyaránt. Kiindulópontom a hálózat általános értelmezése, mely szerint a hálózat meghatározott tulajdonságokkal rendelkező elemek (csomópontok) és az ezek között fennálló, meghatározott vonásokkal rendelkező kapcsolatok összessége. Ennek alapján Vissering személyes kapcsolati hálóját a következő vizsgálati szempontokra koncentrálni elemezem: először is kik alkották a hálózat csomópontjait, s ők milyen tulajdonságokkal rendelkeztek; másodsor mely kapcsolatok álltak fenn köztük, s mi jellemezte azokat.

Ezekre a kérdésekre csak a Vissering által hagyott nyomok alapján lehet válaszolni.²¹

Források

A Visseringtől származó és a róla szóló dokumentumokat két intézmény őrzi: az amszterdami Holland Nemzeti Bank és a hágai Holland Nemzeti Levéltár. Míg Vissering szakmai tevékenységének felvázolását az említett bank irattárából származó dokumentumok, addig személyiségének feltárását a Hágában őrzött források tették lehetővé. Mindkét intézményben találtam olyan dokumentumokat, melyek Vissering kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez szolgáltattak információkat. A bankirattár privát dokumentumai közül azok voltak a legértékesebbek, melyek saját használatra készültek. Ezekben a „bizalmas” címkével ellátott beszámolóiban a bankelnök precízen feljegyezte, kikkel, hol és milyen célból találkozott. A leírások szerzőjük személyes benyomásait, az egyes partnerekre vonatkozó véleményét is tartalmazzák.

Tanulmányom alapját négy releváns, Vissering által saját részre lejegyzett jelentés képezi. Az első egy terjedelmes leírás, amely nemzetközi szakemberek 1919 őszi amszterdami találkozóiról számol be.²² Ezekre az összejövetelekre Vissering otthonában került sor; s ezeknek a megbeszéléseknek az eredményeként született az a memorandum, amely életre hívta a Népszövetség égisze alatt megrendezett Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciát. A második beszámoló 1921 őszenek egy teljes hónapját kíséri nyomon, több mint harminc gépelt oldalon.²³ Ebben Vissering svájci és németországi találkozóiról írt részletesen. A harmadik jelentésben (1925) egy fontos londoni találkozásának esemé-

²⁰ A módszerről és annak alkalmazási lehetőségeiről bővebben lásd: *Bonnie H. Erickson: Social Networks and History. A Review Essay. Historical Methods* 3. (1997: 3. szám) 149–158.

²¹ Fontos megjegyezni, hogy a kérdések megválaszolását jelen munkában kizárólag a rendelkezésemre álló elsődleges forrásokra korlátoztam, s hogy azok kiegészítését, esetleges korrekcióját nem tekintettem feladatomnak.

²² De Nederlandsche Bank, Archief G. Vissering (a továbbiakban: NBAV) 6. doboz, 94. dosszié.

²³ NBAV 16. doboz, 57. dosszié.

nyeit örökítette meg a bankelnök több mint húsz oldalban.²⁴ A londoni megbeszélés célja az angol, az amerikai és a holland központi bankok közötti együttműködés elősegítése volt. A negyedik, alig tíz oldalas jelentésből (1927) Vissering amerikai kapcsolatait ismerhetjük meg.²⁵ A felsoroltakon kívül a magánjellegű levelek és táviratok voltak még hasznosak. Azok gyakorisága, stílusa, a megszólítás és elköszönés módja ugyanis sok mindent elárult az elnök és levelezőpartnerei tulajdonságairól és kapcsolatáról egyaránt. A források ugyan rendkívül informatívak, eltérő terjedelmük és narratívájuk révén mély kapcsolathálózati elemzést nem tesznek lehetővé.

Vissering életútjához és személyiségének megrajzolásához a hágai családi dokumentumokban található iratokat használtam.²⁶ A bankelnök 70. születésnapja alkalmából és halálakor több tucat meg- és visszaemlékezés született.²⁷ Ezek legérdekesebb vonása az, hogy a bankár tevékenysége mellett meglepően nagy figyelmet szentelnek Vissering személyiségének. Ezek a bankelnök érdeklődésére, képességeire, személyiségjegyeire vonatkozó információk nagyon hasznosak voltak a Visseringtől származó dokumentumok értelmezése során is.²⁸

Gerard Vissering²⁹ szakmai életútja

A leideni születésű bankár és publicista annak a nemzedéknek volt prominens alakja, amely a századfordulón indította fényes karrierjét, s ambíciójával és hihetetlen munkabíráásával nagyban hozzájárult a modern holland gazdaság felfutásához. E generáció tagjait a korszakban birodalomépítőként emlegették. Vissering tevékenységének csúcsa az első világháború időszakára tehető. 1912-ben nevezték ki a Holland Központi Bank élére, s ebben a pozíciójában 19 éven keresztül irányította a holland pénzügyeket és gazdaságot.

Hollandiában a modernizáció révén éppen Vissering születése idején gyorsult fel az iparosodás, és erősödött meg a középosztály. Gerard kamaszkorában apja Hollandia pénzügyminisztere (1879–1881) volt, a korát meghatározó liberális gazdaságpolitika híve, egyetemi tanár, ugyanakkor ő szerkesztette a korszak legnépszerűbb kulturális és irodalmi lapját, a *De Gids*-et is. Gerard érdek-

²⁴ Uo. 2. doboz.

²⁵ Uo. 20. doboz, 57. dosszié.

²⁶ Nationaal Archief, Den Haag (a továbbiakban: NA), 2.21.183.88, 309-es Kollekcio: A Vissering család (Familie Vissering), 17,18, 42.

²⁷ NA (309) 17, 18.

²⁸ Egy történelmi személyiség életének, személyiségének és társadalmi hatásának felfejtése során számos olyan kérdéssel szembesül a kutató, melyek megválaszolása komoly fejtörést okoz. Bővebben erről lásd: *Agora Zsuzsanna: A politikus is ember*. Vonyó József: Gömbös Gyuláról írt tanulmánya. *Korall* 2015/60. szám megjelenés alatt; *Bálint Ágnes: Pszichobiográfia és irodalom*. Kronosz, Pécs, 2014.; *Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2014.

²⁹ Leidenben született 1865. március 1-jén és Bloemendaalban halt meg 1937. december 19-én. Apja Simon Vissering egyetemi oktató és pénzügyminiszter volt. Anyja Grietje Corver. Gerard Vissering első házasságából, amelyet a nemesi származású Maria Adrienne Sandberggel 1891. augusztus 12-én kötött, egy fia és három lánya született. Első feleségének halála után 1926. szeptember 6-án Geertruida Cornelia Krayenhoff van der Leur-t vette el, akitől egy fia és egy lánya született, ám fiát korán el is veszítette.

lődését és értékrendjét meghatározta apja szerteágazó tevékenysége; apjához hasonlóan szívesen és önként vállalt társadalmi szerepet. Már egyetemi éveitől kezdve újságcikkei jelentek meg aktuális társadalmi kérdésekről. Később a gazdasági és pénzügyi témákkal kapcsolatos nézeteit (főként az aranyalapra vonatkozóakat) nemcsak a szűk szakma, de a társadalom szélesebb rétegei számára is kifejtette. Gerard több írásával is megszólította a széles közvéleményt: a modern értelemben vett holland pártrendszer kialakulása idején nőtt fel, éppen ezért tisztában volt vele, hogy a pénzügyi és gazdasági tervek sikere a szavazókön múlik.

Protestáns szemléletéből is következett az autonómiához, az önkormányzatiság elvéhez való ragaszkodása. Külföldi levelezőpartnerei között is sok protestánst találunk, köztük Hegedűs Loránt magyar pénzügyminisztert (1920–1921).³⁰ Vissering már joghallgatóként (1884–1890) a diákönkormányzat lelkes képviselője, majd vezetője volt, akit már akkor elismert és kedvelt szűkebb és tágabb környezete. Ennek oka, hogy nagy figyelmet szentelt másoknak, diáktársait segítette céljaik elérésében, miközben saját elképzeléseit is megvalósította. Tizenkettedik gyermekként született, a népes családi környezet feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy később is jól boldogult különféle közösségekben.

1890-ben *A vasúti tarifák nemzetközi összehasonlító vizsgálata*³¹ címmel írta meg doktori értekezését, melyben a holland, a belga, az osztrák és a magyar tarifarendszert hasonlította össze. Az egyetem után csak néhány évig dolgozott ügyvédként, mivel hamar rátalált az őt legjobban érdeklő területre, a bankügyre. Leidenből Amszterdamba költözött, ahol nem voltak ismerősei se a magánéletben, se a bankvilágban. Ennek ellenére meglepően gyorsan sikerült sok kapcsolatot kialakítania. Kortársai meg is jegyezték, milyen jó érzékkel teremtett alkalmat, módot új ismeretségek kialakítására, s azok fenntartására.³² Amszterdami működésének kezdetén már nős volt, 1891 augusztusában vette el a nemesi származású Maria Adrienne Sandberget, akitől egy fia és három lánya született.

Karrierje gyorsan ívelt felfelé, előbb az amszterdami Értékpapír Kereskedelmi Társulat titkára (1895–1897), majd a fővárosi Takarékszövetkezet igazgatója (1897–1900), utóbb az Amszterdami Bank direktora (1900–1906) lett.

³⁰ „Hollandia nagy jegybankjának elnöke Wyssering, akit Európa legnagyobb valutakapacitásának tartok, mert ő rendezte a kínai valutát, hozzám fordult és tanácsokkal látott el, figyelmeztetett arra, hogy mit csináljak, de nem egy rövid levélben, hanem tizenkétoldalas levélben, mert érezte, hogy a self-governmentnek, az autonómiának, tehát protestáns gondolatnak az alapján próbálok valamit csinálni és mint protestáns, kötelességének tartotta, hogy nekem segítsen.” *Hegedűs Loránt: Krisztus zörgetése. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban tartott előadás. In: Hegedűs Loránt: A halhatatlanok útja. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T. kiadása, Bp. 1926.; Hegedűs Loránt és Gerard Vissering szakmai levelezéséhez lásd György Péteri: Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929. Columbia University Press, New York, 2002. 9–14.*

³¹ *Gerard Vissering: Personentarieven van spoorwegen. Stelsels en kritiek. Proefschrift. Doctor in de rechtswetenschap, aan de Rijks-Universiteit te Leiden, E.J. Brill, Leiden, 1890.*

³² *P[ieter] J[ohan] C[onrad] Tetrode : Twintig groote Nederlanders. XVI. Mr. G. Vissering. Het Leven, Amsterdam (1923:51. sz.) 1653–1655.*

Szakmai felkészültségének elismerését jelentette, hogy 41 évesen a Java Bank (Holland Kelet-India, ma Indonézia) élére került (1906–1912), ahol egy számára teljesen ismeretlen világban kellett újfent szakmailag és emberileg is helytállnia.

A növekvő Holland Kelet-indiai gazdaságban kimondottan jól tudta kamatoztatni nem mindennapi képességeit. Nemcsak a megszokott, „átlagos” helyzeteket kezelte jól, de a váratlan, nehéz szituációkban is jól boldogult, mivel a korábban megszerzett tudását képes volt új problémák megoldására is felhasználni. Az egyre élénkebb külföldi kereskedelem érdekében a Java Bankon keresztül sikeresen gyarapította a térség pénzügyi lehetőségeit, élénkítette és bővítette a pénzforgalmat. Nyolc fiókintézményt hozott létre, s komoly nemzetközi elismerést szerzett azzal, hogy a nehézkes értékpapír-kereskedelmet banki számlaforgalommal helyettesítette.

Ebben az időben több nyugat-európai ország és az Amerikai Egyesült Államok nagyobb hitellel kívánta támogatni a kínai gazdaságot, a hitelnyújtás feltétele azonban a kínai valuta reformja volt. A valutareform végrehajtásához a kínai kormány egy semleges és hozzáértő szakembert keresett. Visseringre a Java Bank élén kifejtett tevékenysége miatt esett a választás. A kínai kormány a bankárt 1911 októberétől alkalmazta tanácsadóként, aki abban a rendkívüli megtiszteltetésben részesült, hogy európaiként kínai címet és rangot is kapott (2. mandarin). 1912-ben Kínában forradalom tört ki, így reformelképzelései nem valósulhattak meg. Ennek ellenére az a két kötetes könyv,³³ amelyben közölte javaslatait, hatalmas nemzetközi elismerést hozott számára, és karrierje Hollandiában is elérte a csúcát: 1912-ben ő lett a Holland Központi Bank elnöke. 1931-ig — 66 éves koráig —, vagyis két évtizeden keresztül viselte ezt a tisztséget. Lemondásához a gazdasági világválság okozta nehézségek és egészségügyi problémák egyaránt hozzájárultak. Személyes kínai kapcsolatait ugyanakkor mindvégig megőrizte.

Bankelnöksége nehéz időszakban, az első világháború idején kezdődött. A nagy háborút megelőzően Európa jelentős részén, így Hollandiában is stabil volt a gazdaság és a pénz. A háború során azonban megváltozott a helyzet, s mind nemzetgazdasági, mind nemzetközi szinten problémák mutatkoztak. Az 1920-as években Vissering osztotta azt a sokak által hangoztatott elképzelést, hogy az aranyalaphoz való visszatérés jelenti a megoldást a problémákra. Ez a gondolat abból a feltevésből táplálkozott, hogy a háború előtti gazdasági stabilitást az aranypénzrendszer biztosította.³⁴

A holland bankelnök másik meggyőződése szerint a nemzetközi szinten jelentkező problémák kizárólag nemzetközi keretekben voltak orvosolhatók. E

³³ G[erard] Vissering–W.A.Roest: *On Chinese Currency. Preliminary Remarks about the Monetary Reform of China. Volume One: The Monetary Problem.* J.H. De Bussy, Amsterdam, 1912. 125 és *Uő: On Chinese Currency. Volume Two: The Banking Problem.* J.H. De Bussy, Amsterdam, 1914. 299. Az első kötet tulajdonképpen a folytatása az 1877-ben azonos főcímmel megjelent Vissering bátyja által írt könyvnek. *Willem] Vissering: On Chinese Currency. Coin and Paper Money.* E.J. Brill, Leiden, 1877.

³⁴ Ebben a rendszerben az ország pénzének értékét a törvény által megszabott módon az arany egy rögzített mennyiségével tették egyenlővé.

mögött a vélekedés mögött két lényeges körülmény húzódnak meg. Az egyik, hogy Hollandia kiterjedt nemzetközi kapcsolatai révén szorosan kötődött a világgazdasághoz. A másik újfent a korábbi tapasztalatok voltak. 1914 előtt ugyanis az aranystandard rendszer működésének legfőbb biztosítéka a nemzetközi kooperáció volt. Az együttműködést a nagy háború előtt az aranystandard középpontjában álló országok azért forszírozták, mert úgy gondolták, hogy a nemzetközi gazdasági rendszer kielégítő működése elengedhetetlen feltétele a stabil nemzetgazdaságoknak.³⁵

Nem meglepő tehát, hogy Vissering az európai gazdaság háború utáni újjaélesztésének egyik legaktívabb képviselője lett. Nemzetközi szerepvállalása ebben az időszakban volt a legjelentősebb. Vissering a háború végén 53 éves volt, és hatalmas szakmai tudással és gyakorlattal rendelkezett, ráadásul tevékenységét elismerték nemzetközi szakmai körökben is.

Miután az 1919 és 1925 közötti időszak részletes elemzése a dolgozat fő feladata, ezért itt annak vázlatos ismertetésétől eltekintek. Vissering a húszas évek végén is népszerű pénzügyi tanácsadó maradt. 1928 júniusában a török kormánynak adott pénzügyi útmutatást, 1931 májusában pedig a korszak egyetlen olyan bankjában — a Nemzetközi Fizetések Bankjában — látott el fontos funkciót (igazgatósági tag³⁶), mely eredetileg a nemzetközi együttműködés intézményes kereteit lett volna hivatva biztosítani.

Hazai tevékenységének legfontosabb mérföldköveit a következő sikerek jelentették: elhárította az 1920-as években fellépő holland bankkrízist, s mindent megtett a holland valuta aranyalapra való visszaállítása (1925) érdekében. A gazdasági világválság azonban Hollandiát is elérte, s miután a holland pénz az angol fonttal szorosan összekapcsolódott, emiatt a fontsterlinget érintő defláció a holland pénzre is hatással volt. 1931-ben, amikor a Bank of England leért az aranyalapról, az angolok nem tartották be korábbi ígéretüket, s emiatt a holland pénz és gazdaság súlyos veszteségeket szenvedett. Ez két következménnyel is járt: egyrészt Vissering és Norman, a Bank of England elnökének kapcsolata hidegebbé vált, másrészt, — mivel a holland bankelnök Hollandia veszteségeiért magát okolta — hozzájárult a bankelnökségről való lemondásához is.

Vissering nemzetközi szerepvállalása, a Holland Nemzeti Bank igazgatása és a fent említett eredmények mellett, a Zuiderzee lecsapolása érdekében kifejtett tevékenységével szerzett hazai megbecsülést. Hollandiát északon és nyugat-

---

³⁵ Érdemes megemlítenünk, hogy az aranystandardhoz való visszatérés gondolata végül nem bizonyult eredményesnek. Ezt igazolta az a körülmény is, hogy a gazdasági világválság következményeit könnyebben vészték át azok az országok, melyek az időközben – a '20-as évek közepétől – helyreállított aranystandardról újra letértek. Az összefüggést a német származású amerikai Barry Eichengreen mutatta ki. Lásd: *Barry Eichengreen: Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939.* Oxford University Press, New York, 1992.; *Uő: Globalizing Capital. A History of the International Monetary System.* Princeton University Press, New Jersey, 1996. 46.

³⁶ Vissering 1931. május 18-tól töltötte be a tisztséget 1931. december 31-ig. A szervezet beszámolójában elismerően szóltak Vissering központi bankok közötti együttműködést szorgalmazó tevékenységéről. *Bank for International Settlements, Second Annual Report April 1, 1931–March 31, 1932.* Basle, 1932. 34.

ton tenger veszi körül, ennek egyik legnagyobb öble a Zuiderzee. Számos mellékfolyó öntözi ezeket a területeket, melyeket lecsapolással tettek művelhetővé. A felszivárgó vizet és az esővizet szivattyúkkal vezették el. A folyamatos lecsapolások miatt Hollandia területe mára megduplázódott. Vissering e tevékenységének elismeréseképpen az egyik szivattyútelep ma is az ő nevét viseli.

Gerard Vissering habitusa

Vissering nemzetközi tevékenységének megértése szempontjából fontos megismernünk őt magát, természetét és habitusát is.³⁷ Ami külső megjelenését illeti, 180 cm-nél kissé magasabb, nyugati fríz típusú, világosbarna, hullámos hajú, szürkés-kék szemű, rokonszenves ember volt. Külseje ugyan az évek előrehaladtával némileg megváltozott (körszakálla eltűnt, haja ősz lett), az összkép mindvégig ugyanaz maradt.

Személyes kapcsolatainak sikerét legtöbben azzal magyarázták, hogy különleges aurával rendelkezett, s ezért szívesen tartózkodtak a közelében. Mások szerint azért volt népszerű, mert mindig ugyanúgy viselkedett, nem volt hangulatember. Leginkább azt hangsúlyozták vele kapcsolatban, hogy ideákban gazdag, de mindig reálisan gondolkodó, udvarias, barátságos és tisztességes férfi volt. Logikusan, világosan gondolkodott, elméletben és gyakorlatban egyaránt jártas volt, érthetően írt és beszélt. Koncepciói finomak, egyszerűek és világosak voltak. Ötletes és találékony volt, akivel kivételes munkamorálja és munkabírása miatt munkatársai szívesen dolgoztak együtt.

Emberi kapcsolataiban őszintének, ragaszkodónak mutatkozott, s odafigyelt másokra. Nagyra értékelte partnerei munkáját, erőfeszítéseit, s ösztönözte is őket. Minden kicsinyességtől és irigységtől mentes volt. Keveset beszélt, de nem volt megközelíthetetlen. Nemcsak felfele, de lefele is építette személyes kapcsolatait. Több csoportot is összekötött, szívesen vállalta a közvetítő szerepét. Tudatában volt az általa vállalt feladatok jelentőségének, bízott önmagában, és mind értelmi, mind érzelmi intelligenciája kimagasló volt. Nem annyira személyes érdekei, mint szűkebb vagy tágabb környezetének, bankjának, illetve Hollandiának az érdekei motiválták.

Vissering hálózata. A kezdetek

Az első világháborút követően a nemzetközi együttműködés intézményes kereteinek hiánya miatt a nemzetközi kooperációt szorgalmazó interakciók

³⁷ A következő megállapítások forrásai: *Tetrode, P.J.C.*: i.m.; *D[urk] van Blom*: Levensbericht van Gerard Vissering (1865–1937) In: *Jaarboek der Koninlijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1937–1938*. 1–10.; [*Dr. Ir.] H. Wortman*: Ter herdenking. Mr. G. Vissering (1865–1937). *Weekblad „De Ingenieur”* 1938. 3. sz. Algemeen Gedeelte. 3–8.; Mr. G. Vissering 70 jaar. *Ochtenblad, Algemeen Handelsblad*, 1935. március 2.; Mr. G. Vissering 70 jaar. *Avondblad, Algemeen Handelsblad*, 1935. február 28.; Mr. G. Vissering Overleden. *Algemeen Handelsblad*, 1937. december 2.; Mr. G. Vissering Overleden. *Telegraaf*, 1937. december 20.; Een gentleman. *Haarlemische Courant*, Bijzetting van mr. Vissering. *Telegraaf*, 1937. december 24. 2.; *I.K. Jr.*: G. Vissering. *Handel en Bedrijf*, Rotterdam, 1918. április 4.; *A.R. van Ishoven*: In memoriam Mr. G. Vissering, Verzekeringsfondsen van beambten van De Nederlandsche Bank. *Jaarboekje 1938*. 141–150.; De president-directeur der Ned. Bank gaat heen. *Algemeen Handelsblad*, 1937. október 7.

nagy része informális kommunikációs csatornákon keresztül bonyolódott. Elsősorban bankárok és gazdasági szereplők voltak annak a hálózatnak a tagjai, mely 1920 őszén a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián kezdett kiépülni. Gerard Vissering kulcsfigurája volt ennek a hálózatnak. 1919-ben két alkalommal is saját házában fogadta kollégáit, s a nyilvánosság teljes kizárásával vezette az európai újjáépítés érdekében folytatott megbeszéléseket. Ezeknek a Vissering által koordinált tárgyalásoknak az eredményeképpen került sor a korábban említett brüsszeli szimpóziumra, amely a nemzetközi együttműködés első állomása volt. Itt ismerték meg egymást a korszak meghatározó elméleti szakemberei és bankárai, akik mint döntéshozók, az európai gazdaságot is képesek voltak irányítani. Vajon megállapítható-e, hogy pontosan kik között és milyen jellegű kapcsolat állt fenn, s hogy a hálózaton belül mi jellemezte Vissering súlyát és pozícióját?

1919 tavaszán, nyarán a holland bankelnököt prominens amerikai bankárok keresték fel azzal a céllal, hogy megbízzák egy nemzetközi informális tanácskozás előkészítésével. A tervezett megbeszélés tárgya az európai gazdaság újjáélesztése volt. A bankárok közt volt Frank Arthur Vanderlip³⁸, a New York-i National City Bank elnöke, Benjamin Strong³⁹, a New York-i Federal Reserve Bank kormányzója és Fred I. Kent⁴⁰, a Bankers Trust Company elnökhelyettese.⁴¹ Miért éppen hozzá fordultak az amerikai pénzügyvilág meghatározó személyiségei közvetítésért? Döntésüket befolyásolhatta az a tény, hogy szinte közvetlenül a háborút követően, a békekonferenciával párhuzamosan kellett megszervezni az informális összejövetelt, vagyis több kritériumnak egyszerre kellett megfelelnie annak, aki koordinálta a találkozót. Mindenekelőtt: nem lehetett se a győztesek, se a vesztesek felé elköteleződve; továbbá értenie kellett a gazdasághoz és pénzügyekhez; kiterjedt és jól működő kapcsolatrendszerrel kellett

³⁸ Frank A[rthur] Vanderlip (1864–1937), a National City Bank elnöke, New York (1909–1919), Benjamin Stronggal és Paul Warburggal együtt a Federal Reserve System egyik alapítója. A szisztéma létrehozásáért felelős tervezet (Aldrich-terv) részleteit ő és Strong együtt dolgozták ki.

³⁹ Benjamin Strong (1872–1928), 1907-től a Bankers Trust Company elnöke, a Federal Reserve Bank, New York első kormányzója (1914–1928). Charles P. Kindleberger szerint Strong azon kevés amerikai döntéshozók egyike volt, akit az 1920-as években valóban érdekeltek Európa zavaros pénzügyei. *Charles Poor Kindleberger: The World in Depression, (1929–1939)*. University of California Press, 1986.

⁴⁰ Fred I. Kent (1869–1954), pénzügyi szakember, a Bankers Trust Company, New York elnökhelyettese, Strong közeli munkatársa, a vizsgált periódusban rendszeresen előfordult Párizsban, ahol az amerikai pénzügyeket képviselte, a jóvátétel kérdéseinek egyik szakértője volt.

⁴¹ Vanderlip 1919. május elsejére dátumozott memoranduma (Memorandum in regard to an International Loan) volt az első olyan próbálkozás, amely nemzetközi kölcsön kibocsátásával képzelte el az európai gazdaság rendezését. A memorandum arra hívta fel a figyelmet, hogy a rendezetlen európai gazdaság ártalmas lehet a társadalomra s azon keresztül a politikára egyaránt. Hangsúlyozta, hogy a nemzeti és nemzetközi problémák is csak a gazdasági és pénzügyi helyzet rendezésével kezelhetők. Számunkra a legfontosabb mégis az a körülmény, hogy VanderlipVisseringen keresztül kívánt érvényt szerezni tervezetének. A dokumentum Vanderlip előzetes elképzeléseinek megfelelően a holland bankelnök közvetítése nyomán jutott a Bank of England kormányzója, Montagu Norman elé, majd 1919. május 26-án a Holland Központi Bank ügyvezető igazgatóságához. A tervezetet Franciaország mellett az Amerikai Egyesült Államok sem támogatta, aminek következtében az elképzelés 1919 júniusára megbukott. NBAV 6. doboz, 94. dosszié.

rendelkeznie; s az is lényeges szempont lehetett, hogy az illető ne csak szakmailag, de emberileg is megbízható és hiteles legyen; ráadásul olyan valakinek kellett lennie, akit az amerikai felek korábbról ismertek.

1919-ben Vissering neve — elsősorban a kínai valuta stabilizálására tett kísérletei miatt — jól csengett amerikai bankár körökben. Ezt igazolja az a tény is, hogy a fentiekén túl a német származású amerikai bankár, Paul Warburg⁴² is közvetítői feladatot bízott rá. Arra kérte, hogy szervezzen neki találkozót az akkor Párizsban tartózkodó Kenttel (a fentebb említett megbízók egyikével). A találkozó előkészítése során felmerült két másik szakember bevonása is a tárgyalásokba. Az európai gazdaság helyzetét kiválóan ismerő francia Raphael-Géorges Lévy⁴³ és az angol John M. Keynesé.⁴⁴ Vissering végül mindkét felkérésnek eleget téve szervezte meg a szűk körű konferenciát.

Az amszterdami tanácskozásra 1919. október 13–14-én teljes titokban került sor. Hogy valóban ne kerülhessen nyilvánosságra a megbeszélésnek még a híre sem, Vissering házában gyűltek össze a meghívottak. A gyűlésen az említett két amerikai, a francia és az angol szakemberen s Visseringen kívül jelen volt még C. E. ter Meulen⁴⁵ a Hope & Co tulajdonosa Amszterdamból, J. van Vollenhoven⁴⁶, Pieter Johan Conrad Tetrode⁴⁷ és G. H. M. Delprat⁴⁸ a Holland Nemzeti Banktól. A megjelentek azonban nem az említett intézmények képviselőjeként, hanem magánemberként vettek részt a megbeszélésen. A nem hivatalos konferencia nem hivatalos elnökének Visseringet választották.

A megbeszélések tartalmára részletesen most nem térek ki, mindössze arra utalok, hogy a tárgyalások második napjának végén a szakemberek úgy döntöttek, hogy megbeszéléseik eredményét eljuttatják a tárgyalt kérdések szempontjából meghatározó hivatalos szervezethez, a Népszövetséghez. Előbb

⁴² Paul [Max] Warburg (1868–1931), cégtárs a Kuhn, Loe & Co-nál New Yorkban és az M.M. Warburg & Co-nál Hamburgban, a Federal Reserve Board elnökhelyettese, bátyja, M.M. Warburg befolyásos német bankár, aki a Reichsbank igazgatótanácsának tagja.

⁴³ Raphael-Georges Lévy (1853–1933), francia politikus, bankár és közgazdász.

⁴⁴ John Maynard Keynes (1883–1946), a brit Pénzügyminisztérium munkatársa (1915–1919), hivatalos képviselő a Párizsi Békekonferencián, kiadta az *Economic Journal* (1919–1944), A Békeszerződés gazdasági következményei (1919) című nagyhatású könyv szerzője.

⁴⁵ C.E. ter Meulen (1867–1937), holland bankár, cégtárs a Hope & Co-nál (1901–1937), a Népszövetség pénzügyi bizottságának tagja (1920–1937).

⁴⁶ J[ooost] Van Vollenhoven (1866–1923), a Holland Nemzeti Bank egyik ügyvezető igazgatója (1916–1923). Vissering 1923-ban Vollenhoven nekrológiájában külön megemlékezett munkatársa aktív közreműködéséről az — 1919 őszi informális találkozók eredményeképpen megszületett — amszterdami memorandum megalkotásában. Vissering írása Vollenhoven szakmai tevékenysége kapcsán rendkívül szerteágazó nemzetközi kapcsolatrendszerére, személyiségének egyes vonásaira, így nyitottságára és különleges munkabírására hívta fel a figyelmet. Ez utóbbi — Vissering véleménye szerint — a Hollandia jövőjéért való tenni akarásából és hazája iránti elkötelezettségéből adódott. Mindemellett fontosnak tartotta, hogy Vollenhoven elméleti és gyakorlati tudása kölcsönösen segítették egymást; s végül kiemelte azt a képességét, hogy minden egyes nehéz helyzetben — legyen az vihar az óceánon, vagy a gazdasági életben — talpon tudott maradni. *G[erard] Vissering: In memoriam Joost van Vollenhoven. Overdruk van het Algemeen Handelsblad van Donderdag 29 November 1923. 1–6.*

⁴⁷ P[ieter] J[ohan] C[onrad] Tetrode (1883–1934), a Holland Nemzeti Bank egyik ügyvezető igazgatója (1919–1934).

⁴⁸ G.H.M. Delprat (1867–1951), a Holland Nemzeti Bank egyik ügyvezető igazgatója (1915–1923).

azonban újabb informális találkozót kívántak összehívni. Az volt a cél, hogy további négy semleges ország képviselőjével egészítsék ki a tárgyalók körét. A szakembereket a Párizsi Békekonferenciára érkezett svéd, dán, svájci és norvég delegációk tagjai közül válogatták, mivel úgy gondolták, ők rendelkeznek a legtöbb információval az európai gazdaság aktuális helyzetéről. A meghívókat magánlevélben küldték ki,⁴⁹ s azt Kent, Warburg, Lévy, Keynes, Ter Meulen és Vissering is aláírta.

Az újabb megbeszélés időpontjául egy vasárnapot, 1919. november 2-át jelölték meg. A helyszín újfent Vissering háza volt. A következő szakemberek voltak jelen: Fred I. Kent, John Maynard Keynes, Marc Wallenberg a Stockholms Enskilda Banktól Svédországból, Patrick Volckmar⁵⁰ a Norske Handelsbanktól Norvégiából, Emil Glückstadt a Danske Landmandsbanktól Dániából, Rodolphe de Haller⁵¹, a Svájci Nemzet Bank elnökhelyettese, aki magával hozta Georges Pictet bankárt Genfből.⁵²

A második találkozó legfontosabb eredménye, hogy megerősítették a korábbi döntést, miszerint az informális tanácskozás végeredményét hivatalos (politikai) szintre emelik. Elképzelésüket (melynek lényege, hogy a rekonstrukció céljából nagyszabású nemzetközi pénzügyi konferenciát hívnak össze) memorandumba foglalták, s azt ellátták kézjegyükkel. Arról is döntöttek, hogy mindegyikük minimum 7, maximum 40 aláírást gyűjt még a memorandumra, vagyis további hazai támogatókat toboroznak. A memorandum publikálását, vagyis az egyes kormányokhoz való eljuttatását karácsonyra időzítették, ám a dokumentum megjelenése átcsúszott 1920. január 15-ére. A memorandum híre és tartalma azonban informális csatornákon keresztül jóval hamarabb eljutott az egyes kormányokhoz.⁵³ Így történhetett, hogy Carter Glass amerikai pénzügyminiszter előbb reagált hivatalosan a memorandumra, minthogy azt közzétették volna.

A konferencia előkészítése mindjárt a memorandum publikálását követően megkezdődött, megnyitására kilenc hónap múlva, 1920 szeptemberében ke-

---

⁴⁹ „Nagy örömünkre szolgál, hogy meghívhatjuk arra a megbeszélésre, melyet nem hivatalos indíttatásból, hanem azért szervezünk, mert mindannyiunkat érdekel azoknak a nagy gazdasági problémáknak a megoldása, amelyekkel ma a világnak szembe kell néznie. Az összejövetel helyszíne Amsterdam, ideje november 2-a vasárnap délután négy óra. Kezelje szigorúan bizalmasan a levél tartalmát!” Amsterdam, 1919. október 14. NBVA 6. doboz., Országok és nemzetközi szervek, Európa gazdasági rekonstrukciója.

⁵⁰ A Brüsszeli Konferencián a valuta és árfolyam kérdésének általános javaslatait megfogalmazó bizottság norvég tagja.

⁵¹ Rodolphe de Haller (1864–1962), a Svájci Nemzeti Bank igazgatósági tanácsának tagja és a bank elnökhelyettese (1907–1920).

⁵² Nem volt jelen Warburg, akinek Amerikában voltak halaszthatatlan teendői, s Lévy, akinek a felesége súlyos beteg volt. Robert H[enry] Brand a londoni Lazard Brothers & Companytól szintén szeretett volna részt venni, de nem tudott. A találkozó céljaival azonban szimpatizált, s a hálózatba, mely ekkor 10–12 főt jelentett, aktívan bekapcsolódott. *Rab* i.m. 71.

⁵³ Kent egyenesen Wilsonnak továbbította, aki az amerikai kormány elé terjesztette. A brit kormány felé Keynes helyett Brand közvetített, mivel Keynes „A békeszerződés gazdasági következményei” című vitriolos írása miatt nem volt alkalmas a kényes diplomáciai küldetés teljesítésére. *Rab* i.m. 72.

rült sor Brüsszelben. A konferencia elnökségében Gustav Ador⁵⁴ és Brand mellett ott volt Vissering is. A helyettes elnökök Alexandre de Celier⁵⁵ és Wouters d'Oplinter⁵⁶ voltak.

A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia történetét mellőzve, hadd utaljak arra a lényeges körülményre, hogy nagyjából száz szakember ismerte ott meg kölcsönösen egymást és egymás rekonstrukcióra vonatkozó elképzeléseit. A résztvevők nemcsak az egyes bizottságok munkájában és hivatalos platformokon találkoztak, de azon kívül is keresték egymás társaságát, együtt ebédeltek, vacsoráztak, kötetlen beszélgetéseket folytattak a legkülönbözőbb helyeken. A következő idézet jól szemlélteti ennek jelentőségét: „Az előcsarnok, a hatalmas olvasóterem, a könyvtár, a teázó és a dohányzó ideális helyszínei voltak az idő múltatásának, miközben valójában az egyeztetések legfontosabb helyszínei voltak. Végül is vagy száz ember ismerte itt meg egymást. 15–20 különböző helyen voltak elszállásolva, követségek épületében, hotelekben, magánházaknál, szerteszét a városban, néhányan a hegytetőn, néhányan a hegy lábánál, amelyre Brüsszel épült. De állandóan közösen étkeztek, tudatosan 4-es, 5-ös, 6-os csoportokban, hasznossá téve az ebédszüneteket, s a 10. napot követően anélkül, hogy bármit mutatnának a papírok, a konferencia eredményessége már bizonyos volt. Visszatekintve az akkor kibírhatatlan, de kétségtelenül szükséges felszólalási rendszerre, amely egy évvel korábban, Párizsban az eljárást olyan borzasztó hosszúra nyújtotta, itt és most álruhába öltöztetett áldásnak bizonyult. Azt jelentette, hogy legalább az idő felében a legszorgalmasabb delegáltak szabadon és alaposan megismerhették egymást.”⁵⁷

A fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy közvetlenül az első világháború után nemcsak politikai és gazdasági, hanem *kommunikációs szempontból is vákuum volt Európában*. A győztesek és vesztesek — vagyis a békerendszer teremtette szituáció fenntartását és revízióját szorgalmazók — szembenállása ugyanis tönkretette a korábbi kapcsolatokat, mi több meghatározta az újabbak létrejöttét. Ebben az új, egyben gyanakvó légkörben fogott nemzeteken átívelő kapcsolatrendszer kiépítésébe Vissering, aki kezdettől fogva a hálózat sok kötéssel rendelkező központi figurája volt. Őt mindenki ismerte, s ő is ismert mindenkit. Ő közvetített az egyes szakemberek között, vagyis ő volt az, aki a különböző csoportok közötti összeköttetést megteremtette.

Felmerül a kérdés, vajon mi motiválta a holland elnököt? Alapvetően két tényező. Egyrészt az, hogy gazdasági szakértő lévén a gazdasági kérdések megoldását minden egyéb kérdés elé helyezte, s ezzel összefüggésben döntéseit mindenekelőtt saját bankja, illetve a holland gazdaság érdekei szerint alakított.

⁵⁴ Gustav Ador (1845–1928): svájci politikus, a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia elnöke, 1919-ben a Svájci Köztársaság első embere.

⁵⁵ Alexandre de Celier a francia pénzügyminisztérium magas rangú hivatalnoka, aki J.M. Keynes számos elképzelésével szimpatizált. A Brüsszeli Konferencián a nemzetközi hitelek témakörét ő nyitotta meg.

⁵⁶ [Ferdinand Leon Sidoine Marie José] baron Wouters D'Oplinter: (1868–1942), Belga gazdasági miniszter (1920 június 2–1920. november 20.).

⁵⁷ Siepmann, H.A.: The International Financial Conference at Brussels. *Economic Journal* XXX. (1920 December), 445.

ta. Másrészt az, hogy felismerte a megváltozott helyzetben rejlő lehetőségeket, nevezetesen azt, hogy a semleges holland gazdaság esélyeit nem csorbítja az a szembenállás, amely győztesekét és vesztesekét. Így a brit pénzügyi átmeneti gyengülésének következtében a holland pénzügyi piac olyan lehetőségekhez jutott — főként a vesztes Németország tekintetében — amelyekkel élve megerősödhetett.

Mivel Hollandia — ahogy korábban már szó volt róla — gyarmatai révén is kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett és szorosan kötődött a világgazdasághoz, ezért a holland szakember számára kézenfekvő, egyben természetes volt, hogy nemzetközi léptékben gondolkodott. Különösen igaz ez, egy olyan helyzetre, amikor a kihívás több nemzet kooperációját és együttes akcióját feltételezte. Nem vonhatjuk tehát kétségbe az elnök 1921 őszén — saját célra készített beszámolójában — megörökített gondolainak őszinteségét sem: „...ezek a beszélgetések hozzájárulhatnak egymás jobb megértéséhez és talán a nemzetközi együttműködéshez is, ami a gazdasági problémák megoldását is elősegítheti.” Kapcsolatépítő tevékenységének motorja részben tehát az volt, hogy kizárólag nemzetközi együttműködés útján tudta elképzelni az európai gazdaság újjáélesztését.

A fentiek további differenciálása végett lényeges megvizsgálni, pontosan mit értett Vissering az európai gazdaság rekonstrukciója alatt. Kétségtelen ugyanis, hogy Vissering a német gazdaság rekonstrukcióját kezdettől fogva az európai gazdaság talpra állításának egyik leglényegesebb feltételeként kezelte. Ráadásul — a holland kormánnyal, üzleti körökkel és a közvéleménnyel egyetemben — meg volt győződve arról is, hogy a német gazdaság újjáélesztése a holland gazdaság szempontjából is elsődleges jelentőségű.⁵⁸ Ezt igazolja az a holland–német szerződés is (1920. május 11.), melynek keretében Németország rövid és hosszú lejáratú hitelekhez, Hollandia pedig szénhez jutott. Berlin a hitel egy részét holland élelmiszerre, másik részét a német ipar számára nélkülözhetetlen nyersanyagok beszerzésére fordíthatta.⁵⁹

1920 nyarára Hollandia szerepe a német gazdaság finanszírozásában olyan jelentőssé vált, hogy a német főkonzul úgy emlegette a holland guldent, mint Németország arany háttérű valutáját, hozzátéve azt is, hogy a németek voltaképpen holland lobogó alatt tértek vissza a világpiachoz; egészen pontosan a holland bankok és az amszterdami német bankok közreműködésével.⁶⁰ Itt

⁵⁸ [Jilles] *Jeroen Euwe*: 'It is therefore both in the German and in the Dutch interest...', Dutch-German relations after the GreatWar. Interwoven economies and political détente, 1918–1933. PhD Dissertation, Erasmus University, Rotterdam, 2012. 72. (http://www.eshcc.eur.nl/fileadmin/ASSETS/eshcc/chr/Euwe_Dutch-German_relations_1918-1933_2012.pdf, 2015. július 22.)

⁵⁹ Coal and Credit Treaty (Szén- és hitelszerződés). Ez a megállapodás holland részről annak a meggyőződésnek az eredménye volt, hogy amennyiben nem jut Németország nyersanyaghoz, úgy nem tud termelni, következésképpen exportálni sem s mivel felduzzad a munkanélküliek száma akár a teljes gazdasági összeomlás is bekövetkezhet Németországban. Ennek pedig súlyos társadalmi és politikai következményei lehetnek, elsősorban egy kommunista fordulat, ami a szomszédos Hollandiára is veszélyt jelenthet. Üzleti körökben kellemetlen emlékeket idézett az orosz forradalom is, amelynek nyomán komoly holland befektetések semmisültek meg; a németországi befektetések pedig az oroszoknak többszörösét tetté ki. Uo. 73.

⁶⁰ Uo. 266.

kell megjegyezni, hogy 1926-ig 67 külföldi, többségében német bankot alapítottak Hollandiában, melyek többsége legális holland cég volt.⁶¹

Vissering tehát 1919-től kezdve arra törekedett, hogy elősegítse a német gazdaság újra-integrálását a világgazdaságba. Azzal is tisztában volt, hogy a német gazdaság talpra állításához a holland hitelek nem lesznek elegendők, ezért is pártfogolt, minden olyan elképzelést (így Vanderlip 1919. május 1-jei memorandumát is), ami az európai gazdaság újjáépítését nemzetközi összefogás keretében (külföldi hitelekkel) célozta.

A hálózatépítés szerepe az európai gazdaság rekonstrukciójában

Már az 1919 őszi események (amszterdami találkozók) alapján megállapítható, hogy Vissering mindannyiszor tudatosan vállalta a közvetítő szerepét az európai gazdaság talpra állítása érdekében. A következőkben ugyanezt az angol bankelnökhöz, Normanhez fűződő kapcsolatának elemzésével támasztom alá.

1921 októberének elején újabb fontos amszterdami találkozóra került sor, amikor is a holland bankelnök Normannel és az amerikai Pierre Jay⁶²-jel, a New York-i Federal Reserve Bank igazgatóságának elnökével az európai gazdaság helyzetét vitatta meg. Eredetileg Jay kért találkozót Visseringtől, aki a megbeszélésre meghívta angol kollégáját, Normant is. Az invitálás egyik fő oka az lehetett, hogy Vissering kulcsfontosságúnak ítélte a központi bankok együttműködését, ami egyébként is rendszeres információcserét, egyeztetést igényelt; másrészt Vissering kapcsolatrendszerén belül Norman fontos csomópont volt, kettejük kapcsolata ráadásul meglehetősen bizalmas és szoros volt. Gyakran találkoztak személyesen, még gyakrabban — ebben az időszakban átlagosan 8–10 naponként — váltottak levelet; hol Vissering utazott Londonba, hol Norman Amszterdamba.⁶³

Kapcsolatukat egyenrangú partneri viszony, egyfajta szimmetria jellemezte. A holland szakember értékét tájékozottsága és „semlegessége” jelentette, az angol bankárét pedig személyes presztízse és befolyása adta. Ebből az is következett, hogy bizonyos szempontból kölcsönösen egymásra voltak utalva, Vissering több esetben Norman „meghosszabbított keze” volt. Bizonyos szituációkban ugyanis az angol bankelnök nem tudott volna cselekedni: ilyen helyzet volt, — a későbbiekben tárgyalt — kapcsolatfelvétel a vesztes Németország szakembereivel.

Az angol–amerikai–holland tárgyalások folytatásának tekinthető Vissering októberi svájci (Zürich), majd németországi (Berlin) útja, melyek során nemcsak a két ország gazdasági és politikai szituációját ismerte meg, de azokat a bankárokat is, akik tevékenységük révén befolyással voltak mind a

⁶¹ Uo.

⁶² Pierre Jay (1870–1945), a Federal Reserve Bank, New York első elnöke.

⁶³ Sayers nagyszabású könyvében – Norman, Vissering és a svéd bankár Moll levelezése és az utóbbiak londoni látogatásai alapján – arra a következtetésre jutott, hogy azok, vagyis az informális kommunikáció jobban hozzájárultak az együttműködés megalapozásához, ezen keresztül pedig a helyreállított nemzetközi aranystandard fenntartásához, mint a brüsszeli és a genovai konferenciák (1922), vagyis a hivatalos fórumok. *R.S. Sayers* i.m.161.

svájci, mind a német gazdaságra.⁶⁴ Vissering ez alkalommal négy napig tartózkodott Svájcban és egy hétig Németországban, ennél rövidebb idő alatt ugyanis nem tudott volna annyi találkozót lebonyolítani és olyan mély párbeszédet folytatni német kollégáival, mint amennyire sort kerített. Ezek a kapcsolatok nemcsak neki, de Normannek is fontosak voltak, mivel mindketten tisztában voltak vele, hogy csak hiteles információkra támaszkodva tudják megérteni és befolyásolni a bonyolult gazdasági környezetet. Erre az útra nyúlik vissza a német szakemberek egy tágabb körének bevonása az európai rendezéssel kapcsolatos tárgyalásokba.

Vissering Svájcban előbb Heidelbergbe, majd onnan Berlinbe utazott. Berlinben F. Urbiggal⁶⁵ (Leszámítoló Társaság/Disconto-Gesellschaft, Berlin), Carl Wolperttel az említett berlini bank wiesbadeni fiókbankjának igazgatójával és F. Mackowskyval, hannoveri bankfiók-igazgatóval találkozott. Mivel éppen pénzsztrájk volt, ezért Urbig — akit Vissering már korábbról⁶⁶ is ismert — segített neki szállást találni. Az Adlon Hotelben sikerült egy lakosztályt bérelniük, ugyanazt, amelyben Vissering egy évtizeddel korábban (1911-ben) a kínai kormány tanácsadójaként a Kínának nyújtandó hitelről és annak feltételeiről néhány amerikai, angol és német kollégájával tárgyalt.

Vissering a megérkezését követő napon a német jegybank, Reichsbank elnökhelyettesével, Otto von Glasenappal⁶⁷ találkozott, akit korábban Brüsszelben ismert meg. Megbeszélések során Vissering többször is hivatkozott a Bank of England kormányzójával való együttműködésére s a legutóbbi amszterdami találkozóra. Ezzel egy angol–német szakmai találkozó előkészítése lehetett a célja. Visseringnek a németországi útról szóló privát beszámolójából kiolvasható, hogy Norman kérte arra, hogy közvetítsen a németek felé. A holland bankelnök a helyzet nyújtotta lehetőségekkel maximálisan élve, szabadon döntött minden egyes szituációban, ami a két bankelnök egyenrangú partneri viszonyára utal. A németországi megbeszélések tárgya az angol és a holland bankelnököt egyaránt foglalkoztató kérdéskörök — a német valuta és a német bankok helyzete — voltak.⁶⁸

⁶⁴ Zürichben August Burckhardtal találkozott, aki 1915 és 1924 között a Svájci Nemzeti Bank igazgatóságának tagja és a bank elnöke volt és Johann Daniel Hirterrel a Svájci Nemzeti Bank tanácsának elnökével.

⁶⁵ Franz Urbig (1864–1944), a Leszámítoló Társaság (Disconto-Gesellschaft) cégtársa Berlinben (1920–1929), a Reichsbank igazgatótanácsának tagja (1924–1930). A Brüsszeli Konferencián a valuta és árfolyam kérdését tárgyaló szakemberek között — Rodolphe Haller (Svájc) és Marcus Wallenberg (Svédország) mellett — az egyik legaktívabb; ezen túl tagja volt a nemzetközi kereskedelem kérdését tárgyaló bizottságnak is.

⁶⁶ 1918. november 13-án a holland bankelnök táviratban kérte Urbigot, küldjön olyan képviselőt Hollandiába, aki tárgyalhat a németeknek nyújtott holland hitelek kiterjesztésének lehetőségeiről. Urbig személyesen utazott a helyszínre s 1919 folyamán kommunikációja a holland hitelezőkkel rendszeres és folyamatos maradt. Ez az eset rávilágít arra, hogy Vissering a német és holland pénzügyi világ között is közvetített informálisan. *Euwe Jeroen* i.m. 89.

⁶⁷ Otto [Georg Bogislaf] von Glasenapp (1853–1928), a Reichsbank elnökhelyettese (1908–1924). A brüsszeli konferencián a valuta és árfolyam kérdésének általános javaslatait megfogalmazó bizottság német tagja.

⁶⁸ Erdemes megjegyezni, hogy 1921 folyamán a német kérdés és annak megoldása kapcsán Norman, mint magánember sokkal messzebbre elment, mint amit a Bank of England elvárt tőle. En-

Vissering kapcsolatépítő stratégiájára vonatkozó információkat is meg tudhatunk a Németországban töltött időszakból. Nevezetesen azt, hogy a holland bankelnök minden lehetőséget megragadott arra, hogy szakmai ismeretségeket kössön, és információt gyűjtsön. Miután Glasenapp révén megismert egy bizonyos Bayert⁶⁹, s Urbig közvetítésével a Berlieni Német Clubban további 9 szakembert — Franz von Mendelssohn és Paul. H. von Schwabachot⁷⁰, Paul Millington Herrmann (Deutsche Bank), Oscar Wassermann⁷¹, Dombois-t⁷², a kereskedelmi és ipari ügyekben jártas Georg von Simson, Hjalmar Schachtot⁷³, Samuel Ritschert⁷⁴ és Henry Nathant⁷⁵ a Dresdner Bankból —, szinte azonnal újabb találkozót kért valamennyiüktől. Vissering a felsoroltakon túl Schröder, pénzügyminiszter-helyettessel is találkozott, akivel később a német költségvetésről folytattak hosszas beszélgetést a pénzügyminisztériumban. R.E.A. von Havenstein, a német jegybank elnöke saját házába is meghívta Visseringet, ahol több kollégája is jelen volt, ám szigorúan magánemberként. Az összefövetel informális jellegét erősítette Havenstein feleségének jelenléte is.

Vissering előtt egyre több német ajtó nyílt meg. A Deutsche Bank igazgatósági tagjaival folytatott tárgyalása után a bank új, luxuriózus épületébe is meghívást kapott, ahol néhány korábban megismert szakemberrel, köztük Paul Millington Herrmannal⁷⁶, O. Wassermannal s néhány újjal, Paul Mankiewitz-cel⁷⁷, E. Heinemannal⁷⁸, O. Schlitterrel⁷⁹, A. Blinziggel⁸⁰, C. Michalowskyval⁸¹ értekezett.

nek oka az volt, hogy a német rekonstrukciót Visseringhez hasonlóan fontosnak ítélte az európai gazdaság életképessége szempontjából. *R.S. Sayers* i.m. 174. ; Norman aktív szerepvállalásáról a német stabilizációban 1921 őszétől lásd: *György Péteri*: *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I. No.9.* Trondheim Studies in History. Department of History, University of Trondheim, Trondheim, 1995. 65.

⁶⁹ Annyit tudni róla, hogy a Reichsbankban a valutakérdés egyik szakértőjeként tevékenykedett. Vissering beszámolójában azt írta róla, hogy igazgatói címmel rendelkezett, de nem volt tagja az igazgatóságnak.

⁷⁰ Valószínűleg mindketten egy német magánbank, a Bleichröder munkatársai voltak.

⁷¹ O[scar] Wassermann (1869–1934), igazgatósági tanácsstag a Deutsche Banknál Berlinben (1912–1934), a Reichsbank igazgatótanácsának tagja (1924–1930).

⁷² Johannes Heinrich Adolf von Dombois (1857–1944), német jogász, politikus és bankár. A orosz állami bankban a tengeri kereskedelmi ügyekért felelős elnök (1909–1924).

⁷³ [Horace Greeley] Hjalmar Schacht (1877–1970), a berlini Dresdner Bank igazgatóhelyettese (1908–1915), a Nationalbank für Deutschland igazgatója, Berlin (1916–1922), Darmstadter und Nationalbank igazgatója, Berlin (1922–1924), a pénzügyeket felügyelő bizottság tagja (1923–1924), a Reichsbank elnöke (1924–1930) és (1933–1939), gazdasági ügyek minisztere (1934–1937), tárca nélküli miniszter (1937–1943).

⁷⁴ Samuel Ritscher (1870–1938), vezető német bankmenedzser, az 1920-as években a Birodalmi Hiteltársaság (Reichs-Kredit-Gesellschaft) igazgatója.

⁷⁵ Henry Nathan (1862–1932), 1903-tól a Dresdener Bank igazgatósági tagja, 1920-tól vezérigazgatója.

⁷⁶ Paul Millington Herrmann (1858–1935), a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1911–1928).

⁷⁷ Paul Mankiewitz (1857–1924), a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1898–1923) és a bank szóvivője (1919–1923).

⁷⁸ Elkan Heinemann (1859–1941), a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1906–1923).

⁷⁹ O. Schlitter (1868–1939), a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1912–1932), a bank felügyelőbizottságának elnöke (1933–1939).

⁸⁰ Alfred Blinzig (1869–1945), a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1920–1934).

⁸¹ Carl Michalowsky (1862–1941), a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1908–1927).

Egyre fontosabb kérdésekről folytak a megbeszélések: az európai, ezen belül a német gazdaság újjáélesztésének különböző lehetőségeiről, a holland gazdasági és pénzügyi helyzetről és Hollandia lehetséges szerepvállalásáról az európai rekonstrukcióban. A németeket az a kérdés is élénken foglalkoztatta, hogy mennyi idegen s azon belül német bankbetét rejtőzhet a holland bankrendszerben.

A fenti találkozókön túl Visseringnek több személyes megbeszélése is volt. Ezek többségére egy teljesen semleges helyszínen, az Adlon Hotelben került sor. Azért éppen ott, mert az említett pincérsztrájk miatt szinte csak ott lehetett megszállni, étkezni vagy tárgyalni; következképpen az Adlon Hotel egyfajta információs központtá vált. Vissering feljegyzéseiből kiderül, hogy fontosabbnál fontosabb emberek jártak ki-be az Adlon kapuján; s hogy az ebből adódott lehetőségekkel élt is. Westermannel a Rotterdami Bankszövetségtől és W. La Groval⁸² is így találkozott. Utóbbi még az Amszterdamba közlekedő éjszakai vonatra is segített neki helyet foglalni. Sőt J. Wirth-tel⁸³ is össze kívánta hozni a holland bankelnököt, ami csak azért nem sikerült, mert épp aznap nevezték ki Wirth-et birodalmi kancellárrá.

Az Adlon Hotelben szállt meg a londoni Rothschild cég munkatársa, Nauheim is. Ő kereste meg Visseringet, s nagyon bizalmasan közölte vele, hogy Rothschild⁸⁴ és ő miért érkeztek Berlinbe. Elmondta, hogy kölcsönt kívánnak nyújtani Németországnak, s az akcióba más hitelezőket is szeretnének bevonni. Ez volt korábban Warburg (amerikai bankár) terve is. Rothschild Warburghoz hasonlóan olyan pénzügyi partnereket keresett, akik egy nemzetközi együttműködés keretében vállalták volna Németország pénzügyi támogatását. Ennek érdekében utazott Rothschild és Nauheim Berlinből Párizsba, majd újra Londonba, s előzetes terveik szerint New Yorkba is.

Néhány berlini kollégát korábbról is ismert Vissering. Egyikük Anton Arnold a Leszámitoló Társaság (Disconto-Gesellschaft) igazgatója volt, aki közvetlenül útána foglalta el a kínai kormány pénzügyi tanácsadói székét 1912-ben. 1921-es találkozójuk alkalmával azonban már újra a német jegybanknál dolgozott. Kettejük kapcsolata (akárcsak Normannal) rendszeres találkozásokból álló szimmetrikus ismeretség volt. (Úgy tűnik, alapvetően Vissering személyiségéből következett, hogy partnereivel igyekezett egyenrangú viszonyt kiépíteni.) Ez a kötelék azonban mélyebb és személyesebb volt, mint kapcsolatainak többsége. Pekingi élményeik jelentették azt a szálát, amely mindkettejük életében meghatározó volt, s ez szorosán összekacsolta őket.

⁸² [Willem] La Gro (1874–1948), A Holland Kereskedelmi Társaság felügyelője (1913–1914), 1917–1919 között a holland-országi kereskedelem felügyelője, a Banque de Paris et des Pays Bas holland leányvállalatának a vezérigazgatója (1921–1935), majd az említett bank tanácsadó testületének tagja (1936–1948).

⁸³ [Karl] Joseph Wirth (1879–1956), pénzügyminiszter (1920–1921), birodalmi kancellár (1921–1922), a megszállt területek minisztere (1929–1930), külügyminiszter (1930–1931).

⁸⁴ Valószínűleg Lionel Nathan de Rothschildról (1882–1942), vagy annak öccséről Anthony Gustav de Rothschildról (1887–1961) van szó. Ez utóbbi mellett szól, hogy néhány évvel később aktívan részt vett Közép-Európa gazdasági rekonstrukciójában.

Vissering régről ismerte M. M. Schimm van der Loeff-ot is, aki korábban válságügyekkel foglalkozott a holland külügyminisztériumban Hágában, majd a Rotterdami Bankszövetség titkára lett. Ekkor azonban már résztulajdonosa volt a Delbrück Schickler & Co-nak. Vissering Loeff közvetítésével újabb kapcsolatokra tett szert: megismerkedett Carl Jörgerrel, a cég másik tulajdonosával és W.A.E. Geverssel.⁸⁵ Nem ez volt az első alkalom, hogy meglévő kapcsolatai révén újabbakat teremtett.

Vissering németországi útját egyfajta küldetésnek tekintette, első percétől az utolsóig annak teljesítése érdekelte csak. Éjszaka utazott vissza Amszterdamba, de még akkor is megragadott minden lehetőséget a kapcsolatépítésre, információszerzésre. Elsőként a Londonba tartó Kösterrrel beszélgetett, aki korábban többször járt Hollandiában, s akivel legutóbb a Holland Nemzeti Bankban találkoztak. Mivel Köster édesanyja holland volt, ezért ezúttal hollandul folyt a társalgás. Vissering egyébként gond nélkül kommunikált németül, angolul és franciául is.

Schlubachhal, egy hamburgi cég fiatal tulajdonosával is váltott néhány szót a vonaton. A német szakember bizalmas információkat osztott meg Visseringgel; elmondta neki, hogy a Reichsbank néhány pénzembere Londonba utazik, majd felajánlotta, hogy telefonon vagy táviratban értesíti az elnököt, ha az urak Amszterdamba látogatnak. Feljegyzéseiben Vissering ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy meglehetősen tájékozott az illető, ezért a továbbiakban szorosabbra fűzte vele kapcsolatát.

1921. október 23-án, majd két hét múltán tért vissza Vissering Hollandiába. Aránylag hosszú távollétét azzal magyarázhatjuk, hogy minden másnál fontosabbnak ítélte az európai gazdaság rekonstrukcióját, melynek legszűkebb keresztmetszetét a német kérdés jelentette. Célja ezért az volt, hogy első kézből szerezzon információkat a német helyzetről s a német kollégák elképzeléseiről. Ezt várta tőle Norman is, aki egy győztes nagyhatalom nagyhatalmú bankkormányzójaként nem lett volna alkalmas egy ilyen küldetésre.

A másik lényeges dolog, hogy Vissering nem egyszerűen „parancsot” teljesített, hanem minden esetben saját belátásának megfelelően döntött. Az egyetlen, amit szem előtt tartott, az volt, hogy időt és energiát nem sajnálva legjobb tudásának megfelelően szolgálja a közös célt: a nemzetközi gazdasági problémák nemzeteken átívelő keretekben való megoldásának előmozdítását. Ezt igazolja az a tény, hogy közvetlenül Vissering németországi útja után német szakemberek látogattak Angliába. Havenstein jegybankelnök és Kaufmann⁸⁶ a Reichsbank titkos tanácsosa, akikkel Vissering néhány nappal korábban Berlinben találkoztak, október 21-én Hamburgból Londonba látogattak.⁸⁷ Sőt, Norman ezt követően arra kérte Visseringet, hogy Londonból hazafelé fogadja az említett német ura-

⁸⁵ W.A.F. Gevers (1856–1927), Berlieni holland követ (1919–1927).

⁸⁶ Egyedül őt említi beszámolójában Vissering azok közül, akiket Havenstein 1921. október 20-án az ő tiszteletére hívott meg saját házába teázni.

⁸⁷ Havenstein látogatásának körülményeiről, a Bank of England és a Reichsbank, vagyis Norman és Havenstein, majd 1924-től Norman és Schacht kapcsolatáról bővebben lásd: *R.S. Sayers* i.m. 175–183.

kat. Vissering október 28-án találkozott is velük a Holland Nemzeti Bankban. A tárgyalásról készült jegyzőkönyv arról árulkodik, hogy a holland elnök németországi tartózkodása eredményes volt.

Vissering azonban nem csak a német szakemberek és Norman között képezett hidat. 1921. október 31-én a New York-i National City Bank exelnöke, Frank Arthur Vanderlip kereste fel Visseringet, s arra kérte, hogy tervét — egy a Federal Reserve Board mintájára elképzelt Európai Bank ötletét — közvetítse a Bank of England elnöke felé. Vissering ezt meg is tette. Norman ugyan fogadta Vanderlipet, de Visseringhez írt leveléből egyértelműen kitűnik, hogy csak a Vissering iránti szakmai és személyes megbecsülése miatt tette. Az amerikai elképzelést ugyanis teljesen kivihetetlennek ítélte. Többek között azért, mert ekkorra a nemzetközi lapok (Frankfurter Zeitung, Telegraaf) már tele voltak a hírrrel, mivel Vanderlip magát Walther Rathenaut, a német rekonstrukcióért felelős minisztert, későbbi (1922) külügyminisztert is felkereste szándékával. Vissering az Amstel Hotelben informálisan találkozott Vanderlippel. Hosszú órákig beszélgettek, ami egyrészt arra utal, hogy Vissering rendkívül udvarias volt, másrészt Normannel ellentétben az együttműködés elvén nyugvó terv ötletét még akkor is nagyra értékelte, ha annak megvalósítására nem látott lehetőséget.

Vissering és Norman kapcsolatának további értelmezésénél a bankelnök harmadik beszámolójához fordulok, amely egy 1925. szeptember 2–5. között zajlott megbeszélés minden apró részletét rögzítette. A megbeszélés résztvevői Norman, Benjamin Strong, a New York-i Federal Reserve Bank kormányzója⁸⁸ és Vissering voltak. Az angol bankelnök, mielőtt Strong látogatóba érkezett hozzá azonnal Londonba invitálta holland kollégáját. Norman ugyanis hasznosnak ítélte, hogy a nemzetközi pénzpiac, az egyes valuták, valamint az általuk vezetett intézetek együttműködésének kérdését hármásban beszéljék meg. Vissering hasonlóképpen gondolkodhatott, mert azonnal vonatra szállt, majd a Batavier járatával Londonba repült. Azért ezt a járatot választották, mert nagyon kevesen vették igénybe, így a bankelnök utazása nagy valószínűséggel titokban maradhatott.

---

⁸⁸ Benjamin Strong 1917 tavaszán találkozott először Normannel, amikor meglátogatta őt a Bank of Englandben, Londonban. Levelezni Strong kezdeményezésére ezt követően, 1917 áprilisában kezdtek. Kapcsolatuk hamar elmélyült, amit az is bizonyít, hogy Norman egy ideig gondoskodott Strong legidősebb fiáról, aki az amerikai egészségügyi szolgálat önkénteseként 1917 májusában Európába érkezett. *Liaquat Ahamed: A pénzvilág urai, Központi bankárok, akik csődbe vitték a világot.* Corvina, Bp. 2012. 110.; Norman 1921–22-ben három alkalommal járt az Amerikai Egyesült Államokban. Ezután — Strong betegsége miatt — tizennyolc hónapon keresztül nem találkoztak. Ezt követően megállapodtak abban, hogy legalább évente kétszer találkoznak, általában nyáron Európában és télen New Yorkban. Ettől függetlenül pedig néhány hetente levelet váltottak. *Uo.* 173.; Ahamed az 1920-as években a világ pénzügyi építményének egyik fix pontját Strong és Norman barátságában véli felfedezni. *Uo.* 153. Strong valamivel fiatalabb volt, mégis több tapasztalattal rendelkezett mint Norman, ezért az angol bankelnök többet tanult az amerikaitól, mint fordítva. E mellett Strong intellektuálisabb volt, Normanénál kevésbé elegáns leveleiben mély gondolatokkal találkozhatunk. Éppen ezért Strong nemcsak Norman politikáját volt képes néhány esetben megváltoztatni, de azt az irányt is, amerre Norman haladt, míg fordítva ugyanez nem mondható el. *R. S. Sayers i.m.* 154–155.

Az angol–amerikai–holland megbeszélésre szeptember 3-án, délután 3-kor került sor a Bank of England könyvtárszobájában. A négy óra hosszú megbeszélést csak egy rövid teázás szakította meg. Este Norman házában (Thorpe Lodge, Campden Hill, London W. 8.) vacsoráztak, ahol hármukon kívül Strong lánya, Mrs. Humphrey is részt vett. A megbeszélések tartalmát e helyütt nem részletezem, inkább azokra a körülményekre utalok, amelyek kimondottan a kapcsolati háló alakulására és az egyes hálók egymáshoz való viszonyára vonatkoznak. Kiderül ugyanis, hogy nem sokkal a megbeszéléseket megelőzően mind Norman, mind Strong járt Berlinben, ahol személyesen is kapcsolatba kerültek a német bankvilágnak azon képviselőivel — elsősorban a Reichsbank munkatársaival —, akikkel még 1921 őszén Vissering építette ki a kapcsolatot. Azt is megtudhatjuk, hogy az amerikai és angol bankelnök időközben több jegybanki elnökkel is találkozott. Strong Svájcban a Svájci Nemzeti Bank elnökével, G. Bachmannal⁸⁹ tárgyalt, Berlinben és Londonban pedig a Belga Nemzeti Bank elnökével, Fernand Hautainnel⁹⁰ találkozott. Ez utóbbival Norman is tárgyalt, s mindkét bankelnöknek az volt a véleménye, hogy a belga bank nem elég független a politikától. Strong beszámolt arról, hogy az olasz jegybank főigazgatója (Bonaldo Stringher⁹¹) és a francia jegybank kormányzója (Georges Robineau⁹²) is felkereste. Norman erre kifejtette, hogy az olyan bankokkal, mint az olasz vagy a francia, melyek az aranyalap visszaállításáért nem tesznek meg mindent, nem érdemes tárgyalni.⁹³ A megbeszélésből egyértelműen kiderül, hogy az a kapcsolati háló, amely 1919-ben az amszterdami találkozók alkalmával kezdett működésbe lépni, továbbra is az egyetlen fóruma maradt az európai gazdasági együttműködésnek.

Szeptember 4-e teljes délelőttjét együtt töltötte Strong és Vissering. Többször közt a Fed-ről, annak működéséről, a nehézségekről és a kettejük közötti együttműködésről beszélgettek. A tárgyalás során a két bankár közelebről is megismerhette egymás elképzeléseit, ami elősegítette jövőbeni kooperációjukat. A három nap legfontosabb eredményeként kinyilvánították, hogy a nemzetközi összefogás fenntartása érdekében a jövőben rendszeresen és személyesen fognak találkozni és kommunikálni. Felismerték ugyanis, hogy az intézményesített nemzetközi együttműködés hiányában, nekik kell lehetőséget és alkalmat teremteniük az eszmecserékre és a közös döntésekre.⁹⁴

⁸⁹ G[ottlieb] Bachmann (1874–1947), Svájci Nemzeti Bank igazgatósági tagja (1918–1939), majd a bank tanácsának elnöke (1939–1947); a Reichsbank igazgatótanácsának tagja (1924–1930), delegált az 1933-as Londoni Világgazdasági Konferencián, a Nemzetközi Fizetések Bankjának igazgatósági tagja (1931–1939).

⁹⁰ F[ernand] Hautain (1858–1942), a Belga Nemzeti Bank kormányzója (1923–1926).

⁹¹ Bonaldo Stringher (1854–1930), olasz politikus és közgazdász, az olasz jegybank főigazgatója (1900–1928), majd kormányzója (1928–1930).

⁹² [Charles] Georges Robineau (1860–1927), a francia jegybank kormányzója (1920–1926).

⁹³ Normannek egyébként alig volt kapcsolata Robineau-val, ami részben a francia bank kormányzójának személyiségén múlt. A helyzet azonban megváltozott, amikor 1926 júniusában Émile Moreau foglalta el Robineau helyét. R. S. Sayers i.m. 184–185.

⁹⁴ A negyedik beszámoló — melyet egy 29 oldalas kézzel írott úti napló is kiegészít — Vissering New York-i utazását örökíti meg, amelyre 1927. március 5. és május 10. között került sor. Az ekkor 62 éves Vissering nem egyedül utazott. Felesége és titkára, C. W. Ritter is elkísérte. Az utazás célja egyrészt a központi bankok régóta tervezett együttműködésének megvitatása volt, másrészt a hol-

Következtetések

Tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, milyen szerepe lehetett Gerard Vissering holland bankelnöknek és kapcsolatainak az európai gazdaság háború utáni talpra állításában. A rendelkezésemre álló források alapján igazolható, hogy Vissering, tevékenysége révén nagyban hozzájárult egy nemzeteken átívelő szakmai hálózat kialakulásához és annak működtetéséhez egy olyan időszakban, amikor az együttműködés intézményes keretei hiányoztak. Ennek az országhatárokon túlnyúló kapcsolathálózatnak a leglényegesebb funkciója az volt, hogy megteremtette a lehetőségét az európai gazdasági rekonstrukció előkészítésének. Ez utóbbi elsődleges feltétele a német kérdés minél alaposabb megismerése és megoldása volt. Ennek érdekében Vissering felvette a kapcsolatot a vesztes Németország számos gazdasági és pénzügyi szakemberével, közvetítette a német gazdaságról szerzett információkat Norman felé és hidat képezett a német szakemberek és Norman között. Előkészítette a németek londoni tárgyalásait. Mindemellett a holland bankelnök nemcsak német–angol, de amerikai–angol vonalon is közvetített a szakértők között.

A Vissering tevékenysége által kiépített és működtetett hálózat felépítése horizontális volt és nem hierarchikus. Ha volt is hierarchia a hálózaton belül, az tudás alapon működött. Vissering szocializációja és személyisége révén kapcsolataiban fontosnak tartotta az egyenlőséget és a kölcsönösséget egyaránt. E mellett a döntéseket látszólag nem sajátította ki magának, hanem megosztotta azokat partnereivel. Ennek oka az lehetett, hogy a hatékonyságot és az innovációt mindennél fontosabbnak tekintette. Tapasztalatból tudta, hogy az információk és ötletek sok esetben éppen a legalsó szinten jelennek meg vagy kívülről jönnek, így ezekre mindig nyitott volt. Legfőbb motivációja az információk iránti csillapíthatatlan szomja lehetett. Távra nyúlva gyűjtötte össze az új tudásmorzskákat, majd hálózatán belül áramoltatta azokat. Ösztönösen megéreztte, hogy bizonyos embereket érdemes összekötnie. Partnerei reakcióira minden esetben érzékenyen reagált. Szisztematikusság mutatható ki kapcsolatainak építésében is. Ugyanez megfigyelhető legfontosabb partnerei (Norman, Strong) esetében is.⁹⁵ Az együttműködést az egyéni érdekeken túl elsősorban a közös cél elérésének óhaja indukálta, illetve az a meggyőződés, hogy a kollektív hatékonyabb, mint az egy.

---

land bankelnök az amerikai szakemberek gyakori amszterdami látogatását kívánta viszonzni. 1925-ben hat amerikai szakértő látogatott Amszterdamba, 1926-ban nyolc. E helyütt nem sorolom fel őket név szerint. Mivel valamennyiük utazásának célja és legfontosabb körülményei rekonstruálhatók, ezért a jövőben Vissering amerikai kapcsolatainak felvázolására is kísérletet teszek.

⁹⁵ Részlet Strong 1918. november 22-én Normanhez írt leveléből: „Az előttünk álló időszakban a legnagyobb veszély (...) nem a társadalmi és politikai felfordulás” hanem az, hogy a küszöbönálló béketárgyalások „gazdasági háborúba torkollnak”, ami „a jólétünket fenyegető gazdasági barbárságot hozza magával. (...) Nincs kétség a tekintetben, hogy a világ boldogsága a jövőben jelentős mértékben az országaink között most kialakuló kapcsolatoktól függ.” Idézi *Ahamed i.m.* 153. Strongnak és Normannak az angol-amerikai együttműködéssel kapcsolatos egyéni megfontolásairól bővebben lásd: Uo. 153–154.

Vissering tehát hálózata révén esélyt teremtett az európai gazdaság rekonstrukciójára. A helyzetet ugyanis először megérteni, illetve diagnosztizálni kellett. Ehhez információkra, vagyis kommunikációra volt szükség. A kérdés, hogyan volt erre képes. Hogyan tudott annyi sokkötésű és erős kapcsolatot fenntartani? Először is valami különös érdeklődés, egyfajta ösztön hajtotta újabb és újabb kapcsolatok kialakítására, érdeklődése és kíváncsisága is átlagon felüli volt. Másrészt a már meglévő kapcsolatokat tudatosan és nagy intenzitással ápolta. Harmadrészt rendkívüli kapcsolat-teherbíró képessége kiváló memóriával párosult; partnereivel türelmes és toleráns volt. Negyedrészt vonzó személyisége, szakmai presztízse, érdekérvényesítő képessége és hatalmas ismeretségi hálója miatt szívesen kerültek és maradtak vele kapcsolatban. Az a tény, hogy a holland bankár feltűnően sokat utazott, szintén lényeges tényező. Mobilitása révén ugyanis kapcsolatai és információforrásai térben rendkívül kiterjedtek voltak. Ezáltal pedig az általa birtokolt információk mennyisége az átlagosnál jóval nagyobb volt. Ebből következik, hogy tudása is kivételes volt.

A fentiek alapján, az egyén szempontjából is igazolást nyert az a korábbi feltételezés, miszerint a gazdasági és pénzügyi szakemberek szerepe a két világháború politikai konfrontációval terhelt időszakában jóval meghatározóbb volt, mint azt korábban feltételeztük.

THE ROLE OF GERARD VISSERING AND HIS NETWORK IN THE REVIVAL
OF THE EUROPEAN ECONOMY (1919–1925)

by Virág Rab
(Summary)

In the aftermath of WW1, in addition to the political and economic vacuum, there was also a communication gap in Europe. There was no institutional framework for international cooperation, thus, most of the interactions urging international cooperation could find their way only through informal channels. The first steps in the formation of this network were taken at the International Financial Conference held in Brussels in the fall of 1920. The members of this network were mainly bankers. Gerard Vissering, the president of the Dutch Bank was one of the key figures of this network. He hosted and conducted the meetings in his own home on two occasions in 1919. These discussions led to the aforementioned Brussels Conference, where the leading theorists and bankers of the time could get acquainted with each other.

The goal of my paper is to study who exactly were connected to each other; what kind of relationship existed among them and what features characterized the authority and position of Gerard Vissering. I have relied mainly on primary sources which can be found in the records and archives of two institutions, the Dutch National Bank in Amsterdam and the National Archives in Hague. I applied the method of network analysis.

It is demonstrated that Vissering created and operated a cross-border professional network in an era which lacked the institutional framework of cooperation. This cross-border network established by him enabled the implementation of European economic reconstruction. The primary condition of this latter was the detailed examination, understanding and solution of the German issue. To this end, Vissering established contacts with several economic and financial experts of defeated Germany. He conveyed the information obtained about the German economy to Montagu Norman, the governor of the Bank of England. He represented a kind of bridge between German professionals and Norman. He made preliminary arrangements for the German negotiations in London. In addition to mediating between German and English experts, the Dutch bank president also mediated between American and English professionals.

In conclusion it can be stated that the role of economic and financial experts in the interwar period, which was burdened with political confrontation, was much more essential than we previously thought.

Ö. Kovács József

A PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

Megjegyzések és kérdések egy jelenkor történeti „recenzió” keletkezéséhez

1. A jelenkor történeti kutatás egyik fő nehézsége a „sok túlélő” — magamat is idesorolom — emlékezetének, egzisztenciális, érzelmi kötődésének értelmezése.¹ Ebből fakadóan igyekszem úgy tekinteni a jelenkortörténetek szereplőire, mintha több száz évvel korábbi idősokkal foglalkoznák. Ezzel az eltávolító technikával törekszem növelni „fegyelmezett szubjektivitásomat”. Erre nagy szükség is van, hiszen a kommunista diktatúrában felszámolt paraszti társadalom történetével foglalkozva, különösen a külföldi vizsgálatok tükrében, kezdettől világos volt számomra, hogy ellenszélben kell dolgoznom. Itt most csak a szakmai nyilvánosságban történetekre hivatkozom, hangsúlyozva, hogy maguk a jelenségek fontosak és tanulságosak. A kutatóval még a 21. században is megeskik, hogy konferenciákon vagy egy publikáció visszautasításakor ideológiai alapon próbálják megleckéztetni. Vagy éppen azt kéri számon, hogy miért nem támaszkodik a marxizmus-leninizmus klasszikusaira, vagy hogy miért nem beszél a kollektivizálás előnyeiről.

Ilyen előzmények után nem meglepetés a Századok legutóbbi számának egyik „recenziója” a nevem alatt megjelent kötetről (Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról. Balassi-Korall, Budapest, 2015. 712 oldal.) A korábbi években történetekhez képest a különbség talán annyi, hogy immár egy vidéktörténeti kutatócsoport vezetőjeként kell szembenéznem a kommunista diktatúra utóhatásaival. Történetileg értelmezhetőnek tartom azt, hogy a mindennapi történetekre vonatkozóan feltárt források mondanivalója több szempontból ellentétes az eddigi ábrázolásokkal, és ez

---

¹ Igen érzékletes példákkal, szakmai tanulságokkal kifejtve I. Verletztes Gedächtnis: Erinerrungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt. Hrsg. K. H. Jarausch–Martin Sabrow. Campus, Frankfurt am Main, 2002, s. ebben is különösen *Martin Sabrow* írását: Der Historiker als Zeitzuge. Autobiographische Umbruchsreflexionen deutscher Fachgelehrter nach 1945 und 1989. In: uo. 125–152; *Ralph Jessen*: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. In: Verletztes Gedächtnis. i. m. 153–175; Továbbá I. *Árpád von Klimó*: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Von der Geschichte der eigenen Zeit zur Zeitgeschichte in der ungarischen Historiographie des 20. Jahrhunderts. In: Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa. Hrsg. Alexander Nützenadel–Wolfgang Schieder. Vandenhoeck/Ruprecht, Göttingen, 2004. 283–306.

a szakmában is többeket érzékenyen érint. Éppen ezért is vélem úgy, hogy ebben a helyzetben különösképpen illik a szakmai felelősségre, a határokra utalni. Sajnálatos, hogy szakmánkban nagyon sokan még mindig nem vették észre: hiánypótló kutatásaink elsődleges célja a tisztességes mérleg elkészítése, a társadalmi önismeret erősítése. A „szocialista” apologetikus beszédmódok, az elfedésre alapozó ábrázolások továbbéltetése helyett a történeteket a nevükön akarjuk nevezni.² Igaz történeteket adunk elő, amelyek éppen a traumatizálódások, a tabusítások révén sokaknak még ma is fájdalmasak.³ Hogyan értelmezhető bármilyen köz- és politikátörténeti jelenség anélkül, hogy alaposan feltárnánk és értelmeznénk a társadalomtörténeti eseményeket? Társadalomtörténeti eseményen azt értem, hogy bizonyos korszakok sorsfordító történései egyszerre megrázóak, kollektívak és hosszú távon struktúraváltoztató jelentőségűek. Az egyéni parasztgazdaságok 1958 és 1961 közötti erőszakos felszámolása ösztársadalmi hatású, több generáció sorsát meghatározó válságot okozott. A korábban tabusított és a kutatásban negligált,⁴ egyéni és kollektív traumákat okozó erőszakos állami beavatkozás és utóhatásainak feltárását rendkívül fontosnak tartom. S ezt a vizsgálatot nem valami ellen, hanem valamiért, a szakszerű történetírás érdekében gondolom megkerülhetetlennek. E gondolatokat szem előtt tartva fogalmaztam meg megjegyzéseimet és kérdéseimet.

2. A szakmai visszajelzést, a mértéktartó, méltányos bírálatot igen fontos, közérdekű, tudományszervező tényezőnek tartom. A „recenzió” szerzője elsősorban a hagyományos paraszti társadalom megszűnésének (ezt a kifejezést

² A következő, példaként kiválasztott köteteknek vannak ma is hasznosítható részei, de érthetően nem abban a „marxista-leninista történettudományi” értelmezési keretben, amely a publikálás nyelvét meghatározta. Ezek a művek sok esetben inkább a személyes életpálya és a „kádári legitimációs” politika egy-egy elemét, metszéspontját érintik: *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.) Akadémiai, Bp. 1972; *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975. Akadémiai, Bp. 1977; *Romány Pál*: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbagyság felszabadulásától napjainkig. Szerk. Gunst Péter. Napvilág, Bp. 1998. 345–437; E munkák kódolt nyelvét megfelelő módon dekódolni kell, és a szövegértelmezéshez alapvető olvasmánynak tartom az egykori sztálinista filozófus könyvét: *Leszek Kolakowski*: *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility*. Paladin, London, 1971; vö. még: *Révész László*: Die Sprache als Waffe. Zur Terminologie des Marxismus-Leninismus. Akademie für Politik und Zeitgeschehen der Hanns-Seidel-Stiftung e.V., 1983; *Litván György*: „Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk...”. A sztálinizmus lélektana. Századvég. (1988:6–7. sz.) 150–159; *Harold D. Lasswell*: A hatalom nyelve. In: Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Szerk. Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Bp. 2000. 11–27; *Marie-Claude Maurel*: Szocialista örökség, dekollektivizálás, politikai szerkezetváltás. Társadalmi Szemle. Szocialista elméleti folyóirat. (1994:6.) 3–18.

³ Vö. *Chris Lorenz*: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”. In: A történelem poétikája. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat, Bp. 2000. (Narratívák, 4.) 121–146.

⁴ A politikai mítoszteremtésre és a kutatói elemzésre l. például: *Hazai kis tükör*. Szerk. Meggyesi János. Szépirodalmi, Bp. 1961; *Szónyei Tamás*: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. Noran Könyvesház, Bp. 2012. I. k. 499–512; *Szilágyi Márton*: Illúzió és utópia között. Miként ábrázolta a hatvanas évek magyar irodalma a téesszervezést? In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Szerk. Horváth Sándor-Ö. Kovács József. MTA BTK TTI, Bp. 2015. 297–321.

használja) problematikájából indul ki. Ezzel a semleges, lényegét elfedő szóhasználattal szemben 2012-ben megjelent könyvemben kifejtettem az erőszakos felszámolás melletti érveket.⁵ Ez tehát az egyik markáns különbség, amely hosszú ideje a vita alapját képezi.⁶ Egy másik Kádár-kori dogma követése is egyértelműen meghatározza a „recenzió” szerzőjének hozzáállását: summáztaiban ismételten azt hiányolja, hogy nem foglalkozom a párton belüli „reformerek” tevékenységével. Tanulságos módon, mintegy követendő példaként idézi az egyik döntéshozó visszaemlékezését (2007), amelynek címe: „Parasztorsfordítók között”. Annak idején ez a munka volt a kezében, s azt mondtam magamban: igen, az ilyen típusú torzítások megérdemelnének egy tanulmányt. Itt most csak annyit jegyzek meg, hogy a memoár korrekt, életszerű címe ez lehetne: „Parasztverők között.”⁷ A jövő kutatásainak egyik feladata, hogy az 1960 utáni agrárvilágról szóló hősköltevényeket, a tipikusan torzító beszédmódokat a történeti összefüggéseknek megfelelően elemezzük. Sokszor tragikus vonások jellemzik a visszaemlékezők írásait, amelyek egy kidolgozott publikációs célból születtek.⁸

A „recenzió” szerzője által részben méltatott bevezető tanulmányban bővebben kifejtettem a dokumentumkötet célját. Még egyszer: nem az volt a szándékom, hogy a már eléggé ismert politikatörténeti sémákat, torzításokat erősítsem. Az egykori kommunista párti elvárást, annak bizonyos elemeit, a szóhasználatot, a mentális horizontot még a 2000 után megjelent publikációkban is nyomon lehet követni (pl. a „mezőgazdaság szocialista átszervezése”, „modernizáció”, „paraszti érdekérvényesítés”).⁹ Ezekben az írásokban jól azonosíthatók azok a levéltári fondok, csomók, amelyeket tudatosan hagytak ki a

⁵ Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Bp. 2012. 574 oldal.

⁶ Sajnos a párbeszéd esélye elveszni látszik, ha olyan torzítással találkozunk, mint amikor az egyik kutató ekképpen nyilatkozik elmarasztalóan 2012-es monográfiámról: „Talán épp a fentiek miatt eshetett az meg, hogy a magyar paraszti társadalom és a »kommunista diktatúra« tárgyában megjelent legújabb politika- és társadalomtörténeti monográfia szerzője is ignorálta a falujárás tömeges forrásait, ahogy az már megszokott volt korábban négy plusz két évtizeden át.” (Kende Tamás: Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956). MNL BAZML, Miskolc–Budapest, 2014. 64–65.) Ehhez csupán annyit jegyzek meg, hogy a szerző figyelmét valamilyen okból elkerülte a következő tény: könyvem 78–83. oldalain éppen a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári források hosszú sorát idézem elemzem az olvasóknak hiányzóként talált témakört.

⁷ A kortárs idő- és gondolkodási horizontok szakszerű értelmezéséhez l. Reinhart Koselleck: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In: Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Bp. 2003. 401–429; Kövér György: Emlékezet, dokumentum és a történeti tény. In: Kövér György: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Új Mandátum, Bp. 2002. 397–401; Gyáni Gábor: A Kádár-kor a kollektív emlékezetben. In: Távolodások és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak. Szerk. Majtényi György–Szabó Csaba. ÁBTL, Kossuth, Bp. 2008. 61–74.

⁸ L. Életünk – történelem. Szerk. Bajor Nagy Ernő. Gondolat, Bp. 1978.; Az egykori döntéshozók írásai azért is tragikusak, mert végül rendszerint elmarad a tényleges számvetés, a „gyázmunka” elvégzése, marad a jól kontrollált apologetika, az aktív felejtés. L. például a szülőfaluban a „tsz-agitáció” személyes tapasztalatairól írtakat is: Keserű János: Parasztorsfordítók között. Nyers Rezső előszavával. Napvilág, Bp. 2007. 95–104.

⁹ Ennek historiográfiájáról írtam idézett 2012. évi könyvemben.

kutatás vagy a publikálás során. Eddigi munkásságomban alapvetően ezen forráscsoportok szisztematikus feltárására és elemzésére vállalkoztam. A nekem célzott kritikával, a hiányzóknak minősített politikatörténet, illetve a párton belüli „irányzatok” kutatásával kapcsolatban a következőkre hívom fel a figyelmet: tudomásom szerint a színvonalas külföldi szakirodalom sem arra helyezi a hangsúlyt, hogy a kommunista vagy a náci diktatúrában a döntéshozók sorában milyen sokan gondolták és akarták másként irányítani az eseményeket, miközben a napi terrort alkalmazták.¹⁰ Azokban a művekben joggal nem beszélnek „érdekérvényesítésről”.¹¹

Méltányos eljárás egy korábbi monográfiához szervesen hozzátartozó dokumentum kötetén számon kérni más célkitűzést, különösen, ha a munka igazolt állításai megállták helyüket? A „recenzió” méltánytalanságait és jó hírnevet sértő rágalmaikat jól ellensúlyozzák és tökéletesen cáfolják a kutatások, az interjúzások és a közreműködésemmel készült dokumentumfilmek.¹² Ezek meggyőztek arról, hogy jó úton járunk a torzítások feltárásában. Akik ezek ismeretében továbbra is védeni igyekeznek szerintem védhetetlen dogmákat, azok magukat zárják ki a tárgyilagosságra törekvő nyilvánosságból.

3. A „recenzió” szerzőjének köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a még pontosabb munkavégzés fontosságára. Az általa említett két dokumentum (beszámoló egy somogyi faluról és a nómenklatúrán belüli levelezés) címadása valóban pontatlan, de mindez apróság, és a bemutatott jelenségek lényegén mit sem változtat. Arra is szeretnék utalni, hogy a monogramok használata a rendszer-specifikus vonásokat, a visszatérő esetek társadalomformáló jelentőségét még inkább kiemeli.¹³ A recenzens más felvetéseire is vonatkoztatva, szerintem könnyen tévútra juthat az, aki az efféle forrásokban szereplő neveket bírálomhoz hasonló módon igyekszik beazonosítani. A monogramok feloldása adott esetben nyilván nem haszontalan, de a dokumentumkötet tematikai összefüggéseiben inkább csak öncélúnak mondható eljárásnak számít. Sokkal fontosabb annak hangsúlyozása, hogy egy-egy apró feljegyzés, „szálas irat” információi

¹⁰ A nómenklatúra tagjait, változó pártmegbízásuktól függetlenül, következetesen „alkalmazottaknak” neveztem. Bírálómmal ellentétben ezt az eljárást a kötet célkitűzésének és a terjedelmi korlátoknak megfelelően továbbra is legitimnek tartom. Merész feltételezésével szemben tisztában vagyok az egyes szereplők történelmi súlyával.

¹¹ *Mary Fulbrook: Rethorising 'state' and 'society' in the German Democratic Republic.* In: *The Worker's and Peasants' State. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945–71.* Eds. Patrick Major–Jonathan Osmond. Manchester University Press, Manchester, 2002. 280–299; *Mary Fulbrook: The People's State. East German Society from Hitler to Honecker.* Yale University Press, New Haven–London, 2005; *Leonid J. Gibianskij: Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie.* In: *Sowjetisierung und Eigenständigkeit in der SBZ/DDR (1945–1953).* Hrsg. Michael Lemke. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999. 31–79; *E. A. Rees: The Sovietization of Eastern Europe.* In: *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period.* Eds. Balázs Apor–Péter Apor–E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington DC, 2008. 1–27; *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* Eds. Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. CEU, Bp.–New York, 2014.

¹² Elhallgatott történelem. Ha a kulák mozdulna (*Dala István, Pekár István*, 2014); Belépési nyilatkozat (*Pap Zsolt, Pap Ferenc*, 2013). Mindkét filmkészítés során szakértőként dolgoztam.

¹³ Az idézett feljelentési jegyzőkönyv címe értelemzavaró, de nem téves. A címben nem „kijelentésről”, hanem „kijelentésről” van szó.

mennyire tanulságosak és hűen tükrözik a politikai hatalom és a társadalmi kapcsolatok hétköznapi valóságát.

Egyébként bizonyos típusú, a bírálom által nekem felrótt hibák őt [illetve a szerkesztőséget – a szerk.] sem kerülték el. Néhány példa ezek közül: „a recensben rejtőző nyelvőr okvetlenkedik” esetében nyilván a recensensre kell gondolni, aki okvetlenkedik; „Entaglements” helyett Entanglements, „avatkoztatott” helyett „avatkozhatott” a helyes név vagy alak, s az egyik idézett szerkesztő neve nem „Ioradachi”, hanem Iordachi. Ha az ötoldalyi bírálat és a 712 oldalas dokumentumkötet hibáit számszerűsítjük, igencsak elgondolkodtató arányokat kapunk.

Ki kell térnem a dokumentumkötet értelmét alapjaiban megkérdőjelező, többször visszatérő kitételekre. Egy kollektív trauma feltárására törekvő munkának a történések súlyának és hatásának megfelelően kell az arányokat megtalálnia. A kifogásolt szerkesztési elvet és fejezeteket tehát a kutatás tárgya és persze kronológiája szabta meg. Igen, az eddig az elfojtott emlékezet világához tartozó 1958 és 1961 közötti események dokumentálását továbbra is kiemelt fontosságú, hiányt pótló feladatnak tartom. Meggyőződésem, hogy éppen a visszatérő jelenségek térbeli kiterjedésének, az erőszak-alkalmazás konkrét terekhez (pl. tanácsháza, „kultúrotthon”, tanyai iskola) mindmáig kötődő emlékezetének vizsgálatára ma még volna lehetősége a magyar történetkutatásnak. A „recenzió” történetkutató szerzőjének tényleg nem jut eszébe egy-egy esetleírás során az akkor terrorizált, megkínzott, környezetünkben máig tömegével élők és az ő utódai sorsának nyomon követése, a testi-lelki hatások feltárásának igénye?¹⁴ Vajon az akkori „reformerek” és politikai döntéshozók személyes életpályájának rendszerint retusált ábrázolásai és visszaemlékezéseinek megjelentetése mellett miért nem kap teret most sem az ismeretlenség homályában tartott, az írást érthetően nem preferáló „ismeretlen főszereplők” tömegének bemutatása?¹⁵ Aránytalanul sok lenne az 1958 és 1961 közötti időszakból túlük származó levél, vagy a kínzások részleteiről szóló helyi beszámoló? Nem az volna természetes, hogy a dokumentumok alapján pontosan azonosítható helyeken, közintézményekben legalább egy emléktáblát elhelyezzünk? Igen, a diktatúrák egyik legnyomasztóbb öröksége az, hogy még az arról való emlékezés és emlékeztetés jogát is elveszik.¹⁶ Az pedig végképp elgondolkodtató, ha ehhez egy történetkutató asszisztál.

Egyébként azt kell mondanom, hogy ahol bírálóm „vaskos hibákat” vélt felfedezni, vagy például az egész kötetet illetően „részben új” eredményt, „mintha újabb értekezést”, „ismételt forrásközlést”,¹⁷ „záró évszám” problé-

¹⁴ Vö. *Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény. Atlantisz, Bp. 1998; Losonczy Ágnes: Sorsba fordult történelem. Holnap, Bp. 2005.*

¹⁵ Az 1945 utáni álszövetkezetekről és a *societas leonina* sűrített változatáról igen tanulságos olvasmány: *Kurucz Mihály: Gondolattöredékek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről, mint az eredeti szocialista tőkefelhalmozás sajátos formájáról.* In: *Földindulások – Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében.* Szerk. Schlett András. Szent István Társulat, Bp. 2012. 219–263.

¹⁶ *Paul Connerton: How Societies Remember.* Cambridge University Press, Cambridge etc., 1989. 15.

¹⁷ Így például nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy Zalkodra és Zalagyömörőre vonatkozóan ugyanazokat a forrásokat közöltem volna, mint 2012-es monográfiámban. Az említett két te-

mát vagy az egyéb társadalmi csoportok (értelmiségi, munkás, volt polgár, párt-apparátus) bemutatásának hiányát látja, ott állításai sorra cáfolhatók. Arról nem beszélve, hogy nem vette figyelembe a munka megfogalmazott célját és a kötet terjedelmi határait. (A „recenzió” szerzője is érezhette ötletei ingatagságát, ezért is szűrhető helyenként a szövegébe elismerő értékítéleteket, majd persze mindig visszakanyarodott a fő „csapásirányhoz”. Az ellentmondás a szerzőnek nem tűnt fel, a szerkesztő pedig nem foglalkozott vele.)

Érteni vélem Papp István nagy lendületét és hosszú ideje cipelt ellenérzését, azt, hogy mindenáron fogást akart találni, de amiket hibaként ró föl, azokról — figyelmesebb olvasással — kiderül, hogy nem azok. Így például szerinte egyik „vaskos tévedésem”, hogy nem említem: a „gazdasági mechanizmust” több tekintetben már 1966-tól elindították. Ez nem igaz, a kronológia 1968. évi sorában utalok az 1966-os előzményre.

Kérdezhetném továbbá, hogy mely művekből áll az a terjedelmes szakirodalom, amely igazolná, hogy 1945-ben nem vették el a vagyonos („kulákoknak” nevezett) gazdák földjét? Ez az állítás lenne a másik „vaskos tévedésem”. Ha figyelmesen olvassuk a szerző által nekem ajánlott szakirodalmat meg amit nem ajánl, így elsősorban gazdaságtörténeti műveket (legújabb kutatásainkról nem is beszélve), akkor egyértelműen bizonyítható az állításom. Papp kritikájának alaptalanságát igazolja és a jövő kutatási feladatait is kijelöli az a néhány munka, amelyet itt tudatosan az 1960–70-es évek publikációi közül emelek ki.¹⁸ Egyik 1964. évi (!) lábjegyzetében Szakács Sándor bővebben is utalt a könyve főszövegében elrejtett megállapításaira: „A kulákbirtokokat érintő kisajátítások pontos adatai ugyan nem ismeretesek, ennek ellenére — a szükségből igénybe vett birtokokra vonatkozó hivatalos adatok alapján is — országos vonatkozásban több ezerre tehető azoknak a kulákbirtokoknak a száma, amelyeket a földosztás részben vagy egészben kedvezőtlenül érintett. — A szükségből igénybe vett összes birtokok száma: 7424, területe 89 091 kat. hold volt. Bár e problémakör még további alapos kutatást igényel, kétségtelennek látszik, hogy komoly veszteségek érték a kulákgazdaságokat a kitelepítések során is.”¹⁹

A „recenzió” szerzőjének vannak olyan felvetései, megfogalmazásai, vakmerő ítéletei, amelyekkel itt nem szeretnék foglalkozni, mert azokat mesterkéltnak és szakmai kritériumokat nélkülözőnek gondolom. Kicsit úgy vagyok ezzel a „recenzióval”, mint a kötet azon dokumentumaival, amelyeket az apparátusban írtak. Ez a kritika igazából nem az általam összeállított kötetéről, tehát nem a tárgyról, hanem kritikáim gondolkodásmódjáról és céljairól szól. Másrészt írásában igazából az a lényeges, amit nem írt meg, amit akarva, akaratlanul kihagyott a látószögéből.

lepülésről több új, igen lényeges irat szerepel a dokumentumkötetben. A 2012-es monográfia függeléké 33 illusztratív példát tartalmaz különböző témákról és helyekről.

¹⁸ Földreform. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Szerk. Teleki Éva. [a bevezető tanulmányt írta: *M. Somlyai Magda*]. Kossuth, Bp. 1965. 368–373; *Orbán S.*: Két agrárforradalom. i. m. 30–45; *Szabó István*: Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947). Akadémiai, Bp. 1976. 76–89.

¹⁹ *Szakács Sándor*: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1964. 80. 187. lábjegyzet.

4. Bár ismerem Papp Istvánt, jelen írásának hangvétele, a szöveg ellentmondásai, a méltánytalan, csúsztatásos módszer egy kicsit mégis meglepett. Talán ő tudja, hogy mi volt a célja, kinek, minek akart megfelelni. Az egész eljárásról azt tudom most is mondani, amit már 2012-ben, az akadémiai doktori védésen — az MTA-honlapon olvashatóan²⁰ — megfogalmaztam. Történeteinknek a társadalom tagjairól és tagjaihoz kell szólnia. Mindamellett szülehetnek indulatos szövegek, de egy szakmai szerkesztőség mégiscsak azért van, hogy ilyen kritikus helyzetekben a hevenyészett publicisztikákat a helyükön kezelje. A „recenzió” ügyét a magam részéről lezártnak tekintem.

A Századok szerkesztősége Papp István részére megadja a válaszadás lehetőségét és azzal egyúttal a vitát is berekeszti.

Századok szerkesztősége

---

²⁰ [http://reald.mtak.hu/423/13/\(v%C3%A1lasz_%C3%9C_Kov%C3%A1cs_J%C3%B3zsef_%202012_m%C3%A1j_11_.pdf](http://reald.mtak.hu/423/13/(v%C3%A1lasz_%C3%9C_Kov%C3%A1cs_J%C3%B3zsef_%202012_m%C3%A1j_11_.pdf)

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fodor Pál

SZÜLEJMÁN SZULTÁNTÓL JÓKAI MÓRIG

*Tanulmányok az oszmán–török hatalom szerkezetéről
és a magyar–török érintkezésekről*

Magyar történelmi emlékek. Értekezések

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 448 o.

Ismeretes, hogy Magyarországon a tágabb értelemben vett turkológián belül önálló tudományággá fejlődő oszmanisztika kibontakozását elsősorban a magyarországi török hódoltság megismerésének igénye ösztönözte. A magyar történelem török forrásainak tudományos igényű feltárását, feldolgozását célul kitűző hazai kutatók, tudósok mintegy másfél évszázadra visszatekintő munkálkodásaik, tapasztalataik révén a hazai vonatkozásokon idővel túllépve, az oszmán világ általánosabb kutatásában nemzetközi szinten is meghatározó eredményeket mutattak, mutatnak fel. A törökországi levéltári források felkutatásában (elsőként Karácson Imre), majd annak rendszerezésében, az oszmán–török paleográfia módszertanának kialakításában (Fekete Lajos) élen járó magyar kutatók úttörő szerepet játszottak. Az oszmánok magyarországi berendezkedése, az itteni, merőben sajátosan alakuló politikai, társadalmi fejlemények szélesebb összefüggései a királyi Magyarország és Erdély történelmének vizsgálata mellett az Oszmán Birodalomban lejátszódó folyamatok megismerése révén értelmezhetők, magyarázhatók. Ugyanakkor a peremvidéki jellegéből adódóan egyedi hódoltsági török berendezkedés megismerése az egyetemes oszmanisztika számára is fontos igazgatás-, valamint társadalomtörténeti adatokkal szolgál, amelyeket a kora újkori magyar történelmet ismerő kutatók képesek feltárni. Ez a kettős, a magyar oszmanisztikához szükségszerűen kapcsolódó közvetítő, illetve alakító szerep jellemzi Fodor Pál munkásságának legjelentősebb részét. Ennek a magyar olvasók, kutatók szempontjából legfontosabb hozadéka, hogy míg magyar nyelven is hozzáférhetővé tesz török forrásokat, s közvetíti a nemzetközi oszmanisztika eredményeit, irányvonalait, addig ez utóbbi gyarapításához, árnyalásához is jelentős mértékben hozzájárul.

Az oszmán állam kialakulásának, korai fejlődésének ideológiai, társadalmi kérdéseire koncentráló írások gazdag merítését tartalmazza Fodor Pál legújabb, az MTA BTK Történettudományi Intézete által kiadott, a Magyar Történelmi Emlékek sorozatban megjelent tanulmánykötete. Az oszmán történelem egyes kulcskérdései iránt érdeklődő olvasóközönség számára nagy szolgálatot tett ennek a kötetnek az összeállítása, hiszen egyetlen kiadványban összegyűjtve teszi elérhetővé a szerzőnek nemcsak különféle történelmi folyóiratokban, hanem kis példányszámban megjelenő, s ezért nehezen hozzáférhető tanulmánykötetekben, vagy éppen mára már teljesen elérhetetlen kiadványokban közzé tett írásait. Ez utóbbiakra különös tekintettel talán nem tűnik feleslegesnek e helyütt a gyűjteménybe válogatott írások zömét tartalmi szempontból is röviden összefoglalni.

A kötet Fodor Pál huszonhárom hosszabb-rövidebb tanulmányát gyűjti egybe, a végén egy-egy földrajzi név- és helynévmutatóval kísérve. A válogatott írások közül kettőnek társszerzője: az *Ali pasa históriájának történeti háttere és török vonatkozásai* című tanulmányát (a kötetben 42–73. o.) Sudár Balázssal jegyzi közösen, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)* címet viselő terjedelmes tanulmány pedig Szakály Ferenc 1979-ben megjelent munkájának a szerzővel együttműködve kibővített, eredetileg magyar és török változatban is közzé tett cikke (338–383. o.).

A kötet felépítése a szerző csaknem másfél évtizeddel ezelőtt napvilágot látott tanulmánykötetére (*A szultán és az aranyalma*, Balassi Kiadó, 2001.) emlékeztet, s noha javarészt az azóta született cikkekből válogat, négy olyan írást is magába foglal, amely az ezredfordulót megelőzően született. Ezt két tanulmány esetében (a pályája elején írt *Ahmedi elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása*, illetőleg *A nagyvezíri előterjesztés (telhis)*, a kötetben 156–168., és 185–231. o.) az indokolta, hogy az — általunk imént említett — korlátozott hozzáférhetőség okán az eredeti köz-

zétételek a nemzetközi fogadtatáshoz képest a magyar tudományos fórumokon csekély visszhangra találtak (7. o.).

A főcím által meghatározott kronológiai-tematikus kereteken belül az írások zöme a klasszikus oszmán-korral, illetőleg az oszmán-török állam fejlődését, gyarapodását, szervezeti átalakulásait meghatározó motívumok bemutatásával, társadalmi folyamatokkal, hatalmi viszonyokkal foglalkozik, s aránylag kevesebb elemzés érinti a török-magyar kapcsolatok kérdéskörét. A tanulmányok tárgy szerint válogatva, öt fejezetbe rendezve követik egymást, a kötet vonalvezetése az Oszmán Birodalom belső viszonyainak vizsgálatától halad a magyar vonatkozású témák felé. A fejezeteket jelölő címek a következők: *Az oszmán-török elit; Identitás és ideológia; Az állam: intézmények és kisebbségek; Háború Magyarországon ellen; Magyarok és törökök.*

A kötetbe válogatott cikkek tematikus változatossága ellenére két-két egymást követő írás kitűnően kiegészíti egymást. Az első fejezetben az oszmán virágkor uralkodójának pályáját tömören áttekintő első közlemény (*I. Szülejmán, a „Nagyszerű” és a „Törvényhozó”, 11–25. o.*) szorosan illeszkedik a következő, hosszabb cikkhez (*Hürrem és Mähidevrán, avagy két ágyas harca a szultán szívéért és trónjáért, 27–41. o.*). Ez utóbbi jól szemlélteti, hogy I. Szülejmán szultán (1520–1566) oszmán virágkornak is tartott regnálásának idején a személyi hatalmi törekvések, a trónutódlás és a szultáni háztartás viszonyainak megbolygatásával milyen drámai hatással voltak a központi hatalomgyakorlásra. A fejezetben helyet foglaló következő írások többnyire ugyancsak egy-egy individuum perspektívájából kiindulva tárják elénk az oszmán hatalmi elit világának néhány metszetét; egyszer a társadalmi vonatkozásokra összpontosítva (az *Icon vicissitudinis humanae vitae* címen ismert, 17. században nyomtatásban megjelent históriás ének történeti elemzését nyújtó *Ali pasa históriájának történeti háttere és török vonatkozásai, 42–73. o.*), másszor egy-egy oszmán tisztségviselő portréjának, pályájának gazdasági, egzisztenciális tanulságokat hordozó bemutatásával (*Hiúzprém és szántóföld: egy oszmán-török adóberlő vagyona a 17. század elején, 86–106. o.*, illetve *A váci harmincad és egy hódoltsági főember a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég, 107–118. o.*).

A második fejezetbe osztott öt tanulmány a címben jelölt tartalmi keretek mellett igen tág kronológiai szakaszt ölel fel. Itt is szervesen kapcsolódik egymáshoz az első két cikk: *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* és az ennek egyenes folytatásaként átszerkesztett, itt — éppen a koherencia érdekében — az eredetihez képest az első néhány oldal elhagyásával közölt *A török nemzetűdát kialakulása* című írás (121–155. o.), amelyek együtt az oszmán állam kialakulásától kezdve a köztársaság korának hajnaláig tekintik át a „török” öazonosság fejlődését és sokféle dimenzióját. A soknemzetiségű, és számos vallási közösség felett uralkodó muszlim birodalom valláspolitikáját, a mögötte meghúzódó, ellentmondásos ideológiai és gyakorlati megfontolásokat, illetőleg a muszlim-török asszimiláció korlátait a magyarországi hódoltság palettáján mutatja be a címében a sommás konklúziót idéző tanulmány: *„A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” (258–271. o.)*.

A hódoltság egy kis szeletére vonatkozóan szolgálnak helytörténeti, népesedéstörténeti forrásként a Lippára és Radnára vonatkozó, 1554-ből, 1567-ből, illetve 1579-ből fennmaradt török összeírások, amelyek közlését bevezető tanulmány előzi meg. Ugyanebben az egységben a zömében klasszikus oszmán kort tárgyaló részek kronológiai kereteit elhagyva, a második ezredforduló Törökországába, a szekularizált köztársaság aktuális politikai küzdőterére kalauzol a *Fethullah Gülen mozgalma* című írás, amely a politikai iszlám modern törökországi térnyerésével, törekvéseivel, ideológiai beágyazottságával foglalkozik, így a kortárs politikai elemzések területét érinti.

A kötetben helyet kapott írások közül a legterjedelmesebb a harmadik fejezet első tanulmánya. Ez a szultán és a 16. század második felétől fokozatosan a birodalom közvetlen irányítójává váló nagyvezír közötti hivatalos érintkezés változásait jelző iratfajta, az ún. telhisz kialakulását tárgyalja. A forrástípus diplomatikai vizsgálatából kiinduló tanulmány jelentősége túlmutat magának a forrásnak a bemutatásán: az oszmán hatalomgyakorlásban a 16. század derekától mintegy évszázad során végbemenő szerkezeti változások nagy ívű és mélyreható elemzését nyújtja, ezzel metszve az első tanulmányban tárgyalt, a hárem növekvő befolyásával is összefüggő hatalmi változások kérdéskörét. A tanulmány döntően az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeum archívumában, illetve könyvtárában őrzött forrásokra támaszkodik (185–231. o.).

A fejezetben található két rövidebb cikk egyike, *A Kelet-Mediterráneum oszmán védelmi rendszere a 16. század végén (232–239 o.)* az oszmánok és a nyugati hatalmak között a Földközi-tenger és annak keleti partvidéke ellenőrzéséért folytatott hatalmi vetélkedés rövid, ám tartalmas áttekintését adja. Az elemzés jelentős mértékben a szultáni tanácsban hozott rendeletek másolatait őrző jegyzőkönyvek, közkeletű nevükön *mühimme defterik* (jelesül a török Miniszterel-

nökségi Hivatal Oszmán-kori Levéltárában őrzött 66., 67., 69. számú defterek) adataira építkeznek. A másik, az *Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztesi) oszmán hadjárat költségeihez* (240–249. o.), az oszmán haderő finanszírozási hátterét, s ennek kapcsán a 16. század végi oszmán udvari költségvetés működését megvilágító esettanulmány, amelyet egy, a Topkapi Szeráj Múzeum levéltárában őrzött 1596-ban kelt pénzügyi kimutatás magyar nyelvű összefoglalása, magyarázata, illetőleg a török nyelvű latin betűs átírata kíséri.

A törökellenes küzdelmek témakörének szentelt negyedik fejezeten belül két hosszabb és két rövidebb tanulmány kapott helyet. A *szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1550)* (297–329. o.) a török-magyar kapcsolatok nagy ívű, kiváló összefoglalását nyújtja, elemezve a bithyniai bégségből bő két évszázad leforgása alatt világbirodalommá való oszmán állam terjeszkedésének ösztönzőit, a hódítás paradigmáit, társadalmi, intézményi, ideológiai aspektusait, illetőleg a védekezésre kényszerülő középkori Magyar Királyság vezetői előtt álló politikai, katonai lehetőségeket, számba véve az alkalmazott eszköztárat.

A *kenyérmezei csata* című, fentebb már említett és sokak által jól ismert tanulmány kiemelkedik a fejezetben olvasható írások közül. Szakály Ferenc és Fodor Pál ebben a magyar diadallal záruló, s a nemzet történelmi emlékezetében mély nyomokat hagyó 1479-es erdélyi ütközet lefolyását annak előzményeivel és utóéletével együtt, a közvetlen és távolabbi utókor által szőtt szépítő szándékú toldások, toposzok lehántásával rekonstruálja. A szerzők figyelemreméltóan széles forrásbázis felhasználásával, levéltári dokumentumok, beszámolók mellett Bonfini, Oláh Miklós, a lengyel Jan Długosz, illetve az osztrák Jacob Unrest, valamint Kemálpaszáde oszmán történetíró krónikái alapján mélyreható alaposan tárják fel az oszmán rablóexpedíció tágabb politikai kontextusát, a késő középkori magyar délvidéki védelmi rendszer működését, s magyar, illetve török szemszögből elemzik a csatához vezető folyamatokat, tágabb összefüggéseket. A tanulmányhoz két forrásszemelvény csatlakozik: Kemálpaszáde török krónikájának vonatkozó részei magyar nyelven, illetőleg a csatáról szóló egyetlen ismert kortárs nyugati (szász) beszámoló német szövege, valamint ennek magyar fordítása olvasható.

E fejezetben a török-magyar harcok nemzetközi összefüggéseit két rövidebb összefoglalás, *Az Oszmán Birodalom, Bizánc és a nyugati kereszténység. Nándorfehérvár 1456. évi ostromának történetéhez* (330–337. o.) illetve *A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára* (384–393. o.) tárgyalja.

Az ötödik fejezetbe (*Magyarok és törökök*) felvett két tanulmány szintén magyar vonatkozásokat hordoz, bár rendkívül különböző mértékben és módon. A *királynék fogságban. Tinódi egy félreértett históriás énekéről* cím alatt újra egy irodalmi alkotás történeti elemzését kapjuk, amely Tinódi szerzőségén keresztül kapcsolódik a magyarsághoz. A vizsgálat tárgyául választott mozzanatok: az I. Szelim szultán (1512–1520) és Iszmáil perzsa uralkodó (1502–1524) között 1514 nyarán lezajló, döntő jelentőségű csaldiráni csatában török fogságba esett sah-feleség(ek?) sorsa; a csata és utóéletének egyes részletei; illetőleg ehhez kapcsolódóan a megénekelt esemény történeti értékelése, a történeti forráskritika eszköztárának alkalmazásával.

A Szülejmán szultán alakjával bevezetett gyűjtemény záróakkordja, az utolsó tanulmány, az oszmán történelem, illetve a korai török-magyar kapcsolatok vizeiről eltávolodva a török-kor magyar percepciójái, a törökökhöz fűződő emlékek, attitűdök különböző lenyomataiig: Jókai Mór, továbbá Gárdonyi Géza, Szekfű Gyula műveii kalauzolja el az olvasót. A török-magyar érintkezések jelenkorig továbbélő örökségét, nyomait veszi számba, röviden elősorolva annak kulturális, irodalmi kiabrázolásait, eszmetörténeti, politikai rezonanciáit, s — nem utolsósorban — rátapintva a török hódoltságának a magyar mentalitásra, lelkiségre gyakorolt máig erőteljesen érvényesülő elvitathatatlan utóhatására. A szerző ezzel kimondatlanul is felhívja a figyelmet a történész-hivatással járó felelősségre: a múlt feltárásának, a jelenkor jobb megértésére és értékelésére való törekvés ad valódi értelmet és célt.

Végül az összeállítás néhány általános tartalmi és szerkezeti tulajdonságára térünk ki. A kötet értékét jelentősen növeli, hogy összesen kilenc tanulmányhoz kapcsolódik részbeni vagy teljes forrásközlés, illetve bővebb idézés. A tanulmánykötetekre általában jellemző szerkezeti sajátosságok fényében nem róható fel, de minthogy a bevilágított cikkek kisebb, hivatkozásokat is érintő javításokon átesetek (erre a szerző maga is utal: 8. o.), megemlítendő az írások kétféle hivatkozási rendszere: a jegyzeteket nélkülöző cikkek (szám szerint hat írás) esetében az adott témában további vizsgálódásra indíttatást érző olvasó kizárólag az irodalomjegyzékre hagyatkozhat. A többi tanulmányban lábjegyzetek (is) segítik a tájékozódást. A tárgy tekintetében igen változatos tanulmányok, cikkek optimálisan kialakított fejezeti struktúrában helyezkednek el,

ugyanakkor esetenként több síkon is egybevégyve, illetve összeérve, olykor minimális átfedésekkel kerültek a gyűjteménybe.

Fodor Pál tanulmánykötete az Oszmán Birodalom belső viszonyaival, fejlődésének alapvető kérdéseivel megismerkedni vágyó olvasók, illetőleg e területeken alapos ismeretekre törekvő kutatók számára egyaránt alapvető kézikönyv. A szerzőtől megszokott olvasmányos stílus vonzerejének egyik ékes bizonyítéka nemcsak az a tény, hogy — a kötet kiadási adataiból következően — egy éven belül második utánnomására volt szükség, hanem az egyetlen recenziós példány iránti páratlan érdeklődés is, amely e sorok írójának legszűkebb környezetében is azonnal tapasztalható volt, s majdnem veszélybe sodorta az ismertetés elkészültét is.

Kovács Nándor Erik

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Korall. Bp., 2013. 446 o.

Néhány éve jelent meg Barta János monográfiája a 18. századi Zemplén vármegye társadalmáról. Ennek a vaskos kötetnek az utószavában kesernyés kétellyel jegyzi meg a szerző: egyáltalán nem lehet biztos abban, hogy a hatalmas apparátussal, komoly technikai segítséggel összeállított számítógépes adatbázisa lényegileg más vagy több információval gazdagította a korábbi évtizedek során felhalmozott tudást. A szerző azzal vigasztalja magát, hogy bár meghatározó áttörést nem ért el új módszerekkel gyűjtött és rendszerezett adataival, eljárásával mégis egy fontos korszakról tudott minden korábbinál részletesebb, pontosabb képet festeni, s felléphetett — legalábbis a rendelkezésre álló források tekintetében — a teljesség igényével, amelyet másként nem közelíthetett volna meg. (*Ifj. Barta János*: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” *Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*. Debrecen, 2009. 368–371.)

Önkéntelenül is eszünkbe jutott Barta János ezen vallomása, amikor Sasfi Csaba vaskos oktatástörténeti, oktatás-társadalomtörténeti könyvét olvastuk. Itt is nagy mértékben a számítógépen rendezhető adatokra, adatbázisokra támaszkodik a szerző, s szintén egy jelentős időszakról van szó, amelyről a kíváncsi kutató szeretne minél pontosabbat megtudni – netán valami forradalmi felfedezést tenni. S anélkül, hogy előreszaladnánk, kijelenthetjük, ezúttal is bebizonyosodik: csodák márpedig nincsenek, de legalább a teljesség illúzióját keltő, részletes tablóképp megrajzolható immár egyre speciálisabb témákban, egyre korábbi évtizedekről.

Sasfi Csaba évtizedek munkáját szintetizálja azzal, hogy a 19. század első felének gimnáziumi diáktársadalmát és a gimnáziumok társadalomban betöltött szerepét elemzi monográfiájában. Kutatási tevékenysége csaknem egyidős a hazai társadalomtörténet-írás eddigi utolsó nagy szakaszával, s nem utolsósorban a számítógépes kutatási módszerek lehetőségével. E kettőt szorosán egymás mellett kell megemlíteni, hiszen távolról sem arról van szó, hogy az irtatlan mennyiségű rekord bevitelével és különböző kombinációjával törne új eredményekre. Éppen ellenkezőleg: Sasfi mintaszerűen törekszik a források és az adattípusok kombinálására, s a kapott eredmények kontextusba helyezésére, s ezáltal az oktatás- és társadalomtörténeti tudásunk komplex bővítésére.

Mindezt egy döntő jelentőségű időszakra vonatkozóan teszi. Nyilván minden kutató számára a saját korszaka a leglényegesebb — s ez alól e sorok írója sem kivétel —, s aztán a választását mindenki könnyedén meg is tudja magyarázni. De talán ezen túllépve is lehet érvelni amellett, hogy ha a magyarországi oktatásról van szó, a 19. század első fele az egyik legizgalmasabb terepe a történeti kutatásoknak. Olyan átmeneti korról beszélhetünk, ami eddig egyszer adódott az iskolázás múltjában. A tankötelezettség, a valóban mindenkire kiterjedő oktatás ideje még nem köszöntött be. Mária Terézia óta mégis egyre jobban érvényesültek az iskolázás központi szabályozására, szisztematikus megszervezésére irányuló törekvések. S emellett a polgárosodás folyamatában az iskola közüggé vált, a reformkorban — s már az azt megelőző évtizedekben is — a művelt elit polémiájának egyik legfőbb elemévé lett. Egy tradicionális intézménytípus, az iskola (és

azon belül is a Ratio által már szisztematikusan definiált egységes középiskola, a gimnázium) megújulásáról, szerepének átalakulásáról, kibővüléséről, s ennek nyomán lassan-lassan az oktatási rendszer kiépüléséről beszélhetünk.

Sasfi Csaba éppen ezt a szerepátalakulást szeretné tetten érni ebben a már nem feudális, de nem is polgári korszakban. Többek között ilyenekre kíváncsi: milyen mértékben erősödtek a gimnázium polgáriskolai funkciói? Miként körvonalazódtak az egységes iskolatípusban megjelenő, nagyon is differenciált „fogyasztói” igények? Fel lehet-e vázolni az iskolák, valamint az iskolahasználók, azaz a tanulók és szülei vonatkozásában jellemző (be)iskolázási és iskoláztatási stratégiákat? Lokális és regionális kontextusban fel lehet-e állítani a középiskolák valamifajta rangsorát – akár a presztízs, akár az adott intézmények által betöltött társadalmi funkció, a jellemzően biztosított képzettségi szint tükrében? Miként hagynak maguk után lenyomatot egy-egy intézmény életében a környezet felekezeti, gazdasági, társadalmi viszonyai? Kik, milyen társadalmi rétegbe tartozók az iskola használói, döntően milyen foglalkozási csoportokat tud megszólítani a középiskola ekkoriban? Klasszikus társadalmi megközelítését adja tehát a szerző az iskolának, mint egy helyben élő emberek által alkotott szervezeti formának – jóllehet mindvégig irigylésre méltó következetességgel törekszik mélyebb személyközi, kulturális és mentális összefüggések feltárására.

A vaskos kötet három nagy részre tagolódik. A szakirodalom áttekintését és a korszak oktatáspolitikai-történeti vázlatát adó bevezető fejezeteket követően az első döntően primer forrásokra épülő egységben a szerző a hazai középiskolázás mennyiségi viszonyait térképezi fel. Amint a művelt közbeszéd egyre inkább központi kérdésként és immár folyamatosan tárgyalta a különböző sajtóorgánumokban, egyletekben, és egyéb fórumokon az oktatás, s azon belül is a latinra, humánra koncentrált középiskola korszerűtlenségét, úgy vált egyre keresettebbé az intézménytípus. 1790-től a reformkor elejéig szinte töretlen a létszámnövekedés, ami két időszakban egészen kiemelkedő bővülést jelentett: közvetlenül II. József uralmának végén a századfordulóig tartó tíz évben, majd pedig az 1810-es évtizedben nőtt ugrásszerűen a középiskolába járók száma. Ez egyben azt is jelenti, hogy közvetlenül gazdasági okokkal már kétszáz éve sem volt magyarázható az oktatási szektor terebélyesedése, vagy épp megtorpanása. Hiszen az első bővülés kifejezetten konjunkturális, a második viszont komoly dekonjunkturális évekre esett. Az oktatás és a gazdaság közötti szoros kapcsolat hiányát igazolja az is, hogy a reformkor két és fél évtizede országos viszonylatban már semmilyen felhajtó erőt nem jelentett a középiskolai létszámokra, amelyek stagnáltak, illetve kis mértékben még csökkentek is. A diáklétszám és az iskolák számának növekedése is elvált egymástól, az első hullámok a meglévő intézményekben éreztették a hatásukat, új iskolák pedig inkább a konszolidáltabb esztendőkből alapultak. A létszámelemzés plasztikusan mutatja az ország nagyrégiói közötti kulturális és társadalmi fejlettségi különbségeket. Igen tanulságos például, hogy a győri és a pozsonyi tankerületben tanult hazánk gimnazistáinak a 60%-a.

Az is egyértelműen kimutatható, hogy a gimnázium polgáriskolai funkciója is ezekben a gyorsabban polgárosodó térségekben erősödött leginkább: az ország nyugati részén tört meg a gimnáziumnak, mint az egyetemi, akadémiai továbbtanulás hagyományos előkészítő terepének a monopóliuma. Itt már kifejezetten csak a középfokú végzettség érdekében is sokan tanultak, miközben az ország más tájain még a tradicionális humán jellegű továbbtanulásra való felkészülés dominált. Valószínűleg tovább árnyalhatná még ezt a képet a felekezeti dimenzió erősítése. Ebben az esetben főleg az ország keleti felében és északi részén kiterjedt protestáns iskolahálózat mennyiségi jellemzőit, s az azokban érvényesülő továbbtanulási stratégiákat is beazonosíthatnánk. Ám Sasfi Csaba elemzésének kereteit szétfeszítette volna, ha meg akart volna küzdeni az azal a súlyos nehézséggel, amit a protestánsok intézményenként eltérő, s épp ezért összességében — de sokszor még iskolánként is — kaotikus anyakönyvvezetése okoz. Roppant terhet vállalt volna magára a szerző, ami helyett inkább más irányba kanyarodott – ily módon teljességre törő megállapításai jobbra a katolikus oktatási szektorra igazak.

E megállapításokat aztán a mai értelemben vett Dunántúlra korlátozva több léptékben, sokféle látószögből, sok kérdés felvetésével és hozzá források keresésével pontosítja, mélyíti a szerző. A dunántúli térség szerencsére kellően nagy és tagolt volt ahhoz, hogy a legfontosabb különbségek metszéspontján dinamikus lehessen értelmezni a társadalmi folyamatokat, s azoknak az iskolákon hagyott nyomain. Ráadásul felekezetiileg is szerencsés a kutatás szempontjából a térség összetétele, hiszen a katolikus túlsúly kiiktatja az előző bekezdésben jelzett módszertani

nehézségek túlnyomó többségét, a mégis meglévő markáns protestáns tömbök és iskolák viszont jól kutathatóak, s egyfajta kontroll-tényezőként is kiválóan érvényesülhetnek.

A 15 katolikus gimnáziumra fókuszáló dunántúli elemzés egyfelől megerősíti a korábbi fejezet eredményeit: a térségben az országos tendenciákkal megegyezően a beiskolázási létszámok, s élesen körvonalazódik a polgáriskolai szerepkör erősödése is. A dunántúli iskolák felerészben helyi diákokat fogadtak – s jellemzően ők azok, akik megelégedtek a rövidebb gimnáziumi tanulmányokkal. Ez egyszerre jelenti a középiskolával rendelkező településeken élők versenyelőnyét a vidéki kortársaikkal szemben, s a városi népesség körében a hosszú, tradicionális tanulmányi pálya iránti érdeklődés csökkenését. A korabeli kategorizálás sokféle bizonytalanságával megküzdve ugyan, de alapvetően meggyőző eredményre jut Sasfi Csaba a 19. századi gimnázium társadalmi összetételére vonatkozóan. Rendi alapon a nemesi származásúak súlyának jelentős csökkenése figyelhető meg. A 18. század végi nemesi dominancia a következő emberöltőnyi időben megszűnt, általában kétszerese lett hozzájuk képest a polgári, vagy legalábbis polgári jellegű (azaz nem feltétlenül polgárijoggal rendelkező, sok esetben „csak” városi kézműves, kereskedő) családból származók iskolai aránya. A korszakban markánssá nem, de azért állandóvá vált a jobbágygyermekek jelenléte, s az utolsó évtizedek a zsidóság gimnáziumi megjelenését is elhozták. A szülők foglalkozása szempontjából a „tanult” szülők (azaz az értelmiségiek, szellemi foglalkozásúak – a jegyző-kig, kántorokig, tanítóig bezárólag) gyerekeinek rendszeres jelenléte érdemel említést: a vizsgált korszak első felében megduplázódott az arányuk, s aztán ez a 20% körüli részesedésük rögzült a későbbiekben is. Ráadásul Sasfi kimutatja: az értelmiségi szülők gyermekei szignifikánsan jobb tanulmányi eredményeket is értek el a középiskolában.

A sokféle adat kombinálásából az iskolázás jellemző típusait különíti el a szerző. Eszerint egyértelműen létezett egy „polgáriskolai gimnáziumi karrier”: helyben élő polgár vagy polgári életmódot élő szülőnek alapvetően csak a kisgimnáziumi osztályokban való részvételre összpontosító, tehát továbbtanulni nem igyekvő fiáról van szó. Vele szemben a jobbra vidéki nemes, és az értelmiségiek — akiknek nagy része nemes is egyben — gyermekei hosszabban tanultak a gimnáziumban, s közelebb álltak az iskolatípus tradicionális funkciójához. Mivel e két réteg iskolai részesedése jelentős maradt, a gimnázium továbbtanulásra való felkészítő funkciója sem gyengült, hanem erősödött. És mivel a modern polgár kinevelésében is egyre markánsabb szerepet töltött be, a gimnázium kettős funkcióerősödésen esett át ekkoriban.

Sopron, Pápa és Komárom lehetőséget teremtettek a szerzőnek arra, hogy összevesse a katolikus intézményekben körvonalazódó trendeket a helyi protestánsok jellemzőivel. Így is a fő tendenciák alapvető egyezésére jutott. Kifejezetten felekezetsajátos tényezőként csak a birtokos nemesség, valamint a tanultak társadalmi kategóriájába tartozó szülők gyerekeinek jóval nagyobb iskolai részvétele emelhető ki a katolikus oldalon. Némileg talán meglepő módon Sasfi Csaba más ponton nem talált lényeges különbségekre a felekezeti törésvonal mentén.

Mindezek kapcsán Sasfi bevezeti a tárgyalásba a gimnáziumkarakter kifejezést. Az adott intézménynek a helyi és a környező (regionális) társadalommal való viszonya, beiskolázási körzete, valamint az iskola falain belül eltöltött tanulmányi idő jellemző hossza alapján igyekszik a szerző szétválogatni azokat a funkciókat, amelyeket egy-egy középiskola dominánsan betöltött. Így például élesen eltér a pécsi, jezsuita eredetű, a korszakban is kifejezetten regionális jelentőségű, s a diákokat döntően a teljes gimnáziumi tanulmányok erejéig benntartó gimnázium a pápai kisgimnáziumtól, amely kétharmad részben helyi diákokat fogadott, s csak az alsó gimnáziumi osztályokban kínált szolgáltatást. A soproni gimnázium funkciójában (klasszikus gimnázium) a pécsihez állt közel, de nem regionális, hanem megyei jelentőséggel bírt a beiskolázás szempontjából. Győr jezsuita eredetű gimnáziuma a pápai után a legnagyobb arányban fogadott helyi diákokat – s itt még egymással versengett a klasszikus és a polgáriskolai funkció. Ötödik típusként pedig a keszthelyi nagygimnáziumot különíti el Sasfi: itt bár végig lehetett tanulni, mégis az alsóbb osztályokra koncentráldott a javarészt helyi diákok által megtestesített érdeklődés.

Újra szűkítve a vizsgálat keresztmetszetén az egyik legkevésbé iskolázott dunántúli megyét, Zalat veszi górcső alá a továbbiakban a szerző. Úgy tűnik, ebben a kevésbé fejlett kistrégióban a klasszikus továbbtanulási stratégia dominált még ekkoriban: aki eljutott a gimnáziumba, az jobbra tovább is kívánt tanulni, a polgáriskolai funkció kevésbé érvényesült. Az elemzés szintjét tovább, mégpedig jellemző településtípusokra lebontva azt láthatjuk, hogy ugyanazon nemesi réteg iskoláztatási stratégiájában jelentős különbség mutatható ki a falu és mezőváros viszonylatában: a falusi nemesi tisztviselők egyértelműen a hagyományos iskoláztatási mintát követték, míg a zalai mezővárosokban a nemesek körében is jobban elterjedt a polgáriskolai funkció. Sasfi

pontos számadatokkal mutatja ki a vidéki diákok gimnáziumba eljutása és falujuk közlekedési adottságai közötti szoros korrelációt. Ehhez kapcsolódóan külön vizsgálat tárgyává tette a megyeszékhelyet. Ami azért érdekes, mert Zalaegerszegen ekkoriban nem volt gimnázium, ám a mezőváros igazgatási központ jellegéből, presztízsből, s a beköltözések miatt fokozódó nemesi jellegéből adódóan mégis komoly beiskolázási körzetként működött: a kanizsai, keszthelyi, kőszegi és szombathelyi gimnázium is profitált az egerszegi szülők iskoláztatási igényeiből.

A klasszikus társadalomtörténeti megközelítés kívánalmi szerint addig szűkítette-mélyítette Sasfi Csaba a vizsgálati metszeteket, ameddig csak lehetett. Az utolsó fejezetben a lokális társadalom jellemzőiig is eljut tehát: Keszthely, Kőszeg és Szombathely példáján keresztül eredt annak a nyomába, hogy mit jelenthetett a városi lakosság számára a gimnázium jelenléte, illetve a gimnazisták később miként alakíthatták a helyi társadalom összetételét. Egyfelől arra jut a szerző, miszerint a gimnazisták elvándorlása igen nagy arányú volt a korszakban. A helyi gimnázium még kevéssé töltötte be azt a polgáriskolától elvárható szerepet, miszerint megkösse a településen az általa kinevelt ifjakat. A helyi diákok településen való megmaradása igen szorosan összefüggött azzal, hogy tovább lehetett-e tanulni a városban. Egyúttal a helyi továbbtanulás lehetősége igen erősen meghatározta a továbbtanulás irányát, jellegét is. Így aztán az erőteljesen érvényesülő helyi kötöttségek nyomán a püspöki székhely Szombathelyen sokkal nagyobb arányban választottak papi pályát, mint a másik két városban. E ponton szépen kirajzolódik az értelmiségbe való beemelkedés korabeli klasszikus mintája: a rendi városi polgárság biztosította az egyházi tisztviselők utánpótlását. Lokális szinten is megvizsgálta Sasfi Csaba a kézművesek (nem rendi értelemben vett polgárok) és nemesek tanulmányi stratégiája és eredményessége közötti különbséget – és lényegi eltéréseket nemigen talált. Jól elkülöníthető csoportként megvizsgálta a szerző a három városban a városvezetők (bírók, polgármesterek) iskoláztatási törekvéseit is, s azt láthatta, hogy nem kiemelkedő gyermekeik gimnáziumi jelenléte, illetve gimnáziumi tanulmányainak hossza és eredményessége.

Sasfi Csaba határozott, következetesen végigvitt koncepciója, miszerint az iskola-felhasználók oldaláról közelítve azok létszámából, tanulmányi idejéből, viselkedéséből von le tanulságokat, igazából egyetlen ponton ütközik – egyelőre – áthatolhatatlannak tűnő korlátokba. Az egyes családokra, személyekre lebontott elemzés megállapításai e nagyívű monográfia egészét tekintve inkább csak érdekes, ámde az átfogóbb eredményeket csak szerény mértékben alátámasztó kitekintésnek, kissé esetleges színfoltoknak tűnnek. Személyes emlékiratokat feldolgozó fejezetben négy nemesi ifjú példáján keresztül mutat be a szerző két tipikus iskoláztatási stratégiát: a jómódú nemesét, aki magától értetődően adja a gyereket gimnáziumba, hisz a társadalmi-kulturális beágyazottságából automatikusan fakad az a latinos műveltség, amit a gimnáziumnak tulajdonít ez a fogyasztói kör. A példával vett másik két ifjú szerényebb társadalmi státusához sokkal részletesebb, a miértekre még évtizedek távlatából is hosszabban felelő, inkább cél-, mintsem értékorientált tanulmányi visszaemlékezés párosul. Olyan, mintha egy alulról jövő iskolázott ember jobban megmérné és megbecsülne azt, amit az iskolától kapott, mint egy iskolázottságában már többedik generációs ifjú. Miközben az e fejezet alapját adó, évekkal ezelőtt megjelent tanulmányt magunk is gyakran és szívesen hivatkozunk, ebben a kötetben nem érezzük ideálisnak a helyét. Pontosabban az érvelés tűnik egy kicsit ingatagnak – hiszen nem idézi pappá, netán városvezetőkké lettek iskolai emlékeit, nem szól a szerző a tanulmányaikról sokszor szívesen mesélő arisztokratákról, s általában nem túlságosan meggyőző az az eljárás, amellyel épp ezt a négy ifjút emelte ki. Mondhatni, e ponton a léptékváltás nem járt maradéktalan sikerrel.

Valószínűleg azért, mert itt már nem pusztán lépték-, hanem módszer-, illetve megközelítés-váltásra is szükség mutatkozik. Sasfi Csaba egészen irigylésre méltó módon veszi számba a kötet első fejezeteiben azt, hogy kik milyen tudományos megközelítésből foglalkoztak itthon és külföldön egyaránt a 19. század (közép)iskolájával és (közép)iskolázásával. Szakirodalmi tanulmányának nagy erénye, hogy fókuszába belekerülnek az inkább politika- és művelődéstörténeti, valamint a nevelés-, sőt pedagógiatörténeti írások is. Ezeket a társadalomtörténetésztől eltérő megállapításokat és kutatási tendenciákat ismeri, s a kötet számos pontján be is építi munkájába. Viszont mivel szándékoltan a felhasználók oldaláról közelít a gimnázium átmeneti fejlődési fázisához, nyilvánvaló, hogy egy-egy ponton elérkezik olyan határvonalakhoz, amelyek átlépése meghaladná a vállalt feladatot. Fenntartói és üzemeltetői (értve ezalatt a tankönyvszerzőktől az iskolavezetőktől át a tanárokig nagyon sok szereplőt) akaratok, sőt kényszerek is érvényesülnek mindenkor – s ezek is szoros kölcsönhatásban állnak a társadalom általános állapotával –, amelyek együttesen alakítják az adott korszak végtelenül bonyolult oktatási szisztémáját. Nem tudjuk,

csak gyanítjuk: ha lokális szinten, legalább egy-egy helyszínrre vonatkozóan visszacsempésszük a nem kifejezetten társadalomtörténeti megközelítéseket (egy-egy professzor visszaemlékezését, néhány időmetszetben egy-egy intézmény gazdálkodási mérlegét, az adott iskolát övező sajtóvisszhangot stb.), a felhasználók körére is érvényes, az eddiginél is teljesebb képet kaphatunk.

Semmiképpen nem szánnánk ezt ropogós kritikának, hiszen Sasfi Csaba két évtizedes kutatásainak lezárásaként megjelent tekintélyes kötetében lényegében teljes mértékben bejártatta azt a teret — az oktatás társadalomtörténeti vizsgálatának keretrendszerét —, amelynek itthoni megteremtésében ráadásul oroszlánrésze volt. Hiszen Sasfi nemcsak összeállított minuciózus munkával egy az ország felére kiterjedő monumentális adatbázist, s értelmezte az adatokat sok-sok szempontból, irigylésre méltó szakirodalmi olvasottságának birtokában, hanem mind-eközben személyében ő az összekötője Magyarországon az elmúlt két évtized majd' minden fontos oktatás-társadalomtörténeti aktivitásának – legyen szó a specialistáknak szóló konferenciákról (Zalaegerszeg–1998, Sárospatak–2015), tematikus folyóiratszámok (Korall, 2001/3–4., Korall, 2014/56.) vagy témába vágó gyűjteményes kötet (Zalai Gyűjtemény 41.) szerkesztéséről, netán a válságtörténeti akadémiai kutatócsoportban az oktatástörténeti aspektus képviselőtéről.

Barta János saját munkájára vonatkozó aggályai Sasfi Csaba kötetében bizonyosan nem helytállóak (egyébként Barta sajátjában sem). A roppant munka a legnagyobb elismerésre méltó teljességű összképet mutatja a korabeli középiskolázásról, s ezzel párhuzamosan az egyes rész-kérdések vizsgálatával, az egyes problémakörökre vonatkozó elemzésekkel nagyszerű útmutatást ad az újabb kutatások számára mind a szakirodalom, mind pedig a forráslehetőségek tekintetében. Sasfi Csaba egyszerre szintetizál és zár le vitákat, s nyit meg újabb kérdéseket és sarkall gondolkodásra. Márpedig e kettősség elérésénél nem is lehet nagyobb eredménye egy ilyen jellegű vállalkozásnak.

Ugrai János

Raáb Renáta

AUSZTRIA SCHLESWIGI POLITIKÁJA 1848–1852

Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 305 o.

A könyveknek is van sorsa. Ez főleg abban írható le, hogy a kézirat elkészítése után mennyi idő telik el, amíg nyomtatott változatban is megjelenik, és eljut az olvasóhoz. A bolgár újjászületés atyja, Paiszj Hilendárszki 1762-ben fejezte be a Szláv-bolgár történelem című híres munkáját, melyben bizonyítja, hogy a bolgároknak is van történelmük. S bár kortársa, Szofronij Vracsanszki lemásolta a kéziratot, a nyomdai megjelenésre azonban 1844-ig kellett várni, amikor Paiszj atya munkája megjelent Budán. Az *Ausztria schleswigi politikája* című könyv szerzőjének, Raáb Renátának ennyit nem kellett várnia. Igaz, a 21. század elején vagyunk, s egy 305 oldal terjedelmű munkát bármelyik nyomda néhány nap alatt kinyomtat két-háromszáz példányban. Nem is ezzel van a gond, hanem azzal, hogy a kiadó vagy a szerző tud-e annyi pénzt szerezni, amennyi fedezi a kiadás költségeit. Ez a magyarázata annak, hogy a kézirat, bár 2005-ben már elkészült, s ez alapján védte meg a szerző dolgozatát és szerzett doktori fokozatot az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájában summa cum lauda minősítéssel, a disszertáció könyv formájában csak 2013-ban jelent meg. A Gondolat Kiadó karolta fel ezt a munkát, s jól tette, mert a könyv tudományos szempontból rendkívül értékes. Annak ellenére mondható ez, hogy a címben megjelölt téma az átlag magyar olvasó számára periférikusnak tűnik. Pedig nem az. A kiadó a könyv hátsó borítóján található rövid ismertetőben joggal írja, hogy „*a schleswigi probléma a német kérdés alfája és omegája volt...*” S nem csak a német kérdésben, hanem a dán történelemben is meghatározó szerepet játszott. A dán hercegségek ügye a 18. századtól az európai egyensúly számára is fontos térség volt, mert senkinek sem volt érdeke, hogy a Balti-tenger bejárata valamelyik nagyhatalom ellenőrzése alá kerüljön. A 19. században a dán király az orosz cár rokona volt, a brit diplomácia pedig nem szerette volna, ha német haditengerészeti bázis jön létre a térségben. A szerző joggal jegyzi meg, hogy az általa vizsgált kérdés „*...nem egy huszadrangú marginális ügy, hanem olyan nemzetközi problémakör, amelynek az összes európai nagyhatalom kivétel nélkül aktív részese volt.*” S még hozzátézi: „*A schleswigi ügy ezért mindenekelőtt biztonságpolitikai és*

nagyhatalmi kérdés volt, és csak másodsorban etnikai, dinasztikus-örökösödési, valamint állam- és alkotmányjogi probléma.”

A schleswigi kérdés a 19. században két alkalommal is a nemzetközi élet középpontjába került. Az első az 1848-as forradalmakhoz kapcsolódik. 1848. március végén Schleswig és Holstein kimondta elszakadását Dániától, a frankfurti előparlament pedig március 31-én a két tartományt felvette a német államok közé. Dánia ennek hatására megszállta Schleswigt, majd a Német Szövetség porosz csapatokat küldött a dánok ellen. Angol biztatásra pedig az orosz flotta megjelent a dán vizeken, s a konfliktus orosz-német háborúval is fenyegetett. Végül 1852-ben a londoni jegyzőkönyv oldotta meg a kérdést, s a tartományok Dániánál maradtak. A másik történet 1863-ban kezdődött, amikor Dánia ismét annektálta az említett területeket. A háború ezúttal is kiobbant, de már nemcsak poroszok, hanem osztrák csapatok is részt vettek Dánia ellen. Ez a konfliktus dán vereséggel 1864. október végén ért véget a bécsi békével. A következő évben aztán a gasteini egyezmény Ausztriának adta Holsteint, Poroszországgé lett Schleswig és Lauenburg. A hercegségek ügye a német egység részeként is megjelent az említett két konfliktusban. A történet azonban régebbi és bonyolult. Régebbi, mert gyökerei a 15. századig nyúlnak vissza. Bonyolultságát pedig egy anekdotával szokták érzékeltetni. Eszerint a 19. századi Európában csak hárman ismerték igazán a hercegségek ügyét. Egy német professzor ebbe bolondult bele. Viktória angol királynő férje, Albert herceg még a második konfliktus előtt, 1861-ben meghalt. A harmadik pedig Palmerston volt, aki 1830-tól irányította a brit diplomáciát, ő azonban minden részletet elfelejtett. Raab Renáta azonban szinte minden részletet tud Schleswigról, Dániáról. Igaz, csak az első sztorit, az 1848 és 1852 közötti időszakot mutatja be könyvében, ezt azonban részletesen.

Először az előzményeket vizsgálja, így visszamegy a 19. század elejéig, hogy bemutassa a Német Szövetséget, amely a keretét adja a schleswigi kérdésnek. Az olvasó közben megismerkedik Ausztria politikájával is. Ennek érdekében vizsgálja meg a porosz-osztrák viszonyt, a német államok szerepét, törekvéseit a Szövetségen belül, majd Dániáról kapunk ismereteket. A dán történelmet európai keretbe helyezi, és a schleswigi kérdés izgalmas világába vezeti az olvasót a 13. századtól kezdődően. Ezt követően megmutatja, hogy Dánia milyen szerepet játszott a porosz-osztrák rivalizálásban a németországi vezető szerepért, és azt, hogy a schleswigi kérdés Dániával együtt 1848-ban hogyan és miért kapott nemzetközi jelentőséget. Remélhetően a fentiekkel sikerült érzékeltetni, hogy a könyv nem részletkérdést mutat be a 19. századi európai történelemből, hanem az európai hatalmi politikát, s az ehhez szorosan kapcsoló 1848-as forradalmakat, s ez az a keret, amelyben a címben jelölt kérdéskört is vizsgálja. A magyar történeti gondolkodásban egy kevésbé, vagy alig ismert forradalmat, a koppenhágait is bemutatja. S ezzel nemcsak a forradalmakkal kapcsolatos ismereteink hiányát pótolja, hanem egy egészen új területre viszi az olvasót, a dán–magyar kapcsolatok történetébe 1848–1849-ben. A két forradalom összevetése azért is érdekes a történészeknek, olvasónak, mert a szerző vizsgálatai bizonyítják, hogy két országot, mint Dániát és Magyarországot nem a forradalom ténye, a forradalmi lelkesedés kapcsolja össze, hanem a célok és az érdekek közössége. Márpedig dán–magyar viszonylatban az érdekek és a célok más-más irányba mutattak. A magyar forradalom ugyanis azzal a Frankfurttal kereste a kapcsolatot, amely Koppenhága ellenfele volt a schleswigi kérdésben. A dánok ezért a magyar szabadságharc vereségében voltak érdekeltek, hogy az oroszok és az osztrákok felszabaduljanak, és segítséget nyújthassanak Dániának. A magyar vezetés viszont érthetően nem örült a dán háborúnak, mivel lekötötte Frankfurt figyelmét, energiáit, holott a magyar kormány a mielőbbi diplomáciai kapcsolatteremtésben volt érdekelt. A korabeli sajtó segítségével részletes, árnyalt elemzést kapunk a vélemények alakulásáról. A szerző azokat a véleményeket is megjeleníti, amelyek szerint Koppenhágának akár a magyar szabadságharc győzelme is kedvező lehetett volna. Ezek a vélekedések azonban kisebbségben voltak. A két forradalom összevetésében azt is megtudjuk, hogy nem a Batthyány-kormány tartotta magát legtovább Európában a 48-as forradalmi kabinetek között, mivel a schleswig-holsteini és a dán kormány túlélte a magyart. A magyar történetírásban ez a kérdés egyáltalán nincs feldolgozva sem az 1848-as forradalmak kapcsán, sem a hatvanas évekre vonatkozóan, így Raab Renáta úttörő munkát végzett. Hatalmas forrásanyaggal dolgozott. Osztrák és dán levéltárakban kutatott, magyar és dán sajtótermékeket nézett át, vetett össze, s könyvébe beépítette a dán, az osztrák és a magyar történetírás eredményeit, s német, angol történeti munkákat is felhasznált. Mindezt kitűnő nyelvismerete, mindenekelőtt dán nyelvtudása tette lehetővé. S ettől a speciális tudástól vált igazán eredetivé ez a munka. A könyv utolsó része a Dán Monarchia egységének helyreállításával foglalkozik, és vizsgálatait 1852-vel zárja az előző részekhez hasonló körülményekkel, árnyalt elemzéssel.

A szerző kitűnően ír, szerkeszt, így könyve olvasmányos. Otthonosan mozog a 19. század első felének német, osztrák, magyar történetében, jól ismeri a korszak diplomáciatörténetét, a nagyhatalmak érdekeinek változásait. Könyvének bevezetőjében egy rövid historiográfiai bemutatást ad az általa vizsgált kérdésekről, ami segít az olvasónak, hogy elhelyezze ezt a munkáját a nemzetközi irodalomban, s a könyvet elolvastva aztán meggyőződhet a munka úttörő jellegéről. Csak biztatni lehet a szerzőt, hogy írja meg a hatvanas évek schleswigi – dán sztoriját, és akár egy összefoglaló munkát is Dánia 19. századi történetéről.

Majoros István

Popély Gyula

FELVIDÉK 1918–1928

*Az első évtized csehszlovák uralom alatt
Kárpátia Stúdió. Budapest, 2014, 486 o.*

A Károli Gáspár Egyetem történész professzorának most megjelent tanulmánya, második kötete annak a monográfia sorozatnak, amely a történelmi Magyarországtól 1918 után elszakított északi területek magyar lakosságának történetét dolgozza fel, az idegen, csehszlovák állam területén. A sorozat első kötete már 2010-ben megjelent (*Popély Gyula: Felvidék 1914–1920. Magyar Napló. Budapest, 2010, 438 o.*). A szerző közlése szerint a készülő harmadik kötet az 1928–1938 közötti, a negyedik kötet pedig az 1939–1945 közötti évek történéseit lesz hivatott elemezni és ismertetni.

A címben szereplő „Felvidék” fogalom gyakran képezi vita tárgyát, mivel többféle értelmezése lehetséges. Ebben a vonatkozásban nem is a földrajzi tartalma vitatott, hanem inkább magához a fogalomhoz kötődő vélt, vagy valós történelmi tapasztalatok, amelyek az elmúlt évszázad során kialakultak, és amelyek elsősorban, a szlovák felfogás szerint, negatív töltéssel ruházták fel. Jelen munka ismertetésekor, megelőzendő a félreértéseket, hasznosnak tűnik, magyarázatot fűzni magához a fogalomhoz. Maga a szerző a kötet előszavában elég szűkszavúan intézi el a kérdést, azzal „... hogy e Szlovákiának nevezett terület ezer éven keresztül a magyar állam szerves része, annak „felföldje”, „felvidéke” volt.” Ezen rövid megállapítás nyitva hagy egy egész sor vitatott kérdést és fölöslegesen teret adhat sehová nem vezető érzelmi vitáknak. Ezért visszanyúltunk Popély Gyula egyes korábbi tanulmányaihoz, ahol tágabb teret szentel a „Felvidék” fogalom geográfiai és történelmi meghatározásának.

Történészek előtt jól ismert, hogy a 16. századtól kezdve a történelmi Magyarország északi megyéit magába foglaló földrajzi térséget többféle fogalommal jelölték. Magának a Felvidék kifejezésnek is gyakran eltérő az értelmezése, illetve az értelmezésétől függően más-más kiterjedésű földrajzi tájegységet takarhat. Annál is inkább, mivel az ehhez kötődő fogalmak tartalmi változásokon is keresztülmentek, sőt még napjainkban sem egységes az értelmezésük. Nem is beszélve a „Felvidék” fogalomnak eltérő társadalom-politikai megítéléséről a mindenkori magyar-szlovák viszonyt tekintve. De lássunk Popély Gyula egyik korábbi munkájából egy rövid részletet: „Az impériumváltás után „Felvidék” névvel illették a Csehszlovákiához csatolt volt észak-magyarországi területek egészét, bár valójában ez az elnevezés nem fedte teljesen az egykori magyar Felvidékek, mint tájegységnek, földrajzi fogalmát. A Felvidék államfordulat utáni, módosult fogalmához az északi hegyvidéken kívül már a Csallóköz, a Mátyusföld, a Bodroghöz, a Felső-Tisza vidéke is hozzátartozott, tehát a Csehszlovákiához került volt magyar területek összessége.” (*Popély Gyula: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlások tükrében 1918–1945. REGIO Könyvek. Budapest, 1991.*) Az 1918–1920-as államfordulatot követően tehát gyakorlatias szempontból terjedt ki a „Felvidék” fogalom geográfiai tartalma az említett területekre is, amelyek a magyar állam idején még kívül estek rajta. A fogalom azután a két háború közötti időszakban a revíziós törekvések következtében kapott a (cseh)szlovák politika szemében negatív besorolást. Ez a szemlélet mára ugyan enyhült, de a fogalomnak a szlovák fülek számára még mindig kellemtelen hangzása van.

Szólni kell még Kárpátalja fogalmáról is, illetve az ezt jelölő földrajzi térségről, mivel a szerző részletesen foglalkozik e terület 1918–1928 közötti történéseivel, ebben az esetben is az ot-tani kisebbségben élő magyar lakosság viszonyait helyezük előtérbe. Erről, az előbb idézett köte-

tében a szerző ezeket írta: „A volt északi magyar területek Slovensko (Szlovákia) és Podkarpatská Rus (Kárpátaljai Oroszország) néven integrálódtak be az új államba. (...) „Podkarpatská Rus”-t azonban csak elvétve mondták és írták magyar szövegek környezetben „Podkarpatszká Rusz”-nak, „Kárpátaljai Oroszország”-nak pedig, szinte soha. A tartomány leginkább használatos magyar neve egyszerűen csak Kárpátalja volt, de gyakran használták még a Ruténföld vagy Ruszinszko megnevezést is.” (Popély Gyula: u.o.)

Ennyi magyarázat után fogadjuk tehát el a „Felvidék” fogalom mára kialakult földrajzi-történelmi jelentését, amely minden politikai hátsó szándék nélkül, azt a földrajzi térséget jelöli, amely egykor a történelmi Magyarország szerves része volt, ma pedig a Szlovák Köztársaság területét képezi. Meg kell azonban jegyezni, hogy a politikai-társadalmi közbeszédben, főleg Szlovákiában, a Felvidék fogalmát napjainkban már gyakran csak a dél-szlovákiai magyarok által lakott területekre vonatkoztatják.

Bevezetőjében a szerző röviden így foglalja össze munkájának fő célkitűzését: „átfogó képet nyújtani a csehszlovák fennhatóság alá került magyar nemzetrészt első tíz esztendejéről, az államhatalmi önkény különféle formáiról és megnyilvánulásairól, a kisebbségi élet buktatóiról, a helytállásokról és megalkuvásokról, a reményekről és reménytelenségekről, a várakozásokról és lemondásokról.” Ezen általánosnak mondható szavak mögött, azonban igen konkrét, valamennyi állítást forrásokkal és szakirodalmi idézetekkel alátámasztott megfogalmazások húzódnak meg. Sőt, elmondható, hogy a kötet főszövegét több mint ötven százalékban olyan forrásidézetek teszik ki, amelyek az egyes eseményeket vagy folyamatokat, konkrét tényekkel támasztják alá. Ennek ellenére a kötet jól olvasható, mivel az adott témához szorosan kapcsolódó, kiválasztott idézetek, és a szerző saját szövegei tökéletes összhangot alkotnak.

Popély Gyula munkájának fő pillérét a csehszlovákiai magyar politikai élet eseményeinek részletes elemzése alkotja, Csehszlovákia megalakulását követő első tíz évben, tehát 1928-ig, amely a cseh és szlovák történetírásban is egy elfogadott periodizációs elválasztó mezsgye. Elsősorban a két legjelentősebb magyar párt az Országos Keresztényszocialista Párt, valamint az Országos Magyar Kisgazda-, Földműves- és Kisiparos Párt, amely 1925 októberétől Magyar Nemzeti Párttá alakult át, tevékenységét elemzi részletesen. Ezek mellett természetesen különös figyelemmel kíséri, a berendezkedő új államban az egész, kisebbségbe szorult felvidéki magyar lakosság helyzetét és elszenvedett sérelmeit. Foglalkozik a népesség számának alakulásával a megszállt területeken, különös tekintettel a népszámlálások adataira. Egy-egy alfejezet erejéig a kisebbségi kérdés nemzetközi vonatkozásait is elemzés alá veszi, kezdve a párizsi békeszerződés kisebbségvédelmi koncepciójával, folytatva a Népszövetség kisebbségeket érintő tevékenységével, valamint az angol lord Rothermere 1927-ben elindított revíziós akciójával.

Egy nemzeti kisebbség létét és jogait alapvetően meghatározó tények egyike, az adott kisebbség létszámának alakulása. Ennek tudatában Popély Gyula munkájában több helyen is foglalkozik a csehszlovákiai magyar lakosság lélekszámát befolyásoló eseményekkel és állami intézkedésekkel, amelyeket találóan csak „nagy számháború”-nak nevez. „Szlovákiában már az első rendes csehszlovák népszámlálás előtt másfél évvel sor került, — 1919. augusztus 20.-iki eszmei időponttal, — egy hevenyészve megszervezett és lebonyolított népösszeírásra, amely csakis a lakosság nemzetiségi megoszlását volt hivatott feltérképezni.” (169. o.) Ennek „nyíltan bevallott szándéka” a szerző által idézett cseh statisztikus szerint az volt, „hogy a rövidesen összeülő békekonferencián a csehszlovák delegációnak már úgymond kedvezőbb nemzetiségi statisztikai adatok álljanak rendelkezésére az igényelt észak-magyarországi területek népességének etnikai összetételéről.” (u. o.) Az összeírás lebonyolítását, mint a szerző forrásokat idézve rámutat, rendkívül aggályos körülmények jellemezték, amelynek eredményeképpen, az előző 1910-es népszámláláshoz viszonyítva, Szlovákiában több mint 206 ezerrel csökkent a magyarság hivatalosan kimutatott lélekszáma. Ez a szám valószínűleg még kedvezőtlenebbül alakult volna, ha figyelembe vették volna a magyarság 1910 és 1919 közötti szaporulatát is. A szlovák szempontból kedvezően alakult népösszeírás számainak láttán, Vavro Šrobár a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium vezetője mégis elégedetlenségének adott hangot egy 1919. november 15-iki kassai beszédében, megjegyezvén, „hogy a szlovák többségű területeken is még mindig 126 441 magyart írtak össze a számlálóbiztosok. A miniszter bizakodva jegyezte meg, hogy ezek a szórványmagyarok idővel minden bizonnyal beolvadnak a szlovák többségbe, és így leírhatók lesznek a csehszlovákiai magyar kisebbség összlétszámából.” (170. o.)

Ugyancsak, enyhén szólva, aggályos körülmények és feltételek között került sor az első hivatalos csehszlovák népszámlálásra, amelynek eszmei időpontja 1921. február 15-ike volt. Popély

Gyula a népszámlálásra vonatkozó rendeletek alapos elemzése után rámutat, hogy a „népszámlálás gyakorlati lebonyolítását szabályozó kormányrendelet szakított a régi magyar és nemzetközi gyakorlattal. Ezek szerint nem a megszámlált lakosság anyanyelvi megoszlását kellett rögzíteni, hanem azok nemzetiségi önbevallását, fenntartva a számlálóbiztosok és a politikai hatóság felülbírálati jogát. Ez a módszer tűnt ugyanis a leginkább alkalmasnak arra, hogy a nemzeti kisebbségek számát és százalékarányát mesterséges úton csökkenthessék.” (171. o.) Popély Gyula, eddig talán egyedüli magyar történészként, a legapróbb részletekig végig kutatta az első csehszlovákiai népszámlálás lebonyolításának levéltári és korabeli publikált statisztikai adatait, s amelyeknek eredményeit a fentebb már említett *Népfogyatkozás* c. munkájában részletesen közzé is tette. Mostani munkájában összefoglalásként megállapította, hogy „A számlálóbiztosok eljárása sok esetben volt inkorrekt, így aztán tömegesen történtek visszaélések a megszámlált magyar lakosság rovására. Az önkényes eljárás lehetőségét az is növelte, hogy míg a cseh országrészekben a számlálóiveket maguk a megszámláltak töltötték ki, addig Szlovákiában és Kárpátalján az összeírási ívek kitöltésére csakis a számlálóbiztosok voltak jogosultak.” (173. o.) A valóság tehát itt is a részletekben búvik meg. A szerző ismerteti a magyar pártok és a csehszlovákiai magyar lapok állásfoglalását a népszámlálás ügyében, valamint további fontos részleteket is közöl, amelyek lényeges módon befolyásolták a népszámlálás végeredményét. Ezek szerint Szlovákiában 634 827 magyart számláltak meg, ami az akkori 1,9 milliós összlakosság 21,48 százalékát jelentette. A magyar lakosság hivatalos lélekszáma tehát alig másfél év elteltével is tovább csökkent. Kárpátalján a népszámlálás 103 690 magyart mutatott ki, ami a közel 600 ezres összlakossághoz viszonyítva 17,35 százalékot tett ki. A felmért nemzetiségi adatokat a szerző jól áttekinthető táblázatokban tette közzé. (174–178. o.) A nemzetiségek létszámára vonatkozó adatok komoly politikai jelentőséggel bírtak, ugyanis az 1920-ban elfogadott 122 számú alkotmányerejű nyelvtörvény a nemzeti kisebbségek számára csak abban az esetben és ott biztosította a nyelvhasználati jogokat, amennyiben és ahol az adott bírósági járás területén számuk elérte a húsz százalékos arányt. Az adatok összegzése után a szerző megállapította, hogy a Felvidék 87 bírósági járásából 27-ben a magyarság bírt nyelvi jogokkal. „Mivel a felvidéki magyarságnak több mint 90 százaléka e 27 bírósági járás területén élt, kijelenthető, hogy a nyilvánvaló visszafejlődés ellenére s megőrzött pozíciók is számottevőek voltak ezen a téren.” (179. o.)

A magyar veszteségek okait kutatva a népszámlálási ívek kitöltése körüli manipuláción túl, a szerző foglalkozik a hontalannak nyilvánított több tízezer magyar kérdésével is, akik továbbra is Szlovákiában éltek, de nem számították be őket a magyar közösségbe. Ugyancsak csökkentette a magyarság lélekszámát „a magyar állami és közhivatalnokai kar, a közalkalmazottak és különböző hivatású értelmiségiek tetemes részének önkéntes, kényszerű vagy kitoloncolás útján való el-távozása a maradék Magyarországra. A magyarországi Országos Menekültügyi Hivatal adatai szerint 1918 novemberétől 1920. december 31-ig — tehát 26 hónap leforgása alatt — a csehek által megszállt volt magyar területekről 101 782 személy menekült vagy költözött át a maradék Magyarország területére.” (176. o.) A menekültek száma később még növekedett. Ezeknek egy része megfelelő lakás lehetőség híján pályaudvarok peremén leállított vagonokban kényszerült évekig lakni.

Kötetének első mintegy 70 oldalát a szerző, Csehszlovákia megalakulását (1918. október 28.) követő, nagyjából kétéves időszak azon történéseinek szenteli, amelyek a „cseh megszállás” folyamatával, valamint a „csehszlovák állami élet megszervezésének kezdeteivel” foglalkoznak a „megszállt Felvidéken”. A fejezet címe „Impériumváltás a Felvidéken a nagy háború után (1918–1920).” Ennél a mondatnál azonban álljunk meg egy pillanatra, és próbáljuk meg értelmezni az „impériumváltás” fogalmát, amelyet a szerző többször is használ. Ez a fogalom egyértelműen utal arra, hogy a felvidéki térség, amely egy impériumnak volt a része, amelyet Osztrák-Magyar Monarchiának neveztek, a nagy háború után, egy másik impérium részévé vált, amely a Csehszlovák Köztársaság nevet kapta. Nos, míg a Monarchia kétségkívül magán viselte az impérium jellegét, ezzel szemben az addig soha nem létezett, 13 millió lakosú Csehszlovákiát, a legnagyobb jóakarattal sem lehet impériumnak nevezni. Ezért a jelzett fogalom csak úgy értelmezhető, hogy a Felvidék, — mint a „váltás” alanya, — megszűnt egy impérium része lenni, de nem egy másik impériumhoz, hanem a győztes hatalmak diktátuma alapján, egy részben mesterségesen létrehozott, közepes nagyságú államhoz csatolták. Ezen rövid magyarázatot elfogadva, szerintünk ebben a kontextusban továbbra is használható az „impériumváltás” fogalom, amely kétségkívül jól hangzó, szellemes szóösszetétel, és Popély Gyula munkáiban már több mint két évtizede rendszeresen előfordul.

Az impérium fogalma kapcsán talán érdemes még néhány további megjegyzést fűzni a témához. Tomáš Garrigue Masaryk, Csehszlovákia első köztársasági elnöke már 1914 második felétől szövögette terveit az új csehszlovák állam, vagy monarchia (Sic!) létrehozására. Ugyanis első tervezeteiben kétféle monarchia, sőt impérium jellegű államforma is szerepel. Ezeket Popély Gyula is megemlíti a fentebb idézett 2010-ben megjelent Felvidék monográfia első kötetében. Ugyanis Masaryk a háború első szakaszában a cári orosz sikerek hallatán, valamint a cseh monarchiaellenes értelmiség erősen ruszofil magatartását tapasztalva, tervezetében egy kibővített cseh királysággal számol, amelynek uralkodói trónjára vagy egy cári orosz nagyherceget, vagy egy belga, illetve dán herceget hívnának meg. Egy későbbi tervezetében pedig felveti a cseh-szerb perszónál unió tervét, a szerb uralkodóval az élen. Ebben az utóbbi tervezetben jelenik meg az ismert korridor-koncepció, az északi cseh és szlovák területek, valamint a délszláv térségek, egy a nyugat-magyarországi tájegység rovására, mesterségesen kialakított határsávval történő összecsatolása, amelyet azután a nagyhatalmak 1919-ben végleg elvetettek. Tehát tervekben 1914–15-ben, még szerepelt olyan cseh-szlovák állam kialakítása, amely a cári Oroszországgal vagy Szerbiával összekapcsolódva impérium jelleggel bírt volna. A történelem azonban másként alakult.

A kötet első fejezetében a szerző röviden összefoglalja a párizsi békekonferenciának a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kialakításával összefüggő eseményeit. Ismerteti a tárgyalások menetét és elsősorban a csehszlovák delegáció, Masaryk, Beneš és Kramář viszonyulását a kérdéshez. Megállapítja azt is, hogy „a magyar javaslatokat figyelemre sem méltatták”. Csehszlovákiával 1919. Szeptember 10-én, a Párizs melletti Saint-Germain-en-Laye-ben írták alá az állam fennhatósága alá kerülő kisebbségek jogait garantáló szerződést. Erről és a kialakított kisebbségvédelmi rendszerről a szerző a következőket állapítja meg: „A békekonferencián nemcsak a nemzetek, illetve az egyes nemzetrészek önrendelkezési joga szenvedett csorbát, hanem erőszakkal idegen fennhatóság alá kényszerített kisebbségek helyzetének rendezésére sem fordítottak kellő figyelmet. Mindazonáltal ez a rendszer — minden hiányossága ellenére — lehetőséget teremtett arra, hogy a kisebbségi sérelmek a jövőben nemzetközi nyilvánosságot kapjanak, és ezáltal komoly hatóerővé váljanak”. (56. o.)

Ugyancsak kisebbségjogi szempontból a szerző elemzés tárgyává teszi a csehszlovák nemzetgyűlés 1920–21-ben elfogadott alaptörvényeit, az Alkotmánylevelet, a nyelvhasználati törvényt, a választási eljárásról szóló rendelkezéseket, a helység- és utcanevék hivatalos használatáról szóló rendelkezéseket, valamint a nemzetgyűlés működésének szabályzatát.

A Felvidék beolvasztásával az új államba a magyar lakosság számára megszűnt létezni az ezeréves történelmi tér, amely évszázadokon keresztül generációk sorsát határozta meg. Ezt a helyzetet a szerző így jellemzi: „a Csehszlovák Köztársaságba erőszakkal bekebelezett magyar lakosság bódultan és tájékozatlanul tekintett szét a számára idegen államban. Az új államképződésben a hazáját vesztett magyarság mind politikai, mind nyelvi, mind kulturális, mind pedig gazdasági téren egy számára teljesen idegen hatalmi struktúra megtestesítőjét látta. Éppen ezért eleve bizalmatlanul viszonyult az új hatalom mindenfajta megnyilvánulásával szemben”. (71. o.)

A kezdeti szétziláltság ellenére lassan megindult a politikai szerveződés a magyarság körében. A szerző „A magyar politikai élet kezdetei a Csehszlovák Köztársaságban” című fejezetben részletesen végigkíséri a szerveződő pártok küzdelmeit és beilleszkedési gondjait az új társadalom-politikai struktúrákba. A már említett Keresztényszocialista Párt és Kisgazda Párt mellett az egyéb magyar jellegű, de jelentősebb tömegbázisra szert nem tett pártok mellett, a csehszlovák hatalmi rendszert támogató pártoknak is szentel egy-egy alfejezetet, az utóbbiaknak a következő címmel: „„Magyar” pártok idegen zsoldban”.

A pártok szerveződését sürgetővé tette az első nemzetgyűlési választások kiírása 1920. április 18-ra. Egyúttal komoly dilemmát jelentett a pártok vezetői számára, hogy a békeszerződés aláírása előtt, amikor a Felvidék nemzetközi jogilag még Magyarország része volt, részt vegyenek-e a választásokon, „és ezáltal hallgatólagosan legitimálják a felvidéki területek beintegrálódását a csehszlovák államba, vagy bojkottálják a választásokat?” (80. o.) A pártok végül a választásokon való részvétel mellett döntöttek, s mint a szerző levéltári forrásokra hivatkozva kimutatta, a legfelsőbb budapesti vezetői körök is ezt javasolták. A korabeli adott körülmények között, a magyar kisebbség részéről gyakorolt eme nagyvonalú gesztust azonban a csehszlovák hatalom teljesen figyelmen kívül hagyta. Ahol csak lehetett, hatalmi eszközökkel gátolták a pártok szerveződését és választási gyűléseit. A lezajlott választások eredményét a szerző így foglalta össze: „Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy az 1920. évi tavaszi parlamenti választások eredmé-

nye alapján a felvidéki magyarság — Kárpátalja nélkül — összesen tíz magyar képviselőt és három szenátort küldhetett a prágai nemzetgyűlésbe. A tíz képviselőből négy keresztényszocialista, négy szociáldemokrata, kettő kiscgazda. A három szenátorból kettő keresztényszocialista, egy kiscgazda. Az adott viszonyok között és feltételek mellett ez aránylag kielégítő eredménynek volt betudható.” (95.o.)

A kielégítő eredmények ellenére a Szlovákiai politikai térségben azonban továbbra is komoly kísérletek történtek, főleg az ellenzéki keresztény és konzervatív nemzetiségi pártok (magyarok, németek, ruszinok) részéről, az egységes fellépésre és az összefogásra, elsősorban a választások idején, hogy megfelelő súlyú képviselőt tudjanak létrehozni a kormánnyal és a hatalommal szemben. Popély Gyula könyvének több fejezetén át szinte hétről-hétre, vagy hónapról-hónapra végigkíséri ezeket a vitákat és küzdelmeket. Különösen szemléletes és bizonyos szempontból érdekfeszítő a két magyar vezető párt a keresztényszocialisták és a kiscgazdák (majd 1925-től Magyar Nemzeti Párt) küzdelme az egységes magyar képviselő mellett illetve, ellen. „Nem vitás, hogy ez a dilemma alaposan megosztotta a felvidéki magyar politikai közvéleményt. Érveket és ellenérveket sorakoztattak fel pró és kontra, de valójában senki sem lehetett biztos benne, melyik szolgálná hatékonyabban a felvidéki magyarság érdekeit” (282. o.) – állapítja meg a szerző. Ez a dilemma, mint tudjuk, eltartott a harmincas évek második feléig, amikor a két vezető magyar párt egyesült. Ennek feldolgozása azonban már a Felvidék monográfia sorozat harmadik kötetére vár.

Az 1919-ben meghirdetett csehszlovák földreform kérdésével a szerző viszonylag kis terjedelemben foglalkozik „A földreform és a szláv nemzeti terjeszkedés” című alfejezetben (207–220. o.). Ismerteti a földreformra vonatkozó törvényeket és rendeleteket, és feltárja a lebonyolítása körüli problémákat. Közben többször is elismerően nyilatkozik Simon Attila e témában kiadott monográfiájáról (Simon Attila: Telepesek és telepesfalvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Somorja, 2008.) Lehetséges, hogy a szerző is úgy látta, hogy egy levéltári források alapján, kitűnően megírt, friss monográfia fölöslegessé teszi számára a részletekbe menő kutatást ezen a téren.

„A nagybirtokrendszer felszámolása önmagában a társadalmi igazságosság irányába tett lépés, azonban Szlovákiában erős nemzetiség-politikai színezete volt”, – állapítja meg Kollai István egyik tanulmányában (Kollai István: Többségből kisebbségbe. In: Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és magyarok történetéből. Budapest, 2008.). Popély Gyula pedig a következőket írja: „Az 1918–1919. évi impériumváltás után a felvidéki magyarság ellen minden téren megnyilvánuló kíméletlen elnyomás egyik leghatékonyabb eszköze a tendenciózus csehszlovák földreform volt. Bár az egész akció egyszerű szociálpolitikai köntösbe bújtatva zajlott, szándéka és kivitelezése egyértelműen az államhatalom és a többségi „cseh-szlovák” nemzet magyarelles törekvéseit szolgáltatta. A szláv nemzeti terjeszkedés jegyében fogant és kivitelezett földreform az elszakított Felvidéken érzékenyen érintette és károsította az egész magyar nemzetrészt, a nagybirtokosoktól egészen a kisemmizett földnélküli agrárproletárokig”. (207. o.) A magyarságot ért sérelmeket a statisztikai adatok mutatják meg a legkifejezettebben. A 23 magyarok lakta déli járásban a földreform alá került földek 78 százalékát magyar birtokosoktól vették el. További 18 százalékát pedig az egyházaktól. Ennek a földvagyonnak azonban csak a 18,9 százaléka került kiosztásra kisbirtokosok részére, a többi maradt állami tulajdonban. A magyar területeken 1924-ig több mint 1100 cseh, morva vagy szlovák család (legionáriusok, egykori cseh katonák) telepítésére került sor. A magyar igénylők szinte csak elenyésző százalékban jutottak földhöz. „Kessler Balogh Edgár Az Út című osztályharcos kommunista lap hasábjain kelt ki a tapasztalt visszasságok ellen. (...) Szerinte a cseh, morva és szlovák telepeseknek kiosztott föld a „munka jogán” a kisajátított nagybirtokok egykori zsellereit és napszamosait illette volna meg”. (218. o.) Ilyen módon a magyar mezőgazdasági munkások ezrei maradtak munka és megélhetés nélkül. Főleg a Csallóköz területére és Galánta vidékére volt ez jellemző. A kisemmizett, perspektíva nélküli embereket a kommunista párt propagandája ilyen viszonyok mellett könnyen behálózta. Nem véletlen, hogy a kommunista párt a két háború közötti időszakban, a Felvidék déli járásában komoly választói réteggel rendelkezett. A kommunista mentalitás hatását a második világháborút követő évtizedekben lehetett főleg érezni. De kis odafigyeléssel, még ma is észlelhetők bizonyos jelei ennek a sajnálatos örökségnek.

Még egy jellemző adalék a szerző tollából a földreform kivitelezésével kapcsolatban. Az Állami Földhivatal elnöke, Jan Voženílek, tehát a végrehajtásért is felelős magas rangú állami tisztviselő, egyik tanulmányában megdöbbentő őszinteséggel írja, hogy a földreform nem egyszerűen a

nagybirtok kisajátítását és parcellázását jelenti, hanem itt nemzeti és állampolitikai szempontok is meghatározó szerepet játszanak. Egyáltalán nem titkolta, hogy Szlovákia déli határainak biztonságossá tétele megkívánja a földvagyon megbízható szláv tulajdonosok kezébe adását, de nem csupán a lefoglalt és felosztásra kerülő földét, hanem lehetőség szerint az összesét. (212.o.) Nos, a földreform visszasszágait megtapasztaló magyar lakosság képviselői is egységesen felemelték szavukat a parlamentben a telepítések sérelmes volta, és a magyar agrármunkások kisemmizése miatt. „Elmondható, hogy a lényegét tekintve e téren csaknem teljes volt az egyetértés a magyar ellenzéki, valamint szociáldemokrata vagy kommunista irányultságú magyar képviselők között”. (210.o.) Abban a korban ez volt talán az egyetlen téma, amelyben egységes álláspont alapján léptek fel az államhatalommal szemben.

Végezetül, elnézést kérve állapítjuk meg, hogy Popély Gyula igen adatgazdag monográfiájának csak egyes kiragadott témáit tudtuk ismertetni. A történész szakma ismerői az itt elmondottakból is azonban biztosan sejtik, hogy a felvidéki magyarság társadalom-politikai történetének olyan részletes és szisztematikus feldolgozásáról van szó, amelynek eredményeképpen szükséges lesz eddigi ismereteinkhez képest, árnyaltabb képet alkotnunk például a csehszlovák demokráciáról, legalábbis ami az első évtizedet illeti. Ugyanis a csehszlovák államhatalomnak jóval több durvábbnál durvább megnyilvánulására derül egyre több fény, mint amennyire az eddigi ismeretek szerint hivatkozni lehetett. Ugyanakkor változtatni szükséges a felvidéki magyar pártok és vezetőik eddigi alulértékeltésén, ami az állam iránti lojalitást és a jogkövető magatartást illeti. Popély Gyula itt közzétett kutatásából is kitűnik, hogy a magyar kisebbség ellenzéki magatartása, nem az anyaországi revíziós propagandára épült, hanem azok a megszámlálhatatlan sérelmek váltották ki, amelyeket a magyarságnak el kellett szenvednie az államhatalom részéről. Érdeklődéssel várjuk tehát a monográfia harmadik kötetét.

Varga Sándor

Borhi László

NAGYHATALMI ÉRDEKEK HÁLÓJÁBAN

Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig

**Budapest, Osiris Kiadó – MTA Történettudományi Kutatóközpont,
Történettudományi Intézet, 2015. 504 o.**

Borhi László — saját bevallása szerint, sajnos, a magyar-amerikai kapcsolatokról, illetve a hidegháború történetéről írt utolsó monográfiájában („Kádár apró bolhái”. Interjú, *Magyar Nemzet Magazin*, 2015. szeptember 26. 28.) — rendkívül széles, levéltári forrásokra, memoárookra és feldolgozásokra épülő „definitive” értelmezését adja a magyar-amerikai kapcsolatok nagyjából fél évszázados történetének. Az eredeti változatában a szerző akadémiai doktori disszertációjának készült mű számos korábban elterjedt, és megalapozatlannak bizonyult, véleményt cáfol, illetve igazít ki. Ugyanakkor megerősíti azt a történészek nemzedékei által gyakorlatilag általánosan vallott alapelvet, hogy Magyarország nemzetközi mozgástere az első világháborút követően rendkívül csekély volt; az ország lehetőségeit az európai nagyhatalmak és, egyre fokozódó mértékben, az Egyesült Államok — jobbára marginális — térségi érdekei határozták meg. Metaforikusan úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nemzetközi élet sakktábláján nem a tiszték között kapott hely Budapest; ennek egyik jellemző és egyben magyar szempontból lehangoló példája, többek közt, az amerikai és brit állásfoglalás az ország német megszállásának „előnyeiről” a Szövetségesek számára. Természetesen, ahogy Borhi László axiómaszerűen leszögezi, abszolút függetlenség nincs, mint ahogy abszolút értelemben megfogalmazható nemzeti érdek sem (13.), de Magyarország geopolitikai helyzetéből, mondhatnánk úgy is, kitettségéből vagy sérülékenységéből fakadóan nekünk különösen nehéz vélt vagy valós érdekeink érvényesítése. Ahogy a szerző fogalmaz: „Magyarország nemzetközi helyzetének alakulása ... nem vezethető le saját külpolitikájából. Ezt ... egyértelműen a nagyhatalmi politika határozta meg, függetlenül attól, hogy a magyar külpolitika képes volt-e kihasználni, avagy sem a számára adódó lehetőségeket”. (34–35.) A helyzetet bonyolítják az önértékelési zavarok: úgy tűnik, leegyszerűsítve, hogy történelmileg a magyar politikai jobboldal tendenciaszerűen túlértékeli, míg a baloldal ugyanilyen módon alulértékeli Magyarországot

jelentőségét a nemzetközi életben. Nyilvánvaló, hogy nem beszélhetünk egy adott állandóról: Magyarország egyes esetekben a méretéhez képest nagyobb szerepet játszott a nemzetközi porondon (így 1956-ban vagy 1989-ben), míg a hidegháború alatt a nyugatiak és a szovjetek szemében egyaránt a második vonalba szorultunk az amúgy sem túl nagy súllyal rendelkező kelet-közép-európai államok sorában.

Magyarországnak az imént említett geopolitikai helyzetéből fakadóan mindig figyelembe kell venni két közvetlen nagyhatalmi szomszédjának akaratát. A német és az orosz/szovjet befolyás bizonyos mértékű ellensúlyozására gyakorlatilag évszázadok óta létezik egy angolszász orientáltságot erősíteni kívánó törekvés hazánkban. A 20. század elején, a világháborút követően Magyarországon sokan a wilsoni liberális világképben látták a megoldást; még pontosabban, az amerikai elnöknek a nemzeti önrendelkezést nemzetközi normává emelésére tett javaslatában. Az első csalódás ekkor érte az amerikai értékeltvű külpolitikában bízó és hívó magyar politikusokat és értelmiségieket: az amerikai asszisztálásával a nyugat-európai nagyhatalmak egy rendkívül egyoldalú és igazságtalan békét kényszerítettek Magyarországra. A Woodrow Wilson szellemi örökösének tekintett Franklin D. Roosevelttel második világháború utáni víziójában eleve nem szánt egyenrangú szerepet a kisebb államoknak; „Négy Csendőr” elképzelése gyakorlatilag a nagyhatalmi hegemonia globális érvényesítését célozta. Az amerikai elnök, továbbá, az Alfred Thayer Mahantól eredeztethető és távoli rokonán, Theodore Roosevelttel elnökön (1901–1909) keresztül a 20. századi amerikai geopolitikai gondolkodást nagymértékben meghatározó gondolatot vallotta, mely szerint a tengeri hatalom fontosabb, mint a szárazföldi. Ennek megfelelően a Roosevelt-adminisztráció számára Magyarország, illetve a közép-európai térség még csak másodlagos jelentőségű sem volt, és mindössze a német hadipotenciál egy bizonyos részének lekötése szempontjából foglalkozott a térséggel. Magyarország esetében ez elég csekély eredménnyel járt: a „Margareta”-hadműveletben mindössze százezer német katona vett részt, és a normandiai partraszállás idején pedig nagyjából csak fele ekkora létszámú német haderő tartózkodott hazánkban. Annak ellenére, hogy a háború alatt számos amerikai béketerv készült, (Lásd *Romsics Ignác* (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról* (Typovent, Gödöllő, 1992.) azok legjobb esetben is csak „újgyakorlatoknak” minősíthetők; a hivatalos amerikai álláspontot James F. Byrnes külügyminiszter fejezte ki, aki az esetleges határmódosításról kijelentette: „Különösebben nem érdekel a dolog. Nem csinálunk ügyet belőle.” (89.) A háború alatt az angolszász hatalmakkal kezdeményezett „titkos” béketárgyalásokat pedig mind az amerikaiak, mind a britek lényegében rosszhiszeműen folytatták. Egyrészt katonai-stratégiai szempontból eldöntött kérdés volt, hogy angolszász erők nem fognak részt venni Magyarország német uralom alól való felszabadításában, másrészt olyan teljesíthetetlen követelésekkel léptek fel a Kállay-kormányval szemben, amelyeknek a teljesítése — minden valószínűség szerint — előbbre hozta volna a német megszállást annak minden következményével egyetemben. Az amerikai mentalitás illusztrálására a szerző megemlíti, hogy amikor Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank volt elnöke, az OSS berni rezidensének, Allen Dullesnek és beosztottjának, Royall Tylernek megpróbálta elmagyarázni egy német megszállás lehetséges következményeit, azok azt válaszolták: „háború van, a könyökünkig ér a vér, néhány százezer élet ide vagy oda már nem számít”. (74.) Megállapítható ugyanakkor, hogy a háborúból való kiugrásra soha nem volt igazi lehetőség függetlenül az amerikai-brit magatartástól; Magyarország geopolitikai helyzete egyszerűen kizárta a reális lehetőségek közül ezt a megoldást. Az is tény azonban, hogy a magyar vezetés nem ismerte az angolszász hatalmak valódi elképzeléseit és — újfent — illúziókat táplált azokat illetően. Az 1944. októberi Sztálin-Churchill ún. százalékos megállapodással aztán az orosz vezető a britektől megkapta azt, amit Adolf Hitlerrel korábban nem: a szovjet kelet-közép-európai érdekszféra kiterjesztését és a Moszkva által hön áhított „stratégiai mélységet”, vagy ütközőzónát. Noha az amerikaiak formálisan nem vettek részt a megállapodásban, Washington jogosnak ismerte el a szovjet biztonsági törekvéseket a térségben, és ez a stratégiai megfontolás húzóerő volt az amúgy is gyenge amerikai pozíciók fokozatos feladásában a második világháborút követő években. Az amerikai „szovjetológusok”, köztük George F. Kennan és Charles Bohlen a szovjet rendszer törekvéseit ebben a hagyományosnak mondható erőegyensúlyi keretben értelmezték (82.), és az ideológiai aspektusoknak nem tulajdonítottak döntő jelentőséget a szovjet külpolitikában.

Az 1945–1948 közötti ún. koalíciós időkben Magyarország szovjetizálása több-kevesebb tervszerűséggel folyt, rendkívül erőtlen és félszívú amerikai (és kevésbé brit) ellenkezés mellett. A Truman-kormányzat egyrészt, akár dogmatikusnak is mondható álláspontból, nem volt hajlandó támogatni a kommunistákkal szembeni demokratikus erőket, amikor azok támogatásért for-

dultak a budapesti amerikai követhoz. Arthur Schoenfeld azzal utasította el a kiscigányok kérését, hogy az Egyesült Államok nem avatkozik be más országok belügyeibe. (90) A döntésben szerepe lehetett annak is, hogy Schoenfeld nagykövetségében nagyon rossz véleménnyel volt a kiscigányok politikuskokról (Rákosi Mátyásról ellenben igen elismerően nyilatkozott), míg a *New York Times* arról írt, hogy Tildy Zoltán és Nagy Ferenc nem hajlandó szembeszállni a kisebbségben lévő kommunisták nyomásával. (Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 122.) Az amerikai húzódozás másik indítékára a prágai amerikai követ. Laurence Steinhardt világított rá, aki azért nem javasolta kölcsön folyósítását a csehszlovák államnak, mert az „elvesztett pénz” lenne tekintve a valószínűsíthető teljes kommunista hatalomátvételt. Azt is mondhatnánk, hogy az amerikai magatartás úgy mond következő maradt: míg a háború alatt azt kívánták Magyarországról, hogy szálljon szembe minden nyugati segítség nélkül Németországgal, most a demokratikus politikai erőktől várták el, hogy a szovjet gazdasági, politikai és katonai támogatást élvező kommunistákkal szemben vegyék fel a küzdelmet mindenféle külső támogatás nélkül. Magyarország neve egy rövid pillanattig Törökország és Görögországgal együtt felmerült a később Truman-doktrínaként ismertté vált ún. feltartóztatási politika egyik célországaként, de Magyarország stratégiai jelentősége nem vetekedhetett a két utóbbi állammal, így az 1947. március 12-én elmondott beszéde már nem került be.

A magyar-amerikai kapcsolatok mélypontját az 1948-as kommunista hatalomátvételt követő évek jelentették. A magyar kormány sorra indított kirakatperek nyugati, köztük amerikai gazdasági érdekeltségek ellen (MAORT, IT&T, stb.); egymást követték a követségek munkájának kölcsönös megnehezítése (kiutasítások, mozgáskorlátozások, stb.) célzó intézkedések, sőt magyar konzulátusok bezárása (Clevelandben és New Yorkban), egy magyar terület fölé tévedt amerikai repülőgép eldobása, és a sort lehetne folytatni. A hidegháború „mélyén” az Egyesült Államok új stratégiát dolgozott ki (NSC-68), amelynek a lényege a szovjet csatlós államokban az elégedetlenség szítása volt a lélektani háború olyan eszközeivel, mint rádióadások (Amerika Hangja, Szabadság Rádió, Szabad Európa Rádió) és, többek közt, a rendkívül kétséges hatásokkal működő ún. léggömbakciókkal. Sőt, 1953-tól kezdődően az Eisenhower-adminisztráció újabb szintre emelte a retorikai hadviselést, s immár a kommunizmus visszaszorítását (*roll-back*) helyezte a közép- és kelet-európai országokba irányuló propaganda középpontjába. Rendkívül nehéz, sőt talán lehetetlen minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy mennyire érte el a célját ez a fajta amerikai politika. A könyvet olvasva talán itt lehet némi hiányérzet az olvasónak. A szerző utal ugyan több, a korszakban elítélt magyar belső ellenálló vallomásra, amelyekben — többek közt — a „Szabad Európa *Hangjáról*” [sic!] mint mozgósító médiumról beszélnek. (129.) A korszak közismert módszereinek ismeretében némi fenntartással lehet kezelni az ilyen fajta „perdöntő” bizonyítékokat. Borhi László a kötetben mindvégig, nagyon helyesen, utal a térség többi, szovjet érdekszférába került országában a párhuzamokra, illetve az Egyesült Államok regionális stratégiájára, ám ebben az esetben hiányoznak ezek a fajta összehasonlítások, mindössze a léggömb akciók csehszlovákiai hatására utal. (132.) A kérdés feldolgozása ugyanakkor bevallottan szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközne: nem készültek megbízható felmérések arról, hogy például a célba vett lakosság mekkora részéhez jutottak el az üzenetek; azok milyen hatást gyakoroltak (az üzenetek maguk lényegében jelszavak szintjén mozogtak); illetve a hatóságok milyen mértékben használták ki azokat a saját propaganda céljaira. Ugyanakkor sokat mondó, hogy az amerikai vezetés egyrészt maga sem nagyon hitt a „felszabadítási” retorikában, másrészt Sztálin halála után a „genfi szellem” (1955) jegyében nem akarták élezni a helyzetet, sőt John Foster Dulles még attól is tartott, hogy olyan kockázatokat rejt magába egy agresszív szovjetellenes politikai, ami visszaüthet a „szabad világra”. (142.) A gondolatmenet mélyén az a filozófiai kérdés rejtőzött, hogy a szovjet uralom kiterjesztése Közép- és Kelet-Európára további agresszív szándékokat jelent-e, vagy inkább védekező jellegű (George F. Kennan), és Moszkva térségbeli fennhatósága inkább stabilizálja-e a nemzetközi rendet. Borhi László meggyőzően bizonyítja, hogy egy rövid, kezdeti időszakot követően az utóbbi nézet kerekedett felül az egymást követő amerikai adminisztrációk gondolkodásában, és a közép- és kelet-európai stabilitás (más szavakkal, a világháború utáni erőegyensúly) fenntartása vált Washington regionális stratégiai céljává a hidegháború végéig. Sőt, ennek az erőegyensúlynak a prolongálása volt alapvetően elsősorban a brit és francia, de bizonyos mértékben még az amerikai külpolitika homlokterében még 1989-ben is, nem csupán a Szovjetunió biztonsági érdekeinek összefüggésében, hanem egy (újra)egyesített Németországtól való félelem okán is. A tartózkodás nem volt új keletű: a brit *Foreign Office* már 1956-ban attól

tartott, hogy a magyar forradalom esetleges győzelme a szovjeteket arra indíthatja, hogy adják fel közép-európai pozícióikat, és az így keletkező hatalmi vákuumot a németek töltenék be, ami nem szolgálná az Egyesült Királyság érdekeit.

Az 1956-os forradalom azon ritka alkalmak egyike volt, amikor Magyarország a nemzetközi politika előterébe került. A forradalom a korszak, természetszerűen, legalaposabban kutatott témája; Borhi László e tárgyban írt művei mellett, a teljesség igénye nélkül, elsősorban Bennett Kovrig, Békés Csaba és Charles Gáti munkáit lehet említeni. Az 1956-os forradalom volt talán az egyetlen olyan eset az Egyesült Államok történetében, amikor Magyarország aktívan alakította az amerikai kül- és biztonságpolitikai stratégiát. Egyrészt fényt derült az amerikai hírszerzés hiányosságaira: váratlanul érte az Eisenhower-adminisztrációt a forradalom kitörése, valamint a november 4-i szovjet invázió is, és alapvetően félreértették Nagy Imre szerepét is. (Nagy Imre amerikai megítéléséről bővebben lásd *Karl P. Benziger: Imre Nagy, Martyr of the Nation: Contested History, Legitimacy, and Popular Memory in Hungary*. Lexington Books, Lanham, etc., 2008.) Másodszor kiderült, hogy nem is inkább finn (ahogy a köztudatban sokszor szerepel), hanem az osztrák modell esetleges magyarországi alkalmazása is reménytelen vállalkozás a hidegháborús gondolkodás „nulla összegű” logikájával gondolkodó és a biztonsági zóna megtartását minden áron megtartani kívánó Szovjetunióval szemben. Harmadszor, világossá vált az esetlegesen jó szándékú, de felelőtlen „felszabadítási” retorikában rejlő veszély, és 1956-ot követően Washington átalakította a „Vasfüggönyön” túla sugárzott tájékoztató műsorainak tartalmát és hangnemét és a kommunista rendszer megváltoztatása helyett annak megreformálása került előtérbe. Negyedszer, nyilvánvalóvá vált az amerikai atomfölény hiábavalósága (John Lewis Gaddis-t idézi Borhi László ebben az összefüggésben, 166.). Mindezek a tényezők „mélyreható változást indított[ak] el az Egyesült Államok külpolitikájában. ... Az 1950-es években [az amerikaiak] a kelet-közép-európai térség destabilizálására törekedtek a nyugat-európai biztonság erősítése érdekében. az 1960-as évektől kezdve pedig ugyanebből a célból ennek pontosan ellenkezőjét akarták elérni, vagyis a kommunista rendszerek megszilárdítását.” (kiemelés az eredetiben, 171–172.)

Az Egyesült Államok közép- és keleti európai stratégiájáról szinte mindent elmond az amerikai vezetés Kádár Jánossal kapcsolatos felfogása. A magyar forradalom után teljes mértékben elfogadhatatlannak találták Washingtonban a személyét a forradalom utolsó napjaiban, illetve az azt követő években játszott szerepe miatt. Kádár megítélése azonban az 1960-as évek elejétől kezdve változott és az 1980-as évek közepére számos amerikai tárgyalópartnere (George H. W. Bush vagy George Shultz) szemében megbízható partnerre vált, akivel kapcsolatban — magyar szemmel — még naiv illúziókat is tápláltak. (A Kádárral kapcsolatos amerikai illúziók már az 1960-as években is megjelentek, amikor egyfajta „Tito-féle”, a Szovjetuniótól való függetlenebb magyar külpolitikában bíztak annak ellenére, hogy Kádár közismert hitvallása az volt, hogy „szovjetellenes kommunizmus” nem létezik.) Kádár „titka” az volt, hogy biztosítani tudta mind az oroszoknak, mind az amerikaiaknak azt, amit elsősorban elvártak Magyarországtól: a *stabilitást*. Amikor pedig az 1980-as években óvatosan a korábnál önállóbb külpolitikát kezdett folytatni, azt mindössze a kommunista rendszer túlélése érdekében tette. Egyáltalán nem volt az amerikaiak ellenére, hogy a Szovjetunió stabilizálta a térséget; ahogy a szerző idéz egy amerikai tisztviselőt az 1970-es évekből: a kelet-európai helyzet „nem is olyan rossz” az Egyesült Államoknak (176.); de idézhetnénk a híres-hírhedt Sonnenfeldt-doktrínát is, mely szerint a fennálló európai helyzet „egyáltalán nem kedvezőtlen” az Egyesült Államok számára. (263.) Mivel pedig általános szabályként leszögezhetjük, hogy a magyar-amerikai kapcsolatokat — a két ország súlyát és lehetőségeit tekintve teljesen természetesen módon — az Egyesült Államok határozta meg, így a Kádár-rezsimnek nem kellett tartani attól, hogy Washington megpróbálja a rendszert meggyengíteni, nem is beszélve arról, hogy aláásni. Az amerikai regionális stratégia a hidegháború legvégéig, sőt bizonyos mértékben azon túl is, alárendelődött az amerikai-szovjet viszonyoknak; *Közép-és Kelet-Európa az 1956–1989 közötti időszakban sem ön maga miatt volt érdekes az Egyesült Államok számára*. Az amerikai politikában a helyi értékét mindvégig az amerikai-szovjet kapcsolatok hullámszáma szabta meg. Ennek megfelelően Washington egy ideig Tito Jugoszláviáját és Ceaușescu Romániáját favorizálta, majd a korszak végén Lengyelország és Magyarország váltotta őket az amerikaiak képzeletbeli rangsorában elsősorban abból a megfontolásból, hogy mely országokon keresztül lehet nagyobb nyomást gyakorolni a Szovjetunióra azért, hogy más területeken engedményeket csikarjon ki Washington Moszkvából. Hangsúlyoznunk kell, hogy

egyik esetben sem értékalapú döntések születtek az amerikai fővárosban; az értékek akkor kerültek elő az amerikai külpolitikai eszköztárból, amikor az érdekeket segítették elő.

A magyar forradalom és a kommunizmus összeomlása közötti időszakot rövidebb alszakaszokra lehet bontani a magyar-amerikai kapcsolatok alakulása szempontjából, de a két időpont között eltelt nagyjából három évtizedre gyakorlatilag az volt jellemző, hogy a kommunista magyar vezetés a rendszer fennmaradása érdekében gazdasági előnyöket próbált kicsikarni az Egyesült Államoktól (és más nyugati országoktól). A törekvéseknek azonban a már említett amerikai-szovjet viszonyrendszerben számos ellenzője volt az Egyesült Államokban, akik a csatlósállamok gazdasági megerősödésében/megerősítésében végső soron a Szovjetunió (katonai) potenciáljának a növelését látták. Borhi László ez utóbbi mozzanatban elszalasztott „történelmi lehetőséget” lát amerikai részről „a kelet-közép-európai tájkép” átformálására, s a térség megmentésére „a további pusztulástól és alkalmatlan diktátoraitól”. (221.) Meglátásom szerint azonban erre az 1960-as években nem volt reális lehetőség. Mindenekelőtt a Szovjetunió katonailag és politikailag készen állt arra, hogy megőrizze az „ütközözőnáját”. Másfelől, az amerikai kül- és biztonságpolitikai elit számára a „vörös vonalat” Ausztria jelentette; az attól keletre fekvő területek másodlagos jelentőségűek voltak, amelyekért komoly kockázatot nem volt hajlandó vállalni Amerika – példa erre a második világháború, az 1956-os magyar forradalom vagy az 1968-as „prágai tavasz” elfojtása. Más szavakkal: az Egyesült Államok kizárólag akkor hajlandó exponálni magát a térségért, ha ott nem kell erős riválissal szembenézni. Továbbá, a kommunista rezsimek (és maga Szovjetunió) még nem élték fel a tartalékaikat; erre csak később került sor, és akkor — mint Magyarország — kénytelenek voltak „nyitni” a Nyugat felé a rezsimek prolongálásának reményében. Végül, a délkelet-ázsiai konfliktus olyan mértékben lekötötte az amerikai energiákat és figyelmet, hogy egy aktív közép- és kelet-európai politikának nem volt esélye.

A magyar „tartalékok” az 1960-as évek végén kezdtek elfogyni; az 1968-ban bevezetett reformok között a szerző megállapítása szerint semmilyen különösebb ideológiai megfontolás sem állt, azok kizárólag a hatalmi pozíció megtartását célozták. Az Egyesült Államok, magától értetődően, az egyik potenciális partner lehetett, ahol a magyar kormány megkeresheti azokat a dollárösszegeket, amelyekkel finanszírozni lehet a technológiai fejlesztéseket. A kétoldalú kereskedelem felfuttatása előtt azonban több akadály is tornyosult. Először is, nem volt megfelelő magyar árualap, azaz, versenyképes magyar áru, amit az Egyesült Államokban jelentős mennyiségben forgalmazni lehetett volna. Másodsor, a magyar áruk amerikai piacra jutását a kommunista rendszerekkel élesen szemben álló politikai és társadalmi erők, az utóbbiak között, például, az amerikai szakszervezetek akadályozták. Harmadsor, a magyar exporthoz szükséges amerikai hitelek elérhetetlenek voltak Magyarországnak számára még a két világháború között az adós országok kizárását előíró törvény miatt. Ráadásul, a két ország között bonyolult vagyoni viták voltak kezdve még az 1920-as években egyes magyar városoknak adott hitelektől a második világháborús károkon és a háború utáni magyar restitúciós igényeken át az 1940-es évek végén és 1950-es évek elején kárpótlás nélküli kisajátítással elvett amerikai vállalatrészekig. A vagyoni tárgyalások egy bő évtizedeken keresztül folytak, míg végül 1973-ban megállapodás született. Ezt követően azonban, negyedszer, a Jackson-Vanik törvénykiegészítés, mely az ún. legnagyobb kedvezmény elvének megadását az illető ország emberi jogi és kivándorlási politikájához kapcsolta, akadályozta az Egyesült Államok és egy kommunista ország kereskedelmi kapcsolatait (bár Románia előbb kapta meg a legnagyobb kedvezményt elvét [1974-ben], mint Magyarország [1978-ban] ...). A gazdasági kapcsolatok egyik neuralgikus pontja a Világbankhoz és a Nemzetközi Valutaalaphoz való magyar csatlakozás ügye volt. A magyar rendszerváltás után egyes posztkommunista politikusok állításával ellentétben a két nemzetközi pénzügyi szervezethez való csatlakozási tárgyalások mindvégig a szovjetek tudtával történt – és a csatlakozás maga feltehetően az előzetes beleegyezésükkel. A magyar vezetés már 1967-ben elkezdte az ez irányú tapogatózásait, és Moszkvában megoszlott a vélemény az illetően, hogy Budapestnek engedik-e a csatlakozást vagy sem. Nyilvánvaló volt a szovjetek előtt, hogy a gyakorlatilag amerikai befolyás alatt álló, az ún. washingtoni liberális nemzetközi gazdasági rend alapvető intézményeiben való részvétel lazítani fogja egyrészt Magyarország tervutasításos gazdaságpolitikáját, másrészt az ország pénzügyi-kereskedelmi kapcsolatait a kommunista tömb többi államával, harmadrészt pedig „veszedelmes” precedenst teremhet csatlósok körében. Meg kell azonban jegyezni, hogy Washingtonban sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel a lehetséges magyar tagságot (például, a kötelezettségvállalások azonnali átvétele miatt). Végül 1982-ben került a csatlakozásra, amikor a Szovjetunió egyre kevésbé volt abban a helyzetben, hogy támogassa a csőd közeli helyzetben lévő csatlósait.

A kereskedelmi kapcsolatok javítása mellett a Johnson-adminisztráció 1964-ben meghirdetett „hídépítési politikájának” másik pillére az ugyancsak „puha” kategóriába tartozó oktatósi-tudományos csere volt. A két fél itt is mást és mást akart (könnyen látható hátsó szándékkal): míg Magyarország a természettudományos cserét, azaz, ösztöndíjakat részesítette előnyben, addig az Egyesült Államok a társadalomtudomány terén működő kutatókat preferálta. A gesztuspolitikánál többről volt szó az 1960-as és 1970-es évek magyar-amerikai bilaterális kapcsolatokat megterhelő két másik üggyel kapcsolatban. Mindszenty József hercegprímás az 1956-os forradalom alatt szovjet támadás hírére az Egyesült Államok Szabadság-téri nagykövetségére menekült (rajta kívül egyébként más menekültet nem fogadott be az amerikai misszió), és mindössze 15 év múlva, 1971. szeptember végén távozott onnan – és Magyarországról. A hercegprímás jelenléte a Budapesti szívében található amerikai nagykövetségen számos érzékeny politikai, egyházi, nemzetközi jogi és, természetesen, vallási és érzelmi kérdést vetett fel. Az ügy megoldásába később aktívan bekapcsolódott a Vatikán, elsősorban Franz König bécsi érsek közvetítésével. A bonyolult kérdés érdekes dinamikájaként kezdetben a magyar hatóságoknak volt, nyilvánvaló okokból, kényelmetlen a főpap jelenléte, az 1960-as évek közepétől azonban más az amerikaiak (és a Vatikán) szorgalmazta elsősorban az ügy megoldását. A Katolikus Egyház, az amerikaiakhoz hasonlóan, egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy a Kádár-rendszer megszilárdulása miatt illúzió, és talán még kontraproduktív is lenne a merev elzárkózás, vagy akár a konfrontáció, és a budapesti vezetéssel valamilyen kompromisszumos megoldásra kellene inkább törekedni, többek közt azért, hogy valóban funkcionál vezetőt lehessen a magyar katolikus egyház élére kinevezni. A másik ügy a Szent Korona kérdése volt. A magyar államiságot jelképező ereklye a második világháború után került amerikai kézre, és az egymást váltó amerikai adminisztrációk, melyek illegitimnek tekintették a választási csalásokkal hatalomra került kommunista vezetést az 1950-es években, vagy a szovjet csapatok által hatalomba helyezett Kádár Jánost, nem kívánták a magyar Szent Korona visszaadásával legitimálni a kommunisták magyarországi uralmát. Másfelől, több jel is arra mutat, hogy a „múltat eltörölni” kívánó kommunista vezetők érzékelték a Szent Korona jelképes jelentését és az ereklye visszaadását követelték (más, az Egyesült Államokba került vagyontárgyakkal egyetemben). Az Egyesült Államokban a magyar emigráció túlnyomó többsége a Szent Korona visszaadása ellen foglalt állást, ám a reálpolitikai megfontolások felülírták a tiltakozásukat. A kérdés komolyan a vagyoni tárgyalások 1973-as lezárása, valamint – tágabb értelemben – az ún. helsinki folyamat enyhülési politikájának összefüggésében merült fel. Az 1975-ben aláírt helsinki megállapodások gyakorlatilag felérték a második világháború után kialakult európai rend, s ebből következően a létező kormányok legitimitásának elfogadásával. Magyarország esetében még külön jelezni is akarta a Carter-adminisztráció, hogy elismeri a stabilizációban és a reformok terén elért eredményeket. Ebben a helyzetben került végül sor a Szent Korona ünnepélyes visszaadására a Parlament Kupolatermében 1978. január 7-én. A hely kiválasztása is szimbolikus volt: az Egyesült Államok a „magyar népnek”, illetve annak „képviselőinek” adta vissza a Szent Koronát, s ennek megfelelően a mindössze pártfunkciót betöltő Kádár János nem volt jelen.

A magyarországi, tágabb értelemben a kelet-közép-európai reformok megítélése sem volt teljesen egységes Washingtonban. A térség kommunista kormányai által tervezett, vagy már bevezetett reformok amerikai megítélése elsősorban attól függött, hogy azok mennyire „férnek még bele” az európai stabilitást mindent felülíró általános politikájába. A legtovább, ameddig az Egyesült Államok hajlandó lett volna elmenni, az a térség „finlandizációja” volt, azaz, olyan politikai-gazdasági-társadalmi reformprogram, amelyik nem veszélyezteteti Szovjetunió legitimitás tekintetű kelet-közép-európai biztonsági érdekeit; illetve, azokat nem tartják annyira fenyegetőnek Moszkvában, hogy fegyveres erővel lépjenek fel ellenük, ahogy az a magyar forradalommal történt 1956-ban és a „prágai tavasszal” 1968-ban. A *Realpolitik* legjelentősebb amerikai teoretikusai és gyakorlói közé tartozó Henry Kissinger hasonlóan gondolkozó munkatársa, a már idézett Helmut Sonnenfeldt szűkebb körben a Szovjetunió és a csatlósok közötti „szerves viszony”-ról értekezett (331.), miközben nyilvánosan, Kissingerral együtt, az utóbbiak függetlenségét támogatta. Az alapvetően a nemzetközi erőegyensúlyt szem előtt tartó Henry Kissinger még 1989-ben sem fogadta nagy lelkesedéssel a közép- és kelet-európai államok függetlenségi törekvéseit, és még az *annus mirabilis* alatt is a hidegháborúban kialakult európai stabilitás kereteinek a megtartása mellett érvelt. Sőt, Ronald Reagan elnök, akit joggal tartunk olyan történelmi személyiségnek, akiknek a kül- és biztonságpolitikája siettetette a Szovjetunió összeomlását, annak ellenére, hogy passzív közép- és kelet-európai politikája miatt támadta elődjét, Jimmy Cartert, a való-

ságban ugyancsak a térségi stabilitást mindenek fölé helyező politikát folytatott. A realistákkal végső soron azonos következtetésre jutottak az amerikai külpolitika „idealista” hagyományainak képviselői (meg kell jegyezni azonban, hogy „tisztá” formában egyik sem létezett valójában), amennyiben az 1970-es évekre kialakult európai erőegyensúlyt elfogadták. Jimmy Carter elnök, a térséget jobban ismerők nagy meglepésére kijelentette, hogy az Egyesült Államok felszámolta a szovjet befolyást a térségben, például Magyarországon (334), míg Gerald Ford az 1976-as egyik elnökjelölti vitában azt fejtegette, hogy Kelet-Európában nem érvényesül szovjet dominancia. (333). Az amerikai tisztviselők egy része a magyar vezetőket is alaposan félreismerte. George H. W. Bush későbbi elmondása szerint a Kádár Jánossal folytatott megbeszélése „az egyik legemlékezetesebb volt számára”, George Shultznak pedig a magyar pártvezető még azt is „eladta”, hogy Nagy Imre kivégzését nem ő szorgalmazta. (396) Ez a fajta felületesség és általánosítás, továbbá akár jelentős mértékű tévedés az Egyesült Államok legmagasabb szintű vezetői részéről a közép- és kelet-európai régiót illetően nem volt új keletű, és az azóta eltelt évtizedek tanúsága szerint nem is múlt el a hidegháború végével.

Az 1980-as évek elején Magyarország szerény mértékben felértékelődött Washington számára a kelet-nyugati kapcsolatokban: Budapest egyfajta „postás” szerepét kezdte betölteni, amennyiben a magyar politikai vezetők igyekeztek fenntartani a nyugati kapcsolataikat, és azok gyakran rajtuk keresztül üzentek a szovjeteknek. Továbbá, immár a magyar külpolitikában is „a propaganda és a valóság között” tovább mélyült a szakadék, elsősorban annak köszönhetően, hogy a kommunista vezetés tagjai a rendszer túlélése érdekében kénytelenek voltak nyugati gazdasági segítséget kérni az IMF és a Világbank révén, vagy lehetővé tenni azt, hogy George Soros 1983-tól elkezdhesse működtetni a „nyitott társadalom” megvalósítása érdekében létrehozott hálózatát Magyarországon. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a külpolitikai stratégiai döntéseket egyértelműen továbbra is a Szovjetunió, és a hozzá fűződő viszony határozta meg.

A kelet-közép-európai rendszerváltozás sikerének sok „atyja” van – utólag. A szovjet/orsos mítoszteremtésben a Szovjetunió, és személy szerint Mihail Gorbacsov gyakorlatilag egyedül hajtotta végre a folyamatot – *mutatis mutandis* ahogy a Szovjetunió „egymaga” győzte le Németországot a második világháború alatt. Az amerikaiak George H. W. Bush döntő szerepét emelik ki az 1989–1991-es események kapcsán, aminek a jogosságát egy bizonyos mértékben nem is lehet vitatni. Washington legalább némi kézzelfogható támogatást is adott az térség kommunista erőinek a lengyel Szolidaritástól kezdve a magyar demokratikus ellenzékig. A támogatás mértékét azonban hiba lenne eltúlozni, akár anyagi, akár politikai téren; az utóbbi esetében pedig lényegében még mindig az amerikai-szovjet kapcsolatok, illetve az európai, s azon belül kelet-közép-európai stabilitás számítottak meghatározó tényezőknél. Lawrence Eagleburger külügyminiszter-helyettes (ugyancsak a „Kissinger-iskolából”) „nosztalgiával beszélt a hidegháború ’figyelemre méltó kiszámíthatóságáról és stabilitásáról’” akkor, amikor az még véget sem ért. (413.) Ezzel a kérdéssel kapcsolatban némi hiányérzettel lehet megállapítani, hogy a szerző nem tér ki az „Oroszország először” („*Russia First*”) amerikai külpolitikai hagyomány jelenlétére legalábbis a második világháború alatti kényszerkoalíció létrejötté óta. A közép- és kelet-európai térséggel szemben mind a mai napig erős gyökerekkel rendelkezik ez a nézet. (Lásd, többek közt, *Ron Asmus: A NATO kapunyitása*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2003. II. könyv: A vita elkezdődik. 51–102.) A nyugat-európai nagyhatalmak (vagy globális szempontból középhatalmak), az Egyesült Királyság és Franciaország kifejezetten tartottak a rendszerváltozástól és óvtak attól – mindketten attól tartottak, hogy a térségbeli változások igazi nyertese Németország lesz, s ezzel a kontinentális Európában a befolyásuk visszaszorul. A hivatalos amerikai politika is nagyon óvatosan *reagált* az eseményekre, és kivétel nélkül mindenhol mérséklő hatást gyakorolt. Sőt, amikor Mihail Gorbacsov a később kicsit „Jaltához” hasonlóan a kelet-nyugati kapcsolatokban mitikus szerepet kapott máltai csúcstalálkozón (1989. december 2–3.) ragaszkodott az 1945 után kialakult rendszerek fenntartásához, tárgyalópartnere, George H. W. Bush elnök nem tett ellenvetést. (424.) Az pedig a történelem/sors iróniája, hogy Alois Mock külügyminiszter azért aggódott a magyar műszaki határzár eltávolítása miatt, mert ennek következtében több kelet-európai menekült érkezhett Ausztriába. (425.) „Az Osztrák Néppárt (ÖVP) külügyi szóvivője, Andreas Kohl [helyesen: Kohl] megerősítette, hogy a Szovjetunió, illetve a szovjet csapatok magyarországi állomásoztatása fontos tényezője az európai stabilitásnak.” (Borhi László mindössze annyit fűz a megjegyzéshez, hogy az osztrák politikus egy budapesti eredetű híre reagált, mely szerint Románia esetleg katonai akciót készít elő Magyarország ellen. Az eset valószínűsíthető háttere vagy a szovjet titkosszolgálat, vagy a szovjet titkosszolgálat és a magyar keményvonalasok együttes dezinformációs

törekvése.) (425) Richard von Weizsäcker pedig „az európai diplomácia régi hagyományának szellemében” azt javasolta, hogy „a nagyhatalmak vitassák meg Moszkvával a térség jövőjét”. (427) A sort gyakorlatilag a végtelenségig lehetne folytatni. *Borhi László meggyőzően bizonyítja, hogy az, hogy a rendszerváltás megtörtént, elsősorban és mindenképp a kelet-és közép-európaiak érdeme, akik 1989-ben egy rövid történelmi pillanatra saját kezükbe vették a sorsuk alakítását. A rendszerváltás utáni nagyarányú nyugati segítség részben ugyancsak a mítoszok birodalmába tartozik. John Major brit külügyminiszter óva intett attól, hogy Lengyelországot pénzzel „árasszák el” (435), míg John Sununu, Bush elnök kabinetfőnöke az ugyancsak nehezen múlt jellemző amerikai (nyugati) paternalizmussal kijelentette, hogy „nem akarunk túl sok pénzt juttatni Lengyelországnak, mert úgy viselkedne az ország, mint egy gyermek és nem ismerné a határokat”. (451) Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy 1989-ben nem állt fent az a fajta külső fenyegetettség, ami az 1947-es Marshall-segélyt indokolta.*

A közép- és kelet-európai térség államai is stratégiai dilemmák elé kerültek az 1945 utáni európai rend felbomlásával. A britekhez és a franciákhoz hasonlóan szkeptikusan tekintettek egy német *Mittleeuropa* feltámadására egy olyan helyzetben, amelyben egy gyenge Franciaország és az Európából kifelé tekingető Egyesült Királyság nem tud, és nem is akar esetleg ellensúlyozó szerepet játszani a német dominanciával szemben. Ráadásul a rendszerváltozás idején mutatott brit és francia magatartás sem adott túl sok optimizmusra okot ebből a szempontból. Egyedül az Egyesült Államok jöhetett szóba olyan hatalomként, mint amely egyáltalán képes a lehetséges német törekvéseket tompítani. Washington elképzelhetően már erre a német opcióra való tekintettel sem kívánta a kelet- és közép-európai kommunista rendszerek bukását, mert azok nagyobb stabilitást ígértek, mint egy bizonytalan kimenetelű demokrácia. (Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nyugati cél egy stabil „emberarcú” szocializmus volt, amelyben az emberi jogok szélesebb körben érvényesülnek, mint a „létező” szocializmusban.) Orbán Viktor 1989. június 16-án elmondott beszédét ezért nem fogadta egyöntetű lelkesedés a nyugati fővárosokban: a fiatal magyar politikus ugyanis azzal, hogy a szovjet csapatok távozására szólított fel, kihívást intézett „a fennálló világrendre nézve”. (448.) A nyugati hatalmak, élükön az Egyesült Államokkal a Berlini Fal megnyitását sem fogadták kitörő örömmel; az 1945-ben kialakított európai erőegyensúly és rend ezzel a múlté lett. Itt a német nép döntött, csekély külföldi segítséggel (ha egyáltalán volt ilyen). Összefoglalva: „1989-ben a Nyugat hozzájárulása nélkül is a mai végeredményhez hasonlóan alakultak volna az események” (kiemelés tőlem). (467.)

A *Nagyhatalmi érdekek hálójában* Borhi László egyik alkotói korszakának záróköve. Az évtizedes elmélyült kutatómunka eredményeként megszületett összegzés a döntően a hidegháború alatti magyar-amerikai viszonyról példaértékű lehet a — sajnos — hiányzó hasonló monográfiákhoz a korabeli Magyarország és a többi nagyhatalom kapcsolatáról. Borhi László a történetírás legjobb hagyományainak folytatójaként alkot szintézist a levéltári forrásokból, a „főszereplők” visszaemlékezéseiből és témában megjelent feldolgozásokból – a kiemelkedő történettudományi műveket jellemző elengedhetetlen forráskritikával. A magyar és nemzetközi történettudomány joggal tekint nagy várakozásokkal Borhi László „a magyarországi és közép-európai nemzeti-szociálista és sztálinista rendszerek”-ről („Kádár apró bolhái”, *Magyar Nemzet Magazin*) szóló új, hiánypótló kutatásainak eredményeire.

Magyarics Tamás

Germuska Pál

A MAGYAR KÖZÉPGÉPIPAR

Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Argumentum Kiadó,
 Budapest, 2014. 613 o.

Si vis pacem, para bellum, ha békét akarsz, készülj a háborúra. Bár az elmúlt évszázadok során a katonai stratégiák, a fegyverek, a haditechnikai eszközök nagyon sokat változtak, hadsereg, hadiipar minden bizonnyal még nagyon sokáig szükség lesz, ezért ez a régi latin közmondás szinte semmit sem veszített aktualitásából. A Magyarországhoz hasonló nyersanyagzegény, külkereskedelemre utalt, nyitott szerkezetű kis országnak nemcsak a gazdaságát, hanem a hadi-

iparát, védelmi képességét is rá kell hogy építse egy nagyobb gazdasági egységre, vagy szövetségi rendszerre, mert a háborúk sorsát alapvetően eldöntő stratégiai fegyvereket sem megkonstruálni, sem gyártani nem képes és így kritikus helyzetben egyedül nem tudná megvédenie magát.

Germuska Pál korábbi tanulmányaival, a 2010-ben napvilágot látott Vörös arzenál című könyvével, valamint a mostani recenzió tárgyát képező monográfiájával kétségkívül a szocialista magyar hadiipar egyik legjobb ismerőjévé, immár külföldön is jegyzett és elismert kutatójává vált. A szerző mielőtt nekilátott a II. világháború utáni hadiipar történetét bemutató hiánypótló munkájának a megírásához, alapos gazdaságtörténeti stúdiumokat folytatott és e tárgyban figyelemre méltó publikációkat jelentetett meg. Ezek az előtanulmányok tették lehetővé, hogy a hadiiparral kapcsolatos mondanivalóját a 20. századi gazdaság-, politika és társadalomtörténeti keretbe ágyazza be.

A terjedelmes kötet a magyar hadiipar történetét a II. világháború végétől 1980-ig tekinti át. A korszakhatárnak semmilyen szempontból nem tekinthető év kiválasztását a kényszerűség diktálta, ez ugyanis a témára vonatkozó magyar levéltári és archívumi dokumentumok jelenlegi kutathatósági határa. A kötet egyes fejezeteinek azonos a szerkezete. Előbb a katonai stratégiára és a magyar hadsereg fejlesztésére vonatkozó általános alapelvek és célok megfogalmazására kerül sor, majd megismerkedhetünk a hadiipar gyakran változó szervezeti felépítésével, irányítási szisztémájával, végül a hadiüzemek és a civil vállalatok haditermelésének az alakulásával. A monográfiát összefoglaló zárja, amelynek a célja a lényegi mozzanatok kiemelése, az összefüggések feltárása, továbbá segítségnyújtás az összefoglalót követő, aprólékos munkával összegyűjtött statisztikai adatok, táblák értelmezéséhez.

Alig akad olyan témába vágó magyar és idegen nyelvű munka, amelyik ne szerepelne a felhasznált irodalom 15 oldalra rügő jegyzékében. Irigylésre méltó azoknak a levéltári fondoknak a listája, amelyeket Germuska munkája során alaposan faggatott. A II. világháború utáni magyar történelem egyik legfontosabb forrása az MKP, az MDP és az MSZMP központi szerveinek, vezető személyiségeinek, apparátusának, osztályainak az iratanyaga. Megkerülhetetlen volt a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveinek, a témába vágó napirendekhez készített jelentéseknek, a hadiipart felügyelő miniszterelnök-helyettesek, ipari miniszterek iratanyagának a tanulmányozása. A Szovjetunió kitüntetett szerepe folytán kézbe kellett venni a Külügyminisztérium erre vonatkozó dokumentumait. A Területrendezési Intézet a hadiüzemek telephelyeinek a kijelölését végezte, a Pénzügyminisztérium a fejlesztés forrásait biztosította, ezeknek az intézményeknek az iratai ebből a szempontból érdekelték a szerzőt. A téma talán legfontosabb aktáit, a Honvédelmi Bizottság anyagát a Hadtörténelmi Levéltár őrzi. A feldolgozott források jelentős része csak az utóbbi évtizedekben vált — részben még ma sem teljes körben — kutathatóvá. A szerző munkája során felhasznált statisztikai kiadványokat, visszaemlékezéseket, szűk körben terjesztett kéziratok tanulmányokat, korábban titkos folyóiratokban megjelent elemzéseket, hadiipari termeléssel foglalkozó üzem- és vállalat-történeti munkákat.

Addig, amíg a magyar honvédség vezetése régi tiszték, illetve — legalábbis részben — nem a kommunista párttal szimpatizáló katonai vezetők irányítása alatt állt, az MKP, majd utódja, az MDP kifejezetten ellenezte a katonai kiadások növelését. 1948 őszétől azonban — miután a honvédelmi tárcát Farkas Mihály vette át a parasztpárti Veres Pétertől és gyakorlatilag teljesen kirostálták a régi katonatiszteket — a fegyverkezési kiadások meredeken emelkedni kezdtek. A hadseregfejlesztést és a hadi anyagok gyártását egyre inkább a Szovjetunió vezette „békétábor” érdekeinek és a néhány éven belül várt III. világháború sikeres megvívásának rendelték alá. A Szovjetunió és Magyarország között az első hadiipari együttműködési megállapodás megkötésére 1948-ban került sor, amelyet számos további követett. A magyar hadsereget szovjet mintájú fegyverekkel szerelték fel, és a magyar hadiipar is szovjet licencek, rajzok és gyártási utasítások alapján kezdett el fegyvereket gyártani.

A kommunista hatalom átvétele után a hadiipari termékek gyártása és külkereskedelme terén is a Szovjetunió vált Magyarország első számú partnerévé, amely — nagyhatalmi pozíciójának a fenntartása érdekében — egyoldalú áldozatokat is hajlandó volt vállalni a szatellit országok katonai potenciáljának az erősítése és hadiiparának a fejlesztése érdekében. Magyarország 1966. december 31-ig kerekén 800 millió új rubel összegű hitelt vett igénybe a Szovjetuniótól. Ebből közel 500 millió esett az eufemisztikusan spec. I-nek és spec. II-nek nevezett kölcsönökre, amelyek szovjet fegyverek és hadianyagok vásárlását, illetve a magyarországi uránkészlet felkutatását, ki-termelését, majd eleinte a nyers, később a dúsított urán Szovjetunióba történő szállítását célozták, miközben egyéb feladatokra az ország alig valamivel több mint 300 millió új rubel szovjet hi-

telt fordíthatott. Ez utóbbiak közül a két legjelentősebb kölcsön az 1952-ben a rendkívül rossz mezőgazdasági termelés tőkés külkereskedelmre gyakorolt negatív hatásainak enyhítésére felvett közel 50 millió rubeles, és az 1957-ben a Kádár-rendszer megsegítésére nyújtott mintegy 170 millió (részben konvertibilis valutát jelentő) hitel, amelyekhez egyébként kedvező feltételekkel, általában 10 éves lejáratra és 2%-os kamat mellett jutott hazánk. Vagyis a Magyarországnak 1966 végéig nyújtott szovjet hiteleknek kevesebb, mint négy tizede szolgálta a lakosság közvetlen ellátását, az életszínvonal emelését, a gazdaság általános modernizálását, legfőképpen pedig a nemzetközi fizetési mérleg tőkés relációban mutatkozó hiányának a csökkentését.

A II. világháború végétől 1980-ig három nagy fegyverkezési programot valósított meg az ország.

1948–1953 között a hihetetlen méretűre duzzasztott hadi kiadások súlyos gondokat okoztak a lakosság ellátásában, az infrastruktúra és a mezőgazdaság fejlesztésében. Úgy tűnt, hogy a koreai háború 1950. évi kirobbanása és gyors eszkalálódása igazolja azokat a jóslatokat, amelyek a két világrendszer közötti újabb világméretű összecsapás elkerülhetetlenségét vizionálták. Mind ez a Szovjetuniót és a csatlós országokat újabb nagyarányú háborús erőfeszítések megtételére készítette. A magyar éves és a folyó ötéves tervet többször átdolgozták és 1951-től az előirányzatokon belül abszolút prioritást kapott a nehézipar, azon belül a hadiipar. A hadsereg létszámát (polgári alkalmazottakkal együtt) erőltetett ütemben már 1951 őszére közel 200 ezer főre kívánták emelni. Az 1951. január 9-i moszkvai tanácskozáson pedig Sztálin további erőfeszítésre és még nagyobb mozgósítható katonai létszám felállítására ösztönözte a szatellit országok vezetőit. A magyar hadsereg maximális létszámát (a katonákat, polgári alkalmazottakat és a hadrenden kívüli építő alakulatokat is beleértve) 1952 végére érte el, ekkor meghaladta a 210 ezer főt.

A katonai kiadások és beruházások költségei 1953 nyaráig ugrásszerűen növekedtek, amit az állampárt vezetése eltitkolt a közvélemény előtt. Ekkortól vált rendszeressé, hogy a költségvetést két variációban készítették. Egyiket a nyilvánosságunk szánták, a másikat — amelyik a katonai kiadásokat és fejlesztéseket is tartalmazta — szigorúan titokban kezelték. A pártállami időkben a titkos költségvetés két legbizalmasabb tételét, amelyet csak a beavatottak nagyon szűk köre ismert, a hadikiadások és az export dotálására fordított hatalmas összegek jelentették. Ezek a terhek annak ellenére duzzadtak elviselhetetlen mértékűre, hogy az igazán magas és különleges felkészültséget igénylő katonai cikkek (harckocsi, repülőgép, nehéz tüzérség stb.) iránti igényeket hazai termelés helyett importból elégítették ki.

Az 50-es évek első felében állandóan feszített tervfeladatok csődökzei helyzetbe taszították az országot. Sztálin halála után az elviselhetetlen méretűvé fokozódó feszültségeket mérsékelni, a gazdaságban kialakult tartós és súlyos szerkezeti aránytalanságokat oldani kellett. Az eddigi elemzések jellemzően a Rákosi körüli szektás-dogmatikus vezetők (Gerő Ernő, Friss István stb.), az Országos Tervhivatal, valamint a Kohó- és Gépipari Minisztérium átállással kapcsolatos (szubjektív elemekre visszavezethető) ellenállásával magyarázták az 1953 nyári fordulat lassú megvalósulását. Germuska világosan bizonyítja, hogy az átállást egy sor objektív körülmény is akadályozta (pl. a hadiipari üzemek rugalmatlan, speciális feladat ellátására alkalmas gépsorai, a termelés tehetetlensége, a megfelelő szakemberek hiánya stb.).

A következő nagy fegyverkezési kampányra az SZKP XX. kongresszusa utáni enyhülési folyamatot átmenetileg megszakító második berlini, a majdnem újabb világméretű összecsapás reális veszélyét magában hordozó kubai válság, Albánia és Kína külön utas politikája nyomán 1961 és 1963 között került sor. A magyar hadsereg fegyverzetének elavulása, a korszerű követelményektől való fényévnnyi lemaradása mindenképpen indokolta, hogy az előző időszak mennyiségi fejlesztésével szemben ekkor már a minőség kapott prioritást. (Légvédelem, páncélosok, speciális gépjárművek.) Minderre azonban akkor került sor, amikor a jelentős összegű fegyverkezési program a magyar gazdaság növekedési ütemének a csökkenése, a megtermelt nemzeti jövedelem rendszeres túlosztása, az állandósuló gabonaimport miatt egyébként is nehéz helyzetbe került gazdaság egyensúlytalanságát tovább rontotta, ami viszont kemény restriktív intézkedések kényszerű meghozatalához vezetett.

Az 1970-es évek második felében a hadiiparban is utat tört magának a gazdaságosság, nyereség, exportképesség stb. A katonai termékek összetételét — a civil javakhoz hasonló módon — a kevésbé anyagigényes, jövedelmezőbb termékek irányába igyekeztek tolni. Itt is elvárás lett a szelektív iparfejlesztés. Az 1970-es évek második felében a hadiipar megítélése már legalább annyira gazdaságossági, mint védelmi kérdés volt.

A nagy hadsereg-fejlesztési kampányokat 1953 nyarán, 1956 után és az 1970-es évek második felében a fegyveres erők létszámának és a hadikiadásoknak a radikális csökkentése követte. Ennek következtében a fegyvereket, lőszeret, lőport, robbanó anyagokat, katonai híradástechnikai eszközöket és járműveket gyártó hadipar nem tudta a kapacitását kihasználni. Még úgy sem, hogy a háborús mozgósítás idején szükségesnek vélt kapacitások egy részével a hadipar békeidőszakban civil termékeket gyártott, illetve a katonai termékeket igyekeztek exportálni. A kettős profil (hadi és polgári) célja az volt, hogy maradjon meg használható állapotban a hadi kapacitás, amit mozgósítás idején aktivizálni lehet és alakuljon ki olyan váltóprofil, amely valós társadalmi szükségleteket elégít ki, de mozgósítás esetén ennek termelését különösebb gond nélkül fel lehet majd függeszteni. A békeidőben kihasználatlan kapacitások miatt keletkezett veszteségeket a hadiipari vállalatok számára az állam dotációk formájában megtérítette.

A monográfiában elvétve előforduló pontatlanságok a témához csak áttételesen kapcsolódó kérdések kapcsán fordulnak elő és leginkább a feldolgozás jelenlegi hiányait tükrözik. A Magyar Optikai Művek (és még számos más magyarországi vállalat német vagy annak minősített tulajdoni hányada) nem a magyar–szovjet jóvátételi egyezmény, hanem a győztes nagyhatalmak 1945. augusztusi, Potsdamban kötött megállapodása értelmében került szovjet tulajdonba. A MOM-ban (és még öt vállalatban) meglévő kisebbségi magyar részvényeket Magyarország egy 1949. december 31-i megállapodás értelmében kicserélte a vegyes vállalatokban lévő szovjet kisebbségi részvénypakettre. A szovjet vállalatokat (közte a MOM-ot) a Szovjetuniót nem „átadta”, hanem egy 1952-es megállapodás értelmében *eladta*, Magyarország pedig *megvásárolta* a korábbi tulajdonostól. A paritásos (50–50%-os tulajdoni hányadú) szovjet–magyar vegyesvállalatokban lévő orosz részesedést nem 1952-ben, hanem 1954-ben vásárolta vissza Magyarország. Azok után, hogy a Tájékoztató Iroda 1948. júniusi ülése után Magyarország felfüggesztette a Jugoszláviának járó magyar jóvátételi szállításokat, majd hamarosan felmondta a két ország között 1947-ben megkötött két nagyfontosságú, hosszú lejáratú gazdasági együttműködési szerződést, nem tartom valószínűnek, hogy *hadiipari* szerszámgépek vásárlása terén Jugoszlávia 1949 elején komolyan szóba jöhetett volna, mint beszerzési forrás.

Nem csak Germuska, hanem több történész is angolnak tartja a budapesti Standard Villamosági Rt.-t, holott ez a társaság soha sem tartozott a szigetországi érdekeltségek közé. A Standard Villamosági Rt. az Egyesült Izzó telefon- és távíró részlegéből 1928. január 1-jén, paritásos magyar–amerikai vegyesvállalatként alakult. Az 1930-as években az amerikai konszern megvásárolta a cég összes részvényét, így Magyarország II. világháború előtti egyetlen híradástechnikai termékeket gyártó üzeme 100%-ban az International Telephone & Telegraph Corporation (ITT) tulajdonába került. A félreértés onnan eredhet, hogy a magyar Standard közvetlenül az ITT termeléssel foglalkozó európai leányvállalatainak az irányító központja, a londoni International Standard Electric Company (ISEC) alá tartozott.

Ezek az apró pontatlanságok azonban semmit sem vonnak le az úttörő jellegű munka értékéből, amely megkerülhetetlen mindazok számára, akik behatóbban szeretnék megismerni a szocialista magyar hadiipar — vagy általánosabban a II. világháború utáni magyar gazdaság — történetét, netán ennek a témának a kutatására vállalkoznak.

Honvári János

KRÓNIKA

EMLÉKEZÉS UNGER MÁTYÁS „TANÁR ÚRRA”

(Lébény, 1921. január 30. – Helsinki, 1985. november 5.)

Három évtizede 1985. november 25-én a rákoskeresztúri temetőben az egykori tanítvány, majd kolléga, Kalmár János a következőkkel búcsúzott Unger Tanár Úrtól: „... egyaránt tisztelték mindazok, akik félték, s akik rajongtak érte. Mert legnehezebben megtanulható leckeként élete példáját adta föl valamennyiünknek”.

A búcsú szavai igencsak találóak. Unger Mátyás, a Tanár Úr, talán nem csupán diákjainak, hanem mindazoknak, akik munkatársai lehettek, kapcsolatba kerültek vele, egész életében és egész életével példát mutatott és ezt a példát szavakkal és személyiségének sugárzásával követendő követelményként fogalmazta meg. A búcsú szavai igazak azért is, mert ez a példa csak komoly erőfeszítések árán követhető, a legnehezebben megtanulható lecke. Unger Mátyás életéről, élete példájáról lehet és kell is szólni az adatok lexikoncikkbe illő felsorolásával. A felsorolás tényszerűen mutatja azokat az állomásokat, amelyek követhetővé teszik élete eseményeit, annak folyamatát. A folyamatot, a változás egyes állomásait jelző adatoknál – amelyek önmagukban is figyelmeztetőek és követésre készítőek – fontosabbak azonban azok, az egyéniségének szilárd és az elkötelezettségéből fakadó jellemzői, amelyek a leckét valóban a legnehezebben megtanulható leckévé teszik.

Unger Mátyás 1921. január 30-án született a Moson vármegyei Lébény községben, paraszti családban. Iskolai tanulmányait a lébényi, részben osztott elemi iskolában kezdte. Kitűnő eredményeit látva ígéretet kapott arra, hogy a híres soproni líceumban tanulhat tovább. A gazdasági válság tönkremenéssel fenyegető hatására azonban a család a taníttatás terheit nem tudta vállalni. Tanítója, a lébényi evangélikus lelkész rábeszélésére végül a győri polgári iskola bejáró diákja lett. Vonatozva, naponként tíz kilométert gyalogolva végezte el a polgárit, majd szinte szülei akarata ellenére sikerült a soproni evangélikus tanítóképzőbe felvételt nyernie.

A soproni tanítóképzőben töltött évek, a képző szellemisége, pedagógiai légköre egész életére döntő, meghatározó hatást gyakoroltak. Tanulmányait szorgalommal végezve, a nyári szüneteket otthon, a lébényi családi gazdaságban munkával töltve, 1940-ben kitűnő eredménnyel nyerte el tanítói oklevelét.

1940 őszén a tanítóképző ajánlására vették fel óraadónak Csepelen, a Weiss Manfred Acél- és Fémművek Részvénytársaság gyári tanonciskolájába, ahol 1941-ben kinevezték főhivatású tanítónak.

Tanítói működését a II. világháború szakította meg. 1942-ben tényleges katonai szolgálatra hívták be a jászberényi harckocsizó ezredhez. 1943/1944-ben tartalékos tiszti iskolát végzett, amelyet hadapród őrmesterként fejezett be.

A háború utolsó hónapjaiban ő is nyugat felé vonult egységével, majd az ausztriai Steyerben hadifogságba esett és 1945-től 1947-ig Szovjet-Örményországban, a Jereván melletti 7115/1. számú tábor foglya volt. 1947 augusztusában visszahelyezték csepeli állásába, ahol a megújult iskolában a következő év őszén igazgató lett. A háromezer szakmunkást képző iskola szervezését, pedagógiai irányítását végezte, emellett tanított is. 1950-ben, a Munkaerő-tartalékok Hivatala (MTH) átszervezte a hazai szakoktatást és átvette a Rákosi (Csepel) Művek üzemi iskoláját. Ezt követően az ipari tanulók képzésével kapcsolatos elvi nézetkülönbségek miatt az iskola vezetéséről lemondatták és visszahelyezték tanári beosztásba.

1948-ban régi vágya teljesült, amikor sikeres felvételi után beiratkozhatott rendes hallgatónak a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara esti tagozatára, magyar és történelem szakra. Tanulmányai lezárásaként 1952-ben kitűnő minősítéssel kapott középiskolai tanári diplomát.

1952 tavaszán az Eötvös Loránd Tudományegyetemre hívták oktatónak. 1955 nyaráig tanársegédként a magyar történelem 1526–1849 közötti szakaszáról szakszemináriumokat, majd előadásokat tartott a Bölcsészettudományi, illetve az abból kiváló Történettudományi Kar Középkori Magyar Történeti Tanszékén. Érdeklődése kiterjedt a reformkor kérdéseire is, több szaktudományos dolgozatot írt erről a korszakról.

Közvetlen kollégái mellett a Kar vezetői is elismerték munkáját, hallgatói szeretettel vették körül. Ennek ellenére az egyetemi „káderfejlesztés” terveibe mind kevésbé illett személye. Még 1947-ben, a csepeli ipari tanuló iskolában lett az SzDP tagja, s az egyesülés után automatikusan MDP-tag. 1953-ban azonban kizárták a pártból, a család tagjait és őt magát is kuláknak minősítették. A „jobboldali elhajlásról” hozott 1955. évi márciusi párthatározat nyomán elmozdították egyetemi állásából és áthelyezték középiskolai tanárnak a Fáy András Gimnáziumba, ahol 1955 és 1957 között a történelem mellett magyar irodalmat is tanított, és osztályfőnöke lett az egyik osztálynak. Ezt a „kedvenc osztályát” három éven át még akkor is tanította, majd le is érettségiztette, amikor már új munkahelyre, a Tankönyvkiadóba került.

Unger Mátyás már középiskolai tanári tevékenysége mellett is több tankönyvet írt és több tankönyvpályázatot nyert meg. Ezért 1957-ben a Tankönyvkiadóba hívták, felelős szerkesztőnek, ahol 1963-ig dolgozott. Az ebben a hat évben kifejtett és önéletrajzaiban fél mondatban jelzett „kiterjedt tankönyvírói és szakdidaktikai munkásság” részletei rendkívüli szorgalmáról, munkabírásáról, kitartásáról és a történelemtanítás jobbítása iránti elkötelezettségéről tanúskodnak. Alapelvnek tekintette és egyben a korábbiakhoz képest újításként vezette be a tankönyvek leíró szövegeihez kapcsolódó történeti források tanórai és otthoni feldolgozását. Ennek a feladatnak megoldásához olvasókönyvek, forrásgyűjtemények közreadásával járult hozzá. Az új módszerek alkalmazását tanári segédkönyvek publikálásával könnyítette. A Tankönyvkiadóban töltött hat éve alatt az ipari tanulók részére (I., II. osztály) írt kiegészítő és kísérleti tankönyvek mellett ugyanennek a korosztálynak történelmi olvasókönyvet és a tanárok részére segédkönyvet tett közzé. A technikumokban tanulók részére az

I–III. osztályos tankönyvek megírására, a korábbiak átdolgozására vállalkozott. 1957-ben jelent meg III. osztályos gimnáziumi tankönyve, amelyet a gyakorló tanárok elismerése mellett a tudományos körök is figyelemre méltattak. Szabolcs Ottó — hosszú éveken át volt kollégája és barátja — az „első, marandó” és mintául szolgáló tankönyvként értékelte. A tankönyvhöz 1958-ban, a forrásfeldolgozó órák munkáját segítő, új történelempedagógiai műfajt képviselő tanári segédkönyve is megjelent. Ugyanebben az évben adták közre tankönyvét a nemzetiségi iskolák részére szlovák, német, román és szerb-horvát nyelven, majd 1962-ben és 1963-ban átdolgozott kiadásai is megjelentek. Unger Mátyás a tankönyvekkel, a forrásfeldolgozással kapcsolatos tapasztalatairól, az új módszerek elméleti kérdéseiről, bevezetésük gyakorlati lehetőségeiről a Köznevelés, a Történelemtanítás, és a Századok című folyóiratokban publikált rendszeresen.

Ugyancsak a történelemtanítás jobbá tételét, megújítását, a középiskolai történelemtanítás és a történettudomány kapcsolatának megteremtését, majd szorosabbra fűzését tűzte ki céljául, amikor 1962-ben a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának elnöke lett. A tisztséget 1985-ig, haláláig töltötte be.

Az MTT Tanári Tagozata elnökeként kezdeményezte az 1967. évi Országos Történelemtanítási Konferenciát. 1969-ben a budapesti és debreceni III. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpózium egyik főrendezője volt.

Az MTT Tanári Tagozata elnökeként az Országos Pedagógiai Intézettel együttműködve egyik szervezője és aktív munkatársa volt az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyeknek.

1963-ban visszahívták az ELTE BTK Középkori Magyar Történelmi Tanszékére, ahol 1969-ig adjunktusi, 1969 és 1984 között docensi, majd 1984-től 1985-ben bekövetkezett haláláig egyetemi tanári besorolásban dolgozott.

Az egyetemre történő visszatérését követően a 16–18. századi magyar történelem kérdésköréből hirdetett főkérdésköröt. Előadásain a magyar társadalomtörténettel, a török elleni küzdelmekkel, a Habsburg Birodalom és a magyar rendiség viszonyával foglalkozott, szemináriumain a korszak gazdaság- és társadalomtörténete mellett a hadtörténet kérdéseit dolgozta fel hallgatóival. Több féléves szakkollégiumán — az akkor igencsak kényes kérdésnek számító — Erdély történetét tűzte ki feldolgozás tárgyául. A végzés előtt álló hallgatóknak hirdette meg a történelmi források középiskolai felhasználásával foglalkozó két féléves speciális kollégiumát. A nappali tagozaton tartott órái mellett rendszeres oktatója volt az esti, a kiegészítő tagozaton tanulóknak is, és kezdettől fogva, szervezőként és előadóként is részt vett a középiskolai tanárok egyetemi továbbképzésében. Rendszeresen közreműködött a Fővárosi Pedagógiai Intézet továbbképzéseinek tudományos programjában is.

1972-ben védte meg kandidátusi értekezését, mely *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig* címmel két kiadásban is megjelent.

Egyetemi oktatómunkája mellett éveken át titkára volt az ELTE Bölcsészettudományi Kara Módszertani Bizottságának, az Oktatási Minisztérium Történelem Szakbizottságának, a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási

Bizottsága Társadalomtudományi Albizottságának. Valamennyi bizottsági tag-ságát, titkári, elnöki tiszttét nem csupán tisztségként tekintette. A megbízások-ban mindig a megoldandó és az aktív közreműködést kívánó tevékenységet lát-ta, a vállalt és reáharuló feladatokat mindig maradéktalanul megoldotta.

1978-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karának oktatási dékán-helyet-tese lett. Hat éven át viselt tisztségében — többek között — az egyetemi tanter-vi reform megszervezése, a kiegészítő szakos képzés hatékonyabbá tétele, a fel-vételi rendszer és a kari oktatás összehangolása mellett naponta foglalkozott a hozzáforduló hallgatók egyéni kérdéseivel, tanulmányi gondjaik megoldásával. Mindezek mellett, Elekes Lajos professzor hosszas betegsége idején, majd halá-la után, 1982/1983-ban a Középkori Magyar Történelmi Tanszék vezetője volt. 1983 szeptemberétől a Történelmi Szakmódszertani Tanszéki Szakcsoport ve-zetésével is megbízták.

Dékán-helyettesként is folytatta azt, az 1960-as évek elején megkezdett munkáját, amelynek a külföldi tankönyvekben megjelenő Magyarország-kép szükséges korrigálása, illetve az egyeztetésben résztvevő országok történelmé-nek tankönyveinkben szereplő vizsgálata és közös megállapodás alapján törté-nő korrekciója volt a célja. A tankönyvkiadókban folytatott megbeszélései nyomán és a nemzetközi tankönyvbizottságok szakértőjeként, vezetőjeként több alkalommal nyílt lehetősége arra, hogy tárgyaljon az egykori Német Demokra-tikus Köztársaság, Csehszlovákia, Lengyelország és Ausztria szakdelegációinak tagjaival. Közülük többekkel éveken át tartó barátságot alakított ki. Előkészítő munkálatokat végzett a román–magyar és a holland–magyar bilaterális tan-könyvi tárgyalások lebonyolításához. A tankönyvek mellett az azokhoz kapcso-lódó történelmi atlaszok vonatkozó lapjait is elemezte. 1976-ban az UNESCO szakértői tanácskozásán képviselte Magyarországot. 1985-ben utolsó útja al-kalmával, már súlyos betegen, Helsinkibe utazott. Itt az általa vezetett delegá-ciónak a finn–magyar tankönyvegyeztetés munkálatainak előkészítése volt a feladata. A Helsinkii Magyar Intézettől kapott felkérésre *A török hódítás és ha-tása Magyarország történetére* címmel készült előadásra. A tárgyalások meg-kezdése előtt, az előadás megtartására indulva, „kötelességteljesítés közben” érte a halál.

1959-ben az Oktatásügy Kiváló Dolgozója elismerést kapta, majd 1975 de-cemberében a „Szocialista Kultúráért” kitüntetéssel ismerték el munkáját, és 1978 júniusában a Kiváló Munkáért kitüntető jelvényt kapta meg. Már halála után, 1986 áprilisában tüntette ki Molnár Erik emlékéremmel „kiemelkedő tu-dományos és közéleti tevékenységéért” a Magyar Történelmi Társulat. A Tanár Úr nevét 1990-től a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Unger Mátyás” szakalapítványa őrizte. Az Alapítványt Glatz Ferenc akkori művelődési miniszter hívta életre. 2011-ben kormányhatározattal az Alapítványt megszü-nítették és a következő évben az új célokkal újjászervezett Pro Renovanda Cul-tura Hungariae pályázati kiírásaiban a korábbi, „Unger Mátyás” szakalapít-vány már nem szerepelt.

1977 augusztusában a 700 éves Sopron ünnepségei keretében ugyancsak részben ő szervezte a képzősök programját, találkozóját. Ebből az alkalomból

kapta a 700 éves Sopron emlékplakettjét. 1983-ban a 125 éves tanítóképző ünnepein emlékbeszédben idézte fel az intézet és a képzés múltját. 1976-tól haláláig tevékeny tagja volt a Soproni Öregdiákok Baráti Körének, a Sopronban élő öregdiákok által alapított Péterfy Sándor Baráti Kör pedig 1977 októberében tiszteletbeli tagjává választotta.

Egész életében híu maradt ahhoz a normához, amelyet a soproni tanítóképzőben kapott. Legjobb tehetsége szerint tanított, nevelt, annyit nyújtott mindig, amennyit csak tudott és elkötelezett tanárként, munkája arányában, lelkiismerete szerint a követelmények mércéjét magasra tette.

Bak Borbála

CONTENTS

STUDIES – *Ádám Anderle*: On the Rajk Trial’s Antecedents in Spain – *Mária Palasik*: The Political Background and Practical Management of Relocations from Budapest 1951–1953. „It is Nonsensical that Thousands of the most Determined Supporters of the Old Regime Should Inhabit the Most Important Part of the City ...” – *Dávid Kiss*: The Last Months of the Workmen’s Guard – ARTICLES – *Orsolya Völgyesi*: Survival or Renewal? Chaplain Ferenc Himfy and the Organisations of the Catholic Lower Clergy at the Turn of the 1940s and 1950s – *András Keresztes*: „Through Glass...” The Collaboration of Töhötöm Nagy with the State Security Service – DOCUMENTS – *Lajos Gecsényi*: Emigration at Crossroads. On the Prehistory of the Hungarian National Committee – OBSERVER – *Viktor Karády*: Social Policy and Jewish Wealth in the Horthy Period to the Shoah. A Propos the Book of Krisztián Ungváry. – ATELIER – *Virág Rab*: The Role of Gerard Vissering and his Network in the Revival of the European Economy (1919–1925) – DEBATE – *József Ö. Kovács*: The Suppression of Peasant Society in the Communist Regime. Remarks and Questions about the Emergence of a “Book Review” of Modern History – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Erős Vilmos: A második „száműzött Rákóczi” vita. Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének fogadtatása az 1920-as és 1930-as évek fordulóján

Pásztory Levente: A „Kreuger birodalom” Magyarországon. A magyarországi svéd gyufamonopólium

Pritz Pál: Hory András varsói évei

E számunk munkatársai

Anderle Ádám az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Gecsényi Lajos* kandidátus, c. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Honvári János* kandidátus, egyetemi docens (Széchenyi István Egyetem, Győr) – *Karády Viktor* kutatási igazgató, emeritus egyetemi tanár (Középeurópai Egyetem, Történelem Tanszék, Budapest) – *Keresztes András* nyugdíjas (Budapest) – *Kiss Dávid* PhD, tudományos munkatárs (Veritas Történetkutató Intézet, Budapest) – *Kovács Nándor Erik* PhD, egyetemi adjunktus (ELTE BTK Orientalisztikai Intézet, Török Fil. Tsz.) – *Magyarics Tamás* PhD, tanár (Budapest) – *Majoros István* az MTA doktora, professzor emeritus (ELTE BTK, Budapest) – *Ö. Kovács József* az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Vidéktörténeti témacsoport (Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutató Intézet, Történettudományi Intézet) – *Palasik Mária* kandidátus, osztályvezető (Állambiztosági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – *Rab Virág* PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem) – *Ugrai János* PhD, egyetemi adjunktus (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Varga Sándor* kandidátus, nyugdíjas (Pozsony, Szlovákia) – *Völgyesi Orsolya* PhD, tudományos főmunkatárs, Újkori témacsoport (MTA BTK, TTI, Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse.